

Олонхо уон сылын бэлэмнээн Ыьтгар Саха Республикатын
национальной тэрийэр кэмипитэтэ
Саха Республикатын культураҕа уонна духуобунай сайдыьга министиэристибэтэ
М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинҕи федеральной университет
Олонхону чинчийэр институт
РНА СС Гуманитарнай чинчийи уонна аьыйах ахсааннаах Хотугу норуоттар
проблемаларын института
Өксөкүлээх Өлөксөй аатынан Норуоттар доьордохууларын дьийэтэ
Республикатааьы Олонхо киинэ
«Чурапчы улууна» муниципальной тэриллии

ЧУРАПЧЫ ОЛОНХОЪУТТАРА

Антология

Дьокуускай
2015

УДК 398.22(=512.157)(082)

ББК 82.3(2Рос=Як)я43

Ч-93

Редколлегия:

*Иванов В.Н. (бас редактор), Жирков А.Н., Кузьмина А.А.,
Обоюкова В.В., Флегонтова У.М. (эпизеттиир секретарь)*

Хомуйан онордулар:

*Герасимова М.А., Протодьяконова Е.Н.,
Анисимов Р.Н., Тарабукина К.М.*

Эпизеттиир редактор:

ф.н.д., профессор Илларионов В.В.

Библиографической ыйынньыктары онордо

Лонгинова В.П.

Чурапчы улуунун олонхоуттара : антология / Олонхо уон сы-
Ч-93 лын бэлэмнээн ыытар Саха Респ. нац. тэрийэр кэмितिэтэ,
Саха Респ. культураба уонна духуобунай сайдыыга министиэри-
стибэтэ, М. К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинни федер. ун-т
уо.д.а. ; [хомуян онордулар : М. А. Герасимова, Е. Н. Прото-
дьяконова, Р.Н. Анисимов ; редкол. ; В. Н. Иванов (бас ред.),
А. Н. Жирков, А. А. Кузьмина уо.д.а.]. — Дьокуускай : Алаас,
2015. — 368 с.

ISBN 978-5-9905260-4-4

Агентство СІР НБР Саха

Кинигэбэ Чурапчы улуунун XIX—XX үйэлэргэ ыллаан-туойан ааспыт олонхоуттар, олонхону хомуйааччылар, тарбатааччылар, чинчийээччилэр тустарынан ыйынньыктар, ахтылар киридилэр. Библиографической ыйынньык сыһыарыылаах.

Кинигэ олонхону кэрэхсээччилэргэ, студеннарга, научнай үлэһиттэргэ аналлаах.

УДК 398.22(=512.157)(082)

ББК 82.3(2Рос=Як)я43

© Герасимова М.А., Протодьяконова Е.Н.,
Анисимов Р.Н., составление, 2015

© Оформление. ИИТЦ «Алаас», 2015

ISBN 978-5-9905260-4-4

ААН ТЫЛ

ЮНЕСКО биһиги сахалар олонхобутун аан дойдуга кини аймах ай-быт биир чулуу, чабылхай уонна хатыламмат айымньытын ааттаан туран, симэлийэр, умнуллар кутталга киирбит эпос буолар диэн араҥаччылыырга быһаарыммыта. Онон Саха Республикатын Президентэ В.А. Штыров Ыйаабынан Олонхо 10 сыллаах Программата би-гэргэтиллибитэ. Олонхону үйэтитиигэ үөрэтии, чинчийии, тарҕатыы салгыы саҥа сүүрээһини киллэриигэ тобоостоох кэмнэр ууммүттэрэ.

Хас улуус аайы түөлбэ олонхолорун үйэтитиигэ араас хабааннаах, киэн далааһыннаах үгүс үлэлэр ытыллан кэллилэр.

Чурапчы улууһа саха фольклорун, олонхотун чинчийиигэ үгүс кылааттарын киллэрсибит киэн туттар дьоннордooх уонна элбэх олонхот төрөөн-үөскээн ааспыт түөлбэтинэн биллэр.

«Чурапчы олонхоһуттара» кинигэ I түһүмэбэ «Чурапчы олонхоһуттара. Чулуу олонхоһуттар» диэн ааттанна. Манна сүрүннээн XIX— XX үйэ саҥатыгар ылаан-туойан ааспыт олонхоһуттар испиһэктэрэ киирдэ.

Чурапчы улуунун олонхоһуттарын үйэтитиигэ улахан ааттаах-суоллаах фольклористарбытын таһынан сүҥкэн кылаатын киллэрсибит кининэн учуутал, агроном, чинчийээччи Ермолаев Василий Федотович буолар. Чурапчы улуунун культуратын духобунаһын үөрэтээччилэр, чинчийээччилэр үйэ тухары Василий Федотовичка махтаных тустаахтар, сүүрбэһис үйэ 70-с сылларыттан улуус олонхоһуттарын интэриэһиргээн, букатын атын эйгэ үлэһитэ дьаныһан туран нэһилиэктэри кэрийэ сылдьан үлэлэһэн, сурукка киллэртээн, үйэтитэн дьон-сэргэ аабытыгар, билиитигэр тизрдибит үтүөкэннээх киниэхэ! Төһө да үйэ аҥаарыгар чугаһаатар биһиги кини ыра санаатын ысаран, баҕарбыт баҕатын толорсон ситэрэн-хоторон, чөмчөтүһэн бу кинигэни оҥорон күн сириҥ көрдөрөбүт. Бу кинигэ таҥыларыгар олонхоһуттар аат-

тара үксэ талааннаах фольклорист Ермолаев В.Ф. хомуйбут матырыяаалларыгар олобуран (кيني оңорбут испиһэгэр 167 олонхохут аата-суола хомуллубут) оңоһулунна. Итиэһнэ атын источниктартан, архыып матырыяаалларыттан, информаннар ахтыыларыттан түмүллэн барыта 239 олонхохут аата, үксүлэригэр репертуардара эмиэ чуолкайданна. Бу биллэн турар сабалааһын. Мантан сизттэрэн айылбаттан айдарыылаах олонхохуттарбытын үөрэтиэххэйин, саха өркөн өйө буолбут олонхохутун чинчийиэххэйин!

Иккис түһүмэх «Чурапчы олонхону хомуйааччылар, чинчийээччилэрэ уонна тарбатааччылар» диэн ааттанна. Манна Чурапчы олонхотун уонна олонхохуттарын араас кэмнэргэ хомуйбут, үйэтиипит, үлэлэригэр чинчийбит, дьонго-сэргэбэ таһаарбыт дьоннор испиһэктэрин алпаабыт бэрээдэгинэн биографической ыспараапкалаах, библиографической ыйынныктаах киллэрдибит. Аабааччыга, чинчийээччигэ сирдэтэригэр туһалаах буоллун диэн.

Үһүс түһүмэххэ «Олонхохуттар уонна чинчийээччилэр туһунан ахтыылар» ахтыылар хомулуннулар. Төрдүс түһүмэх «Түөлбэнэн олонхону сценаба туруоруу» диэн аттанна. Бһис түһүмэх «Утум салбанар». Алтыс түһүмэх «Чурапчыттан төрүттээх худоһунньуктар, норуот маастардарын дьүһүйүлэригэр олонхо». Сэттис түһүмэх «Библиографической ыйыннык». Ахсыс түһүмэх «Сыһыарыылар», архыыпка харалла сытар Чурапчы олонхоторун уонна олонхохуттарын туһунан сибидиэннэлэр.

Антологияба чопчу маннык дьон хомуйбут матырыяаалара киирдилэр: Алабартан — Слепцова Варвара Григорьевна-Санаа, СР үтүөлээх учуутала, учууталлар учууталлара, РФ суруйааччыларын, суруналыыстарын соһун чилиэнэ. Арыылаахтан — Попов Семен Романович-Сиздэрэй Сэмэн, биологической наука кандидата, нэһилиэк исторياتыгар хас да кинигэ ааптара. Болтоһоттон — СР культуратын туйгуна, 35-с сылын библиотекарынан үлэлиир Ефремова Татьяна Павловна. Хатылыттан — ССРС культуратын туйгуна, үлэ ветерана, Хатылы нэһилиэтин бочуоттаах олохтооһо, нэһилиэк исторياتын үөрэтинэн дьарыктанар, хас да кинигэни оңорсон күн сирин көрдөрсүбүт Мария Петровна Иустинова. Мугудайтан — нэһилиэк исторياتын кинигэтин чөмчөппүт, мелодистка, музыка уонна история учууталынан үлэлэбит, үлэ ветерана Татьяна Егоровна Захарова. Мырылаттан — нэһилиэк исторياتыгар утумнаахтык үлэлэһэн хас да кинигэлээх, СР үөрэбириитин туйгуна, Иннокентий Иннокентьевич Собакин. Сы-

ЧУРАПЧЫ ОЛОНХОНОУТТАРА

лантан — нэһилиэк музейын үлэһитэ, хас да кинигэлэрдээх Клара Гаврильевна Макарова. Хадаартан — РСФСР үөрэҕириитин туйгуна, Хадаар нэһилиэгин ытык олохтооҕо П.В.Божедонов. Чакыртан — Ширяева Мария Ивановна. РФ суруналыыстарын союһун чилиэнэ Филиппов Николай Васильевич уо.д.а.

Кэлэр көлүөнэ дьон өссө байытан, хагатан иһэллэригэр бигэ эрэллээхпит.

Хомуйан онгорооччулар

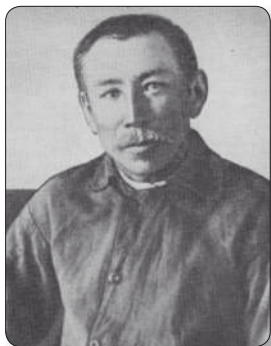

I түүхмэх. ЧУРАПЧЫ ОЛОНХОЪУТТАРА

ЧУЛУУ ОЛОНХОЪУТТАР

Теплоухов-Тимофеев Иннокентий Гурьевич

(1869—1963)

И.Г. Тимофеев-Теплоухов «Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур» диэн маннайгы олонхотун Императорскай антропология уонна этнография музейыттан Саха сиригэр фольклорнай матырыйаалы хомуйар соруктаах кэлбит этнограф В.Н. Васильев 1906 сыллаахха Амма сэлиэнньэтигэр Солобуодаҕа суруйбута. Бу олонхо Э.К. Пекарскай көннөрүүтүнэн 1916 с. Бетлингк алфавитынан сахалыы тахсыбыта. Петербурга саха тылын баһылаабыт бөдөҥ фольклорист А.А. Попов олонхону сахалыыттан нууччалыы тылбаастаабыта. Г.У. Эргис олонхо тылбааһыгар эбиини киллэрбитэ, латинскай алфавиттан аныгыга көһөрбүтэ. И.В. Пухов бэчээккэ тахсытыгар бэлэмнээн былаанна киллэртэрбит, тылбааска хос быһаарылары биэрбит. Ити үлэлэспит дьон бары өлбүттэрин кэннэ кинигэ ситэриллэн 1985 сыллаахха Москваҕа бэчээттэнэн тахсыбыта.

Иккис олонхото «Иэйиэхсит сиэнэ эриэн таба аттаах Эрэбил Бэргэн». Итини 1941 сыллаахха мин илиибинэн суруйбутум 449

страница, 11656 строка буолбута. Мин Иннокентий Гурьевич ханна үөскээбитин, хайдах олонхоут буолбутун туһунан кэпсээнин истибитим:

«Боотуруускай улууһугар Хайахсыт нэһилиэгэр Улуйбут диэн сиргэ төрөөбүтүм. Ајам Гурий Тимофеевич Теплоухов Бодойбожо кыһыл көмүһү хостуур бириискэбэ үлэлээбитэ, ийэм Мария Платоновна атыһыттарга эстэрээпэлээбитэ. Биһиги удьуор олонхоуттарбыт. Хос эһээм саас Лаамыттан эргиллэн кэлэн иһэн, сыыр үрдүгэр атын мэччитэ сылдьан дыбыарга ыллаатабына, ырыатын дорҕооно көстөөх сиргэ иһиллэрэ үһү. Балтым Парасковья биһиги эргин улаханлык биллибит олонхоут Тэкэллэ Миитэрэйгэ эргэ тахсыбыта. Тэкэллэ икки сүүстэн тахса олонхону олонхолуура. Мин киниттэн уонна абајам Дмитрий Тимофеевич Теплоуховтан-Ырыа Мииккэттэн үөрэнэн 40-ча олонхону толорор этим.

Маннай 13 саастаахпар Ырыа Мииккэ уолугар Ыстапаанҕа ыллаан иһитиннэрбитим. Үгүс киһи ортотугар 14 саастаахпар Ылдьаа Максимов уруутугар олонхолоппуттара. Онно «Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур» олонхобун толорбутум. Үгүс киһи сэргээн истэр түбэлтэтигэр санаан көтөбүллэн толоробун. Манна сүүстэн тахса киһи сэнээрэн истибитэ. Арай биирдэ Хайахсыт нэһилиэгэр Тэбиэлэнэр Миитэрэй диэн олонхоуту көрсө түстүм. Ат сүүрдүүтүгэр мустубут дьон биһигини күрэхтэһин диэн күһэйбиттэрэ. Түүн үөһүгэр диэри мин олонхолообутум, сарсыарда өттүгэр кини толорбута. Олонхолорбутун истэн баран, биир оҕонньор Миитэрэйгэ: «Эн төһө да аатыра сылдыбытың иһин эдэр олонхоукка оннугун туран биэриһигин», — диэбитэ. Онуоха кырдыбаас хомойбут курдук көрүңнэнэн тахсан барбыта.

Биирдэ Хайахсыттан Аммаја бурдук атыылаһаары киирбитим. Кэннээйи нэһилиэгэр олохтоох олонхоут Өккө Силипкэ тохтообушпар: «Солобуодаја биир учуонай саха олонхолорун суруйа кэлбит. Мин суруйтара бараары сылдыбын. Барыс», — дии тоһуйда. Биһиги олонхо суруйтарааччылар, Солобуодаја Рогожин дьиэтигэр тийбиппит. Киэн хос иһигэр кугас баттахтаах нуучча киһитэ төттөрү-таары хаама сылдьар эбит. Биһигинниин сүрдээх ыраастык, чуолкайдык сахалы кэпсэттэ. Мин киэһэ «Куруубай хааннаах Кулун Куллустууру» толорбутунан бардым. Нуучча, саха дьоно истээри кэлбиттэр этэ. Сахалы билбэт өттүлэригэр Виктор Николаевич тылбаастаан быһаара олорбута. Халлаан сырдыар диэри олонхолообутум. Нөнүө киэһэ Өккө олонхотун истибиттэрэ.

В.Н. Васильев ыраахтан сылдыар диэн олонхобун суруйбутунан барбыта. Тохтоло суох 12 күн устата суруйан бүтэрбитэ. Өскөтүн урукку этиибиттэн уларытан кэбистэхпинэ, тохтотон чуолкайдьыра, толору суруйара. Виктор Николаевич Солобуодаҕа төрөөбүт буолан, сахалыы олус үчүгэйдик билэрэ.

Кэргэмминээн ыарахан олобу атаардыбыт. Кэргэним Февронья Хадаар нэһилиэгэр Хоптоҕо аҕатын ууһугар үөскээбитэ. Бииргэ олорбуһупт 48 сыл буолла. Ити кэм иһигэр 7 уол, 5 кыыс оҕоломмуһупт. Бастаан Диринг Күөл диэн сиргэ уһуннук олохсуйбуһупт. Онно 10 оҕобут өлбүтэ. Мэнэ Хангалас улууһун 1-гы Хаптаҕай нэһилиэгэр көһөн киирэн 30-ча сыл кэринэ олорбуһупт. Оҕолорум үксүлэрэ өлбүттэрин кэннэ «уоттаах-кылыстаах тылынан илгистибитим сэтгээх-сэлээннээх буоллаҕа» диэммин уһун кэмнэ олонхолуурбун быраҕа сылдыбытым».

И.Г. Тимофеев-Теплоухов «Иэйиэхсит сиэнэ эриэн таба аттаах Эрэбил Бэргэн» диэн олонхотун Диринг бөһүөлэгэр ыаллыы олороммун колхоз үлэтин кэнниттэн киэһэттэн киэһэ суруйуубун 1941 с. муус устар 15 күнүгэр саҕалаабытым. Олонхоһуппун ыам ыйын аҕаарыттан ыһыы бэлэмигэр ылбыттара. Онтон бэс ыйыгар ыһыах саҕана сэрии саҕаламмыта. Олонхобутун сурукка киллэрэн, атырдыах ыйын бүтүүтэ туттарыахтаах этибит. Миигин сарсын да армияҕа ыҥырдахтарына көнүллэрэ этэ. Иннокентий Гурьевичтыын сүбэлэһэн баран, Дьокуускайга киирэн күүскэ үлэлээн 400 страницаны суруйбуһупт кэннэ миэхэ бэбиэскэ кэлбитэ. Сэрииттэн эргиллибэтэхпинэ олонхону ситэрээйэллэр диэммин ис хоһоонун суруйан хаалларбытым.

Армияттан эргиллэн кэлэммин суруйуубутун эмиэ салҕаан барбыппыт. Олонхоһутум этиитин ахсын уларытан иһэрэ, арыт олох да көтүтэн кэбиһэрэ, истээччилэри сэргэхситээри сурукка киирбэт быдыар тыллара туттара. Сорох этиилэрин көннөрөн баран ааҕан иһитиннэрдэхпинэ: «Эн олонхоһут буолуоххар сөп киһигин», — диирэ. Ити кэмнэ мин Москва издательствотын саха салаатыгар үлэлээн кэлбит ухханым этэ. Д.М. Говоров «Бүдүрүйбэт Мүлдү Бөҕө» уонна П.А. Ойуунускай «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхолоругар техническэй редактор этим. Бу олонхону эт илиибинэн иккитэ-үстэ устубут буолуохтаахпын. Салгыы 49 страницаны суруйаммын 449 страница буолбута.

Үлэбитин туттара бараары олорон, Иннокентий Гурьевичтыын олонхобутун өтөрүнэн кинигэ буолан тахсара биллибэт, онон атылылаахха диэн сүбэлэспиппит. Ити 1945 сыл от ыйыгар этэ. Оччолорго илиинэн суруллубут олонхолору архыыпка туттарыыга дьаһал

эрэйиллэрэ. Онно миигин билэр Г.У.Эргис үлэлиирэ эрээри, сэл-лигэ бэргээн санаторийга киирэн хаалбыт этэ. Киһибитигэр тийэн дыһал ыллыбыт. Олонхону тутааччы мин билэр дыхтарым Пономарева эбит. «Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур» олонхо ааптарын И.Г. Теплоуховы батыһыннаран кэллим, иккис олонхотун туттараары дыһал аҕаллым», — диэтим. Ол икки ардыгар дыхтар Бетлингк алфавитынан суруллубут «Кулун Куллустууру» аҕалан көрдөрдө итиэннэ: «Мань атын олонхоһут суруйтарбыт, — диэтэ». Кырдык, «И.Г. Тимофеев» диэн сурулла сылдыар эбит. Олонхоһугу кытта токкоолоспуспут эһэтин аата Тимофей диэн эбит. Дыхтар итэбэйбэксэ страница кэринин өйүттэн этитэн баран тохотто. Ити В.Н. Васильев сурукка киллэрбит олонхото этэ. Ол кэмтэн ыла И.Г. Тимофеев-Теплоухов диэн буолбута.

Кырдыбаас «Кэннибэр кимим да хаалбата. Арай орто дойдуга олон ааспышпын «Кулун Куллустуур» уонна «Эрэбил Бэргэн» олонхолорум аатталлар ини...» диэхтээбитэ. Кини «Иэйиэхсит сиэнэ эриэн таба аттаах Эрэбил Бэргэн» олонхото илии суруйуутунан 449 страницалаах Тыл, литература уонна история институтун архыбыгар уонна аймахтарыгар сытар.

Дмитрий Лазарев

Саҥа олох. — 1994. — Кулун тутар 10 к.

Терютина Пелагея Михайловна- Ырыа Ымьычаан (Балагыас)

(1880—1970 сс.)

Дьон-норуот ортотугар олонхолооһун искусствотунан эр дьоннор идэтиллэрэн эрэ курдук санаа олохсуйбут. Кырдыга, олонхоһуттарынан наар кэриэтэ эр дьон буолаллара. Ол эрээри, дыхталлартан даҕаны, биирдиилээн да буоллар, үтүөкэннээх ырыаһыттар үүнэ сылдыбыттар. Оннук биир чабылхай холобурунан Мугудайга төрөөбүт-үөскээбит Пелагея Михайловна Терютина-Балагыас буолуон сөп.

Кини норуokka киэнник сурабырбыт

псевдонима — Балагыас. Ону сэргэ ардыгар, ордук дойдутугар, Ырыа Ымыычаан диэн эмиэ буолара.

Балагыас туһунан сөбүгэр элбэби информаннар кэпсээбиттэрэ. Кини 1880 с. төрөөбүт. Аҕата Топпойо быстар дыдангытын туһунан, Мугудайга урут маннык тыл номоҕо олохсуйбут: «Топпойолорго дылы, ыалдыттарын түүтэх бурдугу астаан аһаппыттар үһү», — диэн. Төрүт олох дойдулара — Чыгчан. Онно Хобороос Өлөннөөбүр өтөхтөөхтөрө.

Ыраахтааҕы былааһын саҕана Балагыас мэнэрик, удабан ырыаларын толоро сылдыбыт. Ийэтэ удабан эбит: сорохтор сэхэргииллэринэн, Балагыас мэнэрийдэбинэ, үөһээ дойдуга тахсан баран, орто дойдуга төттөрү түһүүтүгэр дьоннор көрөллөрүгэр баттаҕа кырыаран хаалар курдук буолар эбит. Советскай былаас сылларыгар мэнэрийэрин бырахпыт уонна норуот сэнээрэр олонхоһута буола сайдыбыт. 1940 сылга Мугудай нэһилиэгэр Максим Горькай аатынан холкуоска чилиэнинэн киирбит.

Эдэригэр сөбүгэр үрдүк унуохтаах, көнө, кэрэ сэбэрэлээх, истээччилэрин номоҕон уус-уран тылынан, чуор куолаһынан абылыыр эбит. Норуот ырыаларыттан ордук биһирээн «Мачайар Баһылайы», «Быттык-быттык Маарыйаны», «Лагларыа Даарыйаны» толороро үһү. Холобур, «Саха фольклора» хомуурунньукка (1970 с.) «Быттык-быттык Маарыйата» киллэриллибит. Сорохтор кэпсииллэринэн, Балагыас норуот ырыаларын толорууларга пластинкаҕа уһуллубут.

Оччолорго ордук быыбардар, о.д.а. түмсүүлэр үкүсүгэр кини олонхотунан доҕуһуолланар эбиттэр. Онон бэрт үгүстүк улахан түмсүүлэргэ, ынҕырыыларга сылдыара. Оройуонугар, нэһилиэгэр ордук киэнник олонхоһут быһыытынан сурабырбыт. Алабар оскуолатын үөрүүлээхтик аһыга ынҕырыллан тийээн олонхолообут. Онно Чурапчытааҕы педучилище преподавателлэрэ ыллатан истибиттэр. Дьокуускайга олонхолотон баран, толорор талаанын улаханник хайбаабыттар. Ити курдук, оройуон нэһилиэктэрин үгүстэригэр сылдыталаан, олонхо тойугун, толоруу искусствотын киэнник пропагандалаабыт.

Ордук биһирээн Балагыас хаһыа да буолан биир олонхону кыттыһан толорууларга кыттарын сөбүлүүрэ. Дойдутугар, Мугудайга, Ырыа Миитээлин (Пермяков Д. М.) үгүстүк бииргэ толорор үгэстэнэ сылдыбыттар. Онно биирдэрэ олонхону саҕалаатабына кини салгыра. Хаста даҕаны солбуһаллара, уһун түүнү быһа ыллаан-туойан

тахсаллара. Чурапчытаабы педучилищеба Сылантан сылдыр аатыр-быт Н.М. Дьяконов-Чөлөхү көрсөн, кыттыһан олонголообуттар.

Мындабаайыттан С.Ф. Абрамов кэпсиинэн, бадаба, 1954—1955 сс. икки күн устата уонча олонхоһут холбоһон дуу, күрэхтэһэн дуу ыллаабыттар. Кинилэр бэйэлэрин билэр олонхолоруттан быһыта тарадан толортообуттар. Балагыас, оччолорго 80-ча сааһыгар чугаһаабыт эмээхсин онно ситиһиилээхтик кыттыбыт. Ол күрэхтэһиигэ кимнээх кыттыбыттара, хайдах барбыта, ордук тугунан биһирэммитэ сиһилии биллибэт: олонхоһуттар түмсүүлэрин Е.С. Дьячковскай тэрийбитэ буолуо диэн информатордар сабаҕалыылар.

Балагыас 60-ча саастааҕар Арҕаа Хангалас киһитэ Е.Е. Лукин киниттэн «Сэттэ күннүк сиртэн сибиэргэтэ охсулар эндиэ араҕас аттаах Нөрүөн Мүлгү» диэн олонхону 170 лиискэ 10500 хоһоон строкалаах суруйан ылбыт. Өссө 1947 с. Г.С. Борисов 207 лиискэ «Уолусхан улаан аттаах Урук Туйгун бухатыр» диэни суруйбут. Бу икки олонхо филиал архыыбыгар туттарыллыбытын Г.Д. Ефимов бигэргэппит. Балагыас «Нөрүөн Мүлгү» олонхотун 1980 с. Н.В. Емельянов «Сюжеты якутских олонхо» диэн кинигэтигэр туһаммыт.

Ырыа Ымыычаан кырдыр сааһыгар тиистэрэ түһэннэр, ырыатын-тойугун, тылын арааран истэр уустугурбут. Ол иһин Дьокуускайга киирэн тиис онгортон тахсыбыт уонна эмиэ чуордук олонхолуур, ыллыыр-туойар буолбут.

Биир дойдулааҕа И.А. Оконешиков ахтарынан, эмээхсин сайылыгын оҕолорун мунһан олон, киэһэ айы үгүстүк остуоруйалыыр, таабырыннары таайтарар эбит. Сонунтан-сонундук, умсугутуулаахтык кэпсиирэ оҕолор куттарын-сүрдэрин наһаа туппут. Арааһа, олус элбэх остуоруйаны, сэхэни, таабырыны билэрэ сурукка-бичиккэ киирбэккэ хааллаһара. Ити остуоруйалыырын быһыгар тулалаан турар айылҕатын, дойдутун, сөбүлүү-сөбө көрбүт харамайын тута ыллаан-туойан барара.

Пелагея Михайловна оҕолорго фольклорнай айымньылары билиһиннэрэрин тас өттүнэн иллэн эрэ буоллар араас киэлилээх, эгэлгэ кэрэ киэргэллэрдээх бэртээхэй туос иһиттэри тигитэлээн сайылык дьахталларыгар түнгэтэрэ. Эмиэ да отоһуттаан ылара, эмиэ да дьахтары төрөтөр баабыскаһыт этэ.

Көрөрбүт курдук, П.М. Терютина дэгиттэр идэлээбэ. Кини чабылхай холобура бигэргэтэринэн, урут дьахталлар даҕаны эр дьоннуун тэннэ олонхо искусствотун баһылыылара, үгүс өрүттээх талаан-

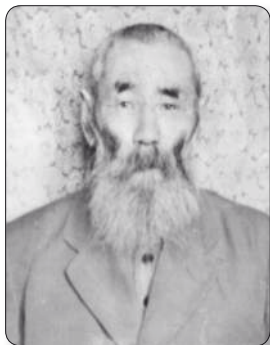
наахтара. Ол эрэри, былыргы кэмнэ дьиэ кэргэннэрэ кумалалан кэриэтэ балаһыанньалаахтара, өйдөрө-санаалара, бириэмэлэрэ оҕолорун, дьиэлэрин-уоттарын, сүөһүлэрин-астарын көрүүгэ-истиигэ барара, дьобурдара сайдарыгар кыах, усулуобуйа суоҕа.

Балагыастан удьурдаах оҕо-уруу элбэх. Кини кэнчээри ыччаттарыттан эбэлэрин курдук дьонго-норуокка туһалаах, чабылхай талааннаахтар үүнүөхтэрэ диэн эрэл улахан.

Ермолаев В.Ф.

Николай Саввич Хомподоев- Күндү Бытык Күндүөбэй

(1884—1968)

Урут сүрэхтэнии сабана Хат Үрэх Халбана, Кытыл Кыталыктааба уонна Хайа Хабдыгырыйа диэн үс ини-биилэр олорбуттар. Кинилэр Батарин диэн араспаанньаны ылыммыттар.

Сүөдэр Хайа Хабдыгырайара Көбдөк хайатын анныгар олохсуйбут. Кини икки уоллаах, сүрэхтэммит ааттара Мвөскөөр Миитэрэй (1845 с.), Көмүс Кыын Ньюкулай (1852 с.) уонна икки кыыстаах эбиттэр. Ол кыыс Харалыын диэн нууччаттан Моттойоону төрөппүт. Аата Андрей диэн. Моттойоон

Ефреми (1870 с.) уонна биһиги эһэбитин Николайы-Күндү Бытыгы (1884 с.) төрөппүт. Ол иһин Хомподоевтар нууччалыы хааннаахтар, бытыктаахтар. Дьингнээх төрөөбүт араспаанньата уонна абатын аатынан Батарин Николай Андреевич диэн буолуохтаах эбит.

Кылгас Куома уола Орбоко Сүөдэр диэн 8 оболооох, онтон бэһис уола Хомподой диэн. Хомподой Бүөтүр диэн уол оболоммут. Ол Бүөтүр Савваны төрөппүт. Савва Күндү Бытык-Ньюкулайы ииппит. Ол иһин биһиги эһэбит сурукка киирбит аата — Хомподоев Николай Саввич диэн буолбут.

Тас көрүнгүнэн үрдүк собус унуохтаах, күөх харахтаах, уһун сэк-

сэгэр бытыктаах киһи эбит. Майгытынан көнө, сымнабас, ыллаан киирэн бардабына кылыһахтаах куоластаах эбит.

Сааһын ситэн баран, Иванова Анна Сергеевна диэн кыһы кэргэн ылан, Хахыйахха ыал буолан олорубуттар. Наһаа элбэх сүөһүтэ суох орто ыал эбиттэр. Эдэр сылдьан наар таһаҕас таһытыгар Охотскай Перевонунан, Дьокуускайынан сылдыбыт. Ону таһынан улахан булчут эбит. Сут кэмнэргэ куобаһы сохсолоон элбэх ыал тыһынын өрүһүйбүт. Дьон кэпсииринэн, онгостон олонорон хамсалаах табаһын тардан баран, наһаа үчүгэй куолаһынан олонхолуура.

Олонхотун ис хоһооно дьонго олус тийийимтиэ эбит. Кини таһаҕас таһар кэмигэр баар дьаамнарга хоно сылдьан анаан олонхолуура үһү. Олонхотун ис хоһоонугар баар абааһы кыһын, бухатыырдарын, атын да персонажтарын барыларын араас куолаһынан (мелодиянан) ыллыыр эбит. Кэлин 1960 сылларга олонхолорун мин ийэбэр Хомподоева Мария Дмитриевнага тэтэрээккэ суруйтарбыт уонна Дьокуускайга Георгий Митрофанович Васильевка аадырыстаан ышпыт. Олонхом кинигэтэ тахсыа диэн хара өлүөр диэри кэтэхэ сышпыта үһү.

Биһиги эһэбит Күндү Бытык — дьоллоох обонньор. Кини биир бэйэтэ билигин 130-ча сиэннээх, хос сиэннэрдээх. Кини үтүө майгыта көлүөнэттэн көлүөнэбэ сиэннэригэр бэриллэн иһэр.

1968 сыл бэс ыйыгар Мырылаба кыра уолугар Василий Николаевичка олонорон өлбүтэ. Бүтэһик суолугар сиэннэрэ овууска олонорон бары батыһан, кыралаһын-улаханнаһын барсан Хахыйахха Дьадырга көмүс унуобун туппуттар.

Николай Саввич-Күндү Бытык олонхолорун биллиилээх фольклорист Саввин А.А. уһулбут буолуохтаах, кини олонхолору ырытан наардаан суруйара. Архыыпка Хомподоев Н.С. «Чуучустаан бухатыыр» олонхоһо, абааһы бухатыырдара, айыы бухатыырдарын быһааһыннарын туһунан бэлиэтэммитэ баар [Собакин И.И. бэлиэтээһинэ].

Сиэнэ Ефремова В.В.

Федоров Константин Лукич-Көскөйө Көстөкүүн

(1900—1987)

Уонча сыллаабыта республика үрдүнэн суос-соботоох, тулаайах булгунньах кэриэтэ ордон хаалбыт олонхоһопутунан Федоров Константин Лукич-Көскөйө Көстөкүүн буолара. Кини Чэппиэдэй-Амматыгар, Дьадырга төрөөбүтэ. Константин Лукич 87 сааһыгар диэри олорон хас да көлүөнэ олонхоһуттар, эбэтэр олонхолооһун этаптарын туораабыта. Эдэр сааһыгар өссө XIX үйэттэн ыла төрүттээх, аһыйах да ахсааннаах буоллаллар аатырбыт олонхоһуттары билэрэ.

Аныгы үйэ 20—30 сылларынаабы көннөрү олонхоһуттар маассабай толорууларын көрбүтэ уонна бэйэтэ кинилэр кэккэлэригэр сылдыбыта. Кэнники 40-с, 50-с сылларга норуот эпическэй поэзиятын искусствота кэхтиитин, онтон тihэбэр 20 сыллар усталара олонхоһут быһыытынан оройуон үрдүнэн соботоһун ордон хаалыы эбэтэр тулаайахсыйыы дьылжатын кытта билбитэ.

Олонхоһут быһыытынан кини толорор искусствотын сайыннараары атын нэһилиэктэри, улуустары кэрийбэтэбэ. 30-с сылларга П.А. Ойуунускай ССРС Верховнай Советын депутатынан быыбарданаарыгар олонхоһуттар кыттыһан бухатырдар арияларын үллэстэн толорбуттар. Ол түүн Олонхоһут Соппуруон, Сииппэр Илларионов уонна Константин Лукич сарсыардаанна диэри олонхолообуттар.

Константин Лукич биир дойдулааба Василий Семенович Попов ити саас икки ый устата үлэлээн оһонньортон «Сүнкэн Дьааһын» диэн олонхотун суруйан ылбыта, ону үрүнгэр таһааран баран, миэхэ уонна саха тылыгар сыһыаннаах Иван Иванович Захаров учууталга аахтарбыта. Олонхо кээмэйинэн 2-3 тэтэрээт холобурдааба. Кэнники В.С. Попов ити суруйбут тэтэрээттэрин Дьокуускайга Норуот айымньытын дьиэтигэр киллэрэн туттарарга эбэтэр атыылыырга соруна сылдыбыта да тобо эрэ төттөрү илдэ тахсыбыта. Тihэбэр, 1985 с. бэлэм суруллубут олонхону Тыл, литература, история институтун научнай үлэһитэ П.Н. Дмитриев ылбыт сурахтааба уонна оһонньор ырыаларын магнитофонна устубуттар этэ.

Константин Лукич Федоров 1942 с. Арбаангы фронна ыңгы-

рыллыбыт. «Сэриигэ олонхолообот этим, сахалар суохтара» диэбитэ. Арай биирдэ, илиитигэр бааһыран баран, ханнык эрэ сарайга соломоҕо атын саллааттары кытта сытан, ыарыытын аһарынан, дойдутун ахтылҕанын таһаарынан, олонхоттон быһа тардан ария толортообутун саллааттар бэркэ сэнээрбиттэр.

Ытык кырдыбаас былыргы сэһэннэри элбэҕи билэрэ. В.С. Попов кинигтэн истибит үһүээннэрин оройуон хаһыатыгар бэчээттэпиттэ. Константин Лукич Соловьев нэһилиэгин былыргы аҕа уустарын өбүгэлэрин туһунан номохтору билэттиирэ уонна кинилэр удьуордарын бэйэтин бириэмэтигэр тийэ сүһүөхтээн аабыталыыра.

Оҕонньор олонхолооһун искусствотун туһунан хас да санааларын билиһиннэрбитэ: элбэх олонхону истибит киһи үтүө олонхоһут буолар, аҕыйах олонхону истибит киһи бэйэтэ иһиттэн айан ыллаабат, олонхолоор бары үчүгэй буолбаттар, олонхоһут үчүгэй, тыла уус-уран буолуохтаах. Сылдьан эрэ олонхо тылын үөрэппэккин, олонхолоон бардаххына тыл бэйэтэ наарданан, тахсан иһэр, былыр улахан олонхоһут улахан ойууннааҕар тылынан ордук буолар дииллэрэ, былыр туох да атын көр-нар суоһун кэриэтэ, онон дьон аралдьыйаллара эрэ олонхо буолара, олонхоһуттар кулгаахтарын бүөлэнэн бэйэлэрин куоластарын тахсыытын истэллэрэ эбэтэр кулгаахтарын эминньэбин дьигиннэтэн тардыалыы олорор буолаллара, кинилэр олонхолууларыгар харахтарын быһа симэллэрэ диэн кэпсээнин түмүктүүр.

Ермолаев В.Ф.

**АРААС ИСТОЧНИКТАН ЧУОЛКАЙДАММЫТ
ЧУРАПЧЫ УЛУУХУН ОЛОНХОХУТТАРЫН
ИСПИИЬЭГЭ¹**

Алабар

1. **Баишев Гаврил Васильевич-Алтан Сарын** [Досье ЮНЕСКО, 2005.].
2. **Говоров Афанасий Николаевич-Сынгсий уола Ырыа Охонооной** [Андросов, 1993.]. Олорбут кэмэ XIX үйэ 2-с ангаара XX үйэ сабаланыта [Ермолаев, 2015.].
3. **Оконешников Прокопий Моисеевич-Майыһыай уола**, Бырдыа Бытык. Репертуара: «Кылааннаах өргөстөөх Кыыс Туйгун», «Орой-буурай оонньуур, охсуган-тэбигэн, умнас улан аттаах, онгоһуулаах Ожо Ньургун, кини балта дьахтар охсуһуулаах бухатыыр, кыһырымтыа хааннаах, кырыылаах муруннаах, кыырыктаах астаах, кынабар унуохтаах Кыыс Ньургун Бухатыыр». 1935 с. «Кыыс Туйгун» олонхону Бояров А.Ф. 230 лиистээх рукописка түһэрбит. 1950 с. «Кыыс Ньургун Бухатыыр» Новгородова А. Л. 18 лиискэ сюжетын суруйбут. Олонхолор тиэкистэрэ архыыпка харалла сыталлар. Бу олонхолору Н.В. Емельянов үлэлэригэр туһаммыт.
4. **Оконешников Петр Моисеевич**. XX үйэ 1-кы ангаарыгар олорбут [Захарова Т.Е. ахтытыттан].
5. **Оконешников Прокопий Максимович**. XX үйэ 1-кы ангаарыгар олорбут [Захарова Т.Е. ахтытыттан].
6. **Оконешников Прохор Моисеевич** (1935) [Досье ЮНЕСКО, 2005.].
7. **Оконешников Семен Лукич**. «Эдэр дьон күнүһүн учууталларын кытта мас мастаһаллара, бурдук тардыһаллара уонна түүнү быһа үөрэттэрэн, хардарыта ыллаһа сылдыбыттар. Ити курдук, кинилэр олонхохут буола уһуйуллубуттар [Захарова Т.Е. ахтытыттан].

¹ Бу испиинэк архыып матырыйаалларыгар, 1973 с. Илларионов В.В. дипломнай үлэтигэр, фольклору хомуйааччы, уһулуччулаах краевед Ермолаев В.Ф. үлэлэригэр, 2005 с. ЮНЕСКО тэрилтэтигэр түһэриллибит саха олонхотун досьетын матырыйаалыгар, краеведческой кинигэлэргэ, хаһыаттарга тахсыбыт ыстатыйаларга, экспедицияларга хомуллубут информаннар ахтыыларыгар олобуран таньылынна.

Арыллаах — I Хайахсыт

8. **Бурнашев Соломон Петрович** — (Кылааннаах) XIX үйэ бүтүүтэ — XX үйэ сабаланыытыгар олорбут [Ермолаев, 2015.].
9. **Винокуров Александр Павлович-Туоллайан** (1850—1925) (Кылааннаах) [Ермолаев, 2015.].
10. **Мигалкин Иван** — XIX үйэ бүтүүтэ — XX үйэ 30-с сылларыгар олорбут [Ермолаев, 2015.].
11. **Попов Филипп-Олоодо Силип (1837—1901)**. Ньюкулаас Боппуок аҕата — олонхоһут [Илларионов, 1973.].
12. **Попов Николай Филиппович I-Ньюкулаас Боппуок**. 1898 с. «Тойон Ньургун» олонхотун сурукка түһэрбит. 1908 с. Э.К. Пекарской «Образцы народной литературы» серия I томун иккис таһаарыытыгар киллэрбит. Бу олонхо 2015 с. Чурапчы улууһугар республикатаабы олонхо ыһыабын көрсө ГЧуоА-АХНПИ институтун үлэһиттэрэ, филологической наука кандидаттара А.А. Кузьмина, А.Н. Данилова уонна научнай редакторынан профессор В.В. Илларионов ананан иккистээн бэчээккэ бэлэмнээн таһаартардылар.

Бахсы

13. **Местников Прокопий Васильевич-Маҕан Борокуоппай** (1810—1900). [Ермолаев, 2015.]. Репертуара: «Тэрэпиискэ илиилээх атахтаах оҕонньордоох эмээхсин оҕото Эр бэрдэ Эриэдэл Бэргэн» улахан олонхо. [Олонхосуты Якутии, 2013. — С. 151.].
14. **Местников Николай Васильевич**. «Үс күннүк сиргэ үнкүүлүүр хаан тураҕас ат сылгы көлөлөөх Өнгөхөтөй Бэргэн» [Олонхосуты Якутии, 2013. — С. 58.].
15. **Местников Николай Петрович-Ньюодьуска Уола**, Олонхоһут Ньюкулай (1852—1946). 104 сааһыгар өлбүт. «Туналынса Дьаргыстай» олонхото Саха сиринээҕи научнай киин архыыбыгар хараллан сытар. Репертуара: «Туналынса Дьаргыстай», «Эрэйдээх-буруйдаах Эр Соҕотох», «Сүрдээх кэптээх Күчүйэ баатыр», «Томороон Дугуй бухатыыр» [Олонхосуты Якутии, 2013. — С. 58.]. Олонхоһут анкетатын Тыл, литература уонна история институтун корреспондента Ноговицын Г.К. муус устар 9 к. 1946 с. толорбут.

16. Новгородов-Ырыа Сынсыйаан (1842—1932) [Ермолаев, 2015.].
17. Новгородов Семен Афанасьевич-Сааса Сэмэнэ (1870—1960) [Ермолаев, 2015.].
18. Ноговицын Семен Алексеевич-Сааскыйар Сэмэнэ. 1875 с. төрөөбүтэ. Репертуара: «Айыы Сандалы Күн Нүһэргэн бухатыыр», «Үрүн Уолан». Пермяков Д. М.-Ырыа Миитэттэн олонхолуурга үөрэммит. 1940 с. Саха сиринээби Научнай киин архыыбыгар уурулла сытар Чурапчы улуунун олонхохуттарын испиһэҕэр 6 нүөмэринэн киирэ сылдыар. 1946 с. бэс ыйын 9 к. олонхохут анкетатын Ноговицын Г.К. толорбут. Бу кэмнэ олонхохут 67 саастаах. «Саха сирин олонхохуттара» ыйынныкка (2013 с.) толору репертуара суруллубут: «Ноговицын Семен Алексеевич-Сааска Сэмэнэ (1879—...) Бахсытский наслед Чурапчинского улуса.«Дыырай бухатыыр», «Кинкиниир киэнг халлаан түүрт күлэр күлүгүнэн төлө мөнгөн төрөөбүт төбөт тураҕас аттаах Тамаллаайы Бэргэн», «Орой-бурай оонньуур охсуган-тэбигэн умнас улахан аттаах онгоһуулаах Оҕо Ньургун», «Сүүһүгэр тобус туорай кэккэ туоһахталаах тоһоҕо тураҕас аттаах Тойон Дьобуһуол бухатыыр», «Айыы сандалы Күн Нүһэлгэн бухатыыр».
19. Селиверстов Афанасий-Иэп Сэлибиэртэйэп Охонооһой (XIX үйэ 2-с ангаара) [Ермолаев, 2015.].
20. Слепцов Гаврил Андреевич (1887—1950). 1941 с. кулун тутар 8 к. олонхохут анкетата толоруллубут. Бу кэмнэ олонхохут 64 саастаах, үөрөбү суох. Эдэр сааһыттан олонхолуур буолбут. Убайа Маҕан Борокуоппайтан олонхолуурга үөрэммит. Репертуара: «Тэрэпиискэ илиилээх-атахтаах, оҕонньордоох эмээхсин оҕото эр бэрдэ Эриэдэл Бэргэн», «Кэриэс Бэргэн», «Күн Эрэли Бэргэн».
21. Титов Я.В.-Дьүлэй Бүөкээн. [Досье ЮНЕСКО, 2005.].
22. Федоров Афанасий-Хооной (1870—1940). [Илларионов, 1973.].
23. Шеломов Михаил Степанович. XIX үйэ бүтүүтэ — XX үйэ 20-с сыллара [Ермолаев, 2015.].

Болтоно

24. **Данилов Николай-Ньылыак.** XIX үйэ бүтүүтэ XX үйэ 30-с сыллара [Ермолаев, 2015.].
25. **Добордуурап Михаил Федосеевич** (1906—1961). Суруйааччы, олонхоһут, «Айталын Куо» олонхотун драма онорбута [Досье ЮНЕСКО, 2005.].
26. **Кладкин Михаил Константинович-Эсэһит Көстөкүүн уола** (1898—1940). [Ермолаев, 2015.].
27. **Кривошапкин Христофор-Сыччыка уола Христофор.** XIX үйэ бүтүүтэ XX үйэ 30-с сыллара [Ермолаев, 2015.].
28. **Миронов Егор Иванович.** 1942 с. Сииттэбэ өлбүтэ [Илларионов, 1973.].
29. **Монастырев Нестор Петрович** (1890—1960). [Ермолаев, 2015.].
30. **Новгородов Иев Лукич** (1870—1930). Улаханлык сурабырбыт уһулуччу талааннаах олонхоһут. С.А. Новгородов олонхотуттан быһа тардылары суруйан маннайгы үөрэх кинигэтигэр киллэрбит [Илларионов, 2008.].
31. **Ортоюков Афанасий-Иэгии Хотоок.** (XIX үйэ 2-с аңаара). Сиһилии олонхоһут туһунан фольклорист В.Ф. Ермолаев 2015 с. тахсыбыт кинигэтигэр «Иэгии Хотоох диэн кимий?» диэн ыстатыйаба булан аабыахха сөп [Ермолаев, 2015.].
32. **Петров Петр Михайлович-Куолай уола Бүөтүр** (1870—1940). П.А. Ойуунускай олонхолотон истибитэ. Репертуара: «Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур», «Бастаан төрөөбүт Баһымны Баатыр» олонхолору толороро. Фольклорист В.Ф. Ермолаев «Ойуунускай бийирээн истэрэ» ыстатыйаба сиһилии аабыахха сөп [Ермолаев, 2015.].
33. **Саввин Афанасий Андреевич-Чочоолоп Уола Ырыа Охоһоһой** (1866—1946). [Ермолаев, 2015.].
34. **Седалищев Михаил Данилович-Сүөдээк** (1880—1951). [Ермолаев, 2015.].
35. **Чэппиэдэй.** [Олонхосуты Якутии, 2013. — С. 152.].

Кытаанах

36. **Барашков Афанасий Петрович** (1895—1980). [Ермолаев, 2015.].
37. **Башарин Михаил Никифорович** (1885—1950). [Ермолаев, 2015.].
38. **Башарин Никифор Егорович**. XIX үйэ бүтүүтэ — XX үйэ сабаланыыта олорбут Илья Башарин аҕата [«Кытаанах нэһилиэгэ» кинигэттэн ылылынна.].
39. **Ермолаев Гаврил Николаевич-Огочо Хабырыыс** (1900—1954). «Мин абаҕам Огочо Хабырыыс-Гаврил Николаевич Ермолаев кыра олонхохут этэ» [Ермолаев, 2015.].
40. **Ефремов Николай Ефремович-Кыыдам Ньюкулай** (1862—1942). «Дьяконов Н.М. — Чөлөстүүн кыттыһан олонхолуулар эбит. Кырдьар сааһыгар көрбөт буолан, ыаллары кэрийэ сылдьан тирии имитэр, бурдук тардар, ыллыыр-туойар буолан олонхохут идэтин лаппа баһылаабыт» [Ермолаев, 2015.].
41. **Захарова Акулина Тихоновна-Ырыа Өкүлүүнэ**. [Ермолаев, 2015.].
42. **Захаров Иван Тихонович**.
43. **Кылыһыт Лебедев**. Олонхохут, отохут. [Илларионов, 1973.].
44. **Лонгинов Степан Григорьевич-Чохороон** (1860—1930). [Ермолаев, 2015.].
45. **Потапов Василий Иванович-Маайа Баһылайа** (1895—1974). Репертуара: «Кыыс Кырадыман», «Мунҥ саарга мунурун буларбатах Бухсабаллай удабан», «Үс бырааттыылар Тынҥырахтаах Дыыбырдаантан төрөөбүт Дыыбырдааннар», «Күнгэ кыайтарбат күтүр күүстээх Күн Дьирибинэ бухатыыр», «Эрбэх үрдүгэр сэттэтэ эргийэр Эрбэх Тааскын бухатыыр (тонус)», «Уот-сиэбит таҕаһа», «Төрүөтэ төрүөт Төрүөт Бэргэн». 30-ча олонхону билэр эбит. Кини туһунан сиһилии Ермолаев В.Ф. «Булунҥа өссө сайдан олонхолообута» диэн ыстатыйатыгар аабыахха сөп [Ермолаев, 2015.].
46. **Яковлев Гаврил Устинович-Хабырылла оҕонньор**. XIX үйэ 2-с ангаарыгар олорбут [«Кытаанах нэһилиэгэ» кинигэттэн ылылынна.].
47. **Яковлев Иннокентий Устинович** (1860—1950). [«Кытаанах нэһилиэгэ» кинигэттэн ылылынна.].
48. **Яковлев Гаврил Иннокентьевич-Тарабай Хабырылла**, XX үйэ

1-кы агаарыгар олоро сылдыбыт [«Кытаанах нэһилиэгэ» кинигэттэн ылылынна].

49. **Яковлев Иван Иннокентьевич-Лөгөнтөй Уйбаана.** XX үйэ 1-кы агаарыгар олоро сылдыбыт [«Кытаанах нэһилиэгэ» кинигэттэн ылылынна].

Мугудай

50. **Сивцев Асаам оҕонньор** (XIX—XX) Биллэр олонхолоро: «Кэриэс Ньургун», «Ала Саарын» [Олонхосуты Якутии, 2013. — С. 10].
51. **Быганов Дмитрий-Хараанькы.** XIX үйэ бүтүүтэ — XX үйэ 30-с сылларыгар олорбут [Ермолаев, 2015].
52. **Гоголев Егор-Дьөгүөр Уус.** XX үйэ 1-кы агаарыгар олорбут. Бастаан олонхоһут эрээри, кэнникинэн ойуун буолбут [Ермолаев, 2015].
53. **Жирков Ион Петрович-Дьуона** (1886—1980). «И.В. Захаров кэпсииринэн, Мэлдьэхсигэ биир быыбарга Былатыан Портнягин, Дьуона Жирков уонна Куобахый түмсэн холбоһон олонхолообуттар. Куобахый этээччи буолбут, Былатыан ырыатын саҕалаабыт, онтон Дьуона ыллаһан барбыт» [Ермолаев, 2015].
54. **Захаров Гаврил-Хабырыыс ойуун,** Ырыа Хабырыыс. XX үйэ 2-с агаарыгар олоро сылдыбыт [Олонхосуты Якутии, 2013. — С. 152], [Ермолаев, 2015].
55. **Маччанов Владимир Иннокентьевич-Маччаан уола** (1880—1950). [Ермолаев, 2015].
56. **Оконешников Василий Лукич-Луха Баһылай** (1870—1960). Ырыа Миитээ табаарыстарын Василий Лукиһы уонна Семен Оконешниковтары олонхолуурга үөрэппит [Ермолаев, 2015].
57. **Оконешников Василий Митрофанович-Табахсыт Баһылай.** XX үйэ 1-кы агаарыгар олорбут [Ермолаев, 2015].
58. **Оконешников Егор Дмитриевич-Нэк Бэргэнэ.** Мундууска бииргэ төрөөбүтэ. XX үйэ 1-кы агаарыгар олорбут. Оконешниковтар үс бииргэ төрөөбүт бырааттылар: Сиидэкэ, Уоһук, Нэк Бэргэнэ. Сиидэкэ уонна Нэк Бэргэнэ сурукка киирэр ааттара Егор. Бырааттылар үһүн бэртээхэй олонхоһуттарынан

сурабырбыттар. Кинилэртэн саамай ордуктара Уоһук эбит» [Ермолаев, 1994.].

- 59. Оконешников Иосиф Дмитриевич-Мундууска Уоһук** (1880—1943). Кини 1880 с. Мугудай нэһилиэгэр төрөөбүт. Кэргэннэнэн баран, оҕолоругар өлүүлээх буолан, сир уларытан Мэлдьэхси нэһилиэгэр Күндүл алааска кэргэнинээн Өлөөнөлүүн кэлэн олохсуйбуттар. 1943 с. Мэлдьэхсигэ олорон өлбүтэ. Олонхоһут быһыытынэн эдэр сааһыттан биллибит. Дьон ахтарынан, 1932 с. Саха АССР 10 сыллаах үбүлүөйүгэр Дьокуускайга ынгырыллан киирэн. «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхону туруоралларыгар кыттыбыт. 1939—1940 сс. Дьокуускай куоракка олонхоһуттар күрэхтэһиилэригэр кыттан мииниллэр атынан наҕараадаламмыт. Биир дойдулаахтарыгар хастыы да түүн олонхолуура, үчүгэй, чуор куоластаабын иһин Кыл Күөмэй диэн ааттыыллар эбит. 1940 сыллаабы олонхоһуттар биографияларыгар И.Д. Оконешников үс олонхолоох диэн суруйбуттар: 1) «Кинкиниир киэн халлаан түөрт күлэр күлүгүтэн төлө тирэнэн түспүт төбөт тураҕас аттаах, талыы быһыылаах, таламас ааттаах Тамаллаайы Мэргэн» 2) «Орой буурай оонньуур, охсуган-тэбигэн, умнас улан аттаах, онгоһуулаах Оҕо Ньургун, кини балта дьахтар охсуһуулаах бухатыыр, кыһыһырымтыа хааннаах, кырыылаах муруннаах, кыырыктаах астаах, кынабар унуохтаах Кыыс Ньургун» 3) «Сүүһүгэр тобус туорай кэккэ хос туһахтааах, тоһоҕо тураҕас аттаах Тойон Дьобуһуол бухатыыр». «Тамаллаайы Бэргэн» олонхону суруйууну И.Д. Оконешников оҕото саҕалаан испит, онтон А.Д. Местников салҕаан толору суруйбут эбит. «Тамаллаайы Бэргэн» олонхону фольклорист Н.В. Емельянов «Сюжеты якутских олонхо» үлэтигэр айыы аймабын көмүскээччилэр тустарынан олонхолорго киллэрбитэ [Оконешников, 2012.]. Бу олонхо А.А. Дмитриева уонна Н.А. Дьяконова бэлэмнээһиннэринэн, профессор В.В. Илларионов редакциятынан кинигэ буолан 2012 с. тахсыбыта.
- 60. Оконешников Константин Иосифович-Татаар Куоста, Мундууска уола, олонхоһут.** 1943 с. Аҕа дойду улуу сэриитигэр өлбүтэ [Ермолаев, 2015.].
- 61. Оконешников Сидор Дмитриевич-Сиидэкэ.** Мундууска аймаҕа ХХ үйэ 1-кы анаарыгар олорбут [Ермолаев, 2015.].

62. **Оконешников-Ырья Хоруодьа.** XIX үйэ 2-с агаарынаабы олонхохута. «Ус мас үүт бүтэйи үрдүнэн өнгөлдүйэн көстөр, үүт манган аттаах Үрүн Уолан бухатыыр» олонхолооҕо биллэр. Ермолаев В.Ф «Ох тыллаах Хоруодьа» диэн ыстатыйатын аабыахха сөп [Ермолаев, 2015.].
63. **Пермяков Дмитрий Максимович** — Ырья Миитээ (1864—1944). Репертуара: «Дьулуруйар Ньургун Боотур», «Икки ахсааны билбэт Терютина Пелагея Мугудайга Ырья Миитэлиин үгүстүк бииргэ олонхолообуттар. Хардары-таары, солбуһа-солбуһа, оруолларынан арааран олонхолууллара үһү. Ырья Миитэ бөдөн, дуорааннаах куоластааҕа чорботулан бэлиэтэнэр. От тиэйэ сылдьан ыллаатабына, куолаһа хас да алаас нөнгүө дуораһыйара. Оҕуһун мииннэ да ыллаабытынан барара. Балаҕан дьиз иһигэр олонхолоотобуна, иһит-хомуос барыта тэннэ добуһуоллаһар курдук лынгкыныһа түһэллэр эбит. Уһундук ыллаабакка-туойбакка сырыттабына, муунту буолара, ыалдьар кэриэтэ туруктанара. Онон сотору-сотору олонхолоон, кудугун сүөкээн, тыынын таһааран кэнээн, сэргэхсийэн кэлэрэ диэн үөлээннээхтэрэ ахталлар [Ермолаев, 2015.]. Ермолаев В.Ф. «Ырья Миитээ — былыргылартан иккис көлүөнэ олонхоһут» диэн ыстатыйаны аабыахха сөп.
64. **Попов-Чох Харах** (1910—1967). [Ермолаев, 2015.].
65. **Портнягин Афанасий-Өргөстөөх** (1864—1924). [Ермолаев, 2015.].
66. **Портнягин Бюлл. Иннокентьевич-Бүллэтиэн.** XX үйэ 1-кы анаарыгар олоһбут [Ермолаев, 2015.].
67. **Посельской Василий Иннокентьевич-Биэдьээски Баһылай** (1873—1943). [Ермолаев, 2015.].
68. **Тарабукин Петр Петрович-Дьоруо** (1818—1911). [Ермолаев, 2015.].
69. **Терютина Пелагея Михайловна-Балагыас,** Ырья Ымыгычаан (1880 1968). Репертуара: «Уолусхан улаан аттаах Уһук Туйгун бухатыыр», «Кыыс Ньургун», «Нөрүөн Мүлгү». 1939 с. «Сэтгэ күннүк сиртэн сибиэргэтэ охсуллар эндиэ аранас аттаах Нөрүөн Мүлгү» олонхону Лукин Е.Е. 10500 хоһоонунан строкалаах тиэкискэ үйэтиппитэ. 1941 с. бу олонхону эмиэ Мухин Г.Г. 5950 строкаҕа киллэрбитэ. Бу сылга «Кыыс Ньургун»: олонхотун Е.И. Говоров устубута. 1947 с. «Уолусхан улаан аттаах Уһун Туйгун бухатыыр» олонхотун Борисов Г.С. су-

руйбуга. Бу олонхолор сюжеттарын Емельянов Н.В. үлэтигэр тухаммыта, олонхохут туһунан сибидиэннээлэри Ермолаев В.Ф. хаһыаттарга ыстатыйа гынан бэчээттэппитэ. 2015 с. Республикаатаабы Олонхо ыһыабын көрсө Терютина П.М. «Урук Туйгун Бухатыыр» олонхотун Гоголева М.Т., Протодьяконова Е.Н., Борисов Ю.П. бэчээккэ бэлэмнээтилэр. Маны таһынан олонхохут сиэн кыыһа саха тылын учуутала Данилова Е.М. бэчээккэ остуоруйаларын, ырыаларын танган таһаарда.

70. **Терютин Иннокентий Иванович** (1896—1940/1941). Репертуура: «Синкэн Эрилик», «Кэриэс Ньургун», «Ала Саарын», «Халыадыыыр Бэргэн». 1940 с. Чурапчы улуунун олонхохутарын испииһэгэр киллэриллибит. Олонхохут анкетатын 1941 с. олунһу ый 1 күнүгэр толоруллубут. Бу кэмнэ сааһа 43, холкуостаах. 33 сааһыттан олонхолуур идэлэммит. 1941 с. «Синкэн Эрилик» олонхону Сивцев Р.Я. 132 листээх тиэкис гынан суруйбут. Бу олонхону Таатта улуунун Тыараһа нэһилиэтин Киргизэлэй диэн олонхохутуттан истэн үөрэммит. «Кэриэс Ньургун» олонхотун Асаам оҕонньортон ылыммыт.

Мындабаайы

71. **Абрамова Мария Фомична**. 1906—1982 сылларга олоро сылдыбыт. [Ермолаев, 2015.].
72. **Аржаков Петр-Халбанг**. XIX үйэ бүтүүтэ — XX үйэ 30-с сылларыгар олорбут [Ермолаев, 2015.].
73. **Васильев Софрон Иванович**. [Досье ЮНЕСКО, 2005.].
74. **Кузьмин Софрон Ионович** (1901—1951). [Ермолаев, 2015.].
75. **Николаев Архип Илларионович-Ангаадья** (1884—1965). (Болугур) [Ермолаев, 2015.].
76. **Попов Василий Константинович-Баһылыйчаан** (1916—1945). [Ермолаев, 2015.].
77. **Попов Петр Петрович-Ытыгар** (1882—1945). [Ермолаев, 2015.].
78. **Сибиряков Дмитрий-Тээллир уола Миитэрэй**. XX үйэ 1-кы ангаарыгар олорбут (Болугур) [Ермолаев, 2015.].
79. **Софронов Диодор Никитич-Софрон Доодоро** (1889—1971). (Болугур) [Ермолаев, 2015.].

80. Сысолятин Геннадий (1850—1952) [Ермолаев, 2015.].
81. Сысолятин Игнат-Мэһэйин уола Кынааһай (1859—1936). [Досье ЮНЕСКО, 2005.].
82. Фомин Иосиф-Молохус Уола. [Досье ЮНЕСКО, 2005.].
83. Ядрихинской Василий-Басккыр уола Баһылай (1874—1934). (Болугур) [Ермолаев, 2015.].

Мырыла

84. Абрамова Мария Фоминична-Кыаспан Кыһа (1906—1982). Эдэр сааһыгар олонхоһут буолан иһэн, колхоз түбүктээх үлэтигэр ыанньыксыт буолан, үлэбэ үтүрүйтэрэн, талаана сайдыбакка хаалбыта. Пелагея Терютина лаппа кырдыан баран, 50-с сылларга Болугур нэһилиэгэр Мындабаайыга ынгырыллан киирэн, олонхоһуттар түмсүүлэригэр кыттыыны ылбыт. Ол коллективнай толорууга кини, Сиипэр Илларионов, Чиркочев, М.Ф. Абрамова ыллаабыттар. Олонхо тылын этээччинэн Абрамова буолбут, иннэ диэн бэйэтэ этэрэ [Ермолаев, 2015.].
85. Батарин Степан Игнатъевич-Алыабай (1873—1942). Соловьев нэһилиэгэр Алыабай-Степан Игнатъевич Батарин олонхотун биир ырыатыгар «хаар сэргэ төрдүгэр сылгы иһэбэ буолуута сэрии бүтүө» диэбитин олохтоох нэһилиэннэ кырдыабаастара билингнээннэ диэри умнубаттар эбит... Соловьев нэһилиэгэр ыаллар Алыабайы-Степан Игнатъевич Батаринны олонхотуттан илбиһирэн салгыы ойууннаан барыан сөп диэн сэрэхэчийэллэрэ [Ермолаев, 2015.].
86. Батарин Лазарь Михайлович-Мөскөөр уола Лааһар (1865—1945) [Ермолаев, 2015.].
87. Батарин Николай Дмитриевич-Көмүс Кыын (1870—1935). Мырылаба Батарин Ньюкулай абааһы уола айыы дьахтарын иэтэн-туотан эрэйдээн бардабына, сорох дьахталлар сирэйдэрин төттөрү хайыһаннар, былааттарын төбөтүнэн харахтарын уутун сотто олорор буолаллара үһү, ол курдук кинини улахан-нык уйдадытар гына ыллыыра дииллэр [Ермолаев, 2015.].
88. Батарин-Мадьалба ойуун. XIX үйэ бүтүүтэ — XX үйэ 20-с сылларыгар олоро сылдыбыт [Ермолаев, 2015.].

89. **Брызгаев Андрей Титович-Оччоох Өндөрөй** (1874—1944). Со-рох олонхохуттар толоро олон орус хамсанан, мөхсөн ылар үгэстээхтэрэ. Мырылатаабы Оччоох Брызгаев толоро олон илиитин-атабын хамсатара, сирэйн-харабын оонньоторо, араастаан туттара-хаптара, чугас баар тэриэбилэри охсуолуура үһү [Ермолаев, 2015.]. Оччоох олонхолорун икки суруйааччы суруйан ылбыттара. 1947 с. Васильев Георгий Митрофанович Мырылаба офонньору ыллатан, биир олонхотун толору суруйбут. 1948 с. Дьун Дьанылы офонньору ыллата туран, суруйан көрбүтэ да куоттаран кэбиһэр этэ. Инньэ гынан тылыннан этэн суруйтарбыта [Брызгаев Николай ахтыгыттан] ф.5, оп. 3, ед.хр. 852.
90. **Брызгаев Николай Андреевич-Моттуй Ньюкулай**. XIX үйэ бүтүүтэ — XX үйэ 20-с сылларыгар ололбут [Ермолаев, 2015.].
91. **Винокуров Софрон Николаевич-Матабы Саппырыан** (18... — 1950). ...Чэппиэдэй [Досье ЮНЕСКО, 2005.].
92. **Дьячковский Николай Петрович** (1912—1988). Олонхону толорооччу. «Олонхоттон быһа тардылары сөп-сөп ыллаан иһитиннэрэрэ. Ордук Ньюргун Боотур олонхоттон сүрүн герой тойугун. Сорук Боллур, Кыыс Кыскыйдаан, Айыы Умсуур удабан ырыаларын куолаһын уларытан, сөп түбэһиннэрэн ардыгар хаһыран, ардыгар набыл бабайытык тардан толороро [Мария Николаевна Заровняева-Дьячковская ахтыгыттан.].
93. **Иванов Егор Михайлович-Тэкэйэ Уус (Дьэгэһэ Дьөгүөр)**. Биллэр олонхото «Арыы тыаны үрдүнэн атаралаан аһар ахсым арабаһ аттаах Айыы Дапсыык бухатыыр» [Олонхосуты Якутии, 2013. — С. 40.]. Абалара олонхо тылын этэр, үөһээ, аллараа дойдулары туойан, Айыы, абааһы бухатыырдарын таһааран, кэрэ айыы саха кыыһын былдьаһыннарар ырыатын туойар. Абааһы бухатыырын ырыатын, тобута барбыт сатархай куоластаах Дьөгүөр Тэкэйэ уус туойара [М.Н. Сибиряков ахтыгыттан.].
94. **Иванов Константин Михайлович-Көлөөбүүс Көстөкүүн**. [М.Н. Сибиряков ахтыгыттан].
95. **Иванов Михаил Захарович-Бахайан Мэхээлэ**. [М.Н. Сибиряков ахтыгыттан].
96. **Иванов Николай Михайлович-Чолбон Уус**. «Онно эппиэттээн уна оронго олооннуу ууран ололор Ньюкулай-Чолбон Уус

- кимиилээх, дуорааннаах куолаһынан Айыы бухатыырын ыл-латан киирэн барар» [М.Н. Сибиряков ахтытыттан].
97. **Иванов Христофор Степанович-Бахайак Уус.** XX үйэ 1-кы анаарыгар олорбут [Ермолаев, 2015.].
 98. **Илларионов Никифор Михайлович-Сиипэр** (1902—1972). 1954—1955 сс. Мындабаайыга оройуон уонча олонхоуттара ынгырыллан киирэннэр икки күн устата күрэхтэспиттэр. Онно хас биирдии ырыаһыт бэйэтин олонхотуттан быһа тардан толорбут. Мындабаайытаабы түмсүүтэ Одьулуунтан Аржаков, Мырылаттан Сиипэр Илларионов [Ермолаев, 2015.].
 99. **Илларионов Сидор.** [Олонхосуты Якутии, 2013. — С. 151.].
 100. **Кузьмин Софрон Давыдович-Олонхоут Соппуруон** (1890—1960). Репертуара: «Тобус саһаан туут мас хайыһардаах Логлу Бэргэн», «Үрдүк былыты аннынан, намыһах былыт үрдүнэн көтөр үрүмэ хара аттаах Күн Туйаарыма бухатыыр», «Одурруун халлаан оҕото Оҕо Ньургун», «Атабынан оонньообут ала кулун аттаах Ала Мулгун Бухатыыр», «Адьынаһа сизэр атын арбаһыттан тайанан үөскээбит Айыы Сабардаан», «Хас эрэ тиин тириитэ таһастаах Дабдарымына Куо», «Үс үүт бүтэйи үрдүнэн көстөр үрүмэччи манган аттаах Үрүг Уолан», «Ылгыһын ыччат Ытык Солуонньай». Олонхолуур кэмэ советскай кэмнэ ааспыта, өссө сайдыа эбитэ буолуо да, оччотооҕу былаас кытаанах бэрээдэгэр, колхоз үлэтигэр умса түспүтэ кинини сайыннарбатах буолуохтаах [Ермолаев, 2015.].
 101. **Кривошапкин Алексей-Нуора.** XX үйэ 2-с анаарыгар олорбут [Ермолаев, 2015.].
 102. **Лазарев Филипп.** XIX үйэ бүтүүтэ — XX үйэ 30-с сылларыгар олоро сылдыбыт [Ермолаев, 2015.].
 103. **Миронов Николай** (1865—1945) [Ермолаев, 2015.].
 104. **Николаев Данил Тимофеевич-Дайбаһыы Дайыыла** (1895—1949). Мырылаба XIX—XX үйэлэр ыпсыыларыгар 20-чэ олонхоут үөскээн ааспыт. Дьиктитэ баар, бу олонхоуттар бэйэлэрин толорор дьобурдарынан, куоластарынан, олонхотылын этэллэринэн тус-туһунан таһымнарга араһаллар эбит. Холобур, Дайбаһыы Дайыыла олонхону билэринэн, тылын этэринэн бастыһынара [М.Н. Сибиряков ахтытыттан].
 105. **Попов Василий Константинович** (1913—1943). «1913 с. Аччабарга баай ыалга төрөөбүтэ. Кыра үөрэхтээх эбит, сытыы-

- хотуу, кэлбит-барбыт киһи этэ дииллэр. Бэрт эдэр сааһыттан оһуохай таһаарар, олонхолуур үгэстээх эбит»[И.И. Собакин суруйуутуттан].
- 106. Попов Дмитрий Григорьевич** (1898 — ...). Кырдыаҥас олонхотуттары истэн оҕо сааһа ааспыта, устунан бэйэтэ олонхолуур дыбура аһыллан оҕо эрдэбиттэн олонхолуур, туйар идэ-лэммитэ [И.И. Собакин суруйуутуттан].
- 107. Попов Афанасий Дмитриевич** (1904 с.т.). «Кылааннаах өргөстөөх, кылаан уһун тыллаах Кыыс Дьэрэлийэ бухатыыр», «Буор сиргэ буолатын булларбатах Модун Хара бухатыыр» [Олонхосуты Якутии, 2013: 76.].
- 108. Попов Изот Гурьевич-Суотаа** (1880—1968). «1946 с. Верховнай Сэбиэт быыбарыгар, Мырылаҕа хонтуораҕа кэтэһэ таарыйа, быыбардааччылар киэһэ 8 ч. сағалаан баран, сарсыарда 6 ч. быыбар сағаланыар дылы олонхот Соппуруону, Суотаны, Дайбаһыны Дайыһыланы олонхолотон истибиттэр» [И.И. Собакин суруйуутуттан].
- 109. Попов Николай Гурьевич-Дарахаан** ойуун (1860—1935). [Ермолаев, 2015.].
- 110. Попов Харл-Кыттыа ойуун** (1885—1935). [Ермолаев, 2015.].
- 111. Сибиряков Никон Родионович-Муомах Ородьумаан** уола Ньюукан (1869—1943). Ньыккан олонхотунан Мырылаҕа тарбахха баттанар олонхот, сүрдээх сөҥ бас куоластаах ырыаһыт этэ дииллэр. М.Н.Сибиряков этэринэн Мырылаҕа олонхот Соппуруон кэнниттэн иккис олонхот. Кини олонхолоро сурукка киирбиттэрэ биллибэт[И.И. Собакин суруйуутуттан].
- 112. Сибирякова Прасковья Дмитриевна** (1868—1961). Бороскуобуһа эмээхсин 90-н лаппа тахсан баран өлбүтэ. Кини сорох остуоруйалара, үһүээннэрэ кинигэбэ киирбиттэр, сүүстэн тахса остуоруйаны билэрэ дииллэр. Тойугу да, олонхону да билэр эбит. [И.И. Собакин суруйуутуттан].
- 113. Собакин Андрей Николаевич-Күттэм Өндөрөй** (1864—1943). Күттэм Өндөрөй Мырылаҕа улахан олонхоту быһытынан сыаналанар эбит. Олонхолоро сурукка киирбэтэхтэрэ. Аччабар нэһилиэгин киһитэ П.С.Шадрин, аҕата сут, кураан дьыл Аммаҕа киирэн от сии кыстаабыттар. Онно Күттэм Өндөрөй сыл анаарын устата киэһэ айы олонхолообут, ыл-

- лаабыг. Ол былахын тухары биир да айымныбытын иккис-тээн хатылаабатах [И.И. Собакин суруйуутуттан].
114. **Федоров Григорий Гаврильевич-Тыллаах Хааһах** (1912—1987). Олонхолуур этэ, ол гынан оччотообу дьон сизэринэн, үлэттэн соло булбат буолара, ыллыыр-туойар талаанын сайыннарбак-ка хаалбыта. Улахан олонхоһуттары кытары олонхолоспута, колхоз хонтуоратыгар, кэлин үксүгэр кулуупка кыттыбыта [И.И. Собакин суруйуутуттан].
115. **Федоров Константин-Күттэм Көстөкүүн** (1880—1945). [Ермолаев, 2015.].
116. **Федоров Константин Лукич-Көскөйө Көстөкүүн** (1900—1987). Репертуара: «Күн Тэгиэримэ», «Сүнкэн Эрилик».
117. **Федотов Осип Николаевич-Молохус уола** (1875—1935). [Ермолаев, 2015.].
118. **Хомподоев Николай Саввич-Күндүөбэй Күндү Бытык** (1895—1966). XX үйэ 1-кы анаарыгар олорбут [Ермолаев, 2015.].
119. **Хойтоһун**. Репертуара: «Дьулуруйар Ньургун Боотур», «Күн Тулуур», «Ылгын ыччат Ытык Солуонньай», «Күн Эрили». «Сынгынык өрөгөйдөөн олонхолуур сылларыгар биирдэ Болугурга киирэн Мындабаайы собуруу өттүнээби Молобоойу үрэбин төрдүгэр олохтоох Куоспан Кууһумаба икки Амма (Амма икки нэһилиэгин) аатырбыт олонхоһута кырдыбас Хойтоһуннуун көрөсүһэн күрэхтэспиттэр. Онно «Логлу Бэргэн» олонхотун үс түүн устата ыллаабыт. Агаардас олонхо сириин-дойдутун туһунан ойуулааһыныгар биир киэһэлээх түүнэ бүшпүт. Ити кэнниттэн Хойтоһун эмиэ үс түүн устата биир олонхотун толорбут. Иккиэн даһаны бөдөн олонхоһуттар түбэсирэннэр эгил-тэбил эрийсибиттэр, элбэх истээччини улаханлык сэнээрдибиттэр [Ермолаев, 1994.].

Одьюлуун

120. **Аржаков Петр Степанович** 1938 с. Саха АССР Верховнай Советын быыбарыгар көрдөһөн Мырылаба олонхолоһуттар. «С.Ф.Абрамов ахтытынан арааһа, 1954—1955 сс. Мындабаайыга оройуон уонча олонхоһуттара ынгырыллан киирэннэр икки күн устата күрэхтэспиттэр. Онно хас биир-

- дии ырыаһыт бэйэтин олонхотуттан быһа тардан толорбут. Мындаҕайытаабы түмсүүгэ Одьулуунтан Аржаков...» [Ермолаев, 2015.].
121. **Аржаков Петр Дмитриевич I-Бүөтүрээк** (1890—1947). [Ермолаев, 2015.].
 122. **Аржаков Прокопий Петрович-Марба Уола** (1892—1947). «Тойон толуу бухатыыр» олонхотун М.Д. Кривогорницын суруйбут. «Сэтгэ уон икки симилимэр мас торуоскалаах өлүү Лээги Бэргэн бухатыыр» олонхону эмиэ толорор эбит.
 123. **Баякинов Иннокентий Васильевич-Саппаанай ойуун**. «Түмэн Дүрбүй» олонхотун 1941 с. Г.И. Егоров 483 страницалаах сурукка тиспит. 1950 с. бу олонхону Кривошапкина В.Д. 21 лиискэ түһэрбит. «Репрессияҕа түбэхэн хаайыллыар диэри поэт быһыытынан үүнэн испит, онтон кэнники кэхтибит Гаврил Иванович Егоров-Биилин поэт (1910—1971 сс.) эмиэ эпическэй поэзия эйгэтигэр улааппыта, сахалы народнай поэтической тыл сүмэһинин ингэриммитэ. Кини 1941 с. сайын биир дойдулааҕа, Одьулуун нэһилиэгин киһитэ, Иннокентий Васильевич Боякинов-Саппаанай ойуун «Төлөн хара аттаах Түмэн Дүрбүй» олонхотун икки-үс ый устата сыралаһан суруйбута [Ермолаев, 2015.].
 124. **Иванов Афанасий**. XIX үйэ бүтүүтэ — XX үйэ саҕаланытыгар ололорбут [Ермолаев, 2015.].
 125. **Саввин Петр Иванович-Оросто Уйбаан Уола Көнкөөн**. XIX үйэ 2-с-аҥаара [Ермолаев, 2015.].
 126. **Седалищев Григорий Иванович-Чуккуон Уола**. XX үйэ 1-кы аҥаарыгар ололорбут [Ермолаев, 2015.].
 127. **Седалищев Егор**. «Күн Тулуур Бухатыыр» олонхото СС НК архыбыгар харалла сытар.

СЫЛАН

128. **Дьяконов Аким Михайлович-Чөлөс убайа**. [Досье ЮНЕСКО, 2005.].
129. **Дьяконов Михаил Михайлович-Чорообо** (1881—1929). Репертуара: «Хаан Дьаргыстай», «Кыыс Бэргэн», «Дьулуруйар Ньургун Боотур», «Хоруодьа Бэргэн». Мурун Уолуттан

үөрэммит «Дьулуруйар Ньургун Боотур», «Кулан хара аттаах Куллустаайы Ньургустай икки чиккэйэр хаан сиэр аттаах Дьиэрбэн Бэргэн», «Кыыс Бэргэн», «Тумул хара тыа туллан-хайдан иһэрин курдук туралыйар туус аттаах Тойон Ньургун бухатыыр, балта кыадал тыаны кырыытынан охсуллар кытарар кыһыл буулуур аттаах кылааннаах өргөстөөх Кыыс Ньургустай», «Хаан Дьаргыстай», «Хоруодьа Бэргэн». Уруккута Аччабар нэһилиэгэр Түөйэ үрэххэ, Орто Күөлгэ Чорообо сылдыбыт. Кини чугастаабы улуустар нэһилиэктэрин кэрийэн олонголообут. Арбаа Бэрэбэ олохтоох Дьячковская Петр Семенович-Мурун Уола Бүтүккэттэн олонхолуурга үөрэммит [Ермолаев, 1994.].

- 130. Дьяконов Николай Михайлович-Чөлөс** (1885—1943). Репертуара: «Айдаарыкы турабас аттаах, айдааннаах үйэбэ төрөөбүт Ала Хотобой», «Дьалхааннаах айаннаах, дьалысханнаах сырыылаах дыбын дугуй аттаах Хаан Дьаргыстай», «Кулан хара аттаах Куллустаайы Ньургустай икки чиккэйэр хаан сиэр аттаах Дьиэрбэн Бэргэн», «Күндэл манган күнгэ көнүлүнэн көрүлээн-нарылаан үөскээбит икки күүрэ муос хайыһардаах Күрүлээн Чүүччэх», «Одуул улаан аттаах Онолу Боотур», «Тумул хара тыа туллан-хайдан иһэрин курдук туралыйар туус аттаах Тойон Ньургун бухатыыр, балта кыадал тыаны кырыытынан охсуллар кытарар кыһыл буулуур аттаах кылааннаах өргөстөөх Кыыс Ньургустай», «Улдыа турабас аттаах, оҕурууннаах усталаах, ордук ойоҕостоох, оһоллоох уллунгахтаах Уйулаан Куо». «Кини 15 сааһыттан тыыппалаах олонхоһутунан сурабыран барбыт. Мурун Уола-Бүтүккэ олонхолуурунхастада истэн, толорор маастарыстыбата сайдыбыт. Кэпсииллэринэн, Чөлөс чуор куоластаах, тыла-өһө уусуран, олус тупсабай эбит, олонхолору эппэннэтэн ыллыыртуойар уратылааба. Олонхотун сабалыырыгар бастаан утаа соччо тахсымтыата суохтук толороро, онтон ыллаан-туойан истэбин ахсын дьэ аһыллан, куолаһа чуордуйан, тыла-өһө илбинирэн, толоруута эрчимнэнэн барара дииллэр» [Ермолаев, 1994.]. 1939 с. олонхоһуттан училищеба үөрэнэр быраата Дьяконов Н.Ф. 297 листээх «Ала Хотобой» олонхону суруйбута. 2010 с. дойдутун дьоно К.Г. Макарова, Л. С. Сивцева ылсан Култуура уонна духуобунас министиэристибэтин

- көмөтүнэн кинигэ гынан таһаарбыттара. Мань таһынан Научнай киин архыыбыгар «Тойон Ньургун уонна Кыыс Ньургун» хараллан сытар (Ф.5, оп. 7, ед.хр.103/90, л. 297. — 1941). 2015 с. Чурапчы улуунугар ытыллар IX Республикаатаабы Олонхо ыһыабын көрсө анал хамыһыһа соруудабынан Дьяконов Н.М.-Чөлөс «Ала Хотобой» олонхотун ф.н.к. Захарова А.Е. уонна А.Е. Кулаковской аатынан Норуоттар добордоһууларын дьэтин издательской салаатын салайааччыта Иванова Е.М. бэчээккэ бэлэмнээтилэр.
131. **Дьяковской-Хорудья.** XIX үйэ 2-с аһаарыгар олоро сылдыбыт [Ермолаев, 2015.].
 132. **Дьяковской Петр Семенович** — Мурун уола Бүтүкэ (1865—1925). Ырыачай Сылан олонхоттарын төрүттэринэн, бастакы оскуолаларынан буолбута. Киниттэн саҕалаан олонхолоонун искусствота манньк бэриллэн испит: Сулумаата Уола — Көндөй Өлөксөй — Мурун Уола Бүтүкэ — Чорообо — Чөлөс — Хантаһы — Аппакыын Дьөгүөрэ [Ермолаев, 2015.].
 133. **Илларионов Василий-Мээл.** XIX үйэ бүтүүтэ — XX үйэ саҕаланьытыгар олорбут [Ермолаев, 2015.].
 134. **Коркин Гаврил-Иирэр Хабырыыс** (1857—1927). [Ермолаев, 2015.].
 135. **Куличкин Илларион Васильевич-Тимир Хаппах Илларион.** П. А. Ойуунускай 1920 с. күһүөрү Чурапчыга таһа сылдьан улуус аатырбыт олонхоттарын-тойуксуттарын ыһыртан, биир түүн ыллалан истибит, олор истэригэр Аччабартан бу олонхот аата ахтыллар [Ермолаев, 1994.] 1920 с. П.А.Ойуунускай олонхоттон истибитэ (уруккута Аччабар нэһилиэгэ).
 136. **Макаров Дмитрий-Хантаһы.** XX үйэ 1-кы аһаарыгар олорбут. «Ырыачай Сылан олонхоттарын төрүттэринэн, бастакы оскуолаларынан буолбута. Киниттэн саҕалаан олонхолоонун искусствота манньк бэриллэн испит: Сулумаата Уола — Көндөй Өлөксөй — Мурун Уола Бүтүкэ — Чорообо — Чөлөс — Хантаһы — Аппакыын Дьөгүөрэ» [Ермолаев, 2015.].
 137. **Макаров Егор Алексеевич-Аппакыын Дьөгүөрэ** (1905—1987). «Ырыачай Сылан олонхоттарын төрүттэринэн, бастакы оскуолаларынан буолбута. Киниттэн саҕалаан олон-

- холооһун искусствота маннык бэриллэн испит: Сулумаата Уола — Көндөй Өлөксөй — Мурун Уола Бүөтүкэ — Чорообо — Чөлөс — Хантаһы — Аппакыын Дьөгүөрэ» [Ермолаев, 2015.].
138. **Макаров Константин Афанасьевич-Кыра Эңсии** (1904—...). Икки олонхотун Дмитриев П.Н. суруйан ылбыт диэн информация баар. «Анна Тихоновна Старостина кэпсииринэн, Алексей Спиридонович «Эһэм кэпсээннэрэ» диэн кинигэ суруйа сылдыра иһиллэр. А. Бродников Константин Афанасьевич Макаров-Кыра Эңсии тылыттан «Мэччирэн бэрбээкэй Кыыс бухатыыр» олонхотун суруйан иһэн ситэрбэтхтэр» [Ермолаев, 2015.].
139. **Макаров Семен Васильевич-Хабды Сэмэн** (1880—1963). [Ермолаев, 2015.].
140. **Макаров Филипп Иванович.** XX үйэ 1-кы аңаарыгар олорбут. «Бу адьас кэлин мин кыра эрдэхпинэ биһиги эргин Макаров Филипп Николаевич оҕонньор хам-түм «Эрбэх үрдүгэр сэттэтэ эргийбит» диэн олонхону олонхолоон ыаллары аралдытара» [Макаров Гаврил Николаевич ахтыгытытан].
141. **Петров Иван-Кыам Уола.** XX үйэ 1-кы аңаарыгар олорбут [Ермолаев, 2015.].
142. **Сивцев Григорий Иванович-Тонгус Киргизэлэй** (1910—1970). [Ермолаев, 2015.].
143. **Старостин Федор Егорович-Холоруктаах** (1831—1930). «Түөйэ-бэ аймахтарыгар бардабына, онно олохтоох олонхонукка Холоруктаах-Ф.Е. Старостинга сылдьан кыттыһан ыллыыр эбит [Ермолаев, 2015.].
144. **Трофимов Алексей Петрович-Көндөй Өлөксөй** XIX үйэ бүтүүтэ — XX үйэ сабаланыта олоро сылдыбыт. Сулуматов сиэнэ. «И.В. Пухов Алексей Трофимов олонхотун, арааһа улахан сут буолбут сылыгар 1910 сыллаахха, кыра оҕо сааһыгар истибит. Сылан олонхонута Алексей Трофимов (псевдонима Көндөй Өлөксөй диэн этэ) «Эр Сөботох» олонхотун олоонноон олорон былыргыттан олохсуйбут үгэһинэн толорбут [Ермолаев, 2015.].
145. **Трофимов Иван Терентьевич-Сулумаата Уола** (1830—1915). «Кини барыллаан, 1830—1915 сс. олоро сылдыбыт. Киэнник сурабырбыт ааттара — Сулумаата уола, Уйбаан Сулумаата,

Брычай. Кини ордук тахсыылаахтык XIX үйэ 2-с ангаарыгар олонхолуу сылдыбыт. Саха бөдөн эпосоведтара И.В. Пухов «Имя этого олонхосута тогда гремело по всей Якутии» диэн үрдүк сыанабылы биэрэн суруйбуттаах. Кырдык, Сулумаата Уола Мэнгэ Хангалас, Борофон, Нам улуустарынан, Дьокуускай куоратынан кэрийэ сылдьан ыллаабыт-туойбут, идэтийбит олонхохут быһыытынан сурабырбыт [Ермолаев, 2015.].

146. **Шестаков Николай Васильевич.** [Архив ЯНЦ СО РАН. Ф.5, оп. 3, ед. хр. 852] (уруккута Аччабар нэһилиэгэ).

Хадаар

147. **Говоров Иннокентий Яковлевич-Сыгынык** (1870—1941). «Аатын араастаан ааттыыллар эбит. Холобур, араспаанньатын Дьячковская, Софронов, Говоров, онтон аатын Түмэспий, Ньюкулай, Хабырылла диэн араастаан ааттыыллар. Дьонно-норуокка ангаардастыы Сыгынык диэн легендарнай аата тарбаммыт. Г.Д. Ефимов филиал архыыбыттан билсипит, сурукка-бичиккэ Говоров Иннокентий Яковлевич диэн суруллубут. Сыгынык үрдүк искусствотыттан уһуйуллубуттар элбэх эбиттэр. Былыргыта кини поэтической сабыдыалын республика аатырбыт олонхохута И.Г. Тимофеев-Теплоухов, И.Д. Платонов-Тэкэллэ Уола билбиттэр» [Ермолаев, 2015.]. Сыгынык туһунан сиһилии Ермолаев В.Ф. «Хотонно төрөөбүт Сыгынык» «Ойууннары дьулатара» диэн ыстатыйаларыгар булан аабыахха сөп. 1940 с. Харитонов С.П. 304 листээх тиэкискэ түһэрбит. Бу олонхо сюжетын Н.В. Емельянов үлэлэригэр арыйар. «XIX үйэбэ Аммаба икки аатырбыт олонхохут — олохтоох Хойтохун уонна Хадаартан киирбит Сыгынык — күрэхтээһиилэригэр истээччилэр урут билбэтэх үс ойохтоох «Логлу Бэргэн» туһунан ыллаабытын иһин Сыгыныкка кыайыыны анаабыттар [Ермолаев, 2015.]. Норуот ырыаһыта Е.Е. Иванова (Амма) Сыгыныктан «Сылгы уола Дырай Бэргэн», «Айыы сиэнэ Алантаайы-Кулантаайы» диэн олонхолору истибитин ахтар [Күн Тэгиэримэ, 2012.]. Сыгынык өссө репертуарыгар «Бэрт киһи

- Бэриэт Бэргэн», «Кылааннаах өргөстөөх Кыыс Ньургун» олонхолоордоо биллэр.
148. **Говоров Иннокентий Николаевич-Тырас** «Бал аайы собуруу нэһилиэктэринэн ынгырыллан, утуйар танаһын сүгэ сылдьан, олонхолуура. Олус чуор куолаһынан, оруолларынан аһыллан ыллыыра, туойара. «Дьаадыралаах туйахтаах, дьанысханнаах сырыылаах Хаан Дьаргыстай» олонхону у.д.а. таптаан толорор олонхолооҕо. Сэрии кэмигэр олохтон барбыта [Афанасьев Н.К. ахтытыттан].
149. **Григорьев Николай Семенович-Ныынаабый.** (1920—...). «Ныынаабый Хадаартан төрүтгээх олонхохуттартан бүтэһик саҕалаан иһэр улахан олонхохут тахсыах чинчилээх киһи эбитэ үһү. Ныынаабый Чурапчы бүтэһик олонхохута Көскөйө Көстөкүүн кэнниттэн Диринг оскуолатыгар үөрэнэ сылдьан олонхолуура эбитэ буолуо [Божедонов П.В. ахтытыттан].
150. **Григорьев Митрофан Николаевич-Махчай ойуун-Уус Мохчой.** 1854 с.т., ааттаах олонхохут, ойуун, уус Ырыа Хооһой киниттэн үһүйүллүбүт, «өссө букатын оҕо сылдьан бэйэтин кэмигэр ааттаах олонхохут да, ойуун да Махчай диэн киниттэн ырыа-тойук искусствотыгар үһүйүллүбүт» [Ермолаев, 2015.].
151. **Елисеев Петр Михайлович-Көөрө** (1880—1940). [Ермолаев, 2015.].
152. **Ксенофонтова (Сидорова) Елена Кузьминична-Ырыа Чырыыкай** (Үрүүмкэлээх Өлөөнө) (1867—1942). «Ырыа Чыырыктай ыллыыр-туойар идэҕэ убайа Тэкэллэттэн (Д.К.Платоновтан) үһүйүллүбүт» [Ермолаев, 1994.]. Ермолаев В.Ф. суруйбүт «Ырыа Чыырыктай» диэн ыстатыйатын булан аабыахха сөп.
153. **Олойо Давыдов.** «82 саастаах сир түннүгэ Лукин Н.В. Олойо диэн олонхохуту сэрии кэнниттэн эбитэ буолуо, көрбүтүм, сирэйэ бар түү. Давыдов араспаанньалаах диэбиттэрэ, хара бытыктаах, улахан оҕонньор» [Ермолаев, 1994.].
154. **Осипов Афанасий Петрович-Ырыа Хооһой** (1860—1919). «Дьулуруйар Ньургун Боотур», «Сылгы уола Дыырай бухатыыр» олонхолору ордук сөбүлээн толороро. Түөрт уонча олонхону билэрэ эбит. «Уот иччитин оонньообут Ырыа Хооһой» туһунан Ермолаев В.Ф. ыстатыйатыгар аабыахха сөп.

155. **Осипов Кирилл Петрович-Ноорох уола** (1890—1960). [Ермолаев, 2015.].
156. **Платонов Дмитрий Иннокентьевич-Тэкэллэ**. «Сылгы уола Дыырай бухатыыр». «Киэнник сурабырбыт, идэтийбит олонхохуттар, холобур, Хайахсыттан — Олоодо, Сьлантан — Ырыачай, Соловьветан — Хойтоһун, Хадаартан — Тэкэллэ» [Ермолаев, 2015.].
157. **Платонов Иннокентий Дмитриевич-Тэкэллэ уола** (Кыччааһай Уус) 1894 с төрөөбүт. «Кулун Куллуһуур», «Ньургун Боотур», «Мүччүрүйбэт Мүлдү Бөбө» уонна «Ойобостоохтон охтубатах улахантан улахан оноруулаах, охсуган хара аттаах Оҕо Туйгун бухатыыра» Саха сиригээҕи Научнай Киин архыыбыгар хараллан сытар. «Тэкэллэ Уола Элэгэнтэй (Платонов Иннокентий Дмитриевич) олонхохут, ырыаһыт. Ыллыырга-туойарга бастаан аҕатыттан үөрэммит. Аҕатыттан уратыта диэн ырыата эйээркэй этэ дииллэр. Онтон эдэр сааһыгар биир дойдулааҕа аатырбыт Сыгынык олонхохуттан, кини хомоҕой этииллээх хоннохтоох хоһоонугар, ыпсарыылаах ылбаҕай ырыатыгар, күйүһуйа кутулар дорҕоонноох, хомуһуннаах тыллаах тойугар кутун-сүрүн иитиэхтээн, уһуйулан улааппыт» [Божедонов В.П. суруйуутуттан].
158. **Платонов-Содьороок**. XX үйэ 1-кы анаарыгар олоро сылдыбыт [Ермолаев, 2015.].
159. **Сергеев Николай Романович** (1906—1950). [Ермолаев, 2015.].
160. **Тэбиэлэнэр Миитэрэй**. «Арай биирдэ Хайахсыт нэһилиэгэр Тэбиэлэнэр Миитэрэй диэн олонхохуту көрсө түстүм. Ат сүүрүүтүгэр мустубут дьон биһигини күрэхтэһин диэн күһэйбитгэрэ. Түүн үөһүгэр диэри мин олонхолообутум, сарсыарда өттүгэр кини толорбута. Олонхолоорбутун истэн баран, биир оҕонньор Миитэрэйгэ: «Эн төһө да аатыра сылдыбытыгын иһин эдэр олонхоһукка оннугун туран биэрийиһигин», — диэбитэ. Онуоха кырдыбаас хомойбут курдук көрүннэнэн тахсан барбыта [И.Г.Теплоухов-Тимофеев ахтытыттан].
161. **Фомин Николай Петрович-Куобахый** (1908—1979) «И.В. Захаров кэпсиригэнэн, Мэлдьэхсигэ биир быыбарга Былатыан Портнягин, Дьуона Жирков уонна Куобахый түмсөн холбоһон олонхолообуттар. Куобахый этээччи буолбут, Бы-

латын ырыатын сағалаабыт, онтон Дьуона ыллаһан барбыт» [Ермолаев, 2015.].

162. **Хадаар уола.** [Ермолаев, 2015.], [Досье ЮНЕСКО, 2005.].

Хатылы

163. **Баин Андрей Дмитриевич-Баайын Өндүрүүскэ.** «Үгүс ин-форманнар кэпсииллэринэн уонна литератураттан даһаны биллэринэн, оһолор 10—13 саастарыттан улахан дьонго олонхолообут чахчылары элбэхтэр. Үгүстэн аһыйах холобуру аһаллаха, И.Г. Теплоухов-Тимофеев, А.В. Тимофеев, Софрон Кузьмин, Баин Өндүрүүскэ уо.д.а. бастакы толоруулары оһо саастарыттан саһаламмыта», «Хатылыга Өндүрүүскэ Баин 13—14 саастааһар, ити 1933—1934 с.с. эбитэ буолуо, хаартылыы мустар дьон көрдөһөһнөр олонхолотоллоро биллэр. Оччолорго Өндүрүүскэ оһо буолан куолаһа олус намчы эбит. Баин Аһа дойдуну көмүскүүр сэрии фронугар сылдьан ылыталаабыт бааһырыларыттан дойдутугар эргиллэн кэлэн баран өлбүт» [Ермолаев, 2015.].

164. **Байаканов Иннокентий Васильевич** (1941). [Досье ЮНЕСКО, 2005.].

165. **Белых Михаил Иннокентьевич-Мэхээчэ** (1880—1947). Хатылыттан бастыг олонхоһутунан ааһыллар [Ермолаев, 2015.]. 1940 с. «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхону учуугал И.П.Козлов 1940 с. суруйбут. Ахсынныы 29 күнүгэр 202 лиискэ суруллан бүппүт. «Ала Хотобой» олонхотун бырааттыы Гаврил Спиридонович уонна Степан Спиридонович Борисовтарга суруйтаран, Аһа дойду Улуу сэриитэ буолаары аһай турдаһына 1941 с. бэс ыйын 11 күнүгэр комиссия аатыгар аадырыстаан ыттарбыт. Бу олонхо ф.н.д. Илларионов В.В. уонна ф.н.к. Илларионова Т.В. бэлэмнээһиннэринэн 2010 с. күн сириһн көрбүтэ.

166. **Белых Егор Васильевич.**

167. **Догордуrow Михаил Федосеевич** (1905—1961). [Ермолаев, 2015.].

168. **Ефремов Василий Игнатьевич-Олонхоһут** (1900—1987).

169. **Иустинов Гаврил Михайлович-Ньобуйаан.** Репертуара: «Күн

Тулуур Бухатыыр», «Айыы Доргуйа Бухатыыр». «Гаврил Михайлович-Ньоѳуйаан-Иустинов Мэхээлэ-Ыспараанскай кулуба улахан уола. Бэйэтин кэмигэр олонхохутунан да, хаартылыыр да идэлээбинэн биллибит киһи. Дьиэ кэргэнин үс төгүл эһэн, ыллыы, хаартылыы Охотскай муораба тийэ баран хаалар үһү. Биэс оѳолоох. Оонньуу-көр туппут киһитэ эбит» [Иустинова М.П. суруйуутуттан].

- 170. Иустинов Григорий Гаврильевич-Ньоѳуйаан Уола Олонхохут Киргилэй** (1900—1950). «П. А. Ойуунускай 1920 с. күһүөрү Чурапчыга тахса сылдьан улуус аатырбыт олонхохуттарын-тойуксуттарын ынгыртан, биир түүн ыллатан истибитин туһунан биллиилээх артыыс В.А. Саввин ахтыытыгар суруйбут. Улуус аатырбыт олонхохуттара: Иустинов Григорий Гаврильевич-Ньоѳуйаан уола Хатылыттан» [Ермолаев, 1994.]. Репертуура: «Нуоѳалдын Кугас аттаах Тойон Дьыѳарыма бухатыыр», «Эрэйдээх Буруйдаах Эр Соѳотох бухатыыр». «Күн Тулуур Бухатыыр» олонхохотун сюжетын 1946 с. муус устар 24 к. Егор Седалищев суруйбута. Бу суруйууну. 2011 с. тахсыбыт А.Н. Кривошапкин «Хара Ньургун Бухатыыр» олонхокинигэтин сыһыарытыгар ССРС культуратын туйгуна М.П. Иустинова бэлэмнээбитин булан аѳыаха сөп.
- 171. Козлов Александр Григорьевич-Чөкчөнгө** (1897—1947). [Ермолаев, 2015.].
- 172. Козлов Григорий Григорьевич-Баадьай** (1878—1943). [Ермолаев, 2015.].
- 173. Козлов Лука Григорьевич-Лухааскы** (1886—1965). [Ермолаев, 2015.].
- 174. Козлов Прокопий-Топуох**, олонхону толорооччу.
- 175. Козлов И.П.** [Олонхосуты Якутии, 2013: 151.].
- 176. Козлов Тимофей Иванович-Сомсойо** (1899—1944). [Ермолаев, 2015.].
- 177. Козлов Федор-Сүөдэкэ.** XIX үйэ бүтүүтэ — XX үйэ 20-с сылларыгар олорбут [Ермолаев, 2015.]. «Аѳа дойду Улуу сэриитин иннигэр Хатылы олонхохуттара, ол иһигэр Г.Г.Иустинов-Ньоѳуйаан Уола, М.П.Седалищев-Сүөдээх, олонхохуттар Петр Биэскин-Куолай уола, Тимофей Козлов-Сомсойо, Прокопий Козлов-Тойуох Байбаѳа Үрүҥ Торбос сайылыкка мустаннар, оруолларынан үллэстэн олонхолообуттарын

- туһунан олохтоох кырдыбаастар ахталлар [Иустинова М.П. суруйуутугтан, 2015.]. «XX үйэ бастакы ангаарыгар биһиги нэһилиэкпититтэн Баин Андрей, Белых Михаил Иннокентьевич, Лука, Александр-Чөкчөнө, Григорий-Баадьай Григорьевич Козловтар, Тимофей Иванович Козлов-Сомсойо. Иустинов Гаврил Михайлович-Ыспарааныскай кулуба оҕото Ньоҕуйаан, Иустинов Григорий Гаврильевич-Ньоҕуйаан Уола, Попов Василий Павлович, Попов Семен-Санньылыкы Уола, кини быраата Ытыһар Бүөтүр уо.д.а. сүүрбэччэ олонхоһут, Ульяна Платонова, Седалищев-Сүөдээх курдук ырыаһыттар бары биир кэмнэ кэриэтэ ыллаан-туойан ааспыттар [М Неустроев. — Сахаада. — 1993. — Алтынны 7 к.].
- 178. Кривошапкин Алексей Николаевич-Нуора Өлөксөй** (1870/71—1941). 1941 с. Лукин Е.Е. Нуора Өлөксөйтөн 57 лиистээх «Хара дьоруо аттаах Хара Ньургун Бухатыыр» олонхону сурукка түһэрбит. Барыта 3980 строка. 2011 с. В.В. Илларионов уонна Т.В. Илларионова бэлэмнээһиннэринэн туспа кинигэнэн тахсыбыта.
- 179. Седалищев Михаил Данилович-Сүөдэх** 1888 с. Одьулуунҥа төрөөбүт, Хатылыга олохсуйбут. 1959 с. өлбүт. «Хатылы нэһилиэгэр Бабабаҕа Үрүҥ Торбос сайылыкка чугастаабы олонхоһуттар мустаннар оонньообуттар. Ол киэһэ сайылыкка тула сирдэртэн элбэх көрөөччү кэлбит. Айыы бухатырын — Ньоҕуйаан, айыы дьахтарын Седалищев-Сүөдээх оонньообуттар [Ермолаев, 2015.].
- 180. Платонова Ульяна-Уус Ылдьаана.** Уус, олонхоһут, ыһыах ыһар, тойуксут.
- 181. Попов Василий Павлович.** Олонхону толорооччу.
- 182. Попов Петр-Ытыһар Бүөтүр.**
- 183. Попов Сэмэн-Санньылыкы Уола.** Олонхону толорооччу.
- 184. Попов Николай-Куола Боппуок.**
- 185. Протопопов Алексей Андреевич-Ыга Үктүүр** (1900—1945). «Тас көрүҥүнэн кыра унуохтаах гынан баран, сүрдээх көҥдөй куоластаах, дэлбэритэ ыстанан ырыаһыт, олонхоһут киһи эбит. Бэйэтэ кырыымпа онгостон, ону тыаһата-тыаһата ыллыыра, айылбаттан айдарыылаах ырыаһыт, олонхоһут, бэйэтин син кыанар киһи үһү. Ылларга, табаарыстарыгар, дьиэ кэргэттэригэр олонхолууругар кыыс, бухатыыр, абааһы

уолун, кыһын ырыаларын тус-туспа арааран онороро» [Соловьева П.В. ахтыгыттан].

- 186. Федоров Миитэрэй-Оллоон Миитэрэй**, 8 оболоох, быстар дыдангы, эркэ, арыгыга ыаллары кэрийэн олонхолуура.
- 187. Чаллах кыһа Нөөнөкө Өлөөнө.** «Ыалларга ынгырыгыга сылдьан олонхолуура. Кини 1917 сыллаабы революция иннинэ баара. Бэрт уһуннук, сылайбакка-сындалыйбакка, тыла да бараммакка кудуччу олонхолуура. Киниттэн ордук баарын истибэт эгим. Нөөнөкө Өлөөнө Түөйэттэн төрүттээх этэ» [Соловьев Н. — Саҥа олох. — 1994. — Алтынны 6 к.].

Хайахсыт

- 188. Афанасьев Савва Степанович-Боттоһу уола.** Отоһут, олонхоһут, тойуксут. Хайахсыт кырдыаҕас олохтооҕо Т.М. Петрова: «Биир суруйааччыга олонхолоон, сайылыгын Дьэбириэһэп Арыылааҕын хохуйан туойан суруйтарбыта. Куоракка ханна эрэ хараллан сытара буолуу», — диир эбит.
- 189. Александров (Тимофеев).** Олонхоһут. «Элик Боотур Ньыгыл Боотур икки» олонхотун В.Н. Васильев сурукка түһэрбит. [Образцы народной литературы якутов. — СПб., 1916. — вып. 4. — С 311—396.].
- 190. Герасимов Гаврил Дмитриевич-Айакаан XIX үйэ бүтүүтэ—XX үйэ 30-с сылларыгар олорбут** [Ермолаев, 2015.].
- 191. Герасимов Дмитрий Гаврильевич-Тэрээппэ XIX үйэ бүтүүтэ—XX үйэ 20-с сылларыгар олорбут.** «Иннокений Гурьевич олонхолору драма онорон толорору сөбүлүүрө. 30-с сыллар саҕана кини тэрийиитинэн чугастаабы олонхоһуттары мунһан Хайахсыкка «Сылгы Уола Дыбырай Бухатыыр» диэн эпоһы спектакль онорон туруорбуттара. Онуоха эрдэттэн бэлэмнэмиттэрэ: танас тэриммиттэрэ, сүөһү туйабыттан, баанка ньяалбааныттан куйахтарын, үнүү-батас онгостуммуттара. Ол драмаҕа Хоноһо Уола айыы бухатырынан, В.И. Дорофеев — абааһы уолун, М.Е. Назарова — айыы дыахтарын, Тэрээппэ олонхоһут Сорук Боллур оруолларын толортообуттара [Ермолаев, 2015.].

192. **Дорофеев Василий Иннокентьевич-Тиэрий.** XIX үйэ бүтүүтэ—XX үйэ 20-с сылларыгар олорбут [Ермолаев, 2015.].
193. **Еремеев Дмитрий Гаврильевич-Илбиркэй Миитэрэй** XX үйэ 1-кы анаарыгар олорбут [Ермолаев, 2015.].
194. **Иванов Михаил Александрович-Өлөксөй уола Мэхээс** (1888—1950). [Ермолаев, 2015.].
195. **Иванов Гаврил Петрович-Мынньас.** XX үйэ 1-кы анаарыгар олорбут [Ермолаев, 2015.].
196. **Илларионов Иосиф.** XIX үйэ бүтүүтэ—XX үйэ 20-с сылларыгар олорбут [Ермолаев, 2015.].
197. **Кондратьев Лука-Олоодо Луха** XIX үйэ бүтүүтэ XX үйэ сабаланыыта олорбут [Ермолаев, 2015.].
198. **Кузьмин Степан Илларионович-Ньэндэйэ Ыстапаан.** XIX үйэ бүтүүтэ—XX үйэ 20-с сылларыгар олорбут [Ермолаев, 2015.].
199. **Кузьмин Семен Яковлевич-Долгун.** XIX үйэ бүтүүтэ—XX үйэ 30-с сылларыгар олорбут [Ермолаев, 2015.].
200. **Кузьмин Игнат Константинович-Хорондоо,** XX үйэ 1-кы анаара [Ермолаев, 2015.].
201. **Михайлов Гаврил Львович-Хоноһо Уола.** XX үйэ 1-кы анаара. «Иннокентий Гурьевич кыһыылаах тыла-өһө көннөрү олонхоһуттары өссө эбии самнарар. Арай кини биир дойдулааба Хоноһо Уолугар уус-уран тылынан баһыйтарара үһү. Хоноһо Уола эмиэ олус элбэх олонхоһу билэр эбит. А.В. Тимофеев кэпсииринэн, кини истэригэр хас сырыы аайы Хоноһо Уола санаттан сана олонхоһу толороро. Арай куолаһа симик собуһа. Ыалга киирдэ да бэйэтэ тылланан ыллаабытынан барар үгэстээх эбит» [Ермолаев, 2015.].
202. **Петров Петр Васильевич-Бороһуок Бүөтүр** (1888—1923). «Прокопий Степанович Григорьев кэпсээнинэн, олонхоһут Бороһуок Бүөтүр-Петр Васильевич Петров, Хайахсыт нэһилиэгин дьадангыта баайдар сымыйа агитацияларын итэбэйэн, үрүгнэргэ саа тута сылдыбыт. Кинини Бүтэйдээххэ кыһыллар тутан ылбыттар уонна тангара дьиэтигэр хаайбыттар. Бороһуок Бүөтүр сарсын ытылларын билэн ол түүнү быһа олонхолообут. Кыһыллар ыта таһаарбыттарыгар Бороһуок Бүөтүр: «Дьэ, санаабын дуоһуйа тигэбин олонхолоотум», — диэбит. Кинини ытарга кыттыы-

ны ылбыт кыһыллар олус улахан олонхохуту, олус тахсым-тыа тыллаах киһини былдьаабыппыт диэн билинэллэрэ [Ермолаев, 2015.].

203. **Протасов Николай Николаевич-Ньукулачча** — тойуксут, олонхону толорооччу.
204. **Софронов Алексей Алексеевич-Күгкүүһэй** 1891 с.т. (1889—1970). [Ермолаев, 2015.].
205. **Софронов Гаврил Алексеевич** 1891/92 с.т.—...
206. **Софронов Семен Алексеевич** — Чынхай 1889 с.т. «Үс бииргэ төрөөбүт бырааттыы Софроновтар бэркэ олонхолууллара да оччотообу кэмнэ ким да кинилэр олонхолорун сурукка түһэрэн үйэтиппэтэбэ» [Афанасий Илларионов ахтыгытыттан].
207. **Софронов Прокопий Михайлович-Моочой**. XIX үйэ бүтүүтэ—XX үйэ 30-с сылларыгар олорбут [Ермолаев, 2015.].
208. **Тарасов Михаил Николаевич-Нооннуур** XX үйэ 1-кы анаарыгар олорбут [Ермолаев, 2015.].
209. **Тимофеев Афанасий Васильевич-Охоноос Тимофеев** (Ырыа Мииккэ сиэнэ) (1916—1991). «Тимофеев-Теплоухов Иннокентий Гурьевич олонхолуурга бэйэтин аймабын Тимофеев Афанасий Васильевичи үһүйбүтэ. Афанасий Васильевич хас да олонхону билэрэ. Үчүгэйдик ыллаан-туойан иһэн, бу былааска салайар үлэбэ сыстан, ол идэтин бырабан кэбиспитэ» [Лукин Н.В. ахтыгытыттан]. Репертуара: «Кулун Куллуустуур», «Эриэдэл Бэргэн», «Ожо Туйгун».
210. **Тимофеев Гурий Тимофеевич-Уһун Куурай**, 1849 с.т.
211. **Тимофеев Дмитрий Тимофеевич-Ырыа Мииккэ**, 1840 с. төрөөбүтэ.
212. **Тимофеев Яков-Кэриэдьэ Дьаакып** (XIX в.).
213. **Теплоухов Тимофей Тимофеевич-Нонсор Түмэппий** «Тимофеевтар бэйэлэрэ өйдүүлэринэн төрүт өбүгэлэринэн Кэриэдьэ Дьаакып эбит. Кини олус улахан дуорааннаах куоластаах олонхохутунан сурабырбыт. Эдэр эрдэбинэ, от тиэйэ сылдьан оһуһун миинэн иһэн ыллаабыта бэрт ыраахтан дуораһыйан иһиллэрэ эбитэ үһү. Ону ийэтэ иччитэх сиргэ-дойдуга тобо олус дорбоонноохтук ыллывыгын диэн үгүстүк сэмэлиир эбит. Тимофей олонхохут буолан үс уолаттара Миитэрэй-Ырыа Мииккэ, Гурий-Уһун Күүрэй, Тимофей-Нонсор Түмэппий

ажаларын, төрүтгэрин удьуордаан олонхолууллара. Итилэртэн Кэриэдьэ Дьаакып кэнниттэн иккис сүһүөх улахан олонхоһут Дмитрий Тимофеевич Теплоухов-Ырыа Мииккэ буолбут. Кини кыра эрдэбиттэн олонхолуур үгэстэммит. Кырдьар сааһыгар элбэх олонхолооҕо үһү. Утары көрөн айылба араас кэрэ көстүүлэрин тута туойан ыллыыр сүдү импровизатор талааннааҕа номоххо хаалбыт. Итини таһынан оһуохай, үңкүү тылын таһаарааччы быһыытынан киэнник сурабырбыт. Уһун Күүрэйтэн саха норуотун аатырбыт олонхоһута И.Г. Тимофеев-Теплоухов төрөөбүт [Тимофеев Ф.А. ахтытыттан].

- 214. Теплоухов-Тимофеев Иннокентий Гурьевич** 1869 с. ыам ыйын 25 күнүгэр Боотурускай улууһугар Хайахсыт нэһилиэгэр (билингнитэ — Чурапчы улууһа) төрөөбүт. Удьуор дыно олонхоһуттарынан сурабыраллара. Олонхоһут анкетатын бэс ыйын 20 күнүгэр 1941 с. Лазарев Дмитрий Петрович толорбут. Бу кэмнэ олонхоһут 74 саастаах. Кимтэн үөрэммитэ диэн ыйытыкка Кузьмин Дмитрий Платонович-Тэкэллэ оҕонньортон олонхолуурга үөрэммитим диэн эппиэттээбит. Сурукка барыта 5 олонхото киирбит: 1) Куруубай хааннаах Кулун Куллуһуур (25 б.л.), этнограф В.Н. Васильев Амма Солобуодатыгар 20 күн устата устубут, 2) Сылгы уола Дыырай бухатыыр (20 б.л.), 3) Көс туоралаах күннүк усталаах күөнэ манган аттаах Күн Эрили бухатыыр (18 б.л.), 4) Эриэн тойон аҕалаах Эбириэн хотун ийэлээх иккилээх эмньик улан аттаах Эриэдэл Бэргэн бухатыыр, 5) Ийиэхсит сиэлэн эриэн таба аттаах Эрэбил Бэргэн (20 б.л.) 1941 с. Лазарев Д.П. сурукка киллэрбит. Бу 5 олонхотун Кузьмин Д.П.-Тэкэллэ оҕонньортон истэн ылыммыт. Репертуурагар 40 олонхолоох этим диэн ахтар эбит: «Оҕо Тулайаах», «Дьэр хара аттаах Дьэргэстэй Бэргэн», «Эриэн таба аттаах Энэлэй Бэргэн», «Тойон Чоллуут бухатыыр», «Үрүн Уолан, Кылааннаах-өргөстөөх Кыыс Ньургун» уо.д.а. Саамай биллибит олонхото «Куруубай хааннаах Кулун Куллуһуур». «Кулун Куллуһуур» олонхо барыта 4 бэчээккэ тахсыбыта. 1906 с. Санкт-Петербургтаағы Этнография уонна антропология музея тэрийэн ыһпыт экспедициятынан Саха сириттэн төрүтгээх этнограф В.Н. Васильев сурукка түһэрбитин 1916 с. Э.К. Пекарскай «Образцы народной литературы яку-

тов» III томугар туспа кинигэнэн, О.Н. Бетлингк алпаабы- тынан проза форматынан бэчээттэммитэ. Биллэр учуонай А.А. Попов бу олонхону нууччалы тылбаастаабыта. 1958 с. фольклорист П.Н. Попов «Кулун Куллуустуур» иккистээн бэчээттэнэригэр улахан көмөнү онгорбута. 1985 с. «Эпосы народов СССР» сериянан нууччалы-сахалы тылынан тахсыбыта. Текстологической ырытыгытын, кирири ыста- тыйатын И.В. Пухов уонна Г.У. Эргис онгорбуттара, нууч- чалы тылбааһын А.А. Попов уонна И.В. Пухов. 2014 с. М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинни федеральной университет Олонхону чинчийэр института «Олонхо на языках народов мира» сериянан «Кулун Куллуустуур» олонхо нууччалы тылбааһын аабааччы киэнэ эйгэтигэр анаан таһаарбыта. 2013 с. Олонхо тыйаатыра «Куруубай хааннаах Кулун Куллуустуур» олонхону профессиональной сыанаба ту- руорбута (режиссердар — А.Борисов, Г.Васильев). 1959 с. Дьо- куускай куоракка ытыллыбыт олонхохуттар семинардары- гар И.Г. Теплоухов-Тимофеев «Кулун Куллуустуур» олонхотун толоруутун быһа тардыгытын Н.В. Емельянов магнитофоннай лиэнтэбэ устубута ГЧУОААХНПИ архыыбыгар уурулла сы- тар. 2015 с. Чурапчыга ытыллар IX Олонхо ыһыаһын көрсө И.Г. Теплоухов-Тимофеев «Эрэбил Бэргэн» олонхотун Е.Н. Протодьяконова, У.М. Флегонтова, Ф.А. Тимофеев, В.В. Обоюкова бэчээккэ бэлэмнээтилэр.

Хоптобо

- 215. Сидорова Прасковья Федоровна.** «1991 сыллаахха 80 саастаах, республика үтүөлээх үлэһитэ, оройуон бочуоттаах гражда- нина Дмитрий Петрович Лазарев, өссө оҕо сааһыгар сыл- дыан, Хоптобо нэһилиэгэр оччолорго лаппа кырдыбыт, икки хараба суох буолбут Өлөөнө Сидорова эмээхсин олонхолуруун истэрэ эбитэ үһү. Өлөөнө эмээхсингэ Хадаартан аатырбыт Сыгынык кэлэн олонхолоон барар үгэстээх эбит. Онон сы- лыктаатахха, Өлөөнө эмээхсин сөбүгэр улахан олонхохут эби- тэ буолуо. Эмээхсин мэлдьи иистэнэ уонна оҕо-дьахтар быыс- тарыгар олонхолуу олорор буолара үһү. Өлөөнө Сидорова

элбэх кыргыттардааба. Кини Парасковья диэн кыыһа ийэтин талаанын баппыта иһиллэр [Ермолаев, 2015.].

216. **Тарасов Николай Петрович.** Олонхону толорооччу.
217. **Кириллин Федор Николаевич.** Хоптобо нэһилиэгин историятын үөрэтээччи Капитонова Елена Петровна суруйууттан.
218. **Кириллин Куонаан Иванович-Ньалбыкаан уола Куонаан.** Хоптобо нэһилиэгин историятын үөрэтээччи Капитонова Елена Петровна суруйууттан.
219. **Михайлов Василий Федорович.** Хоптобо нэһилиэгин историятын үөрэтээччи Капитонова Елена Петровна суруйууттан.

Чакыр

220. **Абааһы Ньюкулай уола Саракааска Ньюкулааскы.** «Мин кыра уол эрдэхпинэ биир кэмнэ Оросто уола Ырыа Дьаарай, Абааһы Ньюкулай уола Саракааса Ньюкулааскы, Муос уола Олонхохут Онолу, Атааннаах уола Ырыа Чоргуй диэн дьон үөскээн сылдьыбыттара (Эрилик Эристиин «Кэриэс туолуута» сэһэниттэн). [Ермолаев, 2015.].
221. **Бадан Баһылай.** XIX үйэ 2-с аңаара [Ермолаев, 2015.].
222. **Григорьев Николай Никитич.** Олонхону толорооччу.
223. **Атааннаах уола-Ырыа Чоргуй.**
224. **Демьянов Николай-Миитэрэкээн Уола** XX үйэ 1-кы аңаара [Ермолаев, 2015.].
225. **Дьааккы Уола.** XIX үйэ бүтүүтэ—XX үйэ 20-с сыллара. «Бу нэһилиэк олонхохута Дьааккы Уола Мэнири үрэхтэн ыһыахха кэлбит уонна онно Чакыр олонхохута Күөх Сүөдэри кытта олонхону оонньоон көрдөрбүттэр [Ермолаев, 2015.].
226. **Егоров Михаил-Мотто уола Мэхээлискэ.** Чакыр нэһилиэгин историятын чинчийээччи Филиппов Н.В. ахтыгыттан.
227. **Күөх Сүөдэр.** XIX үйэ бүтүүтэ—XX үйэ 20-с сыллара. [Ермолаев, 2015.].
228. **Кононов Василий Платонович-Манньыат Баһылай.** Ырыа Ылдьаа быраата. Кэлин убайа буйан олонхолообот буолбут.
229. **Кононов Илья Платонович-Ырыа Ылдьаа (1875—1939.)** «Буура Дохсуну» үгүстүк толороро. «Сэһэнньиттэр кэпсииллэринэн, Чакыр нэһилиэгэр саамай бастын олонхохутунан, олорон

ааспыт Ырыа Ылдбаа эбит. Ырыа Ылдбаа Хонду уонна Таатта үрэхтэр икки ардыларынаабы Тарабай алааска үөскээбит... Чакырыгар тахсыбытыгар Ырыа Ылдбааны суруйааччы Эрилик Эристиин хаста даҕаны хонноро сытыаран олонхолоппут, ордук элбэхтик «Буура Дохсуну» толорторбут. Бииргэ төрөөбүт быраата Манньыат Баһылай диэн үтүө олонхохут үүнэн истэбинэ, убайа Ырыа Ылдбаа бобон кэбиспит: «Ырыаны-тойугу батыстаххына, мин курдук быстар дыдангы уонна оҕото-уруута суох буолуон», — диэбит. Онтон ыла Манньыат Баһылай олонхолуур дьарыгын тохтоппут [Афанасьев Н.К. ахтытыттан]. Ырыа Ылдбаа туһунан Ермолаев В.Ф. «Кэрэ куолаһынан кэрэхсэппит Ырыа Ылдбаа» диэн ыстатыйатын булан ааһахха сөп.

230. **Муос уола олонхохут Околу.** Чакыр нэһилиэгин историятын чинчийээччи Филиппов Н.В. ахтытыттан.
231. **Ороспо уола Ырыа Дьаарай.** Чакыр нэһилиэгин историятын чинчийээччи Филиппов Н.В. ахтытыттан.
232. **Саввин Константин Федорович.** [Досье ЮНЕСКО, 2005.].
233. **Филиппов Александр Михайлович I.** [Олонхосуты Якутии, 2013.].
234. **Флегонтов Гаврил Прокопьевич-Ыаҕаһыйа ойуун** (Ыадаабый Хабырыыс) (1885—1955). «Кини тойуксут, олонхохут. «Уол оҕо барахсан» диэни тойуктуур этэ. Олонхотуттан «Буор хайа аттаах Мөссүүк бөбө» олонхолоох. Кини «Ойуун тойугун» ис иһиттэн тойуктуура. Ойууннаан сэбирдэх табабы көтүтэрэ үһү. Эрилик Эристиин-С.С. Яковлев 1935—1936 сс. бу улахан олонхохуттары дьиэтигэр ынгыран хонноро сытан олонхолоптор, айымньытыгар туһунан үһү» [Афанасьев Н.К. ахтытыттан]. «Ырыаһытынан бандьыттартан төлөрүйбүт Ыадаабый Хабырылла» Ермолаев В.Ф. ыстатыйатын көр.
235. **Флегонтов Гаврил Михайлович-Чаамах.** [Олонхосуты Якутии, 2013.].
236. **Флегонтов Григорий Гаврильевич-Бөлгө (Чаамах уола)** [Олонхосуты Якутии, 2013.].
237. **Филиппов Михаил Александрович II-Хопто уола Мэхээлискэ** Эрилик Эристиин «Кэриэс туолуута» диэн документальной сэхэнигэр, олонхохут быһыытынан киллэриллибит Хопто уола Мэхээлискэ-Филиппов Михаил Александрович II,

Уулаах Уйбаан-Яковлев Иван Петрович, иккиэн дьиннээхтик олонхолуу сылдыбыт дьон буолалларын кырдыбаастар туоһулулар. Бу сэхэнгэ суруллубуттан иһитиннэрдэххэ, манньк: «Былыр-былыргыттан бу Бакыр (Чакыр) нэһилиэгин курдук ырыаһыт, олонхохут уутуйан үөскээбит сирэ суох. Мин кыра уол эрдэспинэ, Ороспо уола Ырыа Дьаарай, Абааһы Ньюкулай уола Саракааска Ньюкулааскы, Муос уола олонхохут Околу, Атааннаах уола Ырыа Чоргуй диэн дьон үөскүү сылдыбыттара» диэн кэпсээбит Хопто уола Мэхээлискэ.

238. Яковлев Иван Петрович-Уулаах Уйбаан [Эрилик Эристиин ахтыгыттан].

239. Яковлев Семен Степанович-Эрилик Эристиин (1892—1942). «Эрилик эһэбит олонхолуон иннинэ, күлүү-оонньуу курдук, манньк саҕалыыра үһү: «Дьэ эрэ добоор! Бу аллара арбаҕаһын бүрүмүтүнэн үөскээбит Арсан Дуолай уһун бийигэр тийэй, тобус аартыгы дьөлө үүттээн, таннары этэн эрэлитэн кириэх эрэ, бу үс хартыгастаах үрдүк дьүрүс халлаан үрүт кырыгыгар тийэй тобус аартыгы өрө этэн дьулурутан таһаарыах эрэ...». Оттон бүтэригэр, эмиэ түмүктүүр курдук: «Чэ, кэбис, түүн үөһүн саҕана ыллаан ыыра-хайа бара олордохпунуй? Ыкса ыалбыт сибиеккиэхтэрэ», — диэн эмиэ биир көрү таһаарара үһү. Эрилик Эристиин олонхохут идэтэ кини айымньыларыгар өтө биллэр. Олонхо тылын алыс сиэллээбэккэ-кутуруктаабакка, судургутук этэрин сөбүлүүрэ үһү» [Макаров Е.А. ахтыгыттан]. 1993 с. Эрилик Эристиин суруйбут «Буура Дохсун» олонхотун Н.Н. Тобуроков, Д.И. Федосеев-Доосо бэлэмнээн кинигэ гынан таһаартарбыттара. «Талы талба бухатыыр», «Айы Дьөһүөл», «Хаалбат-сүппэт хараһыктаах хааннаах харалаах Мохсобол» олонхолоро Саха сиринээҕи Научнай Киин архыыбыгар хараллан сыталлар. Эрилик Эристиин олонхохут быһыытынан суруллуутун профессор Илларионов В.В. «Олонхохут-суруйааччылар уонна кинилэр олонхолоро» ыстатыйатыгар аабыахха сөп. 2015 с. Чурапчы улууһугар ыгытыллар IX Республикаабы Олонхо ыһыабын көрсө анал хамыһынай соруудабынан Эрилик Эристиин «Айы Дьөһүөл» олонхотун Филиппова М.Е., Попова Г.С.-Санаайа бэчээккэ бэлэмнээтилэр.

II түһүмэх.
ЧУРАПЧЫ УЛУУҺУН ОЛОНХОТУН
ЧИНЧИЙЭЭЧЧИЛЭРЭ, ХОМУЙААЧЧЫЛАРА
УОННА ТАРБАТААЧЧЫЛАРА

Васильев Виктор Николаевич (1877—1931)

1877 с. сэтинньи 10 к. Амма сэлиэнньэтигэр политической сыылынай дьие кэргэнигэр төрөөбүтэ. Амматаабы церковнай-приходской, Дьокуускайдаабы миссионерской оскуолаларга, Дьокуускайдаабы духовнай семинарияҕа үөрэммитэ. Семинарияны бүтэрбэккэ 1899 с. Иркутскай куоракка көспүтэ. Манна «Восточное обозрение» хаһыакка штаты таһынан корреспонденынан үлэлээбитэ. 1900 с. Москваҕа, онтон Санкт-Петербурга үөрэбин салгыы тийибитэ. Орто үөрэби ылбытын туһунан докумуона суох буолан, бу сыала кыаллыбатаҕа. Онтон 1905 с. Нуучча Географической Общество тэрийэр И.П. Толмачев Хатангатаабы экспедициятын састаабыгар киирсэн, этнографической матырыяал хомуйуутунан дьарыктанар буолбута. Бу сылтан саҕалаан Виктор Николаевич олобун улахан ангаарын этнографической экспедицияларга анаабыта, араас сирдэринэн айаннаабыта, баай фольклорнай, этнографической матырыяаллары хомуйан үйэтиппитэ. Ол курдук, 1906 с. Туруханскай кыраайтан Бүлүү өрүһүн умнаһынан саҕалаан Саха сиригэр 4 ый үлэлээбитэ.

Бу үлэлиир кэмигэр Боотуруускай улууһун Хайахсыт нэһилиэгин

(билингнитэ — Чурапчы улууһун Хайахсыт нэһилиэгэ) олонхоһута И.Г. Теплоухов-Тимофеевы Амма улууһун Солобуодатыгар көрсөн, «Кулун Куллуһуур» олонхону сүүрбэччэ күн устата суруйбуа. Бу сурукка түспүт олонхону 1916 с. Э.К. Пекарской О.Н. Беллингк алфавитынан олонхону кэпсээн тиэксинэн туспа кинигэнэн «Образцы народной литературы якутов» серияба Санкт-Петербурга бэчээттэтэн таһаартарбыта.

Үлэлэрэ:

Васильев, В.Н. Краткий очерк инородцев севера Туруханского края: (описание болезней: эмирячение и «мэнэрик» среди якутских женщин) // Ежегодник Русского Антропологического общества. — СПб., 1905—1907. — Т. 2.

Васильев, В.Н. Якутские названия разных предметов, собранных им (Васильевым В. Н. — А. Е.) среди долгано-якутов Енисейской губернии для МАиЭ Императорской АН (из Хатангской экспедиции Императорского Рус. Географ. о-ва 1905 г.). — СПб., 1907.

Васильев, В.Н. Тунгусские предания // Живая Старина, 1908. — Вып. 3; 1909. — Вып. 1.

Васильев, В.Н. Образцы Тунгусской народной литературы. — Записки Русского географического общества (по отделу этнографии). — 1909. — Т. XXXIV.

Васильев, В.Н. Изображения долгано-якутских духов как атрибуты шаманства // Живая Старина, — 1909. — № 2—3.

Васильев, В.Н. Краткий очерк быта карагасов // Этнограф. Обзор. 1910. Кн. XXXIV—XXXV.

Васильев, В.Н. Шаманский костюм и бубен у якутов // Сб. МАЭ. Изд. АН, 1910 — вып. VIII.

Васильев, В.Н. Шаман камлает: [подробное описание камлания якутского шамана над больным тунгусом, приведены заклинания на русском языке] // Южная Россия, 1910. — № 2.

Васильев, В.Н. Плащ и бубен якутского шамана (совместно с Э. К. Пекарским) // Материалы по этнографии России. — 1910. — Т.1.

Васильев, В.Н. Краткий отчет о поездке к айнам острова Иезо и Сахалина // Отчет этнографического отдела Русского Музея. — 1912.

Васильев, В.Н. «Якутская сказка» Куруубай хааннаах Кулун Кул-

лустуур» (текст) // Образцы народной литературы якутов. — Изд. АН., 1916. — Т. 3. — Вып. 1.

Васильев, В.Н. Дуолан баай Тойон, Арабас Баай Хотун /сказитель Новиков М. Е., запись Васильева В. Н., 1906, л. 154. — Архив ЯНЦ СО РАН.

Васильев, В.Н. Тогус-уон пууттаах дулга бэргэсэлээх Дьохсоголой огонньор, сэттэ уон пууттаах сири-саары сыагалыйалаах Сиэмийэхээн эмээхсин / сказитель Егоров Ф. Т., запись Васильева В. Н., 1906. — 209 л. — Архив ЯНЦ СО РАН. — Ф. 5, оп. 7, ед.хр. 81.

Образцы народной литературы якутов. Захаров Т. В.-Чээбий. Ала-Булкун: Якутское олонхо / запись В. Н. Васильева; подг. текста Э. К. Пекарского, Н. В. Емельянова; перевод Г. В. Баишева. — Якутск, 1994.

Тимофеев-Теплоухов Г. И. Куруубай хааннаах Кулун Куллуустуур = Строптивый Кулун Куллуустуур / записал В. Н. Васильев ; текст подг.: Э. К. Пекарского, Г. У. Эргиса ; пер.: А. А. Попов, И. В. Пухов ; вступ. ст. И. В. Пухова, Г. У. Эргиса ; АН СССР. Сиб. отд-е Якут. филиал. Ин-т языка, лит. и истории. — М. : Наука, 1985. — 608 с. (Эпос народов СССР).

Васильев Георгий Митрофанович

(1908—1981)

1908 с. ахсынньы 27 күнүгэр Чурапчы улуунугар төрөөбүтэ. 1938 сыллаахха Москубатаабы история, философия уонна литература институтун бүтэрбитэ.

1928 сылтан литератураба үлэлээн барбыта. М. Горькай «Песня о Буревестнике», М. Лермонтов «Демон», А. Грибоедов «Горе от ума», А. Пушкин «Памятник», Н. Гоголев «Ревизор», В. Шекспир «Отелло», В. Маяковская «Хорошо» айымньыларын, Межелайтис хоһооннорун, «Слово о полку Игореве», эбээн поэта Н. Тарабукин «Люблю солнце»,

о.д.а. тылбаастаабыта.

Васильев Георгий Митрофанович — литературовед, критик, тыл-

баасчылт, тыл үөрэбин хандьыдаата. 1938 сылтан ССРС суруйааччыларын сойууһун чилиэнэ.

Уус-уран тылбаастан ураты Г.М. Васильев норуот тылынан уус-уран айымньытын хомуйууга уонна норуот ырыаһыттарын, талааннаахтарын айымньыларын бэчээттииргэ эмиэ үлэлээбитэ. 1957 сыллаахха С.А. Зверевтин «Айхал эйиэхэ, аар тайҕа!» олонхо-поэманы суруйан, айан өрөспүүбүлүкэтээҕи күрэскэ бастакы бириэмийэни ылбыттара.

Г.М. Васильев критик быһыытынан эмиэ айымньылаахтык үлэлээбитэ. «Саха советскай литературатын историятын очеркаларын» уонна «Элбэх национальностоох советскай литература историятын» суруйууга үлэлэспитэ. Кини айымньыллара: «Саха норуотун айымньыта», Х.И. Константиновтыын хомуйан онгорбуттара, 1942 с., «Норуот ырыаһыттара» — 1997 с., «Айхал эйиэхэ аар тайҕа» — 1958 с., нууччалыы-сахалыы поэтической тылдыт — 1976 с., Якутское стихосложение — 1965 с., «Очерк истории якутской советской литературы» Г.У. Эргис, Н.П. Канаев, Г.М. Васильев — 1955 с., «Очерк истории якутской советской литературы» — 1970 с. «Живой родник» (сахалар поэзияларын туһунан) 1973 с. таһаартарбыта.

Учуонай быһыытынан үлэлэрин сүрүн тиэмэтэ — саха фольклора, литературабыт историята уонна сахалыы хоһоон теорията. Доторо Иван Арбита хоһооннорун өр сылларга көрөн-харайан кистээн уура сылдыбыта, бу кини саха литературатын иннигэр өлбөөдүйбэт улуу үтүөтэ буолар.

Георгий Митрофанович Васильев балаһан ыйын 23 күнүгэр 1981 с. 73 сааһыгар олохтон туораабыта.

Үлэлэрэ:

Васильев, Г.М. Саха наротун айымньыта / [хомуйан онордулар : Г.М. Васильев, Х.И. Константинов.]. — Дьокуускай : Кн. изд-вота, 1942. — 252 с.

Васильев, Г.М. Норуот ырыаһыттара / [хомуйан онордо уонна редакциялаата Г.М. Васильев.]. — Дьокуускай : Кн. изд-вота, 1997. — 104 с.

Васильев, Г.М. Айхал эйиэхэ, аар-тайҕа: поэтической сэхэн /

С.А. Зверев, Г.М. Васильев. — Дьокуускай : Кн. изд-вота, 1958. — 48 с.

Васильев, Г.М. Нууччалыы-сахалыы поэтической тылдыт. — Дьокуускай : Кн. изд-вота, 1976. — 207 с.

Васильев, Г.М. Якутское стихосложение. — Якутск : Кн. изд-во, 1965. — 126 с.

Васильев, Г.М. Очерк истории якутской советской литературы / Г. М. Васильев, Г. У. Эргис, Н. П. Канаев. — М. : Наука, 1955. — 196 с.

Васильев, Г.М. Очерк истории якутской советской литературы / Г. М. Васильев и др. под ред. К. Л. Зелинского. — М. : Наука, 1970. — 389 с.

Васильев, Г.М. Живой родник: Об устной поэзии якутов. — Якутск : Кн. изд-во, 1973. — 303 с.

Герасимова Мария Андреевна-Сэнгээрэ

1946 с. Чурапчы улууһугар Чакырга төрөө-бүтэ. 1964 с. Дьокуускайдаабы культурнай-сырдатар училище театральнай салаатын, 1975 с. Илин Сибиирдээби культура институтун бүтэрбитэ.

ССРС культуратын туйгуна, РСФСР культуратын үтүөлээх үлэһитэ, РФ суруналыыстарын Союзун чилиэнэ, Чурапчы улууһун уонна Хайахсыт нэһилиэгин Ытык киһитэ.

Мария Андреевна олонхону үйэтитиигэ, эдэр ыччакка тиэрдиигэ, тарҕатыыга утумнаахтык үлэлэһэр. Василий Федотович Ермалаев «Чурапчы олонхоһуттара» 1994 с. таһаарбыт кинигэтигэр олобуран «Чурапчы олонхоһуттара уонна олонхолоро» диэн ааттаан матырыйаал хомууунан 2010 сылтан саҕалаан үлэлэһэр.

Муспут матырыйаалларыгар олобуран Чурапчыга ытыллар IX Республикаатаабы Олонхо ыһыабын көрсө улуус дыно-сэргэтэ Чурапчы олонхоһуттарын уонна чинчийээччилэрин тустарынан эрдэттэн ааҕан, бэйэлэрин этгэрин-хааннарын, өйдөрүн-санааларын олонхо ыһыабын ытытыга бэлэмнээтиннэр, эдэр көлүөнэ дыон билбэттэрэ-көрбөттөрө үгүс буолуо диэн санаанан салайтаран, «Санга

олох» хаһыат өйбүлүнэн (редактор Захаров А.А.) «Олонхо эйгэтэ» диэн сыһыарыы таһаарытыгыгар айымньылаахтык үлэлиир.

Үлэлэрэ:

Герасимова, М.А. Көһөрүү / [пьесалар]. — Дьокуускай : Бичик, 1997. — 80 с.

Герасимова, М.А. Саппай уопсан / [чабырбахтар]. — Дьокуускай : «Бичик», 2002. — 96 с.

Герасимова, М.А. Тыа сириҥ културата — [Чурапчы улууһун културата ааспыт үйэ отутус сылларыттан бүгүҥгээҥнэ диэри сайдан испитин сырдатар] — Дьокуускай : Бичик, 2004. — 560 с.

Герасимова, М.А. Хайахсыт I / [Чурапчы улууһун Хайахсыт нэһилиэгин историята]. — Дьокуускай : Көмүөл, 2012. — 480 с.

Герасимова, М.А. Хайахсыт II / [Чурапчы улууһун Хайахсыт нэһилиэгин историята]. Дьокуускай : Көмүөл, 2012. — 440 с.

Герасимова, М.А. Хайахсыт III / [Чурапчы улууһун Хайахсыт нэһилиэгин историята]. Дьокуускай : Көмүөл, 2014. — 480 с.

Герасимова, М.А. Чоргуй чобуо чабырбах / [чабырбахтар]. — Дьокуускай : Бичик, 2013. — 128 с.

Герасимова, М.А. Чурапчыттан сириэдийэн [Чурапчы улуһуттан төрүттээх суруйааччылар, артыыстар, суруналыыстар, култура туйгуннара, үтүөлээхтэрэ, саха эстрадатыгар үлэлиир айар талааннар тустарынан]. — Дьокуускай : Бичик, 2009. — 576 с.

Гермогенов Георгий Устинович-Эргис

1908 с. Муус устар 21 күнүгэр Ханалас улууһун Эргис нэһилиэгэр төрөөбүтэ. Казань педагогической институтугар уонна ССРС НА Тыл институтун аспирантуратын бэлэмнэнэр куурсугар үөрэммитэ. 1928—1931 сс. Дьокуускай куорат оскуолаларыгар учууталлаабыта. 1931—1933 сс. Саха АССР ЦИК Алпаабыт комитетын сэкирэтээрэ. 1939—1941 сс. Украинскай ССР Фольклор уонна этнография институтун аспирантуратыгар Киев куоракка үөрэммитэ. 1943 сылтан Тыл,

литература уонна история институтун научнай үлэһитэ. Бу үлэлиир кэмнэригэр үгүс фольклорнай экспедициялары тэрийэн саха фольклоругар матырыяал хомуйуутунан дьарыктаммыта. 1947 с. «Дьулуруйар Ньургун Боотур» К.Г. Оросин олонхотун нууччалыы, сахалыы тылыннан киирии ыстатыйалаан, научнай комментарийдаах таһаартарбыта. Саха фольклорун бары жанрдарын чинчийбитэ, онно анаан хас да анал ыстатыйалары суруйбута. «Очерки по якутскому фольклору» үлэтигэр хас да сыллаах сыралаах үлэтин түмэн киллэрбитэ.

Г.У. Гермогенов-Эргис «Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур» И.Г. Теплоухов-Тимофеев олонхотун бэчээккэ бэлэмнээбитэ. Э.К. Пекарской «Образцы народной литературы якутов» сериятыгар киирбит олонхо вариана О.Н. Бетлингк алфавитынан уонна проза көрүнүнэн тахсыбытын Георгий Устинович аныгылыы сахалыы алпаабыкка көһөрбүтэ, олонхо хоһоонун куорматыгар араарбыта.

Үлэлэрэ:

Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур = Строптивый Кулун Куллустуур / записал В. Н. Васильев ; текст подг.: Э. К. Пекарского, Г. У. Эргиса ; пер.: А. А. Попов, И. В. Пухов ; вступ. ст. И. В. Пухова, Г. У. Эргиса ; АН СССР. Сиб. отд-е Якут. филиал. Ин-т языка, лит. и истории. — М. : Наука, 1985. — 608 с. (Эпос народов СССР).

Эргис, Г.У. Спутник якутского фольклориста. — Якутск : Госиздат ЯАССР, 1945. — С. 96.

Ньургун Боотур Стремительный = Дьулуруйар Ньургун Боотур / текст К. Г. Оросина ; ред. текста, пер., коммент. Г. У. Эргиса. — Якутск : Госиздат ЯАССР, 1947. — Вып. 1. — С. 60. (Богатырский эпос олонхо)

Эргис, Г.У. Памятка собирателя советского фольклора. — Якутск : Госиздат ЯАССР, 1947. — С. 56. (Науч.-исслед. институт языка лит. и истории).

Эргис Г.У. 25 лет изучения якутского фольклора : докл. на 1-ой науч. сес. Якут. базы АН СССР. — Якутск : [б. и.], 1948. — С. 19.

Эргис Г.У. Исторические предания и рассказы якутов : в 2-х ч. / подгот. Г. У. Эргис ; под ред. А. А. а. — М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1960.

Эргис Г.У. Очерки по якутскому фольклору : в 3-х ч. / подгот. Н. В. Емельянов, П. Е. Ефремов ; [отв. ред. В. Е. Гусев.]. — М. : Наука, 1974. — С. 402.

Гоголева Марина Трофимовна

1954 сыллаахха ыам ыйын 4 күнүгэр Бүлүү улуунун Бороҕон нэһилиэгэр Гоголев Т.П.-Олонхоут Доропуун дьиэ кэргэнигэр төрөөбүтэ. 1976 с. СГУ Историко-филологической факультет саха салаатын бүтэрбитэ. 1999 с. СГУ СФКФ методика кафедратын аспирантуратын ааспыта. «Изучение героического эпоса олонхо в якутской школе» диэн тиэмэбэ кандидатскай диссертацияны көмүскээбитэ. Үөрэх эйгэтигэр 34 сыл, наука эйгэтигэр 15 сылын үлэлиир. Өр сыл I Күүлэт орто оскуолатыгар учууталынан уонна дириэктэринэн, Бүлүү гимназиятыгар уонна Н.Г. Чернышевскай аатынан Бүлүүтээби педагогической колледжка директору научнай-методической үлэбэ солбуйааччынан үлэлээбитэ.

РФ үөрэҕиритин туйгуна, СР үтүөлэх учуутала.

2012 сылтан М.К. Аммосов аатынан Олонхону чинчийэр институтка сектор сэбиэдиэссэийинэн үлэлиир. Барыта 60 тахса научнай үлэ ааптара — монографиялар, учебниктар, методической босубуйалар, ыстатыйалар. 2013 с. «Якутский фольклор: образовательный потенциал» диэн улахан монографияны таһаартарда.

2015 с. Чурапчыга ытыллар республикатаабы Олонхо ыһыабар анаан Мугудай биллэр олонхоһута П.М. Терютина-Ырыа Ымыычаан «Уолусхан улаан аттаах Уһук Туйгун бухатыыр» диэн олонхотун Е.Н. Протодьяконовалыын, Ю.П. Борисовтыын бэчээккэ бэлэмнээтилэр.

Үлэлэрэ:

«Уолусхан улаан аттаах Уһук Туйгун бухатыыр» / П.М. Терютина ; М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинни федеральной унив-тет Олонхону чинч-эр инст-та; [бэчээккэ бэлэмнээтилэр: М.Т. Гоголева, Е. И. Протодьяконова, Ю.П. Борисов ; эппиэттиир ред. В.Н. Иванова]. — Дьокуускай : ХИФУ Издательскай дьиэтэ, 2015. — 192 с.

Гоголева, М.Т. Заветное слово : метод. пособие для учителя (на якут. яз.) / М. Т. Гоголева, Н.И. Филиппова. — Якутск : Кн. изд-во, 1994. — 160 с. — Авторских — 48 с.; 3,0 п.л.

Гоголева, М.Т. олонхо — молодежи: книга для учителя (на якут. яз.) / М. Т. Гоголева, Е. М. Поликарпова. — Якутск : Кудук, 1998. — 64 с. — Авторских — 34 с.; 2,0 п.л.

Гоголева, М.Т. Методика преподавания литературы в школе: методическое пособие для учителя (на якут. яз.) / М. Т. Гоголева, Е. М. Поликарпова, Е. К. Иевлев [и др.]. — Якутск : Сахаполиграфиздат, 2006. — 288 с. — Авторских — 50 с.; 3,0 п.л.

Гоголева, М.Т. Культура народов Республики Саха (Якутия) : учебник для 5 класса (на якут. яз.) / М. Т. Гоголева, Р. С. Никитина. — Якутск : Сахаполиграфиздат, 2007. — 117 с. — Авторских — 80 с.; 5,0 п.л.

Гоголева, М.Т. Изучение героического эпоса в якутской школе : автореф. дис. ... канд. пед. наук / М. Т. Гоголева. — М. : ИНПО, 1999. — 22 с. ; 1,3 п.л.

Гоголева, М.Т. Методика изучения устного народного творчества в якутской школе: монография / М. Т. Гоголева ; [отв. ред. Е. М. Поликарпова] ; Федер. агентство по образованию, ГОУ ВПО «Якут. гос. ун-т им. М. К. Аммосова». — Якутск : Бичик, 2008. — 157 с.; 9,07 п.л.

Гоголева, М.Т. Педагогика олонхо : метод. пособие для учителя (на якут. яз.) / М. Т. Гоголева, Е. М. Поликарпова, Е. К. Иевлев. — Якутск : Бичик, 2009. — 112 с. — Авторских — 48 с.; 3,0 п.л.

Гоголева, М.Т. олонхо А.С. Порядина «Үрүҥ Үөдүйээн» / М. Т. Гоголева, С. Д. Львова // Вступ. статья, научный комментарий к изданию книги «Үрүҥ Үөдүйээн» (на якут. яз.) — Якутск : Издательский Дом СВФУ, 2013. — 360 с. — С. 6—16, 329 — 346. — Авторских— 1,0 п.л.

Гоголева, М.Т. Якутский фольклор: педагогический потенциал / М. Т. Гоголева : монография ; [отв. ред. В.Н. Иванов]; ФГАОУ ВПО «Северо-Восточный федер.-й ун-т им. М. К. Аммосова». — Якутск : Издательский Дом СВФУ, 2014. — 352 с.

Гоголева, М.Т. Культура народов Республики Саха (Якутия) : учебник для 6 класса (на якут. яз.) / М. Т. Гоголева, Р. С. Никитина. — Якутск : Офсет, 2014. — 84 с. — Авторских — 60 с; 3,75 п.л.

Данилова Анна Николаевна

1975 сыллаахха атырдыах ыйын 16 күнүгэр Сунтаар улуунун Сиэйэ нэһилиэгэр күн сирин көрбүтэ. Оскуоланы Сунтаар улуунун Түбэй Дьаархан нэһилиэгэр бүтэрбитэ. Онтон 1993 сыллаахха Саха государственнай университетыгар саха салаатыгар үөрэххэ киирбитэ. 1998 сыллаахха үөрэбин бүтэрэн, Саха Сирин Академиятын Гуманитарнай чинчийи институтун олонхо салаатыгар аспирантураҕа киирбитэ. 2002 сылтан институтка саха фольклорун салаатыгар бастаан алын научнай сотруднигынан, 2014 сылтан научнай сотруднигынан үлэлиир.

2005 сыллаахха олонхо ЮНЕСКО тэрилтэтигэр Аан дойду шедеврин аатын ингэриллиитигэр бэйэтин кылаатын киллэрсибитэ, XVII үйэттэн сағалаан олонхоһуттар испиһһэктэрин наардаабыта, араас тэрээһин үлэлэри ыһпыта. Ол түмүгэр, «Гражданской килбиэн» мэтээлинэн нағараадаламмыта. 2006 сыллаахха эдэр үлэһиттэргэ аналлаах Саха Республикатын стипендиата буолбута. 2008 сыллаахха Улан-Удэ куоракка «Бухатыыр дьахталлар уобарастара» диэн тиэмэҕэ кандидатскай үлэтин ситиһиһлээхтик көмүскээбитэ. Бу үлэтигэр бухатыыр дьахтар туһунан олонхолорго ойууланар бухатыыр дьахталлар уобарастарын атын түүрдүү омуктарга көстөр атылыы уобарастары кытта тэннээн ырытан үөрөһпитэ. «Образ женщины-богатырки в якутском олонхо» диэн монография, 20-чэ научнай ыстатыйалар ааптара.

2015 с. Э.К. Пекарский «Образцы народной литературы якутов» (1908 с.) хомуурунньугар киллэриһилибит Н.Ф. Попов «Тойон Ньургун бухатыыр» олонхото иккистээн тахсытыын ф.н.к. А.А. Кузьминаны кытта бэчээккэ бэлэмнээн таһаартарда.

Үлэлэрэ:

Якутский героический эпос олонхо. Свод Досье-Заявки на Третье Провозглашение шедевров устного и нематериального культурного наследия человечества якутского героического эпоса олонхо. Объем: 900 стр. на русском языке (в соавторстве), 2003—2005 гг.

Тойон Ньургун / Н.Ф. Попов ; Россия наукаларын акад. Сиб. Салаатын, Саха сиринээби науч. киин., Гуманит. чинчийии уонна абыйах ахсааннаах Хотугу норуоттар проблемаларын ин-та ; [бэчээккэ бэлэмнээтилэр: А.А. Кузьмина, А.Н. Данилова ; эппиэттиир ред. В.В. Илларионов ; 2-с таһаарыы.]. — Дьокуускай : Алаас, 2015. — 160 с.

Данилова, А.Н. Из истории собирания фольклора в зоне заречных улусов. // Якутский архив, 2004. — №1. — С.41—48.

Данилова, А.Н. Межличностные отношения женщины-богатырки в олонхо // Фольклор и литература народов Сибири. — Якутск : ИГИИПМНС СО РАН, 2010. — С.79—82.

Данилова, А.Н. Эпосы о женщинах-богатырках // Наука и образование. — Якутск : Изд-во АН РС (Я), 2006. — № 4. — С. 149—151.

Данилова, А.Н. Мотив оживления героя в якутских волшебных сказках и олонхо // Вестник ЧГПУ. — Челябинск, 2012. — №8. — С. 216—225. (в соавторстве с Н.В.Павловой);

Данилова, А.Н. Женские образы в олонхо Д.А.Томской «Ючюгэй Юдогюйэн, Кусаган Ходжугур» // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Ч.1. Тамбов, 2014. — С.82—84.

Данилова, А.Н. Образ верховного божества и духов иччи в якутском героическом эпосе олонхо «Джырыбына Джырылыатта» // «World Science Svet a veda» may 1. 2014. Vmo (Czech Republic) — С. 49— 58.

Данилова, А.Н. Образ женщины-богатырки в якутском олонхо / А.Н. Данилова. — Новосибирск : Наука, 2014. — 166 с.

Данилова Елена Михайловна

1966 сыл тохсунньу 12 күнүгэр төрөөбүтэ. Саха государственнай университетин саха салаатын 2002 сыллаахха бүтэрбитэ. Идэтинэн саха тылын уонна литературатын учуутала. Билигин Д.Д. Красильников аатынан Мугудай орто оскуолатыгар директоры иитэр үлэбэ солбуйар.

1996 сылтан олонхону чинчийиинэн, үөрэтиинэн утумнаахтык дьарыктанар. 2002 сыллаахха «Уолусхан улан аттаах Уһук Туйгун бухатыыр» П.М.Терютина, «Тамаллаайы

Бэргэн» Мундууска Уоһук олонхолорун электроннай вариантын онорон Гуманитарнай чинчийи институтугар туттарбыта.

Дмитриев Петр Никифорович-Туутук

Мэнэ Хангалас улуунун Хара нэһилиэгэр 1938 төрөөбүтэ. 1964 сыллаахха СГУ истори-ко-филологической факультетын бүтэрбитэ. Ороссолоуда оскуолатын директорынан, Мэнэ Хангалас ЫБСЛКС райкомун бастакы сэкирэтээринэн үлэлээбитэ. 1972 с. ССРС НА Сибиридээби салаатын Саха сиринээби филиалын аспирантуратын үөрэнэн бүтэрбитэ. Тыл, литература уонна история институтун научнай үлэһитэ. 1992 сылтан Россия суруйааччыларын союһун чилиэнэ. Фольклорист, тылбаасчыт. Саха Республикатын культуратын үтүөлээх үлэһитэ. Россия Наукаларын Академиятын Сибиридээби салаатын уонна гуманитарнай чинчийэр институт үтүөлээх ветерана. «Гражданской килбиэн», «Учууталлар учууталлара» бэлиэлэринэн наҕараадаламмыта, Мэнэ Хангалас улуунун, Хара нэһилиэгин бочуоттаах олохтооҕо.

П.Н. Дмитриев саха олонхотун идэтиэн туран, чинчийбит биир биллэр специалист. Бэрт уһун кэмнэ институт фольклорнай экспедициятын салайааччытынан үлэлээбитэ, отуттан тахса араас олонхону сурукка түһэрбитэ уонна магнитофоннай лиэнтэбэ устубута.

Чурапчы улуунун биир биллэр олонхотута К.Л. Федоров-Көскөйө Көстөкүүн «Күн Тэгиэримэ» олонхотун Т.В. Илларионовалыын бэчээккэ бэлэмнээн кинигэ таһаарбыттара.

Үлэлэрэ:

Күн Тэгиэримэ : олонхо / [К. Л. Федоров-Көскөйө Көстөкүүн тылыттан бэчээккэ бэлэмнээтэ П.Н. Дмитриев-Туутук ; эппиэттиир ред. филол.н.д., проф. В. В. Илларионов ; редкол.: А. Н. Жирков (кылаабынай ред.) уо.д.а.] ; Рос. наукаларын акад., Сибиридээби салаа, Гуманитар. чинчийи уонна аһыйах ахсааннаах Хотугу норуоттар проблемаларын ин-та, Респ. «Олонхо» ассоц., Олонхо уон сылын

(2006—2015 сс.) бэлэмнээн ытыгыга Саха Респ. нац. тэрийэр ком. — Дьокуускай : Бичик, 2012. — 231 с. — (Саха боотурдара : 21 т. ; т. 12.

Дьулуруйар Ньургун Боотур : олонхо / П. А. Ойуунускай ; [бэчээккэ бэлэмнээтилэр : П.Н. Дмитриев, С.П. Ойунская ; уопсай эрдээксийэни онордо В. Н. Иванов ; ойуутугар В. С. Карамзин] ; Саха Респ. Наукаларын акад., гуманитар. чинчийи ин-та. — 2-с, толору таһаарыы. — Дьокуускай : Сахаполиграфиздат, 2003. — 544 с.

Дьырыбына Дьырылыатта Кыыс бухатыыр / [олонхохут П. П. Ядрихинская (Бэдьээлэ) тылыттан суруйда, түмүк тылын уонна хос быһаарыыларын онордо П.Н. Дмитриев ; А. Андреева уруһуйдара]. — Дьокуускай : Саха сиринээби Кн. изд-вота, 1981. — 199 с.

Дьырыбына Дьырылыатта кыыс бухатыыр = Девушка богатырь Джырыбына Джырылыатта : олонхо / Прокопий Ядрихинский-Бэдьээлэ ; запись со слов олонхосута П. Н. Дмитриев-Туутук ; [пер. на рус. яз.: Ю. Борисов и др. ; редкол.: д.и.н., проф. В. Н. Иванов (отв. ред.) и др. ; авт. предисл.: Т. И. Петрова, П.Н. Дмитриев-Туутук] ; Сев.-Вост. федер. ун-т им. М. К. Аммосова, Науч.-исслед. ин-т олонхо, Ин-т яз. и культуры народов Сев.-Вост. РФ, Каф. стилистики якут. яз. и рус.-якут. перевода. — Якутск : Сайдам, 2011. — 445 с.

Дэбириэлдьин Бэргэн : [олонхо] / С. Г. Алексеев-Уустарабыс ; [хомуйан онордо, бэчээккэ бэлэмнээтэ П.Н. Дмитриев-Туутук] ; Россия наукаларын акад. Сибиридээби салаата, Гуманитар. чинчийи уонна абыһах ахсааннаах Хотугу норуоттар проблемаларын ин-та. — Дьокуускай : Сайдам, 2010. — 203 с.

Күн Эрили : Н.И. Степанов-Ноорой олонхотуттан маннайгы таһаарыы / [Н. И. Степанов-Ноорой толоруутуттан суруйда, бэчээккэ бэлэмнээтэ, ыстатыйаны уонна хос быһаарыыны онордо П.Н. Дмитриев-Туутук] / Саха Респ. наукаларын акад., тыл, лит. уонна история ин-та. — Дьокуускай : Полиграфист, 1995. — 179 с.

Тойон Ньургун / Саха респ. наукаларын акад. гуманитар. чинчийи ин-та, Респ. «Олонхо» ассоц. ; [олонхохут И. М. Давыдов-Дарыбынан тылыттан Р. А. Кулаковская суруйуута ; эппиэттиир ред. П.Н. Дмитриев.]. — Дьокуускай : Бичик, 2003. — 238, [2] с

Үөлэн Кырдьымт : олонхо / В. Н. Попов-Бочоох ; [хомуйан онордо, аан тыл авт. П.Н. Дмитриев] ; Россия наукаларын Акад. Сибиридээби салаата, Гуманитар. чинчийи уонна абыһах ахсааннаах Хотугу норуоттар проблемаларын ин-та. — Дьокуускай : Сайдам, 2009. — 218, [5] с.

Дмитриев, П.Н. Манчаары — народный певец, олонхосут // Ман-

чаары Баһылай — саха норуотун национальной героюа, Дьокуускай к., 2005 с. муус устар 1 к. : науч.-практ. конф. матырыйааллара / Саха Респ. Правительствота, Саха Респ. Наукаларын акад., Гуманитар. чинчийии ин-та. — Дьокуускай, 2006. — С. 103—110.

Дмитриев, П.Н. Носители эпических традиций // Мегино-Кангаласский улус : история, культура, фольклор / Администрация Мегино-Кангалас. улуса ; АН РС(Я). Ин-т гуманитар. исслед. ; Г. В. Попов (отв. ред.) и др. — Якутск, 2001. — С. 297—306.

Дмитриев, П.Н. Ойунский и олонхо // Полярная звезда. — 1972. — № 3. — С. 118—119.

Дмитриев, П.Н. Образы богинь в олонхо // Полярная звезда. — 1981. — № 3. — С. 114—117.

Дмитриев, П.Н. Эпические формулы в олонхо // Эпическое творчество народов Сибири и Дальнего Востока: материалы Всесоюз. конф. фольклористов. — Якутск, 1978. — С. 118—120.

Дьяконова Надежда Афанасьевна

1957 с. Ньурба улуунун Күндээдэ нэһилиэгэр төрөөбүтэ. 1995 с. фольклору хомуйуунан, бэчээттээһинэн, тарбатынан, чинчийиинэн утумнаахтык дьарыктаммыта. 20 тахса научнай, научнай-популярнай ыстатыйалар ааптара. 2007—2008 сс. олонхо уонна фольклор билигини туругун чинчийэр сыаллаах 3 улахан фольклорнай экспедицияларга Верхоянскый, Хангалас, Бүлүү бөлөх улуустарынан сылдыбыта. 2005 с. ЮНЕСКО-ба кирибит олонхо бырайыагын икки түһүмэбин суруйбута.

СР культуратын туйгуна, Россия наукатын бочуоттаах бэтэрээнэ.

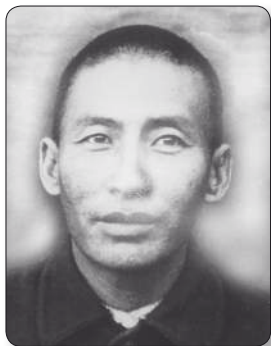
Чурапчы улуунун олонхоһута Оконешников И.Д. «Тамаллаайы Бэргэн» олонхотун ф.н.к. А.А. Кузьминалыын бэчээккэ бэлэмнээн таһаарбыттара.

Үлэтэ:

Оконешников И.Д. Тамаллаайы Бэргэн / Бэчээккэ бэлэмнээти-лэр А.А. Кузьмина, *Н.А. Дьяконова.* — Дьокуускай : Медиа-холдинг «Якутия», 2012.

**Егоров Гаврил Иванович-Биилин поэт
(1910—1971)**

1910 сыллаахха Чурапчы оройуонун Одьулуун нэһилиэгэр төрөөбүтэ. 1922 с. Чурапчы оскулатыгар үөрэнэ киирбитэ да Гражданскай сэрии туран үөрэх тохтотуллубута. Онтон кэлин Дириннэ оскуола аһыллан үөрэбин онно салбаабыта. Уон алта саастааҕар Сэбиэт сэкирэтээринэн үлэлээбит, сир түнгэтигэр эппиэттээх үлэһитинэн сылдыбыт. 1928—1929 сс. үөрэбин салбаан 7 кылааһы бүтэрэн баран, 1929—1932 сс. Дьокуускайдааҕы педтехникуму үөрэнэн бүтэрэн, дойдутугар Чурапчы оройуонугар ананан үлэлии барбыт.

Кини бу үөрэнэр сылларыттан хогоон суруйуунан утумнаахтык дьарыктаммыта: «Охсуһубут уоттара» (1933 с.), «Сааскы санаа» (1935 с.) хогооннорун хомуурунньуга бэчээккэ тахсыбыта. 1935—1937 сс. Ойуунускай салайар Тыл уонна литература институтугар дьыала управляющайынан үлэлээбит.

1936 с. Саха сириин суруйааччыларын союһун бырабылыанньатын сотруднигынан, «Кыһыл ылык» сурунаал эппиэттиир сэкирэтээринэн, радиокомитетка литературнай редакторынан үлэлээбит. 1941 с. Одьулуун олонхоһута Иннокентий Васильевич Боякинов-Саппаанай Ойуун «Төлөн хара аттаах Түмэн Дүрбүй» олонхотун үс ый устата сурукка түһэрбитэ.

Гаврил Иванович политической дьыалаба тардыллан репрессиялана сылдыбыта. 1957 с. от ыйын 17 к. РСФСР Үрдүкү Суутун уураабынан реабилитацияланан сырдык аата тилибитэ.

Үлэтэ:

Түмэн Дүрбүй / зап. Г.И. Егоров // Архив ИЯЛИИ ЯФ СО РАН, ф. 5, оп. 7, ед. хр. 36/84/, л. 483.

Емельянов Николай Васильевич

(1921—2000)

Н.В. Емельянов 1921 с. Ньурба улуунун I Дьаархан нэһилиэгэр төрөөбүтэ. 1954 с. Саха государственнай пединститутун бүтэрбитэ. 1941—1955 сс. учууталлаабыта, 1955—1958 сс. ССРС НА Сибиирдээҕи отделениетын Саха сиринээҕи филиалын аспирана, 1958 сылтан Тыл, литература, история институтугар үлэлээбитэ. Филологической наука доктора, ССРС НА Сибиирдээҕи салаатын үтүөлээх ветерана.

1963 с. «Якутские пословицы и поговорки» диэн тиэмэбэ кандидатскай диссертациятын көмүскээбитэ. 1992 с. олонхо сюжеттарынан дьобуннаах үлэтин иһин филологической наука доктора аат инэрбиттэрэ. 80 тахса научнай үлэ ааптара. Наукаба олонхо сюжеттарын киэн хабааннаахтык чинчийэн фольклористикаба сүдү кылааты киллэрбитэ.

Николай Васильевич ССРС НА Сибиирдээҕи салаатын үтүөлээх бэтэрээнэ, Аан дойдутааҕы Түүр академиятын чилиэнэ.

1959 с. Дьокуускай куоракка ытыллыбыт олонхоһуттар семинардарыгар И.Г. Теплоухов-Тимофеев «Куруубай хааннаах Кулун Куллуустуур» олонхотун быһа тардыытын магнитофонга устан ылбыта билигин ГЧУоААХНПИ архыыбыгар уурулла сытар. Николай Васильевич Чурапчы улуунун олонхоһуттара М.П. Терютина «Нэриэн Мүлгү», «Кыыс Ньургун», И.Д. Оконешникова-Мундууска Уола «Тамаллаайы Бэргэн», И.Н. Говоров-Сынгынык «Одунча Боотур», И.Г. Тимофеев-Теплоухов «Эрэбил Бэргэн» олонхолорун сюжеттарынын үлэлэригэр ырытан суруйбута.

Үлэлэрэ:

Емельянов, Н.В. Сюжеты якутских олонхо / Н. В. Емельянов. — М.: Наука, 1980. — 376 с.

Емельянов, Н.В. Сюжеты ранних типов якутских олонхо / Н. В. Емельянов. — М. : Наука, 1983. — 246 с.

Емельянов, Н.В. Сюжеты олонхо о родоцальниках племени / Н. В. Емельянов. — М. : Наука, 1990. — 208 с.

Емельянов, Н.В. Сюжеты олонхо о защитниках племени / Н. В. Емельянов. — Новосибирск : Наука, 2000. — 192 с.

Ермолаев Василий Федотович
(1929—1991)

1929 с. тохсунньу 25 күнүгэр, архыып даннайынан кулун тутар 20 күнүгэр, Сылан нэһилиэгэр Улахан Күөл учаастагар төрөөбүтэ. 1950 с. Чурапчытаабы педучилищени, 1957 с. СГУ биолого-географической факультетын, 1970 с. Красноярскайдаабы тыа хаһаайыстыбатын институтун бүтэрбитэ.

Үлэтин учуутал быһыытынан саҥалаабыта. Педагогической үлэтин ыстааһа 14 сыл. Тыа хаһаайыстыбатын салаатыгар 28 сыл үлэлээбитэ. Ол иһиттэн агрономунан, колхоз бэрэссэдээтэлинэн, учаастак сэбиэдис-сэийнэн, отделение управляючайынан 16 сыл устата, оройуоннаабы тыа хаһаайыстыбатын управлениетыгар кылаабынай агрономунан 12 сыл үтүө суобастаахтык бэриниилээхтик үлэлээбитэ.

Ермолаев Василий Федотович — колхознай-совхознай уонна педагогической үлэ ветерана, агроном, чинчийээччи.

Василий Федотович тыа хаһаайыстыбатын управлениетыгар кылаабынай агрономунан үлэлиир сылларыгар оройуон нэһилиэк-тэринэн командировкаҥа сылдьан, ааспыт үйэ 80-с сылларыттан дойдутун олонхохуттарын тустарынан кырдыбаастартан сураһан баай матырыйааллары, народной мелиорация тустарынан этнографической үлэлэри хомуйбута.

Дьокуускай куоракка 1977 с. ытыллыбыт Бүтүн Союздаабы фольклористар конференцияларыгар кыттыны ылбыта уонна олонхо термин быһыытынан этимологиятыгар иһитиннэрии онорбута.

Үлэлэрэ:

Ермолаев, В.Ф. Аал луук-отонноох лох мас // Хотугу сулус. — 1975. — №11. — С. 113—116.

Ермолаев, В.Ф. Олонхо диэн тыл туһунан // Кыым. — бэс ыйын 12 к. — 1977. — С. 137.

Ермолаев, В.Ф. «Олонхо» — олон-хой // Саҥа олох. — 1977. — Бэс ыйын 18 к.

Ермолаев, В.Ф. Олонхоҕо— 1000 сыл дуораана // Саҥа олох. — 1978. — Алтынны 5, 7 к.

Ермолаев, В.Ф. К вопросу этимологии термина олонгхо // Эпическое творчество народов Сибири и Дальнего Востока (материалы Всесоюзной конференции фольклористов). — Академия наук СССР Сибирское отд. Якутский фил. Инст. языка. литер.и истории. Изд. Якутск. фил. СО АН СССР. — Якутск, 1978. — С. 150—151.

Ермолаев, В.Ф. Олонхо хаһан үөскээбитэй? // Хотугу сулус. — 1979. — №1. — С. 95—99.

Ермолаев, В.Ф. Уйбаан Сулумаата: [Сылан олонхоһута Трофимов И.Г. туһунан]. //Саҥа олох. — 1987. — Атырдыах ыйын 8 к.

Ермолаев, В.Ф. Ойууннары дьулатара [Сыгынык туһунан.].// Саҥа олох. — 1987.

Ермолаев, В.Ф. Мэнэ таастар суруктара уонна олонхо // Саҥа олох. — 1987. — Атырдыах ыйын 6, 8, 11, 13 к.

Ермолаев, В.Ф. Ыллаан бүтэрбэтэ [Олонгоһут Иэгии Хотогоу туһунан]. // Саҥа олох. — 1988. — Тохсунньу 9 к.

Ермолаев, В.Ф. Хойтоһунтан силис тардан // Саҥа олох. — 1988. — Атырдыах ыйын 22 к.

Ермолаев, В.Ф. Ох тыллаах Хоруодьа // Саҥа олох. — 1988. — Алтынны 4 к.

Ермолаев, В.Ф. Уһулуччулаах олонхоһут [И.Г. Тимофеев-Теплоухов төрөөбүтэ 120 сылын туолуута.]. // Саҥа олох. — 1989. — Олунньу 16 к.

Ермолаев, В.Ф. Ойуунускай биһирээн истэрэ [Куолай уола Бүөтүр туһунан.].// Саҥа олох. — 1989. — Балаһан ыйын 9 к.

Ермолаев, В.Ф. Ырыа Чыырыктай [Хадаар олонхоһута Ксенофонтва Е.К. туһунан]. // Саҥа олох. — 1989.

Ермолаев, В.Ф. Чабырбаһсыт, дуобатчыт, акробат [олонхоһута Яков Васильевич Титов-Дьүлэй Бүөкээн туһунан]. // Саҥа олох. — 1989. — Ахсынны 22 к.

Ермолаев, В.Ф. Өбүгэ талаана ыччакка бэриллэр // Саҥа олох. — 1989. — Ахсынны 9 к.

Ермолаев, В.Ф. Орхон тюрдарын мэнгэ таастарын суруктара уонна олонхо // Чолбон. — 1989. — № 8. — С. 89—95.

Ермолаев, В.Ф. Үйэттипит үтүөлээхтэр [Чурапчы олонхохуттарын араас кэмгэ үөрэспиттэр]. // Санга олох. — 1990. — Балабан ыйын 20 к.

Ермолаев, В.Ф. «Ньургун Боотур» хаһан, ханна айыллыбытай? // Кыым. — 1990. — Сэтинньи 6 к.

Ермолаев, В.Ф. Сэһэн Боло // Санга олох. — 1990. — Ахсынньы 27 к.

Ермолаев, В.Ф. Хайаһас нэһилиэгин талааннааһа [Потапов Василий Иванович-Маайа Баһылай (1893—1974) Кытаанах нэһилиэгин олонхохута]. // Санга олох. — 1991. — Олунньу 14.

Ермолаев, В.Ф. Удьурдаан олонхохут [олонхохут А.В.Тимофеев туһунан]. // Санга олох. — 1991. — Бэс ыйын 6,7 к.

Ермолаев, В.Ф. Олонхо музейын төрүттүүххэ [Хайахсыкка олонхо музейын төрүттүүххэ] // Санга олох. — 1991. — От ыйын 18 к.

Ермолаев, В.Ф. Фольклорга улахан суолта биэрэрэ [Лингвист-учуонай С.А. Новгородов]. // Санга олох. — 1991. — Балабан ыйын 14 к.

Ермолаев, В.Ф. Улуу эпостарга киирсэллэр // Санга олох. — 1991.

Ермолаев, В.Ф. Аан дойдутааһы эйгэбэ тахсы сабаланыгыта [Өскөтүн бөдөҥ учуонайдар сахалар эпическэй поэмаларын кэлимник чинчийэннэр аан дойду научнай-литературнай общественноһын киэн-ник интэриэһиргэтэллэрэ буоллар, олонхолор инникитин ЮНЕСКО таһымыгар бэлиэтэнэр, чиэстэнэр аан дойдутааһы поэзия уһулуччулаах айымньыларын кэккэтигэр тахсыа этилэр диэн санаатын эппитэ]. // Санга олох. — 1991.

Ермолаев, В.Ф. Айыы бухатырдаах олонхолор // Санга олох. — 1991.

Ермолаев, В.Ф. Олонхохут үөрэнээччилэр [Чурапчы улуухугар советскай кэмгэ олонхолуу сылдыбыт үөрэнээччилэр]. // Санга олох. — 1991.

Ермолаев, В.Ф. Оройуоммут киэн туттууулар [Чурапчы олонхохуттарын, фольклористарын туһунан]. // Санга олох. — 1991.

Ермолаев, В.Ф. Олонхо — сахалар героическай эпостара. — Чурапчы. 1992.

Ермолаев, В.Ф. Чурапчы олонхохуттара: Дьокуускай : Бичик, 1994.— 48 с.

Ефимова Диана Гаврильевна

Чурапчы оройуонугар учууталлар дьиэ кэргэннэригэр төрөөбүтэ. Иркутскай куорат Педагогической институтун дошкельнай факультетын бүтэрэн 1971 сылтан хоту Эдьигээн оройуонун үөрэбин салаатыгар оскуола иннинээби саастаах оҕолор тэрилтэлэрин көрөр методист, Чурапчыга инспектор, Үөрэх министрствотыгар методист, инспектор быһыытынан үлэлээбитэ. Билигин СР НОЧНИ старшай научнай сотруднига.

1991—1992 сыллартан сахалыы иитэр-үөрэтэр оҕо тэрилтэлэрэ сайдар тускулларын түстүүр Концепцияны онорсубута. 2010 с. «Олонхо педагогикатын төрүттэрэ» монографияҕа «Кыра оҕоҕо сизэр-майгы төрүттэрин олонхоҕо тирэбирэн олохсугуу» уонна «Оҕо тэрилтэтигэр, аныгы ыалга олонхо педагогикатын сайыннарар эйгэтин киллэрии суоллара» түһүмэхтэри суруйбута. Араас конференцияларга, семинардарга олонхо эйгэтэ хас уһуяан аайы олохтоноор кыахтаабын, олонхо геройдарынан сахалыы куукулалар, оонньуурдар баар буолуохтарын, оҕону иитиигэ олонхо геройдарын бэйэ-бэйэлэригэр болҕомтолоох сыһыаннара холобур буолан күннээби олоххо киириэхтэрин туһунан кэпсэтиини уонна тэрээһиннэри ыытар.

Кини үлэтигэр республика оҕо тэрилтэлэрин, ол иһигэр Чурапчы, Одьулуун, Хайахсыт уһуяаннарын баай уопуттара тиһиллэн, ырытыллан улахан төһүү буолалларын махтанан бэлиэтиир. Олонхо иитэр-үөрэтэр кыаҕа сүдү, дириҥ, киэн буолан өссө да чинчийиллэ турар кыахтаах.

Ефимова Д.Г., РСФСР Норуотун үөрэбириитин туйгуна, РФ үөрэбириитин туйгуна, СР үөрэбириитин бочуоттаах бэтэрээнэ, «Гражданской килбиэн», «За вклад в развитие дошкольного образования» бэлиэлэрдээх, «Династия педагогов Республики Саха Якутия»

Үлэлэрэ:

Олонхо педагогикатын төрүттэрэ: монография / Е. П. Чехордуна (салайааччы), Н. И. Филиппова, Д. Г. Ефимова, Н. П. Карпо-

ва — Саха Респ. Фед. гос. науч. тэрилтэ «Саха Респ. нац. оскуолаларын ин-та». — Дьокуускай : Компания «Дани Алмас», 2010. — 248 с. — (Олонхо педагогиката).

Ефимова, Д.Г., Аммосова, В.В. Олонхо оҕо уруһуйугар : иитээччигэ, төрөшпүккэ аналлаах пособие / Д. Г. Ефимова, В. В. Аммосова ; Саха Респ. үөрэбин м-вота. — Дьокуускай : Компания «Дани Алмас», 2007. — 36 с. ил.

Ефимова, Д.Г., Александрова, Н. Алгыстаах алаһа: оҕо тэрилтэтин тас уонна ис көстүүтүн дизайна / Д. Г. Ефимова; Н. П. Александрова; Саха Респ. Үөрэбин м-вота. — Дьокуускай : Компания «Дани Алмас», 2009. — 32 с. илл. (Олонхо педагогиката)

Олонхо уран тыла : ойуулаах тылдыт / Саха Респ. үөрэбин м-вота, Саха Респ. националь. оскуолаларын инс-та ; [тылдыты онордулар В. В. Аммосова, Н. Н. Васильева, Е. И. Винокурова].

Д. Г. Ефимова, Ю. Ю. Парникова, М. П. Федорова, Н. И. Филиппова, У. М. Флегонтова, Е. П. Чехордуна; редкол.: С. С. Семенова, Н. И. Филиппова, Е. П. Чехордуна; науч.конс.: Н. Н. Ефремов; рецензэнэр: Л. В. Роббек, Р. С. Никитина, Р. Е. Герасимова; худож. М. С. Попова]. — Дьокуускай : Компания «Дани Алмас», 2010. — 176 с. — (Олонхо педагогиката).

Чехордуна, Е.П., Ефимова, Д.Г. Ыһыабы тэрийии : оҕо тэрилтэтин уонна алын сүһүөх оскуола үлэһиттэригэр метод. сүбэ / Е. П. Чехордуна, Д. Г. Ефимова ; [тылбаасчыт Унарова В. Я.] «Саха Респ. нац. оскуолаларын чинчийэр науч. ин-т» Федер. гос. науч. тэрилтэ. — Дьокуускай, 2011. — 16 с.

Олонхоҕо иитэр үгэстэр : төрөшпүккэ аналлаах кинигэ / Е. П. Чехордуна, *Д. Г. Ефимова*, В. В. Аммосова. — Дьокуускай : Бичик, 2012. — 37 с. — (Олонхо педагогиката).

Олонхо: куукула таҥаһа : каталог / [хомуйан онордулар: В. В. Аммосова, *Д. Г. Ефимова* ; кирири тылы суруйда А. Н. Жирков; Научнай салайааччылар: Н. И. Филиппова, Е. П. Чехордуна; куукула таҥаһын онордо Д. П. Дмитриева]. — Дьокуускай : Бичик, 2012. — 48 с. — (Олонхо педагогиката).

Олонхо педагогикатын оҕо садыгар олохтоонун : (оҕо тэрилтэтигэр көмө пособие) / научнай салай.: Е. П. Чехордуна, Сыанабылы биэрдилэр : Н. И. Филиппова, Л. В. Попова, А. С. Николаева]. — Дьокуускай : Бичик, 2013. — 120 с. — (Олонхо педагогиката).

Тосхол бырагыраама — сана кэрдиис кэмнэ: методическай бо-

суобуйа / [хомуйан онгордулар : С. С. Семенова, Д. Г. Ефимова, Андросова Ю. В.] — Дьокуускай, 2014. — 106 с.

Ефимов Федор Петрович

1915 с. алтынны 12 күнүгэр Чурапчы улууһугар I Чакыр нэһилиэгэр төрөөбүтэ. Кини икки сыл учууталлаан баран, 55 сыл устата Саха сиригээҕи кинигэ издательствотыгар тохтоло суох үлэлээбитэ. Россия уонна Саха Республикатын культуратын үтүөлээх үлэһитэ.

Президент М. Николаев 1993 с. алтынны 31 күнүнээҕи ыйаабынан Ф.П. Ефимовка П.А. Ойуунускай айымньыларын бастакы толору хомуунуньугун томнарын быһааһынна 1938—1955 сыллардааҕы политической репрессиялар уонна сонордоохуннар быһыыларыгар-майгыларыгар онорбут гражданскай хорсун быһыытын иһин Саха Республикатын П.А. Ойуунускай аатынан Государственной бириэмийэтин анаабыта уонна Ойуунускай бириэмийэтин лауреатын аатын инэрбитэ.

Федор Петрович Москва куоракка Саха Республикатын типографиятыгар биир дойдулааба Д.П. Лазаревы кытта үлэлээбитэ, онно П.А. Ойуунускай «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхотун бэчээккэ бэлэмнээбиттэрэ, уонна 7 тому дойдутугар аҕалан 17 сыл кистээн сылдыбыта. Бу курдук хорсун, уус-уран литератураба бэриниилээх киһилээх буоламмыт П.А. Ойуунускай литературнай нэһилиэстибэтэ норуотугар тийбитэ уонна бу үтүө холобур сыаналаммыта, онон саха биир бастын олонхото күн бүгүн аар-саарга аатырар, аан дойду норуоттарын чулуу айымньыта буолан ЮНЕСКО-ба киирэн тылбаастанар кыахтанна.

Захарова Агафья Еремеевна

1944 сыллаахха олунньу ый 9 күнүгэр Уус Алдан улуунун Өнөр нэһилиэгэр төрөөбүтэ. 1970—1974 сс. Ленинградтаабы государственнай култуура институтугар аспираннаабыта. 1978 с. «История якутской советской детской книги (1912—1975 гг.)» тиэмэбэ кандидатскай диссертацияны көмүскээбитэ. 1978—1991 сс. М.К. Аммосов аатынан СГУ историко-филологическай факультекка ассистенынан, преподавателинэн, деканы кэтэхтэн үөрэххэ солбуйааччынан үлэлээбитэ.

1991—2004 сс. СР НА Гуманитарнай чинчийэр институт фольклор отделыгар научнай үлэһитинэн, 2004—2009 сс. Олонхо отделын салайааччытынан үлэлээбитэ. 2004 с. «Архаическая ритуально-обрядовая символика народа саха (по материалам олонхо)» диэн бөдөнҥө монографияны таһаарбыта. 2005 с. кини салайбыт Олонхо отдела ЮНЕСКО «Киһи аймах тылынан уонна материаллаа суох култуурунай нэһилиэстибэтин Үһүс биллэриитэ» куонкуруһугар «Саха героическай эпоһа Олонхо» 900 листээх научнай докумуону түһэрбитэ. Куонкурус түмүгүнэн 2005 с. сэтинньи 25 күнүгэр Олонхо — саха героическай эпоһа — киһи аймах чулуу айымньытынан биллэриллибитэ.

2001 с. Арктика култууратын уонна искусствотын институтугар Арктика норуоттарын фольклорун уонна этнокультуратын факультетын төрүтгэспитэ уонна бу факультет деканынан аһаммыта.

Агафья Еремеевна республикатаабы Олонхо киинин салайааччыта, филологическай наука кандидата, 80 тахса научнай үлэ ааптара, П.А. Ойуунускай аатынан Государственной бириэмийэ лауреата, СР үөрэбириитин уонна профессиональнай үөрэхтээһинин туйгуна, Уус Алдан улуунун бочуоттаах олохтооһо.

Үлэлэрэ:

Якутский героический эпос олонхо. Свод Досье-Заявки на Третье Провозглашение шедевров устного и нематериального культурного наследия человечества якутского героического эпоса олонхо. Объем: 900 с. на русском языке (в соавторстве), 2003—2005 гг.

Захарова, А.Е. Архаическая ритуально-обрядовая символика народа саха (по материалам олонхо) / А. Е. Захарова. — Новосибирск : Наука, 2004. — 311 с.

Захарова, А.Е. Олонхолоох олох уустара. Уус Алдан олонхохуттарын туһунан ахтыллар. / [бэчээккэ бэлэмнээтилэр : М. З. Сивцева, С. В. Сысолятина, М. Н. Герасимова ; эппиэт. ред. А. Е. Захарова.]. — Дьокуускай : Бичик, 2008. — 157 с.

Захарова, А.Е. Якутский фольклор. Из трудов дореволюционных исследователей. Хрестоматия. Изд. 2-е, доп. Автор-составитель. — Якутск : АГИИК, 2011. — 168 с.

Захарова, А.Е. Горнай олонхолоро / [бэчээккэ бэлэмнээтилэр : А. Е. Захарова, П. Н. Дмитриев ; эппиэт. ред.: Н. А. Алексеев.]. — Дьокуускай : Бичик, 2010. — 304 с. (Олонхо Горного улуса.Тексты олонхо. На якут.яз. Научно-популярная серия: «Богатыри саха» : 21 т.; Т.8.).

Захарова, А.Е. Национально-культурный ресурс и архаические элементы нематериального культурного наследия народа саха: проблемы сохранения. — В кн. : Художественное образование в культурном пространстве Арктики=Art Education in Cultural Space of the Arctic: материалы Второй Международной научно-практической конференции, 1—3 ноября 2012, г. Якутск. — Якутск : АГИИК, 2012. — 296 с. (С. 46—48)

Захарова, А.Е. О мифологических и сказочных мотивах в долганском олонко «Сын лошади Аталами богатырь» — В кн.: В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии. Сборник статей по материалам XXX Международной научно-практической конференции. №11 (30), ноябрь 2013. — Новосибирск : изд. «Сибак», 2013. — 228 с. (С.182—187).

Захарова, А.Е. Кто она, Жиганская Аграфена? (трансформация мифов и легенд Жиганского улуса Якутии середины XVIII — конца XX вв.) в соавт. с С.А.Руфовой. — В кн.: В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологи. Сборник статей по материалам XXXIII Международной научно-практической конференции. №2 (33), Часть II, февраль 2014. — Новосибирск : изд. «Сибак», 2014. — 148 с. (С.107—119)

Захарова, А.Е. Взгляды П.А.Ойунского на якутский героический эпос олонхо // Якутский героический эпос олонхо — шедевр устного и нематериального культурного наследия человечества в кон-

тексте эпоса народов мира: Материалы Международной научно-практической конференции (Якутск, 18—20 июня 2013 г.). — Якутск : Изд. дом СВФУ, 2014. — 520 с. (С.143—148).

Захарова, А.Е. Нематериальное культурное наследие народа саха как объект сохранения в контексте Евразийской интеграции — В кн.: Межрегиональный этнофорум «Диалог народов — диалог культур: межрегиональный аспект». Сборник докладов. Якутск, 1—6 ноября, 2014 г. — Якутск : РИО ДДН им.А.Е.Кулаковского, 2015. — 104 с. (С. 80—86).

Иванова Екатерина Михайловна

1961 с. тохсунньу 22 күнүгэр Таатта оройуонун Туора Күөл нэһилиэгэр төрөөбүтэ. 1977 с. Чурапчы оройуонун Сьланг орто оскулатын бүтэрбитэ. 1986 с. Саха государственной университетын историко-филологической факультетын саха салаатын бүтэрэн баран Чурапчы улуухугар уонна Дьокуускай куоракка саха тылын уонна литературатын учууталынан үлэлээбитэ.

Билигин Өксөкүлээх Өлөксөй аатынан норуоттар добордоһууларын дьиэтигэр редакционно-издательскай отдел салайааччытынан үлэлиир. Араас методическай пособиелары, «Аал Луук Мас» научнай-популярнай сурунаалы, хомуурунньуктары, олонхо тиэкистэрин, «Наследие» литературнай хаһыаты редакциялаан таһаарар.

Саха Республикатын культуратын туйгуна.

Үлэтэ:

Дьяконов Н.М. Ала Хотобой / [бэчээккэ бэлэмнээтэ Е. М. Иванова; эпп. редактор А. Е. Захарова] — Дьокуускай : Компания «Дани Алмас», 2015.

Иванов Василий Николаевич

1935 с. ыам ыйын 1 күнүгэр Ньурба оройуонун I Дьаархан нэһилиэгэр төрөөбүтэ. 1957 с. Москватааҕы государственной историко-архивной институту бүтэрбитэ. 1961—1964 сс. СГУ аспирантууратыгар үөрэммитэ. Бу сылларга университет преподавателинэн үлэлээбитэ. 1966 с. «Социально-экономические отношения у якутов XVII в». диэн тиэмэбэ кандидатскай диссертацияны көмүскээбитэ. 1969 с. Тыл, литература уонна история институтугар старшай сотруднигынан, 1984—2008 сс. бу институт директорынан үлэлээбитэ. 1983 с. «Историческая мысль в России XVII—сер. XIX вв. о народах северо-востока Азии» диэн тиэмэбэ докторскай диссертацияны көмүскээбитэ.

РФ наукатын үтүөлээх деятелэ, САССР наукатын үтүөлээх деятелэ, РАЕН, СР наукатын академиятын, Духуобунас академиятын чилиэнэ, историческай наука доктора, профессор.

Василий Николаевич салайар СР НА Гуманитарнай чинчийии института ЮНЕСКО «Киһи аймах тылынан уонна материалнайа суох культурунай нэһилиэстибэтин Үһүс биллэриитэ» куюнкуруһугар «Саха героическай эпоһа Олонхо» 900 листээх научнай докумуону түһэрбитэ. Куюнкурус түмүгүнэн 2005 с. сэтинньи 25 күнүгэр Олонхо — саха героическай эпоһа — киһи аймах чулуу айымньытынан биллэриллибитэ.

2010 сылтан М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги федеральной университет Олонхону чинчийэр институтун директора.

Үлэлэрэ:

Иванов, В.Н. Социально-экономические движения у якутов. XVII век. — Якутск : Якутское книжное издательство, 1966. — 422 с.

Иванов, В.Н. Русские ученые о народах Северо-Востока Азии (XVII — XX в.). — Якутск : Якутское книжное издательство, 1978. — 319 с.

Иванов, В.Н. Народы Сибири в трудах Ф. Я. Кона. — Новосибирск : Наука, 1985 — 173 с.

Иванов, В.Н. Историческая мысль в России XVIII — середины XIX вв. О народах северо-востока Азии. — М. : Наука, 1989. — 243 с.

Иванов, В.Н. Пересечение исторических судеб: народы, люди / В. Н. Иванов ; АН РС(Я). Ин-т яз. лит. и истории. — Якутск, 1995. — 169 с.

Иванов, В.Н. Вхождение Северо-Востока Азии в состав Русского государства / В.Н.Иванов ; АН РС (Я). Ин-т гуманитар. исслед. отв. ред. Д.А.Ширина. — Новосибирск : Наука, 1999. — 199 с.

Иванов, В.Н. К вопросу о сравнительно-историческом изучении олонхо и эпоса тюркоязычных народов (постановка проблемы) // Вестник СВФУ. 2013. — №3. — С. 53—57.

Иванов, В.Н. Пухов — эпосовед, гражданин // «Илин» (историко-географический, культурологический журнал) на русском языке, 2013. — №1—2. — С. 28—31.

Иванов, В.Н. Маак и якутское олонхо // «Илин» (историко-географический, культурологический журнал) на русском языке, 2013. — №1—2. — С. 32—33.

Иванов, В.Н. олонхо — уникальное явление в мировой эпической культуре : монография / В.Н. Иванов. — Якутск : Издательский дом СВФУ, 2014. — 158 с.

Избекова Евдокия Игнатьевна

1960 с. муус устар 28 күнүгэр Сунтаар нэһилиэгэр төрөөбүтэ. 1982 с. СГУ ФМ факультетын, 1994 с. саха филологиятын уонна култууратын факультетын бүтэрбитэ. 1992—1994 сс. Гуманитарнай чинчийии институт научнай сотруднига, 1994—1999 сс. бу институтка аспираннаабыта. 2000 с. «Числительное олонхо. Структура и семантика» диэн тиэмэбэ кандидатскай диссертацияны көмүскээбитэ. 2000—2009 сс. олонхо отделын научнай сотруднига, 1996 сылтан «Саха» НККИК «Аал луук мас» передача ыытааччыта, редактора.

СР НА Гуманитарнай чинчийии институтугар үлэлиир кэмигэр ЮНЕСКО «Кини аймах тылынан уонна материальнайа суох култуурунай нэһилиэстибэтин Үһүс биллэриитэ» куонкуруһугар «Саха героичес-

кай эпоха Олонхо» туһунан туспа анал киинэ онорбута. Куонкурус түмүгүнэн 2005 с. сэтинньи 25 күнүгэр Олонхо — саха героической эпоха, киһи аймах чулуу айымньытынан биллэриллибитэ.

Евдокия Игнатьевна СР П.А. Ойуунускай аатынан Государственной бириэмийэ лауреата, СР култууратын үтүөлээх үлэһитэ, филологической наука кандидата.

Үлэлэрэ:

Избекова, Е.И. Числительные в описании эпического пространства олонхо// Якутский героический эпос олонхо: проблемы перевода. Материалы научно-практического семинара на русском и английском языках «Проблемы перевода якутского героического эпоса олонхо» (21 февраля 2012 г.). — Якутск : Издательский дом СВФУ, 2012. — С. 26—30.

Избекова, Е.И. Изображение эпического времени олонхо // Якутский героический эпос олонхо — шедевр устного и нематериального наследия человечества в контексте эпосов народов мира: тезисы международной научной конференции, посвященной 120-летию П.А. Ойуунского (18—19 июня 2013 г.) — Якутск : Издательский дом СВФУ, 2013. — С. 729—736.

Избекова, Е.И. Числительные в олонхо. Структура и семантика. Монография. Якутск : Издательский дом СВФУ, 2014. — С. 152.

Илларионов Афанасий Петрович

(1942—1997)

Илларионов Афанасий Петрович, Саха Республикатын үтүөлээх юриһа, СР бастакы ынгырныылаах Ил Түмэн депутата, Бэрэстэбиитэллэр Палааталарын Бэрэссэдээтэлэ, тылбаасчыт. 1942 с. Хоту көһөрүллүү кэмигэр Эдьигээнгэ төрөөбүтэ. Свердловскайдаагы юридической институту бүтэрбитэ. Араас сылларга Орджоникидзевскай оройуонугар, Нерюнгрига судьуйанан, СР Президенин сүбэһитинэн үлэлээбитэ.

Нерюнгрига үлэлиир кэмигэр 70-тан тахса

араас омуk бэрэстэбиитэллэрэ кэлэн оlorон үлэлээбиттэрэ, куораты тутуспуттара. Ол дьоннор саха литературатын историятын кытта, кыратык да буоллар билистиннэр диэн, 1986 сыллаахха «Индустрия Севера» хаһыат «Знай свою республику» диэн рубрикаҕа «Якутская литература: истоки и горизонты» диэн уопсай ааттаан, А.Иларов диэн илии баттаан обзорнай ыстатыйалары бэчээттэспитэ.

Үлэлэрэ:

Илларионов, А.П. Олонхо и олонхосуты // Индустрия Севера. — 1985. — 18 дек.

Илларионов, А.П. Самородок из Чурапчи // Индустрия Севера. — 1986. — 7 янв.

Илларионов, А.П. Светлая даль // Индустрия Севера. — 1986. — 14 янв.

Илларионов, А.П. Киэн туттуубут буолуохтаах // Санга олох. — 1986. — Олунньу бый.

Илларионов, А.П. «Кэс тыл» уонна тылбаас туһунан // Санга олох. — 1986. — Атырдьах быйын 30 к.

Илларионов Василий Васильевич

В.В. Илларионов 1946 с. Сунтаар улуһун Күүкэй нэһилиэгэр төрөөбүтэ. 1973 с. СГУ Историко-филологической факультетын саха салаатын бүтэрбитэ. Бүлүү педучилищетыгар (1973—1975), Тыл, литература, история институтугар (1978—1991) үлэлээбитэ. Билигин М.К. Аммосов аатынан ХИФУ ХИНТуоКИ фольклор уонна культура кафедратын сэбиэдиссэйэ. Филологической наука доктора, профессор.

1981 с. Алма-Атаҕа «Искусство якутских олонхосутов» диэн тиэмэбэ кандидатскай диссертациятын, 1991 с. Улан-Удэбэ «Сказительство в системе фольклорной традиции народа саха» диэн үлэнэн докторскай диссертациятын көмүскээбитэ.

СР наукатын үтүөлээх деятелэ, СР культуратын туйгуна, Ньурба

улууһун Мэнэдьэк нэһилиэгин, Сунтаар улууһун Күүкэй нэһилиэгин бочуоттаах олохтооҕо, Кыргызтан Республикатын культуратын туйгуна, РФ Үрдүк анал үөрэҕириитин бочуоттаах үлэһитэ.

2010 с. Чурапчы улууһун Хатылы нэһилиэгин олонхоһуттара М.И. Белых «Ала Хотобой», 2011 с. А.Н. Кривошапкин-Нуора Өлөксөй «Хара дьоруо аттаах Хара Ньургун бухатыыр» олонхолорун бэчээккэ бэлэмнээн таһаартарбыта. Мырыла нэһилиэгин олонхоһута К.Л. Федоров-Көскөйө Көстөкүүн «Күн Тэгиэримэ» кинигэтэ тахсытыгар эппиэттир эрдээктэринэн үлэлээбитэ. 2015 с. Э.К. Пекарский «Образцы народной литературы якутов» (1908 с.) I хомууруньугар киллэриллибит Н.Ф. Попов «Тойон Ньургун бухатыыр» олонхото иккистээн тахсытын научнай эрдээктэрэ. Чурапчы улууһун олонхоһуттарын тустарынан ыстатыйалар ааптара.

Үлэлэрэ:

Илларионов, В.В. Чурапчы улууһун олонхоһуттара / В. В. Илларионов. — Чурапчы, 2003. — 13 с.

Белых, М. И. Ала Хотобой / М. И. Белых ; [ырыаһыт тылыттан Г. С. Борисов, С. С. Борисов суруйуулаара ; бэчээккэ бэлэмнээтилэр : В. В. Илларионов, Т. В. Илларионова ; эппиэттир ред. Н. А. Алексеев] ; Россия наукаларын акад. Сиб. салаатын, Саха сиринээҕи науч. Киин., Гуманит. чинчийии уонна аҕыйах ахсааннаах Хотугу норуоттар проблемаларын ин-та, Респ. «Олонхо» ассоц. — Дьокуускай : ИГИИПМНС СО РАН, 2010. — 234 с.

Хара дьоруо аттаах Хара Ньургун бухатыыр / А. Н. Кривошапкин ; Россия наукаларын акад. Сиб. Салаатын, Саха сиринээҕи науч. киин., Гуманит. чинчийии уонна аҕыйах ахсааннаах Хотугу норуоттар проблемаларын ин-та, М. К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинҥи федеральной ун-т, Хотугулуу-Илинҥи норуоттар тылларын уонна культураларын ин-та, Олонхо науч.-чинчийэр ин-та ; [ырыаһыт тылыттан Е. Е. Лукин суруйуута ; бэчээккэ бэлэмнээтилэр: В.В. Илларионов, Т. В. Илларионова ; эппиэттир ред. П. Н. Дмитриев.]. — Дьокуускай : ГЧУО.ААХНПИ РНА СС, 2011. — 112 с.

Федоров, К.Л. Күн Тэгиэримэ : олонхо / [К.Л. Федоров-Көскөйө Көстөкүүн тылыттан бэчээккэ бэлэмнээтэ П. Н. Дмитриев-Туутук ; эппиэттир ред. ф.н.д., проф. В. В. Илларионов; редколл.: А. Н. Жирков (бас ред.) уо.д.а.] ; Россия наукаларын акад.,

Сибиирдээби салаатын, Гуманит. чинчийи уонна абыйах ахсааннаах Хотугу норуоттар проблемаларын ин-та, Респ. «Олонхо» ассоц., Олонхо 10 сылын (2006—2015 сс.) бэлэмнээн ытыгыга СР Национальной тэрийэр комитетта. — Дьокуускай : Бичик, 2012. — 232 с. — (Саха боотурдара : 21 т ; т. 12).

Тойон Ньургун / Н.Ф. Попов ; Россия наукаларын акад. Сиб. салаатын, Саха сириинээби науч. Киин., Гуманит. чинчийи уонна абыйах ахсааннаах Хотугу норуоттар проблемаларын ин-та ; [бэчээккэ бэлэмнээтилэр: А. А. Кузьмина, А. Н. Данилова ; эппиэттиир ред. В. В. Илларионов ; 2-с таһаарыы.]. — Дьокуускай : Алаас, 2015. — 160 с.

Илларионов, В. В. Искусство якутских олонхосутов / В. В. Илларионов. — Якутск : Кн. изд-во, 1982. — 128 с.

Илларионов, В. В. Олонхо алыптаах эйгэтэ : (ыстатыйалар, санаалар, сэхэргэһиилэр) / В. В. Илларионов ; [хомуян онордо Т. В. Илларионова] ; М. К. Аммосов аатынан Саха гос. ун-та. — Дьокуускай : Бичик, 2006. — 334 с.

Илларионов, В. В. Якутское сказительство и проблемы возрождения олонхо / В. В. Илларионов ; М-во образования и науки, Якут. гос. ун-т им. М. К. Аммосова. — Новосибирск : Наука, 2006. — 189 с.

Илларионов, В. В. Олонхо — ыһыах — оһуокай : (саха төрүт культуратын харыстааһын сөргүтүү уонна үйэтитии проблемалара) / В. В. Илларионов ; [эппиэттиир ред. А. Н. Жирков] ; РНА СС Гуманит. чинчийи уонна абыйах ахсааннаах Хотугу норуоттар проблемаларын ин-тута, М. К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги федеральной ун-т, «Олонхо» науч.-чинчийэр ин-т, Олонхо 10 сылын бэлиэтээһингэ уонна тэрээһингэ СР Нац. тэрийэр комитетта. — Дьокуускай : РНА СС ГЧ уо. ААХНПИ, 2011. — 245, [2] с., [8] л. ил., портр. — В вып. дан. загл.: олонхо — ысыах — осуоһай : (проблемы сохранения, популяризации и возрождения национальной культуры народа саха).

Илларионова Туяра Васильевна

Т.В. Илларионова 1979 с. Сунтаар улуунун Күүкэй нэһилиэгэр төрөөбүтэ. 2001 с. М.К. Аммосов аатынан СГУ саха салаатын бүтэрбитэ. 2002—2005 сс. Новосибирскайга РНА СС Филология институтугар аспираннаабыта. Билигин М.К. Аммосов аатынан ХИФУ преподавателэ. Филологической наука кандидата.

«Текстология олонхо «Могучий Эр Сорохто» диэн тиэмэбэ кандидатскай диссертациятын 2006 с. Улан-Удэба көмүскээбитэ.

2010 с. Чурапчы улуунун Хатылы нэһилиэгин олонхоһуттара М.И. Белых «Ала Хотобой», 2011 с. А.Н. Кривошапкин-Нуора Өлөксөй «Хара дьоруо аттаах Хара Ньургун бухатыр» олонхолору бэчээккэ бэлэмнээн таһаартарбыта.

Үлэлэрэ:

Белых, М.И. Ала Хотобой / М. И. Белых ; [ырыаһыт тылыттан Г. С. Борисов, С. С. Борисов суруйуулар; бэчээккэ бэлэмнээтилэр: В. В. Илларионов, Т. В. Илларионова ; эппиэттиир ред. Н. А. Алексеев] ; Россия наукаларын акад. Сиб. Салаатын, Саха сиринээби науч. Киин., Гуманит. чинчийи уонна абыйах ахсааннаах Хотугу норуоттар проблемаларын ин-та, Респ. «Олонхо» ассоц. — Дьокуускай : ИГИиПМНС СО РАН, 2010. — 234 с.

Хара дьоруо аттаах Хара Ньургун бухатыр / А. Н. Кривошапкин ; Россия наукаларын акад. Сиб. салаатын, Саха сиринээби науч. Киин., Гуманит. чинчийи уонна абыйах ахсааннаах Хотугу норуоттар проблемаларын ин-та, М. К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинни федеральной ун-т, Хотугулуу-Илинни норуоттар тылларын уонна культураларын ин-та, Олонхо науч.-чинчийэр ин-та ; [ырыаһыт тылыттан Е. Е. Лукин суруйуута ; бэчээккэ бэлэмнээтилэр: В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова ; эппиэттиир ред. П. Н. Дмитриев.]. — Дьокуускай : ГЧ уо. ААХНПИ РНА СС, 2011. — 112 с.

Федоров, К.Л. Күн Тэгиэримэ : олонхо / [К.Л. Федоров-Көскөйө Көстөкүүн тылыттан бэчээккэ бэлэмнээтэ П.Н. Дмитриев-Туу-

тук ; эппиэтиир ред. ф.н.д., проф. В. В. Илларионов; редколл.: А. Н. Жирков (бас ред.) уо.д.а.] ; Россия Наукаларын акад., Сиб. салаатын Гуманитар. чинчийи уонна абыйах ахсааннаах Хотугу норуоттар проблемаларын ин-та, Респ. «Олонхо» ассоц., Олонхо 10 сылын (2006—2015) бэлэмнээн ытыгыга СР Национальной тэрийэр комитета. — Дьокуускай : Бичик, 2012. — 232 с. — (Саха боотурдара : 21 т ; т. 12).

Илларионова Т.В. Текстология олонхо «Могучий Эр Соготох» : сравнительный анализ разновременных записей. — Новосибирск : Наука, 2008. — 96 с.

Иустинова Мария Петровна

1968 сыллаахха тохсунньу 28 күнүгэр Хатылы нэһилиэгэр төрөөбүтэ. 1968 с. Дьокуускай куоракка культпросвет училищетын библиотечнай салаатын бүтэрэн Чурапчы оройуонун Обо библиотекатын сэбиэдэс-сэйинэн ананан үлэлии тахсыбыта. Хас да сыл оройуон библиотекаларын икки ардыгар ытытыллар социалистическай куоталаһы кыайыылаабынан буолбута. Хатылы сельскэй сэбиэтин хас да созывын депутата, культуура үлэһиттэрин VI съезтэрин делегатынан талыллыбыта. Мария Петровна нэһилиэгин дьонун-сэргэтин, үлэтин-хамнаһын үйэтитиигэ ылсан үлэлиир. Хас да краеведческой кинигэни бэлэмнэспитэ.

Хатылы олонхохута А.Н. Кривошапкин «Хара дьоруо аттаах Ньургун Боотур» кинигэтигэр «Хатылы нэһилиэгэ — олонхо киэн киэлитигэр» сыһыарыыны бэлэмнээн таһаарсыбыта. Манна 1946 с. суруллубут Одьулуун нэһилиэгин олонхохута Григорий Устинов «Күн Тулууру бухатыр» олонхотун сюжета киирбит, Ньобуйаан уола Киригэлэй Устүүнэп удьуора, «Ньургун Боотур» опера Хатылы сценатыгар уо.д.а.

Үлэлэрэ:

Хара дьоруо аттаах Хара Ньургун бухатыр / А. Н. Кривошапкин ; Россия наукаларын акад. Сиб. салаатын, Саха сиригээби науч.

Киин., Гуманит. чинчийи уонна абыях ахсааннаах Хотугу норуоттар проблемаларын ин-та, М. К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги федеральной ун-т, Хотугулуу-Илинги норуоттар тылларын уонна культураларын ин-та, Олонхо науч.-чинчийэр ин-та ; Ырыаһыт тылыттан Е. Е. Лукин суруйууга ; бэчээккэ бэлэмнээтилэр: В. В. Илларионов, Т. В. Илларионова ; эппиэттиир ред. П. Н. Дмитриев.]. — Дьокуускай : ГЧ уо. ААХНПИ РНА СС, 2011. — 112 с.

Кузьмина Айгалина Ахметовна

А.А. Кузьмина (Дмитриева) 1982 с. Ньурба улуунун Күндээдэ нэһилиэгэр төрөөбүтэ. 2003 с. М.К. Аммосов аатынан СГУ саха салаатын туйгуннук бүтэрэн, Гуманитарнай чинчийи институтун олонхо салаатыгар аспирантураба киирбитэ. 2006 сылтан институтка саха фольклорун салаатыгар научнай сотрудникунан үлэлиир.

2008 с. Улан-Удэба «Олонхо Вилюйского региона: бытование, сюжетно-композиционная структура, образы» диэн кандидатскай диссертациятын ситиһиилээхтик көмүскээбитэ. Бу үлэтигэр Ньурба олонхоуттарын тустарынан матырыйаалы, кинилэр олонхолорун сюжетын, уобарастарын ырышпыта. 2014 с. Новосибирскайга «Наука» издательствоба монографията тахсыбыта.

2006 с. В.И. Иванов-Чиллэ Баһылай «Күн Күбээдьэ» олонхотун Р.Н. Николаевалыын бэчээккэ бэлэмнэспитэ. Маны сэргэ, 2011 с. Хорула олонхохута Г.В. Дуяков «Кыыс Дьуурайа бухатыыр» олонхотун «Саха боотурдара» сериянан бэлэмнээн таһаарбыта. 2012 с. И.Д. Оконешников «Тамаллаайы Бэргэн» олонхотун Н.А. Дьяконовалыын бэчээккэ бэлэмнээбитэр. 2015 с. А.Н. Даниловалыын Н.Ф. Попов «Тойон Ньургун бухатыыр» олонхотун иккиһин бэчээттэттэ.

Үлэлэрэ:

Оконешников И.Д. Тамаллаайы Бэргэн / Бэчээккэ бэлэмнээтилэр А.А. Кузьмина, Н.А. Дьяконова. — Дьокуускай : «Якутия» медиахолдинг, 2012.

Тойон Ньургун / Н.Ф. Попов ; Россия наукаларын акад. Сиб. са- лаатын, Саха сиринээби науч. Киин., Гуманит. чинчийии уонна абыйах ахсааннаах Хотугу норуоттар проблемаларын ин-та ; [бэ- чээккэ бэлэмнээтилэр: А. А. Кузьмина, А. Н. Данилова ; эппиэт- тиир ред. В. В. Илларионов ; 2-с таһаары.]. — Дьокуускай : Алаас, 2015. — 160 с.

Дуяков Г.В. Кыыс Дьуурайа бухатыыр / [бэчээккэ бэлэмнээтэ А. А. Кузьмина.]. — Дьокуускай : Бичик, 2011. (Саха боотурдара : 21 т. ; т. 9.).

Кузьмина А.А. олонхо Вилюйского региона: бытование, сюжетно- композиционная структура, образы. — Новосибирск : Наука, 2014.

Лазарев Дмитрий Петрович (1910—1995)

1910 сыллаахха Чурапчы улуунун Хоптово нэһилиэгэр дьадангы ыалга төрөөбүтэ. 1932—1933 сылларга Алданнаабы горнай техни- кумна үөрэнэ сылдьан каникулун кэмигэр Москва куоракка тийэн 1933—1937 сыллар- га Москватаабы бэчээт техникумугар киэ- һээнни отделениетыгар киирэн 4 сыл үөрэ- нэн бүтэрбитэ.

Саха Республикатын норуотун хаһаайыс- тыбатын үтүөлээх үлэһитэ, Чурапчы улуунун бочуоттаах олохтооҕо, практик-мелиоратор, суол маастара. Сэттис кылааны бүтэрэн ба- ран, Хадаарга уонна Дьокуускайга кинигэ маҕаһыныгар атыылаач- чынан үлэлээбитэ. Онтон Алданнаабы хайа техникумун бүтэрбитэ. 1933 с. Москватаабы редакциянай-издательскай техникумга үөрэнэ киирбитэ уонна күнүһүн корректордаабыт. 1937—1939 сс. «Якутго- сиздат» Москватаабы отделениетыгар техническэй редакторунан үлэлээбитэ. П.А. Ойуунускай 6 томнаах кинигэтин бэлэмнээһингэ кыттыыны ылбыта. Бу кинигэлэр оттискалара тангыллан бэчээккэ бэлэмнэниллибитэ, ол эрээри Ойуунускай репрессияламмытынан бу үлэ Дьокуускайтан дьаһал кэлэн тохтотуллубута. Онтон 1939—1940 сс. «Кыым» хаһыат редакциятыгар выпускаюшайынан үлэлээбит.

Ити кэнниттэн дойдутугар Дирин, Төлөй оскуолаларыгар нууч- ча тылын учууталынан үлэлээбитэ. Кэбээйи оройуонугар Сииттэ

начальной оскуолатыгар директордаабыта. 1941с. Саха АССР Министрдэрин Сэбиэтин иһинэн Тыл уонна литература институтугар олонхо тизкистэрин хомуйан суруйар үлэҕэ Ыллылан И.Г. Теплоухов-Тимофеев «Иэйиэхсит сиэнэ эриэн таба аттаах Эрэбил Бэргэн» олонхотун суруйан саҕалаабыта, Аҕа дойду сэриитэ мэхэйдээн, кэлин ситэри устан рукопиһы институт архыыбыгар туттарбыта.

Лазарев Дмитрий Петрович — хоту көһүрүллүү кыттыылааҕа, үлэ, тыыл бэтэрээнэ, Саха АССР норуотун хаһаайыстыбатын үтүөлээх үлэһитэ, Чурапчы улуунун бочуоттаах олохтооҕо, ССРС автомобильнай уонна шоссейнай суолларын бочуоттаах үлэһитэ.

Үлэлэрэ:

«*Иэйиэхсит сиэнэ эриэн таба аттаах Эрэбил Бэргэн*» олонхону 1941 сылаахха муус устар 15 күнүттэн Хайахсыт олонхоһута Теплоухов Г.И. тылыттан суруйбута. Ол эрэри бу сыл бэс ыйыгар Аҕа дойду сэриитэ саҕалананан бу үлэ тохтотуллубута. 1945 сыл салгыы суруйан ССРС Сибиирдээби академияларын Дьокуускайдааҕы архыыбын фондатыгар от ыйыгар туттарбыта. ИЯЛиИ ЯФ СО РАН, ф.5, оп. 7, ед.хр.32/106, л. 449. — (11656 стихот. Строк).

Лазарев, Д.М. Олонхоһут кэпсээнэ: [И.Г. Тимофеев-Теплоухов туһунан] // Санга олох. — 1990. — Олунньу 27 к.

Лазарев, Д.М. Улуу киһибит аатын үйэтитиэбин : И.Г. Тимофеев-Теплоухов] // Санга олох. — 1994. — Кулун тутар 10 к.

Олох диэн — уу, суол диэн — сайдыы : бэчээккэ тахсыбыт ыстатыйаларынан / [хомуян онҕордо Попов Семен Андреевич-Сэмэн Тумат]. — Дьокуускай : Көмүөл, 2010. — 264 с. (Чурапчы чулуу дьоно).

Макарова Клара Гаврильевна

1945 с. Чурапчы сэлиэнньэтигэр төрөөбүтэ. 1963 с. Чурапчы орто оскуолатын бүтэрбитэ. Кытаанар маслоцефар — лаборанынан, Сылан оскуолатыгар баһаатайынан үлэлээбитэ. 1970 с. СГУ-ну бүтэрэн, нуучча тылын, литературатын учууталынан Сылан орто оскуолатыгар ананан 35 сыл учууталлаабыта. 2005 с. оскуола музейын директора.

«Үүнүү-сайды суолунан 100 сыл», «Алаас күөх ыллыгынан — наукаҕа», «Экология начинается со двора», Н.М. Дьяконов-Чөлөс «Абыс күннүк сири атаратын иһигэр хааллар Айдаарыкы сизэр аттаар, айдааннаар үйэбэр

төрөөбүт Ала Хотобой» кинигэлэр тахсыыларыгар үлэлэспитэ.

РСФСР норуотун үөрэбириитин туйгуна, СР үөрэбин систиэмэтин бочуоттаар үлэһитэ, РФ үөрэбириитин үтүөлээх үлэһитэ.

Маркова (Фомина) Татьяна Афанасьевна

1956 сыллаахха Чурапчы оройуонун Мындабаайы сэлиэнньэтигэр төрөөбүтэ. Татьяна Маркова 1984 сылтан РФ уонна Саха сирин Суруналыыстарын союһун чилиэнэ, СР Суруналыыстарын сойууһун «Кыһыл көмүс бөрүө» (1990, 2000 сс.) бириэмийэтин лауреата, СР култууратын үтүөлээх үлэһитэ, Суруналыыстыкаҕа СР Государственной бириэмийэтин лауреата (2009).

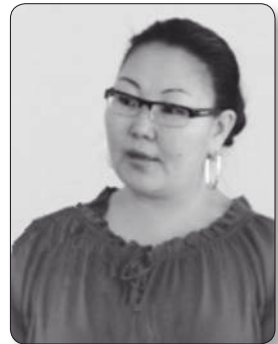
СГУ ИФФ саха салаатыгар 1974 сыллаахха үөрэнэ киирбитэ, III кууруһу бүтэрэн баран, М.Горькай аатынан Ураллаабы государственной университет суруналыыстыкаҕа факультетыгар көспүтэ. Үөрэбин 1980 сыллаахха бүтэрэн, дойдугар кэлэн айар үлэтин өрөспүүбүлүкэ ыччатын «Эдэр коммунист» («Сахаада») хаһыатын корреспонденынан, отделын сэбиэдиссэйинэн саҕалаабыта. 1993 сылтан «Саха сирэ» хаһыат үөрэххэ, култуураҕа уонна духуобунаска салаатын редактора, редколлегия чилиэнэ.

Суруналыыс Татьяна Маркова быйыл тохсус төгүлүн улуустарынан ытыллар Олонхо ыһыахтарын бэлэмнэнии үлэлэриттэн саҕалаан, нэһилиэктэргэ отделын айар экспедицияларын тэрийэн, сыллата «Саха сирэ» хаһыакка киэн хабааннаахтык сырдатар.

Чурапчыга ытыллар IX Олонхо ыһыаҕар анал рубрика үлэлэлэтэр. «Мин Олонхо дойдутун оҕотобун», «Мунха олонхото», «Уруйдан, Улуу Олонхо!» фестиваллар, куонкурустар тустарынан матырыйааллар киэн ааҕааччыга кэмигэр тиэрдиллэллэр. Олонхону сахалартан бастакынан грампластинкаҕа суруйтарбыт норуодунай артыыс Гаврил Колесов, Ийэ олонхоһуттар Бүөтүр Решетников, Афанасий Соловьев, Даарыйа Томская-Чаайка, олонхону пропагандалааччы Ким Колесов, олонхоһут Петр Тихонов, олонхону чинчийээччи учуонай Василий Илларионов, о.д.а. тустарынан суруйуулар ааҕааччы биһирэбилин ылбыттара. Олонхо эйгэтин үөскэтии проблемаларын, олонхо тиэмэтигэр үлэлиир педагогтар, худоһунньуктар, суруйааччылар, артыыстар, култуура үлэһиттэрин тустарынан суруналыыс Татьяна Маркова ааҕааччыга эмиэ бэрт итэбэтиилээхтик, тийимтиэтик суруйар.

Обоюкова Варвара Валерьевна

Кини олунньу ый 21 күнүгэр 1974 сыллаахха Чуукаар нэһилиэгэр күн сириҥ көрбүтэ. 1997 с. М.Н. Жирков аатынан Дьокуускайдаабы музыкальнай училище — фольклор салаатын, 2003 с. СГУ Саха филологиятын уонна культуратын факультетын бүтэрбитэ. 2004—2007 сс. СР НА Гуманитарнай чинчийэр институтун аспирантуратыгар үөрэммитэ. 2009 с. М.В. Ломоносов аатынан Москватаабы государственнай университетка фольклорнай стажировканы ааспыта.

М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинҥи федеральнай университет Олонхону чинчийэр институт секторын салайааччыта, Саха Республикатын култууратын туйгуна, фольклорист-музыковед, РСФСР култууратын үтүөлээх артыыһа, П.А. Ойуунускай аатынан государственнай бириэмийэ лауреата

саха олонхотун ухулуччу толорооччу Гаврил Гаврильевич Колесов үөрэнээччитэ, утумун салбааччыта.

М.Н. Жирков аатынан Дьокуускайдаабы музыкальной училищени бүтэриэбиттэн фольклор салаатын ухуйааччыта. 2011—2014 сс. Республикаатаабы «Оһуохай Түмсүү» салайааччытын солбуйааччытын үлэлээбитэ. «Ньурбакаан» фольклорнай бөлөх тэрийээччитэ (2010 с.).

Уонча кинигэ, түөрт методической пособие, 20 научнай ыстатыйа, 50 публицистика ааптара, үгүс Аан дойдутаабы, Россиятаабы научнай конференциялар, симпозиумнар кыттыылааба. Республикаабы ытыллар фольклорнай экспедициялар бөлөхтөрүн чилиэнэ. Олонхо 2004 с. ЮНЕСКО-ба ытыллар сүрүн докумуонугар анаан, фольклорист Н.А. Дьяконовалыын саха бастын олонхохуттара — В.О. Каратаев, П.П. Ядрихинская, П.Е. Решетников, У.Г. Нохсоров, Д.А. Томская ырыаларын сурукка түһэрсибитэ.

Чурапчы улууһун биллиилээх олонхохута И.Г. Тимофеев-Теплоухов «Строптивный Кулун Куллустуур» олонхото «Олонхо на языках народов мира» сериянан нууччалыы А.А. Попов, И.В. Пухов тылбаастарын бэчээккэ бэлэмнээн таһаартарбыта. Чурапы улуухугар ытыллар IX Олонхо ыһыабын көрсө И.Г. Тимофеев-Теплоухов «Эрэбил Бэргэн» олонхото тахсытыгар үлэлэстэ.

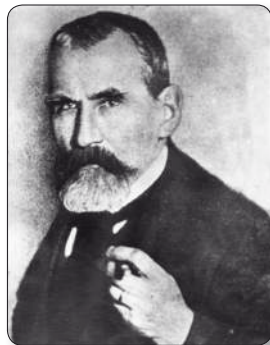
Үлэлэрэ:

Строптивный Кулун Куллустуур : олонхо / [зап. В. Н. Васильева со слов сказителя И. Г. Тимофеева-Теплоухова ; Перевод на русс.яз. А. А. Попова, И. В. Пухова ; подг. к печати В. В. Обоюкова.]. — Якутск : Издательский дом СВФУ, 2014. — 280 с.

Тимофеев-Теплоухов И.Г. Эриэн таба аттаах Эрэбил Бэргэн / [хомуян бэчээккэ бэлэмнээтилэр : Протодьяконова Е. Н., Флегонтова У. М., Обоюкова В. В.]. — Дьокуускай : Компания «Дани Алмас», 2015.

Пекарский Эдуард Карлович (1858—1934)

1858 с. алтынны ый 13 (25) күнүгэр Игуменскэй үөздка төрөөбүтэ (билингитэ Минскэй уобалас Червенскэй оройуон). 1877—1878 сс. Харьков ветеринарнай институтугар үөрэммитэ. 1881 с. Саха сиригэр сыылкаба олоро кэлбитэ. Саха тылын тылдытын оноруунан дьарыктаммыта. 1894—1896 сс. Нуучча Географическай Общество Илин Сибиирдээби салаатын тэрийэр экспедициятыгар, 1903 с. Аян-Нельканнаабы экспедицияба кыттыыны ылбыта. 1905 с. Наука Академиятын көмөтүнэн сыылкаттан Петербурга төннүбүтэ. 1914—1917 сс. «Живая старина» сурунаал эрдээктэринэн үлэлээбитэ. Оловун тihэх сылларыгар ССРС НА Востоковедение институтугар үлэлээбитэ.

Оловун сүрүн научнай үлэтэ (45 сыл устата оноруллубута) — Д.Д. Попов уонна В.М. Ионова кыттыылаах 3 томнаах «Саха тылын тылдыта». Маны таһынан сахалар уонна эбэнкилэр этнографияларыгар нууччалыы уонна поляктыы хас да үлэни бэчээттэппитэ. «Образцы народной литературы якутов» (т. 1—3, сахалыы тылынан, 1907—1918) академическай таһаарыы эрдээктэринэн үлэлээбитэ.

Эдуард Карлович биллиилээх тыл үөрэхтээбэ, этнограф, фольклорист 1927 с. «Саха тылын тылдытын» түмүктүүр сылыгар — Саха сириин «Саха кэскилэ» чинчийэр общество, Нуучча географическай обществотын Илин Сибиирдээби салаатын бочуоттаах чилиэнинэн, ССРС Наукатын Академиятын чилиэн-корреспонденынан талыллыбыта. 1931 с. олунньу ый 1 күнүгэр тюркология науката сайдытыгар үгүөтүн иһин ССРС Наукатын Академиятын бочуоттаах чилиэнинэн талыллыбыта. 1934 с. бэс ыйын 29 күнүгэр Ленинград куоракка 76 сааһыгар сылдьан олохтон барбыта.

Чурапчы улуунун Арыылаах нэһилиэтин (уруккута — Боотурускэй улуунун I Хайахсыт) олохтооҕо Н.Ф. Попов-Ньукулаас 1895 с. «Тойон Ньургун бухатыыр» олонхону суруйан сабалаабыт. Бу үлэбэ И.Н. Оросин быһаччы кыттыыны ылан, 1898 с. ситэриллибит олонхону Э.К. Пекарскайга ыппыт. Ону Э.К. Пекарскай 1908 с. «Образцы народной литературы якутов» I томун иккис таһаарытыгар эрдэксийэлээн киллэрбит.

Үлэлэрэ:

Пекарский Э.К. и Васильев В.Н. Плащ и бубен якутского шамана. Материалы по этнографии России, т. I. — Санкт-Петербург, 1910.

Пекарский Э.К. и Майнов И.И. Программа для исследования домашнего и семейного быта якутов. Живая старина, 1913, в. 3—4; стр. 117—135.

Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. Труды Якутской экспедиции, снаряженной на средства И.М. Сибирякова (1894—1896) — Том III. Часть I. При участии прот. Д.Д.

Попова и В.М. Ионова. Том первый (А-К). — Издание Императорской Академии Наук: Петроград, 1917.

Пекарский Э.К. Словарь якутского языка, 1—13. — Петербург, Петроград, Ленинград, 1907—1930.

Пекарский Э.К. Якутская сказка. В сб. «С.Ф. Ольденбургу. К 50-летию научно-общественной деятельности, 1882—1932». — Ленинград, 1934.

Пекарский Э.К. и Попов Н.П. Средняя якутская свадьба «В.. з....» — Ленинград, 1927.

Пекарский Э.К. и Попов Н.Н. Среди якутов. Случайные заметки. — В кн.: Очерки по изучению Якутского края. Вып. 2. — Иркутск, 1928. — С. 23—53.

Пекарский Э.К. Подробное содержание якутского спектакля-олонхо : Бэриэт Бэргэн// Живая старина. — 1906. — Вып. 4. — С. 202—204.

Пекарский Э.К. Образцы народной литературы якутов / Собранные Э.К. Пекарским. — СПб.: Тип. Импер. АН. 1907—1911. Т. I. Вып. I-V. — 1907—1911. В этом томе 7 олонхо представляют законченную запись, остальные — отрывки из олонхо. Все выпуски имеют сплошную нумерацию. Вып. I. — 1901 ; Дьбулуруйар Ньургун Боотур / Зап. К.Г. Оросин. — С. 1—80. Вып. II. — 1908 ; Тойон Ньургун бухатыыр / Зап. Н. Попов. — С. 81—112; Өлбөт Бэргэн / Н.Т. Абрамов. Зап. Р. Александров. — С. 113—147; Удабаттар Уолумар, Айгыр икки / Н.Т. Абрамов. Зап. Э.К. Пекарский. — С. 148—194. Вып. III. — 1909 ; Күлкүл-бөфө оҕонньор, Силирикээн эмээхсин икки / Зап. М.Н. Андросова. — С. 195—280. Вып. IV. — 1910 ; Басымны-баатыр, Эрбэхтэй бэргэн икки / Зап. Р.К. Большаков. — С. 281—310; Элик-боотур, Ньыгыл-боотур икки / Зап. Р. Александров. — С. 311—395; Ини-бии Айыһыт сиэнэ Ала-Хара, Иэйэхсит сиэнэ Илэ-Хара бухатырдар:

[дано в краткой записи] / Зап. Э.К. Пекарский от Т.А. Афанасьевой. — С. 396—400; Вып. V. — 1911 ; Үүт-аас бэйэлээх Үрүг Айбы тойон ыччаттара: [незаконченное олонхо] / Зап. М.Н. Андросова (Ионова). — С. 401—426; Орто дойдуга ороһулаан төрөөбүт Орой-Хара аттаах Оҗо-Тулааһа: [Отрывок] / Зап. Н. Пряжежников. — С. 427—440; Өлүү Үөдүлбэ бухатыыр: [Краткая запись] / Зап. Э.К. Пекарский от Е.Д. Николаева. — С. 441—452; Аландаайы-Куландаайы Кулун Куллуруускай: [начало олонхо] / Зап. Н. Артемьев. — С. 453—458; Хара Холорукай балыстаах Эр-Соботох: [Отрывок олонхо, сообщенный А. Петровым в 1888 г.]. — С. 471—472; Эриэдэй Бэргэн. — С. 473—474. Олонголоон — обургу. — С. 475.

Попова Матрена Алексеевна

Чурапчы оройуонун Хатылы нэһилиэгэр элбэх оҗолоох дьиэ кэргэннэ төрөөбүтэ. СГУ саха тылын салаатын бүтэрбитэ. Чурапчы, Сылан, Хатылы оскуолаларыгар учууталынан, директоры иитэр үлэбэ солбуйааччынан 13 сыл устата үлэлээбитэ.

1992 сылтан Үөрэх министрствотын ыңырыгынан, Үөрэх үлэһиттэрин идэтин үрдэтэр институтка үлэлээбитэ. Саха тылын уонна литературатын уонна төрүт культура учууталларыгар анаан 10 тахса методическай пособиелар ааптара. 2005 с. «Харах далын аһыллыгыта» хоһоонун хомуурунньуга тахсыбыта.

Попова Матрена Алексеевна-Мотуруона Боппуоба — методист учуутал, РФ үөрэҗириитин туйгуна, Учууталлар учууталлара, РФ уопсай үөрэхтээһинин бочуоттаах үлэһитэ, «Барҗарыы» фондатын лауреата, «Саха-Азия оҗолорун» фондатын стипендиата, РСФСР Суруналыыстарын союһун чилиэнэ

Үөрэҗи сайыннары уонна идэни үрдэтэр институтка «Олонхо педагогиката», «Олонхо — олох тутула», «Оскуолаҗа киириэн иннинээҗи саастаах уонна оскуола үөрэнээччилэригэр олонхону тиэрдии хайысхалара» диэн тиэмэлэргэ учууталларга, иитээччилэргэ лекция ааҗар. Республика оскуолаларыгар «Олонхо — олох тутула» диэн тиэмэнэн аһаҗас уроктары ыттар. 2008 с. «Олонхо педагогика»

гикатын утума: бэбэһээ, бүгүн, сарсын» хомуурунньугу бэлэмнээн таһаартарбыта.

Үлэтэ:

Олонхо кизг кизлителигэр. — Дьокуускай : НИПК «Сахаполиграфиздат, 1995. — 128 с.

Попов Андрей Александрович
(1902—1960)

1902 с. Бүлүү улуунун Үгүлээт нэһилиэгэр аҕабыт дьиэ кэргэнигэр төрөөбүтэ. Дьокуускай II сүһүөхтээх оскуоланы бүтэрэн дойдутугар 1922—1924 сс. учууталынан үлэлээбитэ. Бу үлэлиир кэмигэр Бүлүү сахаларын фольклоругар матырыйаалы хомуйуутун саҕалаабыта. 1925—1928 сс. Ленинградтаағы университет географической факультет этнографической салаатын устудьуона. Кини учууталлара, наукаҕа сирдээбит дьоно биллиилээх чинчийээччилэр Л.Я. Штернберг уонна В.Г. Богораз. Үөрэнэр кэмигэр Антропология уонна этнография музейын Сибириер секторын үлэтигэр көхтөөхтүк кыттыбыт. Ону тэнэ ССРС Наукатын Академиятын Саха АССР чинчийэр комиссиятыгар научнай сотруднигынан үлэлээбит. Бу кэмнэ «Кульг богини Аисыт у якутов» диэн бастакы чинчийэр үлэтэ тахсыбыт (1928). 1930—1931 сс. ССРС НА Антропология уонна этнография музейын уонна анал комиссия соруудабынан Таймырга нганасан уонна долган олохторун-дыахтарын үөрэтэр сыаллаах бастакы научнай командировкаҕа сылдыбыт. 1936—1938 сс. Таймырга иккистээн Тавгийскай этнографической экспедиция иһинэн сылдыһан үлэлээбит. Этнография наукатыгар Андрей Александрович нганасан уонна долган омуктарын сүдү чинчийээччи быһыытынан биллэр. Маны таһынан кини саха фольклорун үөрэтиигэ эмиэ сүдү кылааты киллэрбитэ. Ол курдук, 1936 с. «Якутский фольклор» диэн хомуурунньугу бэлэмнээн таһаарбыта. Саха ойууттарын туһунан бэлиэтээһиннэрин, матырыйаалларын түмэн 2006 с. Р.И. Бравина

уонна В.В. Илларионов «Камлание шаманов» диэн кинигэни бэчээккэ бэлэмнээн Новосибирскайга таһаартарбыттара.

Попов А.А. Чурапчы улууһун чулуу олонхоһута И.Г. Тимофеев-Теплоухов «Кулун Куллуһууру» олонхогун нууччалыы тылбаастаабыта 1985 с. эпосовед И.В. Пухов үрдүк сыанабылынан күн сирин көрбүтэ.

Үлэлэрэ:

Куруубай хааннаах Кулун Куллуһууру=Строптивный Кулун Куллуһууру / записал В. Н. Васильев ; текст подг.: Э. К. Пекарский, Г. У. Эргис ; пер.: А. А. Попова, И. В. Пухова ; вступ. ст. И. В. Пухова, Г. У. Эргиса ; АН СССР. Сиб. отд-е Якут. филиал. Ин-т языка, лит. и истории. — М. : Наука, 1985. — 608 с. — (Эпос народов СССР).

Попов, А.А. Материалы по шаманству. Культ богини Аисыт у якутов. // Культура и письменность Востока. Кн. 3, — Баку, 1928.

Попов, А.А. Якутский фольклор (Тексты и переводы А.А. Попова. Лит. обработка Е. М. Тагер. Под общ. ред. М. А. Сергеева). — Л., 1936. — 320 с.

Попов, А.А. Долганский фольклор. Вступительная статья, тексты и переводы А. А. Попова (Литературная обработка Е. М. Тагер. Общ. ред. М. А. Сергеева). — М.-Л., 1937. — С. 256.

Попов, А.А. Получение «шаманского дара» у вилюйских якутов // Труды Ин-та этнографии АН СССР, нов. серия, т. II. — М.-Л., 1947. — С. 282— 293.

Попов, А.А. Старинная якутская берестяная юрта. // Сборник Музея антропологии и этнографии, т.Х, 1949. — С. 98—106.

Попов, А.А. Материалы по истории религии якутов бывшего Вилюйского округа. // Сборник Музея антропологии и этнографии», т. XI, 1949. — С. 255— 323.

Попов, А.А. Якутские записи А.Ф. Миддендорфа. // Тюркологический сборник, вып. 1, — М.-Л., 1951. — С. 155—163.

Попов, А.А. О жизни и деятельности Э. К. Пекарского. // Эдуард Карлович Пекарский (К столетию со дня рождения). — Якутск, 1958. — С. 3—9.

Попов, А.А. Исторические предания и рассказы якутов, ч. 1 и 2. (Под ред. А. А. Попова). — М.-Л, 1960.

Попов, А.А. Камлания шаманов бывшего Вилюйского округа (Тексты) / А. А. Попов ; [сост. Р. И. Бравина ; отв. ред. Ч. М. Таксами.]. — Новосибирск : Наука, 2006. — 464 с. — (Материалы по истории религии якутов бывшего Вилюйского округа; ч. III)

Попов Петр Никифорович (1915—1992)

1915 с. Чурапчы улуухун Алабар нэһилиэгэр төрөөбүтэ. 1930 с. Алабар 7 кылаастаах оскуолатын бүтэрэн баран, салгыы юридическай оскуоланы бүтэрбитэ. 1940 сылларыгар юрист идэтин баһылаан Дьокуускайга, Горнайга, Кэбээйигэ, Мэнэ Хангаласка прокуратураҕа силиэдэбэтэлинэн, 1949—1972 сс. Норуот айымньытын дьэтигэр фольклоринан үлэлээбитэ.

Попов П.Н. фольклорнай матырыйааллары хомуууга улахан үлэни онорбута. Алта сыл үлэтин таһынан сыралаһан, И.Г. Тимофеев-Теплоухов «Кулун Куллуустуур» олонхотун 1958 с. туспа кинигэнэн бэчээттэспитэ. Е.П. Яковлев «Чэмэриллэ Чээчик», Н.П. Старостин «Төрүөт Бэргэн» диэн олонхолорун оскуола оҕолоругар анаан бэлэмнээбитэ. Норуот айымньыларын түмэн, «Уйгулаах олобу уруйдуубут» диэн хомуурунньугу таһаартарбыта. Е. Иванова, Н. Абрамов-Кынат, Н. Степанов-Ноорой ырыаларын-тойуктарын суруйбута.

Үлэлэрэ:

Попов, П.Н. Кулун Куллуустуур // Кыым. — 1957. — Олунньу 19 к.
Куруубай хааннаах Кулун Куллуустуур / И.Г. Тимофеев-Теплоухов; [зап. П.Н. Попов]. — Якутск, 1958. — 256 с.

Попов, П.Н. Олонхохуттар // Кыым. — 1970. — Бэс ыйын 7 к.

Протодьяконова Елена Николаевна

Е.Н. Протодьяконова 1952 с. Чурапчы улуухун Бахсы нэһилиэгэр төрөөбүтэ. Иркутскай государственнай педагогическай институтун бүтэрбитэ. 1975—1996 сс. — үөрэх эйгэтигэр, Бахсы нэһилиэгин Сэбиэтин бэрэссэдээтэлинэн үлэлээбитэ, 1996—2007 сс. — Саха Республикатын Наукаларын академиятын Гуманитарнай чинчийии институтун олонхо салаатыгар научнай үлэһитинэн, 2008 сылтан билингэ диэри Өрөспүүбүлүкэтээби Олонхо киинигэр сектор сэбиэдиссэйинэн үлэлиир.

Российскай Федерация үөрэҕириитин туй-

гуна, «Саха Өрөспүүбүлүкэтигэр педагогтар династиялара», «Гражданской килбиэн» бэлиэ хаһаайына, Алабар нэһилиэгин бочуоттаах олохтооҕо, П.А. Ойуунускай аатынан государственнай бириэмийэ лауреата.

2003—2005 сс. Протодияконова Е.Н. сүрүн бөлөххө тус кыттытынан олонхо салаата саха героической эпоһын киһи аймах тылынан уонна материальнайа суох култуурунай нэһилиэстибэтин уһулуччулаах айымньытынан ааттыырга Досьены онгорсубута уонна бэлэмнэспитэ. 2005 с. бу сыралаах үлэ түмүгүнэн саха героической эпоһын ЮНЕСКО киһи аймах тылынан уонна материальнайа суох култуурунай нэһилиэстибэтин уһулуччу айымньытынан биллэрбитэ.

2002 с. Олонхо киинин «Олонхо: национальное и общечеловеческое» тиэмэтин чэрчитинэн илин энэрдээҕи улуустарга фольклорнай экспедицияны салайбыта, ол түмүгүнэн «Илин энэр улуустарга фольклор билинни туруга» научнай отчуоту онорон туттарбыта. Бу сылларга «Саха боотурдара» диэн 21 томнаах научнай-популярнай серияны таһаарыыга уонна тэрийиигэ үлэлээбитэ, серия 11 туомугар Кэбээйи улууһун олонхоһута И.А. Николаев-Куоҕас Уйбаан «Бүдүрүйбэт сүһүөхтээх Мүлдү Бөҕө» олонхотун бэлэмнээн таһаарбыта. Элбэх научнай-популярнай ыстатыйалар ааптара. Бу кэмнэ Е.Н. Протодияконова бастын общественной үлэтинэн биллибитэ, 1999—2007 сс. «Олонхо Ассоциацията» Өрөспүүбүлүкэтээҕи уопастыбаннай тэрилтэ эппиэттиир эскиритээринэн үлэлээбитэ. Олонхону харыстааһынга уонна тарбатыыга киэн далааһыннаах тэрийэр-быһаарар үлэни ыппыта. 2010 сылтан билиннэ диэри — Олонхо Ассоциациятын секретариатын салайааччыта.

Республикатааҕы Олонхо киинин бары бөдөҥ бырайыактарынын көбүлээччитинэн уонна эппиэттээх толорооччутунан буолар. ЮНЕСКО-ба бэриллибит «План действий» чэрчитинэн кэскиллээх бырайыактары олоххо киллэрэр сыаллаах-соруктаах үлэ кини тус салалтатынан ситиһиилээхтик ытыллар. Ол түмүгэр үгүс бырайыак үгэскэ кубулуйан, олонхону харыстааһынга, сайыннарыыга уонна тарбатыыга улахан суолтаны ыллылар.

Үлэлэрэ:

Якутский героический эпос олонхо. Свод Досье-Заявки на Третье Провозглашение шедевров устного и нематериального культурного

наследия человечества якутского героического эпоса олонхо. Объем: 900 стр. на русском языке (в соавторстве), 2003—2005 гг.

Якутский героический эпос олонхо – шедевр устного и нематериального культурного наследия человечества (якутский текст) // Буклет на 3-х языках. – Якутск, 2006. – 44 с.

Современное состояние фольклора в заречной зоне улусов (по материалам фольклорной экспедиции) // Наука и образование. Объем: 0,9 п.л. 2009 г.

Олонхону чинчийии: обо анаарыта / [бэчээккэ бэлэмнээтилэр . Н. Протодьяконова, А. Е. Захарова (эпп.редактор)]. – Дьокуускай: GLYANS, 2010. – 372 с. – (Олонхо олукутара; Т. I.)

И.А. Николаев-Куоҕас Уйбаан «Бүдүрүйбэт сүһүөхтээх Мүлдьү Бөҕө» : олонхо / [бэчээккэ бэлэмнээтэ, кирири ыстатыйаны, текстологической быһаарылары, ыйынныктары онордо Е. Н. Протодьяконова]. – Дьокуускай : Бичик, 2012. – 256 с. – (Саха боотурдара: 21 т.; I. XI).

Кэскиллээҕи, үйэлээҕи түстээчи : ахтыылар, ыстатыйалар хомуруннукутара / [хомуян онордулар: Е. Н. Протодьяконова, М. Д. Макеева]. – Дьокуускай : 2012. – 96 с.

Олонхобут тыына – олохнут кыыма : (аныгы олонхо, оһуокай, тойук) / [бэчээккэ бэлэмнээтилэр Е. Н. Протодьяконова, А. М. Лугинова, А. Е. Захарова (эпп.редактор)]. – Дьокуускай : GLYANS, 2012. – 160 с.

Локальная эпическая традиция Кобяйского улуса. Якутский героический эпос олонхо: вопросы научного изучения : сборник научных статей / [ред. колл.: В. Н. Иванов (отв. ред.) и др.]. – Якутск : Издательский дом СВФУ, 2012. – 140 с.

Олонхо ыһааҕа=Ысыах Олонхо / Мин-во культуры и духов. Развития РС (Я) и др. Подготовка текста в соавторстве. – Якутск : Бичик, 2012. – 232 с.

Олонхону чинчийии: обо анаарыта / [бэчээккэ бэлэмнээтилэр Е. Н. Протодьяконова, А. Е. Захарова (эпп.редактор)]. – Дьокуускай: GLYANS, 2013. – 422. – (Олонхо олукутара; Т. II.)

Саха Өрөспүүбүлүкэтигэр Олонхо күннэрэ / [бэчээккэ бэлэмнээтэ Е. Н. Протодьяконова]. – Дьокуускай : 2010—2013 сс.)

Дьаангы – олонхо төрүг уус дойдута / [бэчээккэ бэлэмнээтилэр : Е. Н. Протодьяконова, М. А. Стручкова]. – Дьокуускай, 2013. – 112 с.

Олонхо и олонхосуты Верхоянского улуса : сборник материалов научно-практической конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Д. А. Томской-Чайка /сост. Е. Н. Протодьяконова ; отв.редактор А. Е. Захарова. — Якутск : РИО ДДН им. А. Е. Кулаковского, 2014. — 108 с.

Олонхо Ыһыаба : төрүт үгэс уонна сомоболоуур күүс : респ. научнай-практической конференция матырыйааллара (2014 с. тохсунньу 30 күнэ, Покровской к.) / [бэчээккэ бэлэмнээтилэр : Протодьяконова Е. Н., Охлопкова С., Н. А. Оросина ; редкол. : А. Н. Жирков (эпизиттиир редактор), А. Н. Алексеев]/ — Дьокуускай : Бичик, 2014. — 234 с. — (Олонхо ыһыаба).

Тимофеев-Теплоухов И.Г. Эриэн таба аттаах Эрэбил Бэргэн / [хомуйан бэчээккэ бэлэмнээтилэр Е. Н. Протодьяконова, У. М. Флегонтова] — Дьокуускай : Компания «Дани Алмас», 2015.

Чурапчы олонхоһуттарын : антологията / [бэчээккэ бэлэмнээтилэр: М. А. Герасимова, Е. Н. Протодьяконова, Р. Н. Анисимов, К. М. Тарабукина, В. В. Обоюкова]. — Дьокуускай : ИИТЦ «Алаас» ; Компания «Дани Алмас», 2015.

Уолухсан улаан аттаах Уһун Туйгун бухатыыр : олонхо / [олонхоһут П. М. Терютина — Ырыа Ымыычаан; бэчээккэ бэлэмнээтилэр : М. Т. Гоголева, Ю. П. Борисов, Е. Н. Протодьяконова]. — Дьокуускай : Издательский дом Северо-Восточного федерального университета, 2015.

Олонхо: көлүөнэ утума / [хомуйан онгордулар : Е. Н. Протодьяконова, У. М. Флегонтова]. — Дьокуускай, 2015.

Титов Я.В.-Дьүлэй Бүөкээн. Билбит-көрбүт / [Хаттаан таһаарыы. Хомуйан бэчээккэ бэлэмнээтилэр Е. Н. Протодьяконова, У. М. Флегонтова]. — Дьокуускай, 2015.

Олонхо Ыһыаба: үйэтитии, түмүктэр, соруктар / [хомуйан онгордулар Е. Н. Протодьяконова, У. М. Флегонтова]. — Дьокуускай, 2015.

Олонхо: көлүөнэ утума / [хомуйан онгордулар Е. Н. Протодьяконова, У. М. Флегонтова] — Дьокуускай, 2015. — 162 с.

О сохранении, изучении и популяризации якутского героического эпоса в республике / [Материалы Всероссийской научной конференции «Сравнительное изучение тюрко-монгольских эпосов»]. — Якутск, 2015.

23. *О сохранении Домов Олонхо как этнокультурных центров Рес-*

публики Саха (Якутия) / Сборник «Эпосы народов мира : Проблемы и перспективы сравнительного изучения». Материалы международной научной конференции, посвященной завершению I Десятилетия Олонхо – Шедевра Устного и Нематериального Наследия Человечества. – Якутск, 2015 (в соавторстве).

Пухов Иннокентий Васильевич

(1904—1979)

И.В. Пухов 1904 с. Уус Алдан улууһун I Курбуһах нэһилиэгэр төрөөбүтэ. 1930 с. — Иркутскайдаабы государственной университет педагогической факультетын нуучча тылын уонна литературатын салаатын, 1947 с. МГУ аспирантуратын бүтэрбитэ. 1956 с. «Идеи и образы олонхо Д.М. Говорова «Мюльдю Сильный» диэн тиэмэбэ кандидатскай диссертацияны көмүскээбитэ. 1947—1954 сс. Тыл, литература, история институтугар, 1954 с. Москваба А.М.Горькай аатынан ССРС НА Литература аан дойдутаабы инс-

титутугар үлэлээбитэ.

Иннокентий Васильевич саха народной эпоһын олонхону чинчийбит, үөрэппит бөдөҥ учуонайдартан биридэстэрэ. 1985 с. И.Г. Теплоухов-Тимофеев «Куруубай хааннаах Кулун Куллуһтуур» олонхотун «ССРС норуоттарын эпостара» серияба киллэртэрэн, сахалыы-нууччалыы тылын бэчээккэ бэлэмнээбитэ, редакциялаан таһаартарбыта.

Үлэлэрэ:

Пухов, И.В. Якутский героический эпос олонхо : основные образы / И. В. Пухов. — Москва : Изд-во АН СССР, 1962. — 255 с.;

Куруубай хааннаах Кулун Куллуһтуур = *Строптивый Кулун Куллуһтуур* / записал В. Н. Васильев ; текст подг.: Э. К. Пекарский, Г. У. Эргис ; пер.: А. А. Попова, И. В. Пухова ; вступ. ст. И. В. Пухова, Г. У. Эргиса ; АН СССР. Сиб. отд-е Якут. филиал. Ин-т языка, лит. и истории. — М. : Наука, 1985. — 608 с. — (Эпос народов СССР).

Пухов, И.В. От фольклора к литературе : статьи о фольклоре и литературе / И. В. Пухов. — Якутск : Кн. изд-во, 1980. — С. 95—121.

Пухов, И.В. Якутский героический эпос — олонхо. Публикация, перевод, теория, типология: Избр. Ст. / И. В. Пухов; Акад.наук Респ. Саха (Якутия), Ин-т гумант. исслед. — Якутск : Изд-во СО РАН, Якут. фил., 2004. — 208 с.

Сибирякова Раиса Спиридоновна

1963 с. Бүлүү улуунун Баппабаайы Лөкөчөөнүгэр элбэх оҕолоох дьыэ кэргэнгэ төрөөбүтэ. 1980 с. орто оскуоланы бүтэрээт, «Оскуола—производство—үрдүк үөрэх» девизинэн «Орто Бүлүү» совхоз Лөкөчөөннөөбү отделениегыгар икки сыл ыанньыксытынан үлэлээбитэ. 1982—1987 сс. СГУ ИФФ саха тылын салаатыгар үөрэммитэ. Фронтвик, суруйааччы, поэт Г.И.Макаров-Дьуон Дьангылы айал үлэтин чинчийэн «А.С.Пушкин «Евгений Онегин» хоһоонунан романын сахалы тылбааһа» дипломнай үлэ суруйан «туйгундук» көмүскээбитэ. Үөрэбин бүтэрэн баран, Мэнэ Хангалас Хаптаҕайыгар учууталынан үлэлээбитэ. 1991 с. Кэргэнин Н.М. Сибиряков дойдутугар Чурапчыга көһөн кэлэн олохсуйбуттара. 1994—1998 сс. А.А. Саввин аатынан улуустаабы история уонна этнография музейыгар — директорунан, 1989—2005 сс. улуустаабы «Саҥа олох» хаһыакка корреспонденынан, отдел сэбиэдиссэйинэн үлэлээбитэ. Билигин «Саха сирэ» хаһыакка үлэлиир.

РФ журналистарын союһун чилиэнэ.

Үлэлэрэ:

Сибирякова, Р.С. «Куруубай хааннаах Кулун Куллуустуур» олонхоҕо тэҥнээһин туттуллуута // Саҥа олох. — 1994. — Кулун тутар 12 к.

Сибирякова, Р.С. «Олонхоһут Тимофеев-Теплоухов Иннокентий Гурьевич : [Ахтылар]. — Дьокуускай : «Ситим» ЧИФ, 1994. — С. 23.

Сидорова Елизавета Алексеевна

Сидорова Е.А. СР Ил Дархан ЮНЕСКО дьыалаларыгар Хамыыһыйатын эппиэттиир сэкирэтээрэ. 2003 сылтан ЮНЕСКО Аан дойдутаабы тэрилтэтигэр СР култуураба, үөрэхтээһиннэ, наукаба бары бырайыагын, тэрээһинин туруорсууга тэрийэр үлэни бытан кэллэ.

ГЧуоААХНПИ чинчийэр институту, Россиятаабы норуот айымньытын государственнай дьиэтин, Россия Федерациятын ЮНЕСКО дьыалаларыгар Хамыыһыйатын кытта ЮНЕСКО «Киһи аймах тылын уонна материалнай суох култуурунай нэһилиэстибэтин Үһүс биллэриитэ» куонкуруһугар «Саха героической эпоһа Олонхону» түһэрсибитэ. Куонкурус түмүгүнэн 2005 с. сэтинньи 25 күнүгэр Олонхо — саха героической эпоһа — киһи аймах чулуу айымньытын биллэриллибитэ.

Олонхо бүттүүн киһи аймах духуобунай баайа ааттанан билинни кэмнэ саха омулар, республика улуустарын социальной-экономической сайдыыларыгар суолтата сүнкэн.

Сидорова Е.А. СР үөрэбириитин үтүөлээх үлэһитэ, РФ култуураба государственнай бириэмийэтин лауреата.

Үлэтэ:

Якутский героический эпос олонхо. Свод Досье-Заявки на Третье Провозглашение шедевров устного и нематериального культурного наследия человечества якутского героического эпоса олонхо. Объем : 900 стр. на русском языке (в соавторстве), 2003—2005 гг.

Собакин Иннокентий Иннокентьевич

1958 с. Чурапчы оройуонун Соловьев нэһилиэгэр төрөөбүтэ. 1966 сыллаахха Соловьев абыс кылаастаах оскуолатыгар үөрэнэ киирбитэ. 8-с кылааһы — 1974 с., салгыы Хатылы орто оскуолатын 1976 с. үөрэнэн бүтэртээбитэ. Оскуолаҕа үөрэнэр сылларыгар спортивной күрэхтэһиилэргэ кытара, ордук сүүрүүгэ, национальной атах оонньууларыгар, оройуонна элбэхтэ бастаабыта. Оскуола комсомольскай комитетын чилиэнэ, общественной үлэҕэ активнайдык кытара. Оскуола кэнниттэн Советскай Армияҕа сулуспаҕа

ынҕырыллыар диэри үөрэммит оскуолатыгар кочегардаабыта. 1976—1978 сс. КДВО-ҕа Хабаровскай куоракка ВВС «отдельный связь» диэннэ сулуспалаабыта. Армия кэнниттэн Дьокуускайдаағы педучилище физкультурнай отделениетыгар киирэн үөрэнэн 2 сыл физкультура учууталынан үлэлээбитэ. Салгыы СГУ филологическай факультетын историческай отделениетын 1983—1988 сс. бүтэрэн. Хоту Абый оройуонугар 2 сыл история учууталынан үлэлээбитэ. 1991 с. Чурапчы оройуонугар кэлэн учууталлаабыта. 1993 с. төрөөбүт дойдутугар Мырылаҕа учууталлыы сылдьан, СР үөрэбириитин туйгуна буолбута.

1994 сылтан Соловьев нэһилиэгин музейын общественной директора. Музейы аҕата Собакин И.Г. 1982 сыллаахха тэрийбитэ, 1994 с. уолугар Иннокентий Иннокентьевичка туттарбыта.

Иннокентий Иннокентьевич музей үлэтин иһинэн краеведениеҕа ылсан үлэлэһэр, фольклору хомуйар, үөрэнээччилэрин араас таһымнаах научнай конференцияларга салайан кытыннарар. Түөлбэтин олонхотун уонна олонхохуттарын утумнаахтык үөрэтэр.

Үлэлэрэ:

Собакин, И.И. Мырыла ытык кырдыбаастара / Дьокуускай : Көмүөл, 2011. — 125 с.

Собакин, И.И. Олонхо тиллэригэр бүк эрэнэрэ // Санга олох. — Муус устар. — 2015.

Решетникова Аиза Петровна

А.П. Решетникова, Саха сирин норуоттарынын музыкатын уонна фольклорун Музейин директора, исторической наука кандидата, Саха АССР үтүөлээх артыыһа, РФ култууратын үтүөлээх үлэһитэ, Ирина Архипова Фондатын бириэмийэтин лауреата.

2005 с. «Фонд сюжетных мотивов и музыка олонхо в этнографическом контексте» монографиятынан, 2008 с. РНА Н.Н. Миклухо-Маклай аатынан Антропология уонна этнография институтугар диссертациятын көмүскээн, исторической наука кандидата

буолбута.

П.А. Ойуунускай «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхотунан Г.Г. Колесов толоруутугар бастакы толору метражаах анимационнай киинэни онордо. Бу 1 чаастаах киинэбэ диктор тиэкиһэ англия, немец, кытай, кэриэй, япон тылларынан аабыллар. Салгыы музей үлэһиттэрэ «Хуругочон» эбэнки эпоһа нимнэһэн толору метражаах кукольной мультфильмын устууга бэлэмнэнэллэр.

2013 сыллаахтан «Три стиля пения в олонхо» диэн олонхоҕо уһуяаччылар видеоуроуктарын серията сабаланна. I таһаарыыга, уһуяаччы Н.П. Тимофеев (Сунтаар улууһа, Кутана) маастар-кылаастара киирдилэр. «Возрождение эпической аудитории», «Три стиля пения в олонхо» Интернет-уроуктар, уо.д.а. идеялар олоххо киирбиттэрэ.

Үлэлэрэ:

Решетникова А.П. Эпический стиль «дьиэрэтии ырыа» в инструментальной музыке якутских композиторов // Эпическое творчество народов Сибири и Дальнего Востока: мат-лы Всесоюз. конференции фольклористов. — Якутск : Изд-во ЯФ СО АН СССР, 1978. — С. 206—210.

Решетникова А.П. О соотношении поющих разделов якутского героического эпоса — олонхо и песенных жанров фольклора. // Музыка эпоса: статьи и материалы. — Йошкар Ола, 1989. — С. 161—171.

Решетникова А.П. Песенные стили магической репутаций и музыка олонхо. // Традиционное мировоззрение и культура народов Сибири и сопредельных территорий: Тез. и мат-лы Всесоюз. науч. конференции. — Улан-Удэ, 1990. — С. 69—70.

Решетникова А.П. Музыкальный фольклор и этногенез якутов. // Фольклор и современная культура: Сбор. науч. трудов. — Якутск, 1991. — С. 147—153.

Решетникова А.П. Музыка якутских олонхо в системах интонирования тюрко-монгольского и тунгусского эпосов. // Язык — миф — культура народов Сибири: Сбор науч. трудов. — Якутск, 1991. — С.122—132; см. также: Устный эпос: Проблемы истории, теории и сказительства: Мат-лы III Междунар. конферен. им. А.Б. Лорда (15—21 августа 1994 г.). — Якутск, 1994. — С. 23—25.

Решетникова А.П. Музыка якутских олонхо // Кыыс Дэбилэйэ: Якутский героический эпос. / Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока. — Новосибирск : Сибирская издательская фирма ВО «Наука», 1993. — С. 26—69.

Решетникова А.П. Проблема реального и ирреального времени сквозь призму знания «посвященных»: На материале якутского эпоса и шаманской традиции. // Шаманизм и иные традиционные верования и практики: Мат-лы Междунар. конгресса (7—12 июля 1999 г. Москва, Россия). / Этнологические исследования по шаманству и иным традиционным верованиям и практикам. — М., Т. 5. — Ч. 2. — С. 105—112.

Решетникова А.П. Традиционные сюжетные мотивы олонхо в интерпретации эвенкийской эпической традиции. // Взаимодействие культур народов Якутии в XVII — XXI вв.: Тез., докл., выступл. Респ. науч.-практ. конференции. / Респ. науч.-метод. Центр нар. творчества и соц.-культ. деят-ти им. А.Е.Кулаковского. — Якутск, 2003. — С. 29—42.

Решетникова А.П. Видеоурок Никандра Прокопьевича Тимофеева «Три стиля пения в олонхо» — буклет к DVD. Вып.1. — Якутск, 2013.

Тарабукина Клавдия Максимовна

Тарабукина Клавдия Максимовна 1961 сыллаахха Чурапчы улууһун Хоптоҕо нэһилиэгэр төрөөбүтэ. 1997 сыллаахха Дьокуускайдаабы культура колледжын төрүт культуратын салаатын кэтэхтэн үөрэнэн бүтэрбитэ, онтон салгыы 2002 сыллаахха Илин Сибиирдээби культура академиятын культурологиятын салаатын бүтэрбитэ.

Чурапчы улууһун олонхохуттарын тустарынан интэриэһиргээн дьарыктаныыта 1997 сылтан Хоптоҕотообу «Үрдэл» сынньалан киинигэр уус-уран салайааччынан үлэлиэбиттэн сағаламмыта. 2003 сыллаахтан «Утум» фольклор уонна история матырыйаалларын хомуйууга-чинчийиигэ сайынны сынньалан лаабыры 4 сыл устата салайан үлэлэппитэ. 2006 сылтан улууска, оскуола үөрэнээччилэригэр, Чурапчы улууһугар олон ааспыт олонхохуттар олонхолорун толорор уонна чинчийэр сыллаах «Түөлбэ олонхо» фестивалы Хоптоҕо «Үрдэл» сынньалан киинигэр бытан сағалаабыта. Бастыгнара республикатаабы «Олонхо дойдутун оҕотобун» фестивалыга уонна Олонхо ыһыахтарыгар ситиһиилээхтик кытталлар.

2006 сылтан республикаҕа ытыллар Олонхо ыһыахтарыгар, ыччаттарга — «Мунха олонхото», аҕам дьонго «Уруйдан Улуу олонхобут» фестивалларга ситиһиилээхтик кыттан улуустарын аатын ааттан кэллилэр.

Клавдия Максимовна 2005 сыллаахха улууска культура үлэһиттэригэр «Бастыг оскуола оҕолоругар ирдиир-чинчийэр экспедицияны тэрийиийигэ бастыг», 2008 с. «Бастыг методист», 2011 с. «Культура тэрилтэлэрин салайыыга бастыг салайааччы» номинацияларынан бэлиэтэммитэ. 2011 с. Саха Республикатын культуратын туйгуна, «Түөлбэ олонхо» бырайыак ааптара, Хоптоҕо нэһилиэгин муниципальнай тэриллийтин депутата, 3 оҕо ийэтэ, 6 сиэн эбэтэ.

Үлэлэрэ:

Тамаллайы Бэргэн / [И. Д. Оконешников тылыттан А. Д. Местников суруйда ; бэчээккэ бэлэмнээтилэр : А. А. Дмитриева, Н. А. Дьяконо-

ва] ; Россия наукаларын акад. Сибиирдээби салаатын, Гуманитар. чинчийи уонна абыях ахсааннаах Хотугу норуоттар проблемаларын ин-та. — Дьокуускай : Медиа-холдинг «Якутия», 2012. — 320 с.

Тобуроков Николай Николаевич

1934 с. кулун тутар 1 күнүгэр Үөһээ Бүлүү улуунун Ороһу нэһилиэгэр төрөөбүтэ. 1958 с. Саха государственнай университетин историко-филологической факультетын бүтэрбитэ. 1960—1963 сс. — ССРС НА Сибиирдээби салаатын Саха филиалын аспирана. 1963—1993 сс. — Тыл, литература уонна история институтугар научнай сотруднигынан, дириэктэри солбуйааччынан үлэлээбитэ. 1965 с. «Эрилик Эристиин (жизнь и творческий путь)» тиэмэбэ кандидатскай диссертацияны, 1987 с. «Становление и развитие стихосложения в советской поэзии тюркоязычных народов Сибири» диэн тиэмэбэ докторскай диссертацияны ситиһиилээхтик көмүскээбитэ. 1994 с. М.К. Аммосов аатына СГУ СФКФ үлэлиир. Билигин ХИФУ ХИНТуоКИ саха литературатын кафедратын профессора.

Николай Николаевич СР Суруйааччыларын союһун чилиэнэ, ССРС НА Сибиирдээби салаатын үтүөлээх бэтэрээнэ, Аан дойдутаабы Түүр академиятын чилиэнэ, Эрилик Эристиин аатынан Литературнай бириэмийэ лауреата уо.д.а.

Барыта 20 тахса монография уонна кинигэ, 200 тахса научнай ыстатыйалар ааптара. Ол иһингэр 1993 с. Чурапчы улуунун биллиилээх суруйааччыта, олонхоһута С.С. Яковлев-Эрилик Эристиин «Буура Дохсун» олонхотун И.Е. Федосеевтыын редакциялаан бэчээккэ бэлэмнээн таһаартарбыттара.

Үлэлэрэ:

Буура Дохсун / [бэчээккэ бэлэмнээтилэр: И. Е. Федосеев, Н. Н. Тобуроков] ; Рос. Наук. Акад-та, Сиб. салаатын, Саха сиринээби науч. киинэ, Гуманит. чинчийи уонна абыях ахсааннаах Хотугу норуоттар проблемаларын ин-та. — Дьокуускай : Бичик, 1993. — 416 с.

Федосеев Иван Егорович-Доосо
(1927—2004)

Иван Егорович Федосеев-Доосо поэт, прозаик, документалист суруйааччы, тылбаасчыт, публицист, литературнай критик. 1964 с. ССРС Суруйааччыларын союзун чилиэнэ, СР культуратын үгүөлээх үлэһитэ. 1927 сыллаахха Чурапчы оройуонун Хоптобо нэһилиэгэр төрөөбүтэ.

1946 с. — Чурапчытаабы педагогической училищени, 1950 с. — Дьокуускайдаабы учууталлар институттарын, 1954 с. Дьокуускайдаабы педагогической институт исторической факультетын үөрэнэн бүтэрбитэ. Орто оскуола учууталынан, «Кыым» хаһыат корресподенынан, «Хотугу сулус» уонна «Полярная звезда» сурунааллар эппиэттиир секретардарынан үлэлээбитэ.

1939—1940 сс. Семён Степанович Яковлев Эрилик-Эристиин архыпка туттарбыт «Айыы Дьөһүөл», «Буура Дохсун» олонхолорун филологической наука доктора Тобуроков Николай Николаевичтыын бэчээккэ бэлэмнээн таһаарбыттара.

Үлэтэ:

Буура Дохсун: Олонхо /В.С.Карамзин ойуулааһына. — Дьокуускай : Бичик, 1993. — С. 416.

Филиппова Мария Егоровна

Чурапчы оройуонугар Чакыр нэһилиэгэр 1952 с. төрөөбүтэ. 1976 с. Саха Государственной университетин историко-филологической факультетын саха тылын салаатын бүтэрэн Орто Халыма, Чакыр, Хадаар оскуолаларыгар саха тылын уонна литературатын учууталынан үлэлээбитэ. 1984—1995 сс. үөрэх дьылыгар Чурапчытаабы Д.П. Коркин аатынан Республиканской спортивной оскуола-интернатыгар, 1995—2002 үөрэх дьылыгар Чурапчытаабы гимназия саха тылын, лите-

ратуратын учууталынан үлэлээбитэ. Уонтан тахса сыл (1986—1990, 1994—2002) улуустаабы саха тылын учууталларын методической холбоһугун салайан араас өрүттээх республикаҕа, улууска ытыллар дьаһалларга кыттан тэрийсибитэ. Улууска «Ийэ тыл» общество председателинэн элбэх тэрийэр үлэни көбүлэспитэ.

2002—2014 сс. СГУ-га ХИФУ Хотугу норуоттар тылларын, культураларын үөрэтэр институтка саха тылын кафедратыгар, старшай преподавателинэн үлэлээбитэ, элбэх ыстатыа, үөрэх пособие ааптара.

СР учуутал-методиһа, «Саха-Азия оҕолоро» фонда стипендиата, СР үөрэбириитин туйгуна, Учууталлар учууталлара, Чурапчы улуунун Чакыр нэһилиэгин бочуоттаах олохтооҕо.

Үлэтэ:

Айыы Дьөһүөл: олонхо /Олонхоһут Яковлев С.С.-Эрилик Эристиин; бэчээккэ бэлэмнээтэ *Филиппова М.Е.*; эппиэт. редактор Попова Г.С.]. — Дьокуускай : РИО ДДН им. А.Е. Кулаковского, 2015.

Флегонтова Ульяна Михайловна

1955 с. балаҕан ыйын 30 күнүгэр Нам улуунугар Нам сэлиэнньэтигэр төрөөбүтэ. 1981 с. Саха государственной университетин историко-филологической факультетын саха салаатын бүтэрэн, Амма уонна Нам улуустарыгар саха тылын уонна литературатын учууталынан 22 сыл устата үлэлээбитэ. 2003 сылтан СР национальной оскуолаларын чинчийэр институтугар саха оскуолатыгар тыл уонна литературнай үөрэхтээһин ис хоһоонун хааччыйыыга таһаарыллаахтык үлэлиир. 2006—2014 сс. институт таһаарар «Төрөөбүт тыл уонна литература» научнай-методической сурунаал редколлегиятын чилиэнэ, таһаарар редактора, санга көлүөнэ федеральной государственной үөрэх стандартынан оҥоһуллубут «Литература аабыыта» 1—4 кылааска учебнай-методической кэмпиилэк ааптара.

2014 с. У.М. Флегонтова республикатаабы Олонхо киинин сүрүннүүр үлэһитэ.

СР уопсай үөрэхтээһин тэрилтэлэрин учууталларыгар Гран хаһаайына, СР үөрэбириитин туйгуна, «Учууталлар учууталлара» бэлиэ хаһаайына.

Үлэлэрэ:

Тимофеев-Теплоухов И.Г. Эриэн таба аттаах Эрэбил Бэргэн / [хомуйан бэчээккэ бэлэмнээтилэр : Е.Н. Протодьяконова, У. М. Флегонтова.]. — Дьокуускай : Компания «Дани Алмас», 2015.

Титов Я.В.-Дьулэй Бүөкээн. Билбит-көрбүт. Хаттаан таһаары / [хомуйан бэчээккэ бэлэмнээтилэр : Е. Н. Протодьяконова, У. М. Флегонтова.]. — Дьокуускай, 2015.

Олонхо Ыһыаба: үйэтитии, түмүктэр, соруктар / [хомуйан онордулар : Е. Н. Протодьяконова, У. М. Флегонтова.]. — Дьокуускай, 2015.

Олонхо: көлүөнэ утума / [хомуйан онордулар : Е.Н. Протодьяконова, У. М. Флегонтова.]. — Дьокуускай, 2015.

Айыы бухатыыра: кыра саастаах оскуола оҕотугар ааҕар кинигэ / СР үөрэбин м-вота; [хомуйан онордулар : Н. И. Филиппова, У. М. Флегонтова; худоһунньук С.Е. Старостина.]. — Дьокуускай : Компания «Дани Алмас», 2007. — 96 с.

Олонхо: өбүгэ үөрэбэ уонна билингчи кэм: олонхону сырдатааччылар форумнара / [ред. бөлөх : Н. И. Филиппова, Е. П. Чехордуна, У. М. Флегонтова.]. — Дьокуускай, 2006.

Олонхо уран тыла : ойуулаах тылдыт / СР үөрэбин м-вота; СР национальнай оскуолаларын чинчийэр инс-т, автор. колл-в; [научн. ред. : Н. Н. Ефремов.]. — Дьокуускай : Компания «Дани Алмас», 2010. — 176 с.

Айыы бухатыыра. Орто уонна улахан саастаах оскуола оҕотугар ааҕар кинигэ. II чааһа / СР үөрэбин м-вота; [хомуйан онордулар : Н. И. Филиппова, У. М. Флегонтова.]. — Дьокуускай : Бичик, 2012. — 302 с.

Олонхо тыла. Үөрэх электроннай босуобуйата. DVD-ROM / Н. И. Филиппова, У. М. Флегонтова, Ю. П. Борисов. — Дьокуускай : Бичик, 2012.

III түүмэх. ОЛОНХОЊУТТАР УОННА ОЛОНХОНУ ЧИНЧИЙЭЭЧЧИЛЭР ТУСТАРЫНАН АХТЫЫЛАР

П.А. ОЙУУНУСКАЙ БИЬИРЭЭН ИСТИБИТЭ

П. А. Ойуунускай 1920 с. күһүөрү Чурапчыга тахса сылдьан улуус аатырбыт олонхоһуттарын-тойуксуттарын ынгыртаран, биир түүн ыллалан истибитин туһунан биллиилээх артыыс В.А. Саввин ахтыытыгар суруйбут. Улуус аатырбыт олонхоһуттара: *Ньобуйаан уола-Устинов Григорий Гаврильевич* (1900—1950) — Хатылыттан, *Тимир Хаппах Илларион-Куличкин Илларион Васильевич* — Аччабартан уонна *Куолай Уола Бүөтүр-Петров Петр Михайлович* (1870—1940) — Болтоноттон ынгырыллыбыттар. Куолай Уола Бүөтүрү биир дойдулааба Уот Субуруускай мэлдьитин дыиэтигэр ынгыран, хонноро сытыаран олонхолотон, ыллалан истэр үгэстээбэ. Куолай Уола илинни нэһилиэктэринэн, Таатта арбаа энээрдэринэн киэнник сурабырбыт. Бэйэтэ Нуучча үрэбин төрдүн олохтообо. Олобун илгэтинэн быстар дыадыангы, ол да иһин буолуо, наар кэриэтэ ырыаны-тойугу батыстаба. Куолай Уолун көрбүт, истибит, холобур, Болтоноттон — Е.Ф. Егоров, И.И. Чичиров, И.С. Новгородов, Р.Х. Кривошапкин, Хатылыттан П.С. Соловьев курдук ытык кырдыбаастар ахтыыларын онортообуттара. Куолай Уола удьордарын талаанын салбааччынан буолбут. Быраата Дьаакып ойуун эбит. Петровтар бары даһаны былыргы өбүгэлэрин саһаттан ырыаһыттарынан биллэллэр. Бүөтүр тас көстүүтүнэн бөдөн-садан киһи уонна көрүнүн санатардыы, дорбоонноох, диринг куоластаабынан биллибит. Олонхотун кэпсээнин киһи ардыгар ситэн-хотон өйдөөбөтүн кур-

дук олус өрүсүһэн, наһаа түргэнник этэн куйуһутара үһү. Оттон бухатырдарын, дыхталларын ырыаларын араастаан матыыптаан толорорун сөбүлүүр эбит. Абааһы бухатырынын наһаа ынырыктык кэптээн, ойуулаан туойдабына, оҕо, дыхтар аймах эттэрэ салаһара. Кини биир олонхону икки-үс күн түүн устата ыллаан бүтэрэрэ. Бастакы түүнүгэр аҕа бухатыр, иккиһигэр уолун тустарынан туойара, үһүс түүнүгэр сиэнэ бухатырынан түмүктүүр эбит. Ордук сөбүлээн «Куруубай хааннаах Кулун Куллуһуур», «Бастаан төрөөбүт Баһымны Баатыр» диэн олонхолорун үгүстүк толороро. Ыллырыгар атаһарын оллоонноон олонгон аҕаар илиитинэн кулгаабын саба туттара. Ардыгар бириэмэттэн бириэмэбэ «Ноо!» диэн сэнгээрэн биэрэн олонхоһуто көбүлүүлэрэ. Түүн үөһэ буолуута кыратык тохтоон чэй иһэрэ, онтон салгыы халлаан суһуктуйа сырдыар диэри ыллыра. Ити тухары куолаһа өссө чөллөрүйэн, кимиэллэнэн, дуорааннанан иһэр эбит. Куолай Уолун 19—20 үйэлэр кирбиилэрин саҕана баайдар үгүстүк ыһыра сылдьан ыллаһыттар. Ыллаан-туойан бүттэбинэ үрүүмкэлээх арыгынан күндүлүүлэрэ уонна хамнаһыгар бурдук, эт, арыы биэрэн ыталлара. Кинини биир уол оҕото мэлдьи батыһа сылдьыбыт да кэнники олонхоһут буола улааппыта иһиллибэт. 1934—1935 сс. эбитэ буолуо, Үрүҥ Төрбөс сайылык тулатынаабы олонхоһуттар мустаннар биир олонхону бухатырдарынан үлэстэннэр спектакль курдук туруорбуттар. Эрдэттэн бэлэмнэммиттэр, араастаан танныбыттар, куйахтаммыттар, сэбилэммиттэр. Спекталларын эрдэ соҕус киэһээнни бам кэнниттэн саҕалаабыттар. Олонхо тылын анал киһи эппит быһыылаах, оттон бухатырдар биир сайылык дьиэни тула сырса сылдьан ыллаан даҕаны, охсуһан даҕаны көрдөрбүттэр. Куолай Уола Бүөтүр, төһө да сааһырдар, спектакльга кыттыыны ылбыт. Киниэхэ абааһы уолун оруола түбэспит. Бүөтүр оҕус сыарҕатыгар кураанах уһааты тизйэн лүнкүнэччи тыаһатан оонһуур сиригэр сайылыкка айаннаан арыгыран кэлбит. Айыы бухатырынын кытта охсуһа сылдьан анараа киһи сыһыарыы муннун туура охсон кэбиһэн көрөөччүлэри күллэрбит. Киниттэн олонхо сюжетын суруйаары Тааттаттан Александр Сидоров диэн үөрэхтээх киһи кэлэ сылдьыбыт уонна суруйбут курдук. Ол суруллубут тиэкис дьылҕата биллибэт. Бүөтүр лаппа кырдыар диэри ыллырынын-туойарын мөлтөппөтөх. Ордук тахсыылаахтык ааспыт үйэ тиһэх сылларыттан ыллаабыт-туойбут, Болтоҕо нэһилиэгин биир бөдөн олонхоһутун быһыытынан сыанабылы ылыан сөп.

Арааһа, арыый да былыргы 19 үйэтээби Иэбии Хотоок үрдүк искусствотын эстафетатын салгыы сайыннарбыт олонхоһутунан Куолай Уола Бүөтүр буолуо.

Ермолаев В.Ф.

«Чурапчы олонхоһуттара» кинигэтин

АЛАҔАР ОЛОНХОҺУТТАРА

Сынсый Уола Ырыа Охоноон

Говоров Афанасий Николаевич норуокка биллэр аата — Сынсый Ньюкулаас Уола Ырыа Охонооһой. Кини туһунан АлаҔар ытык мааны кырдыаҕастара Говорова Ирина Павловна уонна Гоголев Иннокентий Федорович 1994 с. сэлэргээбиттэрэ. Өрүүнэ 14 саастааҕар 1917 с. Охонооһой кырдыан, бүк түспүт, унуоҕа эрэ хаалбыт, уоһа-тииһэ уомуллангыы олорор кырдыаҕас үһү. Ол үрдүнэн Охонооһойу баайдар Намынан, Тааттанан тийэ сылдыан олонхолотоллоро үһү. 1917 с. АлаҔарга бассабыыктар 3-4 күн олонхолоппуттарын Өрүүнэ истибит уонна маннык ахтар: «Имэнгирэн-кыдыгыран барар эбит этэ. Ити билигин олонхолообута буолаахтыыллар ээ. Олус хоһоонһут этэ. Олонхото дирин, ырыата чэпчэки этэ. Кини Солуомап баайы кытта биир алааска олорбута. Илин өттүгэр Охонооһой, арҕаа өттүгэр Солуомап. Оһонһор маннык этэрэ үһү:

«Ытык ыал таһыгар
Олороллор диэн
Ырбытыгар кэлбит
Ыалдыттар
Ыраастанан кэлэллэр,
Чиэстээх ыал таһыгар
Олороллор диэн
Тиэргэммитигэр кэлэн
Тэбэнэн киирэллэр».

Охоноон сааһын тухары ыал буолбатах эбит. Дьону сүбэлиирэ үһү: «Ырыанан дьарыктаммат буолун. Мин киһи буолбатым» диэн кэпсиир Гоголев И.Ф. «Сайын Нөөрүктээйигэ быыкаа ампаарга

олороро, үчүгэйкээн бэйэлээх сүөгэй халбыйар ньолбуһах, төгүрүк хамыйахтары дьахталларга онгорон арыыланар, сүөгэйдэнэр эбитэ үһү», — диэбитэ Ирина Павловна. Ырыа Охонооһой Сыллырыһа алааска үөскээбит. Кур Оттооххо ыллыы-ыллыы хааман истэбинэ, үөһэ абааһы уола ылласпыта үһү. «Онно кини кыайбыта буоллар-мин өлүөхтээх этим» диэн Охонооһой кэпсиирэ үһү. «Кугас ынах төбөгүттэн куонньайыгар диэри сүһүбэ хаһый?» диэн ыйыппыт Охонооһой. «Куллур-Халлыр диир дуу?» ыйыппыт үөһэ Уола. «Ураа! Мин кыайдым!» диэбит Охонооһой, өрүтэ ыстанан ылбыт. Гоголев И.Ф кэпсээниттэн «Чаллах хатыны саас көбөрөн-ситэн турдабына, анныгар сыттанан сытан ыллаатахпына, хагдарытыам этэ» диирэ үһү Охонооһой. Арааһа, холоно сылдыбыт киһи буолуо ээ. Киирэн тахсыбыт дьахтары кэнниттэн хоһуйа хаалара үһү. 1991 с. Дьокуускайга тахсыбыт С. Новгородов «Во имя просвещения родного народа» диэн кинигэбэ «Таатта ырыата» диэн ырыаны Ырыа Охонооһой диэнтэн суруйан ылбыта ыйылла сылдыар. Кинигэ быһаарытыгар «Фамилию сказителя установить не удалось» диэбиттэр. Семен Новгородов Петербург университетыгар үөрэнэ сылдьан, Саха сиригэр кэлэн фольклору хомуйбута биллэр. Говорова Ирина Павловна кэпсииринэн буоллабына, кырдык, ол кэмгэ Ырыа Охонооһой тыыннаах эбит. Онон, бу биһиги Охонооһойбут ырыата буолуохтаах.

Слепцова В.Г.-Санаа,
*РФ суруйааччыларын, суруналыыстарын
союзтарын чилиэнэ,
СР үтүөлээх учуутала*

Алабар

Ырыа Охонооһой

Сыллырыһа алааска Сынсый Уола Ырыа Охонооһой диэн киһи үөскээн олорон ааспыта. Аҕа ууһугар сахалыы тойук туойан, иннигэр тугу көрбүтүн барытын хоһуйан ыллыыр хомоҕой, сытыы тыллаах эбит. Бу Ырыа Охонооһой бэйэтэ ыал буолан оҕо-уруу төрөшпөтөх, соботох бэйэтэ алаастарынан-ыалларынан, аҕа уустарынан, ыһахтарга көргө-күлүүгэ кэрийэ сылдьан ис иһиттэн тылтан

тылы таһааран, дорбоонтон дорбоону дьүөрэлээн киһи иһиттэр истиэх курдук уус тыллаах ырыаһыт эбитэ үһү.

Кини ол алыптаах тылын бэйэтэ: «Мин ситэн көбөрөн турар чаллах хатын анныгар киирэн, сииктээх силиһин сыттана сытан ыллаатарбын, ол хатын кууран-хатан, көмүс сэбирдэбэ сиргэ тохтуо этэ», — диирэ үһү.

Арай туран Ырыа Охонооһой куоракка киирэн, биир ыалга хоно сыппыт. Ырыаһыт кэлбитин истэн, таһынаабы ыалтан биир үчүгэй баҕайы көрүҥнээх дьахтар киирэн: «Эһиэхэ ырыаһыт хоноһо кэлбит диэбиттэрэ, ханна баарый?» — диэн ыйыппыт.

«Ити олорор» диэбиттэр. Кыра унуохтаах, борустуой таҥастаах-саптаах киһини көрөн: «Пахый!» диэн өмүрэн баран: «Ол, кырдык, ырыаһыт эн буоллаххына, ыллаан иһитиннэрий!» — диэбит. Онуоха Ырыа Охонооһой чочумча саната суох олорон баран, бу курдук хардарбыт: «Ырыам тыла бүтэ илигинэ, ааны сабан тахсан барбат буоллаххына, ыллым даҕаны», — диэбит. Иннигэр олох мас ууран дьахтары онно олорпут уонна оргууй сыһа тардан ыллаан киирэн барбыт. Дьахтар олуһун диэн соһуйан тартаран истибит.

Ырыатын ис хоһооно маннык буолбут: бу дьахтар инники, ааспыт олобун барытын хохуйан баран, бүтүүтүгэр: «Эн аны үс хонон баран, хааныҥ тоҕо түһэн өлүөн», — диэбит. Дьахтар хаһыгыты түһэн баран, таһырдыа куоппут.

Ырыа Охонооһой дойдутугар кэлбитин кэннэ, дьахтар өлбүтүн туһунан сурах кэлбит. Ырыа Охонооһой кырдыан олорон: «Мин ырыаны олох онгостон олордум. Ыал буолан ыспатым, кэнэбэски ыччат хаалларбатым», — диэбитэ үһү.

*Чыаппара олохтооҕо, тыыл, үлэ ветерана
86 саастаах Иннокентий Федорович Гоголев
ахтыытыттан Егор Дмитриевич Сорокоумов суруйда*

Олонхоһут Куолай Уола Бүөтүр удьуордара

Бу ахтыыны аҕабыттан Петров Николай Егорович — үлэ, тыыл ветерана, механизатор, 1928 с.т. уонна эбэм Парасковья Харитоновна 1900 с.т. кэпсээннэриттэн суруйабын. Бүөтүр-Куолай Уола аҕабынан хос эһэм. Куолай Уола аҕам икки саастааҕар өлбүт. Эбэм кэпсииринэн Бүөтүр үс күнү быһа тохтообокко эрэ ыллыыра үһү.

Бллаан истэбин аайы куолаһа чөллөрүйэн иһэр эбит. Олус улахан куоластааҕа үһү. Абааһыны кытта бухатыыры охсуннартаатабына истээччилэр куттанан Бүөтүр сирэйин көрбөттөрө үһү. Ол курдук, сирэйэ дьулаан, туттара-хаптара сүрдээх, өрө дьһиһигийэ олороро үһү. Кинилэргэ Платон Ойуунускай куруутун сылдыар эбит. Куоракка баран иһэн, куораттан кэлэн иһэн, хонон оҕонньору ыллалан истэрэ үһү. Бүөтүр ыалы кэрийэн ыллаатабына эт-арыы биэрэллэрэ. Кини ордук кыыллар, көтөрдөр сангаларын олус бэркэ үтүктэрэ үһү. Быраата Дьаакып ойуун көрүүлэнэр эбит, киниэхэ Уот Субуруускай хаайыыттан тахсан баран, кэлэн хонон-өрөөн көрүүлэттэрэн барбыт. Сыланг олохтооҕо, Аҕа дойду сэриитин кыттыылааҕа Т. Макаров 1976 сыллаахха миэхэ кэпсээбитинэн «Сэриигэ барыам иннинэ Дьаакыпка тийэн, сэриигэ хайдах сылдыан кэлэрбин көрүүлэнэн кулун диэн көрдөспүт. Онуоха Дьаакып син өр буолан баран, эппит «Сэрииттэн тыыннаах ордон кэлиэбин, ол гынан баран лабааларын сорҕото эрэ» диэбит. Кырдык, Т. Макаров аҕаар атаҕа суох кэлбит. Эбэм кэпсииринэн, Дьаакыпка элбэх киһи сылдыара эбитэ үһү. Дьаакып мин өйдүүрбүнэн Болтоноҕо ойуур тырыынкалыырын өйдүүбүн. Быраатым Сэмэн Романович өйдүүрүнэн Дьаакып наар оһоһо сыгыннаах көхсүнэн олорон иттэр эбит. Кини 1967 сыллаахха 100 сааһыттан тахсан баран өлбүт. Кинини кулаактааһын саҕана дыдьанытын уонна майгыта үчүгэйин иһин кулаак онҕорботохтор. Кындалга олорбут. Кэргэннэнэ сылдыбыт, биир Өлөөнө диэн кыыстаммыт, кини Чуоҕума Ньюкулай Кырбаһаанкыһына кэргэн тахсыбыт. Кэнникитэ биллибэт. Охоһоһой — сүөһү ииттэн сәниэтик олорбут, ыал буолбута биллибэт. Соҕотох балтылара аатын өйдөөбөттөр Соллоойоп уола Уйбаан Чыычарапка кэргэн тахсыбыт. Киниттэн Гражданскай сэрии кыттыылааҕа Чичиров Иван Иванович төрөөбүт. Чичировтан Феофанова Матрена Ивановна төрөөбүт. Феофановаттан 1 кыыс, 1 уол төрөөбүттэр. Кыыстара Мира өлбүтэ, Славик 1 уоллаах, 1 кыыстаах. Дьөгүөртэн: Ньюкулай, Бүөтүр, Аана, Миисэ төрөөбүттэр. Ньюкулай оҕолоро: Петрова Ирина Николаевна, үлэ ветерана, кыыһа Муся 9 кылааска үөрэнэр. Петров Василий Николаевич ЖКХ слесара. Петров Николай Николаевич — ЖКХ үлэһитэ, кыыһа Ирина, икки уол, биир кыыс оҕолоох. Петров Петр Егорович оҕолоро: Иннокентий Петрович, 4 кыыстаах, 2 уоллаах. Попова (Петрова) Анна Егоровна оҕолоро: Настя — фармацевт идэлээх (1991 сыллаахха аварияҕа өлбүтэ), Роман — тракторист (2005

сыллаахха бялдьан өлбүтэ), Семен — инженер-механик идэлээх, кэргэнэ Татьяна Викторовна — медсестра, кинилэр 5 оёолоохтор. Петров Михаил Егорович оёолоро: Екатерина — Дьокуускайдаагы пединститутка омок тылын учуутала, икки кыыс оёолоох, Михаил — лесхоз үлэһитэ, биир кыыс, биир уол оёолоох, Акулина — Дьокуускайдаагы паспортнай-визовой сулууспа үлэһитэ.

И.Н. Петрова, хос сиэнэ

Чурапчы, ахсынны 5 күнэ, 2008 с.

Иэгии Хотоох

Болтоноттон төрүттээх 93 саастаах И.И.Чичиров Хотообу сонунук Хотоох Охонооһой эбэтэр Ортойуукап Охонооһой диэн ааттаабыта. И.И. Чичиров ахтыгытын бигэргэтэн бизэрэрдии, эмиз Болтонго төрүт олохтооёо 87 саастаах Е.Ф. Егоров олонхоһуппутун Хотоох Ортойуукабынан ааттаабыта.

Саха бастакы лингвист-учуонайа, сахалыы суругу-бичиги төрүттээбит С.А. Новгородов 1922 с. тахсыбыт «Аабар кинигэтигэр олонхоттон быһа тарды уонна биир ырыа ааптарын «Луха уола Иэп Н» диэн бэлиэтээбит уонна кинини хос быһаарытыгар Иов Лукич Новгородов диэн суруйбут. Иэгии Хотоох дьингээх араспаанньата булкуурдаах буолан тахсар. Араспаанньата Ортойуукап буолабына Иов Новгородов атын олонхоһут буолар.

Иэгии Хотоох адьас былыргы XIX үйэ киһитэ дьадангы. Оттон Иэп Новгородов аныгы үйэ бастакы чиэппэринээби ырыаһыттойуксут уонна баай төрүттээх, сэниэ олохтоох эбит. Сэһэнньиттэр бары биир сүрүннээхтик кэпсииллэринэн, Иэгии Хотоох олорор дьизэтэ-уота, сүөһүтэ-аһа суох, быстар дьадангы олохтоох, үйэтин тухары соботоһун сылдыбыт. Олоһун сүрүн дьарыгынан кэрийэ сылдьан олонхолооһун буолбут. Ордук Таатта уонна Боотуруускай улууһун Болтонго тулатынаагы элбэх нэһилиэктэринэн сылдьан ылаабыт-туойбут. Айабын олонхотунан, ырыатынан иитиммит.

Татьяна Ивановна Иустинова кэпсииринэн, Хотоох абааһыны кытта ыллаһар сүдү олонхоһут эбит. Араспаанньата Новгородов диэн буоларын чуолкайдьк этэр. Хотоох соботох кыһа Иустиновтарга-Ньобуйааннарга кийиит эбит.

Онон былыргы дьон үксүн хос ааттарынан норуокка биллэр буоланнар дьиннээх араспаанньалара бугуурдаах буолар.

Намьһах унуохтаах кыра бэйэтэ олонхолоон, ыллаан-туойан киирэн бардабына истээччилэрин харабар, улаатан, үрдээн көстөрө үһү. Ол курдук, олус күүстээх, дуорааннаах, тула барыта ньиргийэ, ньирилии олорорун курдук куоластаабынан уратыйара.

Биллэн турар Иэгии Хотоох XIX үйэтээби Болтоно нэһилиэгин биир саамай уһулуччулаах идэтийбит олонхохуттарын кэккэлэригэр киирсэрэ саарбаҕа суох.

Кини олус элбэх олонхону, ырыаны билэрин бэркиһииллэрэ. Репертуарыгар баар олонхолорун барытын ыллаан-туойан бүтэрбэтэх. Ити, баҕар, оһун да буолуо гыннан баран, дьиннээх ис хоһооннооһо эрэбил. Холобур, И.Г.Теплоухов-Тимофеев барыта 40-ча олонхону, биир соччо элбэби Соловьев нэһилиэгин ааттааҕа Софрон Кузьмин, 30-чаны Хайаҕас сириҥ талааннааҕа Маайа Баһылайа у.д.а. толорор кыахтаахтара. П.С. Шадрин аҕата Аччаҕартан от сии Соловьев нэһилиэгэр (былыргы аата Чэппиэдэй Аммата) киирэн дьукаахтаспыт ыалларын хаһаайыннара Күттэм Өндөрөй-Собакин Андрей Петрович (1875—1943 сс.) сыл аһаарын устата киэһэ айы олонхолообут, ыллаабыт, ол былаһын тухары биир даһаны айымньытын иккистээн хатылаан көрбөтөх. Онон Иэгии Хотоох даһаны олонхотун, ырыатын репертуара олус баай этэ диэн бигэргэтии оруннаах соһус буолуон сөп.

Иэгии Хотооһу бары кэриэтэ иччилээх толорооччу курдук бигэргэтэллэр, ол курдук кинини абааһы үтүктэрэ, ардыгар ыллыы-туойа олоодоһуна уот көстөрө үһү. Оттон былыргылар өйдөбүллэринэн, уһулуччулаах олонхоһу эрэ кытта абааһы күрэхтэһэн хос ыллаһара.

Иэгии Хотоох төрүт дойдута Таатта Тыраһата эбит, онтон кыра оһо сааһыттан Болтоно нэһилиэгэр олохсуйбут. Киниттэн үөрэхтээхтэр ырыа-олонхо суруйбуттара биллибэт.

Кырдыһа, Иэгии Хотоох олоһон, ыллаан-туойан ааспыт үйэтэ биһигиттэн төһө да тэйиччитин иһин, кини уһулуччулаах олонхоһут буолан легендарнай сураһа-садыһа тыыннаах ордон кэллэбэ. Үрдүк искусствота Болтоно уонна ити эргин нэһилиэктэргэ санга көлүөнэ толорооччулар үүнэллэригэр үтүкэннээх оскуоланан буолбута чахчы.

В.Ф. Ермолаев

МЫНДАБААЙЫ НЭБИЛИЭГИН ОЛОНХОЊУТТАРА

Дьингнээхтик биллэр олонхоһут Фомин Иосиф-Молохус Уола диэн киһи олоро сылдыбыт Кини айылҕаттан талааннаах чуор куоластаах, кулуһутан сэргэхтик, өрө биэрэн ыллыыра эбитэ үһү. Киһи иһиттэр истэр ырыалаах эбит. Былыр атын ырыа-тойук ылламмат кэмигэр, ынҕырыыга күндүгэ-мааныга сылдыара. Дьыл кириитэ оһуһун миинэн, Аммань өксөйөн, бурдуктаах Амма баһын ыалларын диэки бурдук атыылаһа барара эбитэ үһү. Ону билэн, истиһэн баайдар, сэниэ ыаллар ынҕыран. Уоһугу хонноро сытан олонхолотоллор эбит. Инньэ ғынан бурдук атыылаһа барбыт киһи, босхо бурдук бөбөтүн булан төннөрө үһү. Киниттэн ураты олонхолуур идэлээхтэрэ:

- Кузьмин Софрон Аркадьевич
- Сысолятин Игнатий
- Васильев Софрон Иванович
- Абрамова Мария Фоминична
- Софронов Диодор.

Атын сиртэн кэлэн олоро сылдыбыттар:

Попов Петр Петрович-Ытыйар — Хатылы. Аржаков Петр Степанович — Одьулуун. 1938 с. бэс ыйа Саха АССР Верховнай Советын быыбарыгар көрдөһөн ыллапыттар, олонхоттон быһа тардан туйубут.

ХАЙАХСЫТ ААТЫРБЫТ ОЛОНХОЊУТТАРА

Өбүгэ саһаттан олонхоһут, ырыаһыт талааннарын сүтэрбэтэх аймахтарынан Хайахсыт нэһилиэгэр Тимофеевтар буолаллар. Тимофеевтар бэйэлэрэ өйдүүлгэринэн төрүт өбүгэлгэринэн Кэриэдьэ Дьаакып эбит. Кини олус улахан дуорааннаах куоластаах олонхоһутунан сураһырбыт. Эдэр эрдэбинэ, от тиэйэ сылдьан оһуһун миинэн иһэн ыллаабыта бэрт ырааһтан дуораһыйан иһиллэрэ эбитэ үһү. Ону ийэтэ иччитэх сиргэ-дойдуга тобо олус дорбоонноохтук ыллыгыһын диэн үгүстүк сэмэлиир эбит. Тимофей олонхоһут буолан үс уола Миитэрэй-Ырыа Мииккэ, Гурий-Уһун Күүрэй, Тимофей-Нонсор Түмэппий аһаларын, төрүттгэрин удьуордаан олонхолууллара. Ити-

лэртэн Кэриэдэ Дьяакып кэнниттэн иккис сүхүөх улахан олонхохут Дмитрий Тимофеевич Теплоухов-Ырыа Мииккэ буолбут. Кини кыра эрдэбиттэн олонхолуур үгэстэммит. Кырдьар сааһыгар элбэх олонхолооҕо үһү. Утары көрөн айылҕа араас кэрэ көстүүлэрин тутта туойан ыллыыр сүдү импровизатор талааннааҕа номоххо хаалбыт. Итини таһынан оһуохай, үңкүү тылын таһаарааччы быһыытынан киэнник сурабырбыт. Уһун Күүрэйтэн саха норуотун аатырбыт олонхохута И.Г. Тимофеев-Теплоухов төрөөбүт.

Олонхохут Дмитрий Тимофеевич Теплоухов- Ырыа Мииккэ

Мин хос эһэм Мииккэ сүүрбэччэтигэр сырыттабына, күн ыраахтааҕы дьаһаабыгар түбэһиннэрэн Бодойбоҕо көмүс суууутугар үлэбэ илдэ барбыттара үһү. Онно тийээн үлэлээн баран, кыһын санатыгар болдьохторо туолан дойдолуур күннэрэ-дьыллара тийээн кэлбит. Оччолорго кыһынын Дьокуускайга сырыы-айан суобун кэриэтэ быһыылаах, үгүстэр саас борохуот кэлэрин кэтэһэ үлэли хаалбыттар. Мииккэ биир доборунаан дойдуларын ахтыбыттара күүһэ бэрдиттэн буолуо, салааска онгостон баран, малларын сыһын онно соһон, өрүһү батыһа сатыы түһүнэн кэбиспиттэр. Аара ыалга хонуктуу-хонуктуу балай да уһуннук айаннаан, астарын сыһа, харчыларын дуома эстэн Өлүөхүмэ сиригэр үктэммиттэр. Аччыктаан сэниэлэрэ эстибит, кыл тыыннара эрэ хаалбыт уолаттар биир киэн хочоҕо киирбиттэрэ тэйиччи-тэйиччи уонча ыал олохсуйан олороллор эбит. Бастакы хас да дьэйттэн холдьоһуллуу кэриэтэ тахсыбыттар, санаалара түһэн, ыт да үрбэт гына ыран-сылайан бүтэһик ыалга тийбиттэр. Таһыттан көрдөхтөрүнэ икки-үс дьэилээх, улахан хотоннордоох баай ыал тиэргэнигэр үктэммиттэр. Тэннэһиэхтэрэ дуо, барар сирдэрэ бағана үүтэ буола бүөлэммит сордоохтор дьэиэҕэ оргууй сэрэнэн киирэн кэлбиттэрэ дьэилээх тойон соҕотобун аһыы олороро үһү. Биһиги дьоммут киирээт, бүтэһик тылларынан көрдөһөн-ааттаһан барбыттар, тылларын баайын-сүмэтин барытын тэбээбиттэр. Онуоха дьэилээх киһи эдэркээн дьоннор тыллара-өстөрө хомоһойун истэн соһуйуохча буолбут уонна хантан-хааннаахтарын, кимтэн—кииннээхтэрин сураһан баран, «Дойду дьоно сахалыы үчүгэйдик ыллыргыт буолуо?» диэн ыйытааччы буолбут. Мииккэ хоргууйан

ыксаабыт, сыккырыыр дууһата эрэ ордон турдар да быһһанар суол кылах гынна дии санаан, түргэн үлүгэрдик уонтан тахса олонхону билэбин, ыллаахпын сөп диэн хардарбыт. Дьиэлээх тойон биир үлэһитин ынғыран, уолаттары үлэһиттэр олорор дьиэлэригэр таһааран үчүгэйдик аһаталларыгар, сынньаталларыгар дыһайбыт уонна киэһэ Мииккэ киирэн ыллаан иһитиннэригэр соруйбут. Эдэр дыон тото аһаат харахтара сырдаан, сылаалара киирэн кыбыс-кытаанахтык утуйан хаалбыттар. Арай киэһэ ким эрэ тардыалыырыттан Мииккэ уһуктан кэлбитэ, били баарыын күнүс кинилэри киллэрэн аһаппыт, утуппут киһилэрэ турар эбит уонна дьиэлээх хаһаайын ынғырар диэн Мииккэни улахан дьиэбэ илдэ тахсыбыт. Мииккэлээх улахан дьиэбэ киирбиттэрэ дьиэлээхтэр хас да киһи, оҕо-уруу бааллар үһү. Мииккэни ханнык олонхолору билэрин ыйыталаһан баран, ыллаан иһитиннэригэр көрдөспүттэр. Мииккэ биир олонхоттон быһыта тардан ыллаабытыгар, дьиэлээхтэр олох чуумпуран, ах баран истибиттэр, оннооҕор кыра оҕолор мэниктээбэккэ сангата-ингэтэ суох олорбуттар. Онтон дыэ дьиэлээх тойон Мииккэни остуолга ынғыран эмис сылаах этинэн күндүлээбит, бэркэ ыллыыр эбиккин диэн хайһаабыт уонна сарсын киэһэ чугас ыалларбын ынғырабын, онно ыллыан этэ диэн көрдөһөөччү буолбут. Нөнгүө киэһэтигэр ыалдыт бөҕө кэлбит. Үгүстэрэ били бэбэһээ сарсыарда ыран-быстан истэхтэринэ дьиэлэригэр киллэрбэтэх ыаллара эбиттэр. Дьиэлээх тойон Мииккэни тэннээбин курдук тутан ыалдыттарыгар билиһиннэрбит, биир бастын миэстэбэ олордубут. Мииккэ тыла-өһө аһыллан, куолаһа чөллөрүйэн бэрт тахсыылаахтык ыллаабыт. Түүн хойут тарбаһы саһана сорох ыаллара Мииккэни дьиэлэригэр ыалдыт-хоһоһо буоларыгар ынғыран көрбүттэрин «ыран быстаран истэхпинэ ыкка да холооботоххут» диэн хомолтотун эппит, akkaаста-талаан ыппыт. Бу дьиэлээх тойон Мииккэлээххэ аны ый кэрингинэн Дьокуускайга таһаҕас тийэн барабын, онуоха диэри манна хоһоһолоон диэн көнгүлүн биэрбит. Мииккэлээх 5-6 хоммуттар, киэһэ ахсын дьиэлээхтэргэ ыаллара мустаннар Мииккэ олонхолуурун олус кэрэхсээн истибиттэрэ үһү. Дьиэлээх тойон хаалалларыгар төһө да көрдөспүтүн иһин Мииккэ доһорунаан сэниэлэрэ киирдэ да салгыы айанныырга быһаарыммыттар. Дьиэлээхтэр махтанан эт-ас бөбөтүн биэрбиттэр. Астарын салааскаларыгар соһон айанна туруммуттар. Итинник айаннаан Мииккэлээх саас кулун тутар ый бүтүүтэ Дьокуускайы булбуттар. Куоракка кэлэн хонук сир көрдүү сылдьан,

били Өлүөхүмэтээби дьыэлээх хаһаайыннарын уулуссаҕа чоо көрсө түспүттэр. Кинилэрэ кинилэри көрсөн баран, хаһаангыттан эрэ билсэр доботторун көрсүбүт курдук үөрбүт-көппүт. Хайдах айаннаан кэлбиттэрин сураһыт, кини кэлбитэ быданнаабыт эбит. Арааһа ханна эмит ыалга хоно сыттаһтарына тастарынан аастаҕа буолуо. Аттардаах киһи айана ахсым буоллаҕа. Дьэ туран кинилэрэ этии киллэрбит. Атыһыттар хонор сирдэригэр киэһэ ахсын ырыаһыттарынан күрэхтэһэллэр эбит, онно эн Өлүөхүмэттэн сылдыабын диэр уонна мин ааппыттан ыллаар диэн көрдөспүт. Дойдулууругар харчынан, табаарынан көмөлөһүөх буолан тылын биэрбит. Инньэ гынан Мииккэ хас да хонук бу киһилиин сылдьан атыһыттар хонор дьыэлэригэр олонголоон Өлүөхүмэлэри аатырдыбыт. Арахсалларыгар киһитэ Мииккэбэ биир ынабы атыылаһан биэрбит уонна хоруом саппыкы бэлэхтээбит. Мииккэ ынабын сиэтэн, саппыкытын санныгар сүгэн Бүтэйдээбинэн Хайахсыт Үлүйбүтүгэр тийбит. Оччолорго саппыкы уонча ынах сыанатыгар турара үһү. Дойдугар тийбитин кэннэ кэлин, Мииккэ уол ыраахтаабы дьаһаабынан баран, үлэлээн байан кэлбит диэн сурах тарҕаммыт. Дьэ ити сырытыттан ыла Мииккэ бэйэтин билинэн дьон-сэргэ иннигэр ыллыыр буолбут, Ырыа Мииккэ диэн аат киниэхэ кэлин инмит быһыылаах.

Федор Афанасьевич Тимофеев *сэһэнэ*

Олонхоһут Чоппулуоһап-Тимофеев Иннокентий Гурьевич ахтыыта

Мин Боотуруускай улууһугар 1869—1870 сыллар диэки төрөөбүт эбиппин. Хадаар нэһилиэгэр Уорҕа танаратын дьыэтигэр сүрэхтээбиттэр. Сүрэхтээбит аҕам Никифор уонна ийэм Матрена Николаевна Александрова. Төрөөбүт аҕам Теплоухов Гурий Никифорович, ийэм Хадаар нэһилиэгэр үөскээбит Мария Платоновна диэн эбиттэр. Кинилэр мин кэннэ Парасковья диэн кыыстаахтарын бэйэлэрин нэһилиэктэрин киһитигэр Кузьмин Дмитрий Платонович-Тэкэллэ диэннэ эргэ биэрбиттэр. Аҕам тайбанан атыһыттарга хамнаска сылдьан айабын ииттибит киһи. Мин бэйэм буоллахпына, эмиэ аҕам курдук, улаатан, үлэбэ-хамнаска киирэн айахпын ииттибитим. Амма, Мэнэ, Боотуруускай улуустарынан Дьокуускай куоратынан сылдыбытым. Ыал буолан олорбутум тухары сэттэ уол, биэс

кыыс оѳоломмуппуттан билигин ким даѳаны тыыннаах хаалбата. Кинилэр үгүстэрэ улааппыттара, киһи суотугар киирэ-киирэ өлөн испиттэрэ. Кинилэри барыларын мин көмпүтүм. Оѳом икки оѳотугар эмиэ унуох туппутум. Соторутааѳыта эмээхсиммин көмпүтүм. Аймахтарым абаѳам уолун уола Тимофеев Аѳанасий Васильевич диэн баар. Киниттэн атын чугас аймах суох. Бэрт кыра сааспыттан абаѳам Ырыа Мииккэ-Теплоухов Дмитрий Тимофеевич уонна күтүөтүм Кузьмин Дмитрий Платонович-Тэкэллэ ырыаларын, олонхолорун батыһан биһирээн туран истибитим, эппэр-хааммар инэрбитим. Кинилэр ырыаларын, олонхолорун кистээн үгүстүк үтүктэрим. Саамай бастаан уон үс саастаахпар абаѳам Ырыа Мииккэ уола Степанҕа «Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур» диэн олонхону олонголоон иһитиннэрбитим.

Онтон элбэх дьон истиитигэр марѳааннаах толорууну уон түөрт саастаахпар толорбутум. Ол кэпсээнэ маннык: Илья Максимов диэн киһи уолун уруутугар абаѳам Ырыа Мииккэ, күтүөтүм Тэкэллэ бардылар. Мин онно барыстым. Кийиит үрүн көмүс симэхтээх аты миинэн, иккис үрүн көмүс симэхтээх аты көтөллөнөн кэлэн сэргэѳү түстэ, энньэтэ сылгы-ынах 39 төбө. Ас-үөл дэлэй, үтүө уруу буолла. Мин оѳолору кытта харах симсэ сырыттаахпына абаѳан ынгыртарар диэн тутан илтилэр. «Чэ, кэнчээрим, оѳом, урдүһүм тоѳус үйэ тухары олонхоһут удьурбутун түһэн биэримэ, бу урууга олонголоон иһитиннэр» диэтэ. Абаѳам миэхэ күтүөппүт Тэкэллэ олонхолоуох буолан ынгырыллан кэлэн баран, бастакы остуолга олонхо арыгытын иһэн баран, күнүскү чэйгэ ас астааччылар кинини арадьаас буолан, ынгыран чэйдэппэтэхтэриттэн кыыһыран олонголообокко дьэитигэр барбытын, ол тэнэ олонхо арыгытын босхо иһэр сатамматын, онон мин олонголоон иһитиннэрдэхпинэ эрэ сатаныхтааѳын эргитэн элбэѳи эттэ тыынна. Биһиги күтүөппүт улаханлык билибит, биһирэммит, уһулуччу уһуктаѳас куоластаах киһи этэ, мин кини курдук олонхоһуту истибэтэѳим. Бастаан ону санаан, толлугастаан буолуммакка мунһанҕаан көрдүм. Онуоха абаѳам олох сабыы биэрбэтэ. «Чэ, саҕа олонхоһут чизигэр туруоруллар арыгыны биирдии үрүүмкэнэн хас киһиэхэ тийэйринэн кутан биэрин!» диэн үс иһит арыгыны уонна «Бу олонхоһукка бэйэтигэр» диэн биир иһит арыгыны Илья Максимов оѳонньор остуолга уурталаата. Арыгыны үллэрэн кутан истилэр. Мин тэннэһиэм дуо «Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур» диэн олонхобун саѳалаатым. Сааскы киэхэттэн

сажалаан күн тахсыар диэри олонхолоотум. Санаабар ити олонхону уруу дьоно сүүсчэкэ киһи иһиттэ. Дьэ ити курдук, олонхохут буолан барбытым. Күннээн сылдьан ахсаанынан 40-ча олонхону олонхолуур буолбутум. Олортон сорохторун ааттарын да билбэт, өйдөөбөт буола умнуталаатым. Ити олонхолортон ордук үгүстүк «Куруубай хааннаах Кулун Куллустууру», «Сылгы уола Дыбырай Бэргэни», «Оҕо тулаайабы», «Дьэр хара аттаах Дьэргэстэй Бэргэни», «Тойон Дьөлүүт бухатыры», «Үрүн Уоланы», «Кылааннаах өргөстөөх Кыыс Ньургуну» у.д.а. толорорум. Итилэртэн самай үгүстүк олонхолообут олонхом, быһатын этгэххэ, үтэ гыммыт олонхом «Кулун Куллустуур» этэ. Бу олонхону уһатан-кэнэтэн олонхолоотохпуна үс түүннээх-күн олонхолуур буоларым.

Амма улууһугар Солобуодаҕа олохтоох Васильев Виктор Николаевич диэн киһи ыңгыртаран ылан «Кулун Куллустуур» олонхобун истибитэ уонна суруйан ылбыта. Онно кини уонча олонхохуту ыңгыртаран ылан истибит этэ. Олортон талан үс киһиттэн суруйбут. Ырыа Чээбийтэн (Тимофей Васильевич Захаровтан), Кэниһэ нэһилиэгин киһитэ Сынҕаһа диэн алааска олохтоох Симииппэ диэнтэн уонна миигиттэн. Онно мин Чээбий Түмэппий олонхотун истибэккэ хаалбытым. Кини эрдэ суруйтаран баран хаалбыт этэ. «Куруубай хааннаах Кулун Куллустууру» Виктор Николаевич олус бириинчиктээн суруйбута. Бүтүн ый устатыгар үлэлээбитэ. Бастаан олонхолотон истэр, онтон суруйар. Онуоха мин сорох тылларын, сорох ымпыгы-чымпыгы сүрүбүлдьээн көтүтэн этэбин. Оччоҕо кини миигин тугу көтүппүспүн санатар уонна хос этитэн суруйан ылар. Онон бу олонхо төһө кыалларынан оччотообуга хайдах олонхолононор этэй да, ол курдук уларытыгыта суох буолаарай диэн санаан, сурукка киирбитэ дии саныбын. Виктор Николаевич сахалыы олус үчүгэйдик билэр улахан суруксут, өйдөөх, үтүө киһи эбит диэн санаа мин өйбөр хатанан хаалбыта. Онтон кэлин 1941 с. «Эриэн таба аттаах Энэлэй Баатыр» диэн олонхобун суруйтаран, тылы, культураны үөрэтэр институтка туттарбытым. Бу кэnnэ атын суруйтарбыт олонхом суох. Олонхо сэттээх-сэлээннээх диэни истэrim. 40-ча сыллаабыта өрүскэ, Хоробор арыыга киирэн олоро сылдьыбытым. Филипп Сивцев диэн Мэнгэ улууһун, Нөөрүктээйи нэһилиэгин оҕонньорун кытта дьукаах кыстаабытым. Онно миигин уһун кыһыны быһа олонхолотон истибитэ. Онтон саас көһөрбүтүгэр оҕонньорум кэпсээтэ: «Тукаам, урут Тыыллыма нэһилиэгин дьоно

Лепчиковтар кыыстарын Алтан нэһилиэгэр Поповтарга эргэ биэрэн, 100 көлөнөн энньэлээн сүгүңнэрэн таһааран, уруу түһэрбиттэригэр тахсан олонхолообутум. Онно ырыам түмүктэригэр дьэирэттэхпинэ дьэ иһинээби иһит-хомуос кытта өрө лынкыныы турар буолара. Онно бастакы киэһэ олонхолуурбар өйдөөн көөртүм: орон анныттан туруйаба, кубаба дуу холоонноох кыыл төбөтө дьэ үрдүгэр тийэ күөгэс гына түһэр, хас дьэирэттэбим аайы оннук гынар. Онтон олус ыгылынным, ыксаатым. Түүн үөһүгэр диэри олонхолоон баран уурайдым. Сарсыныгар убайбар Ньалбарытта Баһылайга эттим уонна сүбэлэһэн күрөөн хаалбыппыт. Дьэибэр киирэн кээлтим 25 саастаах уолум таарымталанан ыалдыбыт уонна өллө. Сотору буолан баран, аны ойобум өллө. Ол уруу сэттэ хонук устата буолта үһү. Аңаардас этинэн 40 сүөһү этин сизбиттэрэ. Оннук улахан, сөбүүлээх уруу атын сиргэ буолбута иһилибэт. Ол уруу миигин эмиэ охсон ааспыта. Онон эн бу идэбин, арааһа хааллардаххына сатаныһы», — диэбитэ. Мин онтон улаханлык салла-дьулайа быһыытыһан, олонхолуурбун тосту уурата сылдыбыттаабым. Оччолорго Советскай былаас буола илик этэ. Бэйэм күңнээн олонхолуу сылдьан атын дьон олонхотун кыайан истибэт буолбутум, дьон муһуннар эрэ, үксүгэр уруттанан истэр буолбуттара. Онон урукку, кырдыбаас олонхоттар тустарынан үгүһү кыайан билбэккэ хаалбытым. Арай ити кинигэтэ бэчээттэнэн тахсыбыт Д.М. Говоров «Мүлдү Бөбө» диэн олонхотун туһунан набыллыһан олорон сээрэгэстэр, санаабын толору этиэм этэ, кинигэни аахтаран истэн көрө-көрө. Ити олонхо олох табыллан суруллубатах: холобур, бухатыр аһылыга сизри таһынан омуннаах, аан дойдуга туох баар сири, уулары, мастары ажалан кутан биэрэллэрин барытын сиир. Итинэн олонхону тупсара сатаабыттара кыаллыбатах. Мин олонхону сити курдук аһара күүркэтэн олонхолообот этим. Олонхолоорум урукку кэмнэ хайдах истибиккиний да оннук буолалара. Сорох дьоннор олонхонон сирэйдээн, сонно баар дьоннору хойу-йаллара диэни сурах хоту билэбин, бэйэм истибэтэбим. Чурапчы оройуонун Чакыр нэһилиэгин киһитэ Ырыа Ылдыаа, Амма оройуонун Соморсун нэһилиэгин киһитэ Ырыа Парфен буоланнар, олох күңнээби түбэлтэтин тутта ырыа-тойук онгостоллоро диэн кэпсээни истэр буоларым. Ол гынан баран, ханнык түбэлтэлэргэ, кими хайдах хойубуттарын истибэтэбим. «Куруубай хааннаах Кулун Куллуштуур» диэн олонхобун Ленинград куоракка олохтоох Попов Андрей Александрович диэн киһи нууччалыы тылга тылбаастыы

сылдыабын диэн суруйбута, онон мин билигин т. А.А. Поповка наһаа ис сүрэхпиттэн махтана, үөрэ сылдыабын, иккиһин төрөөбүт саҕа сананабын.

«Победа» колхоз чилиэнэ Теплоухов-Тимофеев Иннокентий Гурьевич бэйэтин тылыттан Хайахсыт оскуолатын учуутала Дорофеев Максим Дмитриевич 1955 с. Хайахсыкка суруйбута.

Олонхоһут дьылҕата

Иннокентий Гурьевич Виктор Николаевич Васильевы кытары көрсөн олонхотун суруйтарбытын ахтыытыгар манньк кэпсиир: «Сут дьылга Хайахсыттан бурдук атыылаһа Аммаҕа киирбитим. Олохтоох олонхоһут Өккө Силиби (Ф.Т. Егоровы-Бөтүн нэһилиэгэ) көрсөн, Солобуодаҕа олонхону суруйар үөрэхтээх киһи кэлбит диэн кини кэпсээн Солобуодаҕа киирбиһпит. Ылтан ыйдаран хоно сытар ыалыгар Рогожиннаахха тийбиһпит. Арай кэнгэс хоско чачархай баттахтаах эдэрчи нуучча киһитэ төттөрү-таары хаамыталы сылдыара. Тон нууччаны көрөн хайдах кэпсэтэбит диэн мунаара турдахпытна, киһибит кэлэн, соһуйуохпут иһин, уу сахалы кэпсэттэ. Олонхоһутун киэһэ истиэхпит, билигин сынньанын диэн буолла. Мин бэлэмнэнним, куолаһын онһуннум. Киэһэ эрдэттэн «Кулун Куллуһуурбун» олонхолоотум. Киһи бөбөтө муһунна. Саха да баар, нуучча да элбэх. Сахалы билбэт нууччаларга Бииктэр Ньюкулаайабыс быһааран биэрэн иһэр. Ону сүрдээһин истэллэр. Көрүдүөһүгэр күлсэллэр, төбөлөрүн быһа илгистэллэр. Ол курдук, халлаан сырдыар диэри олонхолоотум. Нөнүө күнүттэн Бииктэр Ньюкулаайабыс суруйуутун саҕалаата. Олонхоһун тохтобула суох сүүрбэччэ күнү быһа сыралаһан бүтүрдэ. Этэ олонхон тугу эмит көтүтэн кэбистэхпинэ, тохтогор «Тохтоо эрэ, Иннокентий Гурьевич, этэртэн салтын дуо? Урут итинник эппэтэһин, көтүтүмэ, толору эт» диир уонна салгы суруйан киирэн барар, бөрүөгэ тохтоло суох кыычыргыыр. Араас наадалаах дьон көрсө кэллэхтэринэ: «Мэһэйдээмэн, кэтэһин», — диэн ыгтан иһэр. Бииктэр Ньюкулаайабыс Солобуода бааһынайын оҕото буолан сахалы олус үчүгэйдик билэр этэ. Бүтэн баран кини Солобуодаҕа хаалла, мин нэһилиэкпэр төнүннүм. Ол кэнниттэн көрсүбэтэхпит, ууга тааһы бырахпыттыы сүтэрсэн кэбиспиһпит. Олонхон дьылҕатын

билбэккэ сырыттахпына, быдан хойут Ленинградтан Андрей Александрович Поповтан «Куруубай хааннаах Кулун Куллустууру» нууччалыы тылбаастаатым диэн биллэри сурук кэлбитигэр соһуйан эрэ хааллым», — диэн кэпсээнин түмүктүүр. «Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур» бэчээккэ 1916 сыллаахха тахсыбыта. Суруллубут олонхолортон биир сүнкэннэрэ. Кини уустук ис хоһоонноох, бэркэ табыллан бэриллит араас характердаах уобарастаах. Олонхо сюжетын төрдө бэрт былыргы быһыылаах. Олонхо икки үйэлээх (икки чаастан турар). Маннайгы чааһын сүрүн тиэмэтэ — күрэс былдьаһан кэргэн ылыы, оттон харана күүстэри кытта охсуһуу, сүрүн тиэмэбэ баһыйтаран, кинини арыыйыга эйгэ буолан хаалар диэн Г.У. Эргис этиитэ сөптөөх. Олонхо сүрүн туспата кэргэн иһин дьахтар охсуһара буолар. Айыы бухатыыра дьахтар Күн Толомон Ньургустай Куо кэргэни тэрийэр дьолун иһин, бары эрэйи-мүһэли кыайан-хотон, киһитин Кулун Куллустуур тапталын ситиһэн, ыал буолан саха төрдүн ууһаталлар. Олонхо иккис үйэтигэр Кулун Куллустууртан уонна Ньургустай Куоттан үс бухатыыр уол төрөөн харана күүстэри, абааһылары кыайан-хотон, Орто дойдуга эйэлээх, дьоллоох олобу аҕалыларын туһунан кэпсэнэр. Онон аҕыйах тылынан эттэххэ, Кулун Куллустуур саха норуотун олобун быдан дьыллар үрдүк арбаастарыттан ыла диригинник уобарастаан көрдөрөр айымньы диэн этэрбитигэр толору кыах баар.

Олонхоһут дьылбата // ф.н.д. Н.В. Емельянов. —

Кыым. — 1969. — Ыам ыйын 25 к.

Олонхоһут Теплоухов-Тимофеев И.Г. — Ситим, 1994.

Үөрэ истэбин

Улуу олонхоһут Чоппулуохабы аан маннай 8 саастаахпар, Мэнэт-тэн Хайахсыкка Саһыл үрээбэр көһөн кэлэн, Бөгүрүөп Дьуоналаах-тыын (Эйэнкэ аҕата) дьукаах олорон көрбүтүм. Сайын ардах күн элбэх киһи мустан хаартылаабыттара. Онно кини баара. Оччолорго биэс уончалаах киһини мин эдэр киһи курдук өйдөөн хаалбышпын. Сотору-сотору ыллыыра. Дьон кини ырыатын наһаа сэнгээрэн истэллэрэ. Биһиги оҕолор дьон быһынан быгылаһан сүрдээбин сөбүлээн истэрбит. Кэлин, Дьэбириэһэп Арыылаабар балаһан туттан олордохпугуна, аҕабар уһаннара кэлэ сылдыра. Киһини тардар, киһи

наһаа кэрэхсээн истэр кэпсээннээбэ. Тыла сиедэрэйэ, ууһа-урана. Көстөр дьүһүнэ үчүгэйэ, ырааһа, арыы саһыл хааннааба, уоттаах харахтааба. Чэбэр, уурбут-туппут курдук танна-симэнэ, имэринэ-томоруна сылдыра. Киэн-холку, күлүүлээх-оонһуулаах киһи этэ. Дирин күөлгэ кыра ампаар дьиэлээх этилэр. Мунхаба бардахпына сылдыра этим. Ийэтин өйдөөбөппүн, абатын Куурай кырдыаһаны өйдүүбүн. Чоппулуохап Хобороос диэн Хоптобо кыһа кэргэннээбэ, элбэх бытархай оҕолоох этилэр. Хобороос улахан унуохтааба. Элбэхтик оҕоломмутуттан биир уол Никита хаалбыта. Биһиги Боруулаахха олордохпутуна, Чоппулуохаптаах бэтэрээ Боруулаахха уоллаах кийиитэ тахсан олорбуттара. Уоллара Хайахсыкка суох улахан унуохтаах киһи этэ. Ийэтэ оҕотун көрө-көрө үөрээхтиирэ «Ити мин оҕом сылдыра» диэхтиирэ. Ол оҕолоро эмиэ өлбүтэ, онон Чоппулуохаптан биир да оҕо хаалбатаба. Чоппулуохап олонхохуту көрбүт-билбит киһи барыта ытыктыыра. Дьахталлар таптыы көрөр киһилэрэ этэ. Ол иһин буоллаба, хонуйан, оччотооһу Чээнһиэргэ олорор Мотоко Сэмэн кэргэнэ Маабыра, сайылык Ойуун күөлүгэр олорор Мааппа, Миитэрэй ойобо Биэрэ, Баһылай ойобо Маайа ырыа ыллаабыттара. Кэлин Хобороос өлбүтүн кэннэ Натаһаны кэргэн ылбыта.

Петрова Татьяна Михайловна

Махталым улахан

Мин ийэм Натаһалыын 1950 с. саас, уруккунан Орджоникидзевскай оройуонугар «Кыһыл сулус» колхозка киирэн кыстаан олордоһуна кэргэн ылан, онтон ыла киниэхэ оҕо буолан иитиллэн улаатамын, уопсайа, 14 сыл кэрингэ бииргэ олорон унуоһун тутуспутум. Оччолорго ас-танас кырыымчык кэмэ этэ. Онно сэниэ оҕонньор биһиэхэ аба буолан улахан кыһалбата суох олорор этибит. Мин оччолорго уон саастаах этим, эдьийим 16 саастааба. Син обургу оҕолор буоламыт оҕонньору кытары эн-мин дэсифэн, аҕаланаммыт атын оҕолортон итэбэһэ суох санампыппыт. Бэйэтиттэн инчэбэй эттээх суох буолбут кэмнэрэ буолан биһиэхэ наһаа үчүгэйдик сыһыаннаһан биирдэ да хомошпокко, кыһыһырабакка «оҕолорум» диэн ааттаан эйэлээхтик олорбуттут. Оҕонньор кырдыаһас буолан колхозка үлэлээбэт этэ. Кыһынын ферма ойбонун тэһээччинэн ананан үлэлиирэ, сайы-

нын наар бэйэтигэр моой оттуура. Ол оттообут отун бэйэтигэр биэрэллэрэ. Кэнники үлэттэн уурайан да бараннар дэриэбинэбэ өр көһөн киирбэтэхтэрэ. Инньэ гынан биирдэ эмэтэ ыалдыт, хоһоно хоннобуна наһаа үөрэр, ирэ-хоро кэпсэтэр этэ. Ырыаны, олонхону сөбүлүүр дьон хоннохторуна ол киэһэни быһа арыт олонхолуур буолара. Кэпсээни баһас үгүһү кэпсиир этэ. Урукку олорон ааспыт, оччотооһу улахан баайдары, күүстээх дьоннору, ойууттары билэттиир буолан кинилэр тустарынан киэһэни быһа кэпсиирэ.

Оҕолоро бары улаатан иһэн өлөллөрүн, улахан уолун Микиитэни унуоһунан 2 метр үрдүктээх, бэйэтин кыанар күүстээх киһи этэ диирэ. Оҕолорун саастыгыта дьону көрдөбүнэ наһаа хараастан «Баара буоллар мин оҕом итиччэ киһи буолуо этэ» диэхтиирэ. Олонхотун хайдах суруйтарбытын туһунан кэпсиир этэ.

«Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур» олонхото сахалыы туспа кинигэ буолан тахсар буолла» диэн норуот айымньытын Дьиэтин фольклорина П.Н.Попов, оҕонньор хаһан да санаабакка сырыттабына, кэпсэтэн-ипсэтэн санаатын көтөбөн үөрдэн барбыта. Онтон ыла хаһыат үлэһиттэрэ уонна культура министерствотыттан кэлитэлии сылдыбыттара. «Кинигэ тахсар буолла» диэн П.Н. Попов суруга кэлбитэ, онтон ыла оҕонньор иккиһин төрөөбүт курдук сананан олорбута.

Кинигэтэ 1957 с. саас кулун тутарга тахсыбыта. Онно оҕонньору куораттан П.Н. Попов тахсан илдьэ киирбитэ. Быраата Тимофеев Афанасий Васильевич арыалдыт быһыытынан барсыбыта. Куоракка киирбитигэр улахан көрсүһүү онорбуттар. Оччотооһу Саха АССР Верховнай Сэбиэтин Президиумун Бочуотунай грамотатын, сыаналаах бэлэхтэри биэрбиттэр. Уонна кинигэн атыгыта диэн 40 тыһыынча солкуобай харчы биэрбиттэрин кинигэтин экирэттиһэн таһаартарбыт П.Н. Поповтуун аҥаардаспыттара. Верховнай Сэбиэт быһаарытынан ый айы 600 солкуобайдаах оҕонньор өлүөр диэри пособие анаабыттарын туһунан докумуон биэрбиттэрэ. Инньэ гынан куораттан көтүөн кыната эрэ суох буолан үөрэн, сүргэтэ көтөүллэн тахсыбыта. Дьоннорго үрдүкү салалта наһаа өйөөбүтүн туһунан «Кырдьар-бохтор кэммэр аны олонхом миигин аһатар буолла» диэн үгүстүк махтанан кэпсиирэ. Оҕонньор кинигэтэ тахсан Саха сиригэр биир улахан талааннаах олонхот баарын бар дьон билэн, кэпсээн онгостубуттара. Ол да иһин санаата көтөүллэн сүрдээх үчүгэйдик тэп курдук сылдыбыта, наһаа ыалдыбат, сылаарбаабат этэ. Биирдэ

эмэтэ дэриэбинэбэ бэйэтэ сатыы баран кэлэрэ. Ол курдук сылдьан, оттообут отун обуһунан тийээн кэлэн баран, аһыы олорон, 1963 с. саас муус устар 26 күнүгэр 93 сааһыгар эмискэ өлбүтэ. Кэриэһин толорон бэйэтэ тыыннааһар этэр сиригэр Кэтит Күөл халдыаайытыгар көмпүүшпүт.

Ииннит уола Чурапчытаабы нартеатр артыыһа
Дорофеев Прокопий Кузьмич

Суруксут, олонхоһут Ньюкулаас Боппуок

Суорун Омоллоон «Ньургун Боотур олонхо 19-с үйэ бүтэнигэр Тааттаба суруллубатаба буоллар улуу айымньы төрүт даһаны суох буолуо этэ» диэн эппиттээх. Кырдыга даһаны, Таатта талыы дьонноро, өркөн өйдөөхтөрө сурукка-бичиккэ бэрт эрдэтэн тардыһан норуот өйүгэр мунньулан сылдьар чулуу айымньыларын, ол иһигэр бэйэлэрэ ыллыыр-туойар олонхолорун сурукка түһэрэн үйэтиппит үтүөлээхтэр. Биир оннук киһинэн суруксут Ньюкулаас Боппуок этэ. Ньюкулаас-Попов Николай Филиппович I Боотуруускай улуһун I Хайахсыт нэһилигэр төрөөбүтэ. Аһата үөрэбэ суох Олоодо Силип (1837—1901) диэн, олонхоһут бэрдэ киһи эбитэ үһү. Ньюкулаас ийэтэ Таатта Тыараһатыттан төрүттээх Савва Собакин кыһа Акулина, Өксөкүлээх Өлөксөй ийэтинэн аймаба дьахтар. Онон сибээстээн Алексей Кулаковскай улууска (ол иһигэр I Хайахсыкка) суруксуттуурун саһана Өкүлүүнэлээххэ куруутун ыалдыттыыра, хоһоһолуура. Ньюкулаас икки куруппа үөрэхтээх киһи буолан Өктөөп өрөбөлүүссүйэтин иннинэ нэһилигэр суруксутунан буола сылдьыбыта. Кини Николай Филиппович II диэн быраата уонна Капитолина диэн балта I Хайахсыт биир кылаастаах церковнай-приходской оскуолатыгар үөрэммиттэрэ. Онон Өкүлүүнэлээх үс оҕолоро үһүөн үөрэхтэнэн, урукку кэмнэ билиигэ-көрүүгэ, ыраас-чэнчис олоххо культураба тардыспыт нэһилиэк бастын ыалларыттан биирдэстэрэ этилэр саһа саарыннарын үөскэппит Собакиннартан, Кулаковскайдартан сыдыаннаах эдэр тойуксут Ньюкулаас Боппуок бэйэтинэн «Тойон Ньургун бухатыыр» олонхо биир көрүнгүн аан бастакынан сурукка-бичиккэ түһэрбит киһи. Ол курдук, эдэр олонхоһут Ньюкулаас Боппуок бэйэтэ ылаан-туойан айбыт «Тойон Ньургун бухатыыр» олонхотун 1895 с. суруйан Эдуард Карлович Пекар-

скайга биэрбит. Ону кыракый үөрэхтээх Ньюкулаас Боппуок нуучча уонна О.Н.Бетлингк сахалыы алпаабыттарынан буккуйа суруйбутун сөбүлээбэккэ, Иван Николаевич Оросинга барытын сахалыы буукубаларынан (Бетлингк академической алпаабыта) көннөрөн биэрригэр көрдөспүт эбит. («Образцы народной литературы якутов», 1908, в 2,81 с. көр) Ону Иван Николаевич тоҕо эрэ олус уһундук (хас да сыл) тутан баран, Э. Пекарскайга төннөрбүт. Ол үлэ Иван Оросин аймаҕа Константин Оросин «Дьулуруйар Ньургун Боотур» диэн олонхото 1907 с. бэчээттэммитин эрэ кэнниттэн 1908 с. бэчээккэ таһаарыллыбыта лоп курдук 100 сылын туолбута да, кини аата ханна да ахтыллыбатаҕа, бэлиэтэммэтэбэ. Попов Николай Филиппович I репрессия кэмигэр сымыйа дьыалаҕа уорбаланан, силиэстийэ ыар тыһынын тулуйбакка, 1930 с. Дьокуускай хаайытыгар өлбүтэ. Ол эрэн «Тойон Ньургун бухатыыр» биир бастакы ааптара ытык убайбыт Ньюкулаас, аата кини кэнэбэски ыччаттарынан сырдатыллыаҕа диэн эрэл санаалаахпын.

С.Р. Попов-Сиздэрэй Сэмэн

I Хайахсыт (Арыылаах) кинигэтиттэн

Теплоухов-Тимофеев Иннокентий Гурьевич

Чурапчы олонхоһуттарын кэккэлэригэр Иннокентий Гурьевич Теплоухов-Тимофеев аата бэрт дьохуннаахтык ахтыллар. Иннокентий Гурьевич төрүттэрэ өбүгэ саҕаттан удьуор олонхоһуттарынан, ырыаһыттарынан сурабыраллар эбит. Кини Боотуруускай улууһугар Хайахсыт нэһилиэгэр Гурий Никифорович, Мария Платоновна Теплоуховтар дьаданы бааһынай дьыэ кэргэнигэр бастакы оҕонор төрөөбүт. Ийэтэ Хадаар нэһилиэгиттэн төрүттээх. Кини кэнниттэн Парасковья диэн кыыс оҕоломмуттар. Парасковья кэргэнэ, Кузьмин Дмитрий Платонович-Тэкэллэ, Хадаар нэһилиэгин аатырбыт олонхоһута.

Иннокентий Гурьевич төрөөбүт уонна өлбүт сыла мөккүөрдээх курдуктар. Литератураларга 1869—1962 сс. олоро сылдьыбыт диэн суруллар. Онтон ииппит уола Дорофеев Прокопий Кузьмич ахтарынан, кини олоҕо 1879—1963 сс. буолуохтарын сөп. Азалара Гурий

Никифорович тайзанаан атыһыттарга сылдьан айабын ииттибит киһи.

Иннокентий Гурьевич төрүттэрэ Кэриэдьэ Дьяакыптан саҕаламмыт. Кини XIX үйэ саҕана олорон ааспыт, ойуун төрүттэрдээх аатырбыт олонхохут эбит. Теплоухов Тимофей — олонхохут, үс уоллаах. Улахан уол — Теплоухов Дмитрий Тимофеевич-Ырыа Мииккэ, улахан олонхохут. Иккис уол — Уһун Күүрэйтэн И.Г. Тимофеев-Теплоухов төрөөбүт. Эһэлэрэ Тимофейтан Тимофеев диэн араспаанньаламмыттар. Төрүт араспаанньалара Теплоухов диэн эбит. Үһүс уол — Нонсор-Түмэппий, олонхохут. Тимофеев Афанасий Васильевич-Ырыа Мииккэ уолуттан төрөөбүт. Оҕо эрдэбиттэн олонхолуур эбит. Сэбиэскэй былаас кэмэ буолан салайар үлэлэргэ үлэлээн, олонхохут быһыытынан ситэри үүммэккэ хаалбыт. Кыыһа — Тимофеева-Константинова Светлана Афанасьевна, ырыа айааччы.

Теплоуховтар Хайахсыкка аҕалара Уһун Күүрэй өтөбөр Дирин Күөлгэ олохсуйбуттар. Ити алаас өбүгэлэрин өтөбө турар Улуйбут диэн сиртэн чугас эбит.

Иннокентий Гурьевич бастагы кэргэнэ Хобороос Хадаартан төрүттээх, кинини кытта 48 сыл бииргэ олорбуттар. 12 оҕоломмуттар — 7 уол, 5 кыыс. Оҕолоро 6—10 саастарыгар өлүтэлээн испиттэр. Ону кини бу сахалыы илбистээх ырыалары ыллыырым сэтгээх-сэмэлээх эбит диэн ыллыырын тохтото сылдыбыт. Арай Никита диэн уола 40-ча сааһыгар тийээн иһэн өлбүт. Никита икки оҕотун эмиэ Иннокентий Гурьевич унуох туһут. Оҕолоруттан барыларыттан илиилэрин соттон баран, Мэнгэ Хангалас Хаптаҕайыгар олохсуйбуттар. Кэргэнэ Хобороос өлбүтүн кэннэ дойдутугар эргиллибит.

Иккис кэргэнин Дорофеева Наталья Иннокентьевнаны 1950 с. саас, өрүскэ уруккунан Орджоникидзевскай оройуонугар «Кыһыл сулус» холкуоска от сии киирэн кыстаан олорон, кэргэн ылбыт. Натаһалыын барыта 14 сыл кэрингэ этэнгэ бииргэ олорбуттар.

Иннокентий Гурьевич 1963 с. кулун тутар 26 күнүгэр оттообут отун оһуһунан тиэйэн кэлэн баран, аһыы олорон эмискэ тымыр быстан 93 сааһыгар өлбүт. Бэйэтэ кэриэһин эппит сиригэр Кэтит Күөл халдыаайытыгар көмпүттэр.

Иннокентий Гурьевич бэрт кыра сааһыттан абаҕата Теплоухов Дмитрий Тимофеевич-Ырыа Мииккэ уонна күтүөтэ Кузьмин Дмитрий Платонович-Тэкэллэ ырыаларын, олонхолорун батыһа сылдьан истэн, этигэр-хааныгар ингэринэн улааппыт. Кинилэр ырыала-

рын, олонхолорун кистээн үгүстүк үтүктэр буолбут. 13 саастаабар абаҕата Ырыа Мииккэ уола Степанга «Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур» диэн олонхону олонголоон иһитиннэрбит. Онтон элбэх дьон истиитигэр толорууну 14 саастаабар толорбут. Ити курдук, олонхоһут буолан барбыт. Күннээн сылдьан ахсаанынан 40-ча олонхону олонхолуурун туһунан алтыспыт дьон ахтыылара сурукка тиһилибит. Саамай үгүстүк олонголообут олонхоло: «Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур», «Сылгы уола Дьырай Бэргэн», «Обо тулаайах», «Дьэр хара аттаах Дьэргэстэй Бэргэн», «Тойон Дьөллүүт бухатыыр», «Үрүң Уолан», «Кылааннаах өргөстөөх Кыыс Ньургун», «Эриэн таба аттаах Эрэбил Бэргэн» уо.д.а. Итилэртэн саамай үгүстүк олонголообут олонхото «Кулун Куллустуур» эбит. Бу олонхону уһатан-кэнэтэн олонголоотобуна үс түүннээх-күн олонхолуурун туһунан ахталлар.

Амма улууһугар Солобуода төрүт олохтооҕо нуучча киһитэ, этнограф Васильев Виктор Николаевич (1877—1930 сс.), Петербурттаагы этнография уонна антропология институттан 1906 с. сахалар эпостарын суруйарга соруудаһтанан кэлбит. И.В. Захаров-Чээбийтэн, М.Е. Новиковтан (Амма, Эмис), Ф.Т. Егоровтан (Бөгүн) уонна И.Г. Тимофеев-Теплоуховтан барыта түөрт олонхону сурукка киллэрбитэ. Олортон «Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур» бэчээккэ 1916 с. тахсыбыта. Ол туһунан Иннокентий Гурьевич манньк ахтыы онорбут: «Сут дьылга Хайахсыттан бурдук атыылаһа Аммаҕа киирбитим. Олохтоох олонхоһут Өккө Силиби (Филипп Егоровы) көрсөн, Солобуодаҕа олонхону суруйар үөрэхтээх киһи кэлбит диэн кини кэпсээн Солобуодаҕа киирбиһпит. Ыалтан ыйдаран хоно сытар ыалыгар Рогожиннаахха тийбиһпит. Арай кэнэс хоско чачархай баттахтаах эдэрчи нуучча киһитэ төттөрү-таары хаамыталыы сылдьара. Тон нууччаны көрөн хайдах кэпсэтэбит диэн мунаара турдахтарына, киһилэрэ кэлэн, соһуйуохтарын иһин уу сахалыы кэпсэттэ. Олонхоһутун киэһэ истиэхпит, билигин сынньанынҥ диэн буолла. Мин бэлэмнэнним, куоласпын онгоһуннум. Киэһэ эрдэттэн «Кулун Куллустуурбун» олонголоотум. Киһи бөбөгө муһунна. Саха да баар, нуучча да элбэх. Сахалыы билбэт нууччаларга Бииктэр Ньюкулаайабыс быһааран биэрэн иһэр. Ону сүрдээбин истэллэр. Көрүдүөһүгэр күлсэллэр. Төбөлөрүн быһа илгистэллэр. Ол курдук, халлаан сырдыар диэри олонголоотум. Бииктэр Ньюкулаайабыс олонхоһун тохтоло суох сүүрбэччэ күнү быһа сыралаһан бүтэрдэ».

Иннокентий Гурьевич олонхотун суруйтаран бүтэн баран, нэһилиэгэр төннүбүт. Ол кэнниттэн ууга тааһы бырахпыттыы сүтэрсэн кэбиспиттэр. Олонхотун дьылбатын билбэккэ сырыттабына, быдан хойут Ленинградтан А.А. Поповтан «Куруубай хааннаах Кулун Куллустууру» нууччалыы тылбаастаатым диэн биллэри сурук кэлбитигэр соһуйан эрэ хаалбыт. «Кулун Куллустуур» олонхону нууччалыы саха тылын уонна фольклорун үчүгэйдик билэр Ленинград учуонайа АА. Попов тылбаастаабыт.

1916 с. Э.К. Пекарской О.Н. Бетлингк алфавитынан олонхону кэлимсэ кэпсээн курдук тиэкиһинэн туспа кинигэнэн «Образцы народной литературы» серияҕа Санкт-Петербурга бэчээттэтэн таһаартарбыт. Фольклорист Петр Никифорович Попов 1952 с. Э.К. Пекарской кинигэтиттэн ааҕан хоһоон көрүнгүнэн суруйбут. Онтон кэлин, «Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур» олонхо сахалыы туспа кинигэ буолан тахсар буолла диэн норуот айымньытын дьиэтин фольклорина П.Н. Попов кэлэн Иннокентий Гурьевичи хаһан да санаабакка сырыттабына, хоно сытан, кэпсэтэн-ипсэтэн санаатын көтөбүн, үөрдөн барбыт. Кинигэтэ 1958 с. саас кулун тутарга бэчээттэнэн тахсыбыт. Петр Никифорович Иннокентий Гурьевичи тахсан куоракка илдэ кирибит. Быраата Тимофеев Афанасий Васильевич арыалдыт быһыытынан барбыт. Куоракка кирибитигэр улахан көрсүһүү онорбуттар. Оччотооҕу Саха АССР Верховнай Советын Президиумун Бочуотунай грамотатын, сыаналаах бэлэхтэри биэрбиттэр уонна кинигэн атыыта диэн 40 тыһыынча харчы биэрбиттэр. Ону кинигэтин эскирэтиһэн таһаартарбыт Петр Никифорович Поповтуун аһаардаспыттар. Верховнай Совет быһаарыытынан Иннокентий Гурьевичка ый аайы 600 солкуобайдаах пособие аһаарытын туһунан докумуон биэрбиттэр. Инньэ гынан куораттан олус үөрэн тахсыбыт.

1985 с. Саха сиринээҕин ТЛИНЧИ туруорсуутунан «Кулун Куллустуур» олонхону «Эпосы народов СССР» серияҕа киллэрэн, «Строптивный Кулун Куллустуур» диэн ааттаан, сахалыы-нууччалыы тылынан Москваҕа бэчээттэппиттэр. Онон олонхо ааҕааччыларга, учуонайдар киэҥ эйгэлэригэр тарҕаммыт. «ССРС норуоттарын эпостара» серияҕа киллэри үлэтин оччотообуга старшай научнай сотрудник Иннокентий Васильевич Пухов саҕалаабыт. Аныгылыы саха алфавитыгар көһөрөн суруйбут киһинэн Георгий Устиновч Эргис буолар.

«Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур» суруллубут олонхолор-

тон биир сүнкэннэрэ. Кини уустук ис хоһоонноох, бэркэ табыллан бэриллибит араас характердаах уобарастаах. Олонхо сюжетын төрдө бэрт былыргы быһыылаах. Икки үйэлээх олонхо. Маннайгы чааһын сүрүн тиэмэтэ күрэс былдьаһан кэргэн ылыы, онтон харанга күүстэри кытта охсуһуу, сүрүн тиэмэбэ баһыйтаран, кинини арийыыга эйгэ буолан хаалар диэн Г.У.Эргис этиитэ сөптөөх. Бу олонхо уратыта буолар кэргэн иһин дьахтар охсуһара. Айыы бухатыыра дьахтар Күн Толомон Ньургустай Куо кэргэни тэрийэр дьолун иһин бары эрэйи кыайан-хотон, киһитин Кулун Куллустуур тапталын ситиһэн, ыал буолан саха төрдүн ууһаталлар. Олонхо иккис үйэтигэр Кулун Куллустууртан уонна Ньургустай Куоттан үс бухатыыр уол төрөөн харанга күүстэри, абааһылары кыайан-хотон, Орто дойдуга эйэлээх, дьоллоох олоҕу аҕалыыларын туһунан кэпсэнэр.

Иннокентий Гурьевичка анаан олонхо киэһэлэрэ, көрсүһүүлэр, семинардар тэриллэн ытыллыбыттара. И.Г. Тимофеев-Теплоухов туһунан ахтыылар хомуллубут брошюралара 1000 экземплярнаан бэчээттэнэн тахсыбыта.

Дьокуускай к. 1959 с. олонхоһуттар семинардарыгар Иннокентий Гурьевич кыттыыны ылбыта. Фольклорист Н.В.Емельянов кини олонхотун магнитофонна устан ылбыта ГЧуоААХНПИ фондатыгар урууллан сытар.

Чурапчы улууһун аҕа көлүөнэ ытык мааны чулуу бэрэстэбиитэллэриттэн биирдэстэрэ, Саха Республикатын норуотун хаһаайыстыбатын үтүөлээх үлэһитэ Дмитрий Петрович Лазарев «Эриэн таба аттаах Эрэбил Бэргэн» диэн Иннокентий Гурьевич иккис олонхотун сурукка түһэрэн хаалларбыт улахан өгөлөөх киһи буолар. Олонхону суруйууну 1941 с. Дирин бөһүөлөгэр ыаллыы олорон, колхоз үлэтин кэнниттэн киэһэттэн киэһэ саҕалаабыттар. Ыам ыйын ортотуттан Иннокентий Гурьевичи ыһыы үлэтигэр ылбыттар. Онон суруйуулар тохтообут. Бэс ыйын 22 күнүгэр Аҕа дойду сэриитэ саҕаламмыт. Онон Д.П. Лазарев армияҕа ыңгырыллыар диэри олонхоҕо күүскэ үлэлээн, 400 страницаны суруйбуттарын кэннэ, атырдыах ыйыгар бэбиэскэ тутан, Дмитрий Петрович армияҕа барбыт. Армияттан 1943 с. эргиллэн кэлбит. 1944—1945 сс. олонхоһутунаан суруйууларын салҕаабыттар. Олонхотун кырата иккитэ-үстэ устан, барыта 12 тыһыынча кэрингэ строкалаах, 449 страница буолбут. Олонхолорун түмүктээн 1945 с. от ыйыгар киллэрэн архыыпка туттарбыттар.

Дмитрий Петрович Лазарев саха норуотун судаарыстыбаннаһын

тэрийсибит М.К.Аммосов, П.А.Ойуунускай курдук чулуу дьону кытта алтыһан, тыл этэллэрин истэн, Е. Ярославскайы көрөн, ураты өйдөөх-санаалаах буолан, үйэлэргэ хаалар үлэни онорон хаалларбыта.

Саха Республикатын Государственной мунньаҕа (Ил Түмэн) А.П. Илларионов аатынан бириэмийэтин лауреата, «Гражданскай килбиэн» бэлиэ хаһаайына, Хайахсыт нэһилиэгин бочуоттаах олохтооҕо Тимофеев Федор Афанасьевич көрдөһүүтүн ылынан, Лазарев Дмитрий Петрович бэйэтин архыыбыттан уола Дмитрий Дмитриевичтэн уларсыбытын куоппуйалаан ылан, бэчээттээн компьютерга киллэрбит. Онтон бэчээккэ бэлэмнииргэ Олонхо киинигэр аҕалан туттарбыта. Онон Иннокентий Гурьевич хаан-уруу аймахтара бу олонхону суруйан хаалларбыт Лазарев Дмитрий Петровичка махталлара мунура суох.

Олонхохут ааттааҕа

Тимофеев-Теплоухов Иннокентий Гурьевич олонхолуурга бэйэтин аймаҕын Тимофеев Афанасий Васильевичи уһуйбута. Афанасий Васильевич хас да олонхону билэрэ. Үчүгэйдик ыллаан-туойан иһэн, бу былааска салайар үлэҕэ сыстан, ол идэтин быраҕан кэбиспитэ. Афанасий Васильевичтаах «Сылгы уола Дыырай бухатыыры» урут кулууп суобуна Иннокентий Гурьевич дьэтитигэр спектакль онорон туруора сылдыбыттара. Онно Иннокентий Гурьевич бухатыыр оруолун толорбута. Иннокентий Гурьевич 7 уол, 5 кыыс оҕоломмота. Олортон билигин биир да оҕо суох. Мин оҕонньору кэнники кырдыбытын кэннэ үгүстүк көрсөр, билсэр буолбутум. «Күөх оттоох» диэн фермаҕа дьукаах олорубуппут. Маннайгы кэргэнэ Хобороос эрдэ өлбүтэ, кэнники кэргэнэ Натаһа оҕолордоох этэ, олортон биир уол Дорофеев Прокопий Кузьмич Чурапчыга олорор. Биһиги сайылыкка дьукаах олорорбут саҕана Натаһа ыанньыксыт этэ. Ити 1953 с. сайын. Мин Дьокуускайга үөрэнэр эгим, икки сайын дьукаах олорбуппут. Оҕонньор олус уус тыллаах, набылыччы кэпсиин сөбүлүүрө. Эһиги эдэр дьон наһаа ырыаны-тойугу экиирэтимэн диирэ. Бэчээттэнэн тахсыбыт кинигэтин иһин, Саха АССР Верховнай Советын бочуотунай грамотатынан наҕараадаламмыта уонна пенсия анаммыта. Хайахсыттар наһаа көрбөтөх-харайбатах буол-

батахтар, мөлтөх да буоллар унуобун тимиринэн эргийэн тураллар. Төрөөбүтэ 120 сыла туолуутунан сибээстээн кулууп таһыгар памятник туппугтара. Унуоҕа Кэтит Күөл халдыаайытыгар сытар.

*Олонхохут Тимофеев-Теплоухов И.Г. /
Лукин Н.В. — Ситим, 1994.*

Үөһэттэн айдарыылаах олонхохут эбит этэ...

1958 с. күһүн, от-мас улаханлык хагдарыйа илик кэмигэр, «Баһырҕас» ферматыгар ыанньык сүөһүнү көрөөччүлэр отордуу диэн ааттаан көһөн кэлбиппит. Теплоухов Иннокентий Гурьевичтыын, кэргэнэ Натаһалыын, хас да ыал буолан бииргэ «Баһырҕас» балаҕаныгар дьукаахтаһан олорбуппут. Ити өлүөн түөрт сыл иннинэ этэ. Оччолорго кэргэним Матрена ыанньыксыт, мин ньирэй көрөөччү этим. Арай биир сарсыарда, эрдэ туруубар мин иннибэр Иннокентий Гурьевич балаҕаммыт тэлгэһэтигэр сис туттан төттөрү-таары хаама-хаама иһигэр кинигэйэн ыллыы сылдыарыгар түбэһэн, олох аттынан ааспышпар миигин баарга ылбата, үөһээ эбэтэр орто дойдуга сылдыар быһыылаах эбит этэ. Биир ыйы кыайар кыайбат кэмнэ дьукаахтаһан баран, Кэтит Күөлгэ Афанасьев Иван Петровичтаахха көспүттэрэ. Оччолорго Иван Петрович кэргэнинэн Хобороостуун сибиинньэ көрөллөрө. Иннокентий Гурьевичтаах сүрдээх кыайыгас турбут-олорбут үлэһит дьон этилэр. Онно сибиинньэ көрүүтүгэр кэпсэтиһэн көһөн барбыттара.

Мин өйдүүрбүнэн ити күһүнүгэр оҕонньор «Куруубай хааннаах Кулун Кулдуустуур» олонхотун кинигэтэ тахсар буолан, Иннокентий Гурьевичы Дьокуускайга ыңгырбыттарыгар барбыта. Куораттан тахсыбытын кэһнэ, ити кыһыныгар, дойдутугар Хайахсыкка эргэ умайбыт оскуолаҕа көрсүһүү тэрийбиттэрэ. Онно көрүдүөр толору киһинэн туолбутун өйдүүбүн.

Инники соҕус эрээккэ көрүдүөргэ олорон көрүүбэр Иннокентий Гурьевич, уҥа атабын ньылбэгэр ханас атабын оллооннуу ууран, уҥа илиитин ытыһын ханас атабын ньылбэгэр ууран, ханас илиитин тоҕонобун уҥа ытыһынан өйөөн, ханас сөмүйэтин кулгаабын эминньэбэр ыга анньан сынаах баттанан олорон, тииһин быһыһынан сыыйан ис иһиттэн илбиһирэн ыллаатабын аайы кулгааҕа кытта чөрөһнөөн хамсыырын бэркиһии дьиибэргии көрбүтүм. Намылхай,

чуолкай куоластаабын олус дуохуйа, долгуйа истибитим. Кини «Куруубай хааннаах Кулун Куллустууру» олонхотун бүтэһиктээх толоруутуттан өйдөөн хаалбытым ити. Билигин санаатахпына 89 саастаах офонньорго, ханан даҕаны холооно суох үөһэттэн айдарыылаах курдук, олонхоһут эбит диэн сыаналыыбын.

Борисов П.П. I

Кинитгэн үһүйүллубутум

25 сааспыттан Теплоухов Иннокентий Гурьевичи 1953 сыллаахтан билэбин. Мин «Победа» колхоз чилиэнэ этим, оттон Иннокентий Гурьевич Крупская аатынан, кэлин ити икки колхоз холбоһон «Социализм суола» диэн ааттаммыта. Ытырыкка хас да ыал дьукаах олорубуппут. Ол кэмнэ кини 70-наах дуу, 70-тан тахсыбыт дуу саастаах киһи буолуо. Ытырыкка иккис кэргэнинээн Натаһалыын бэйэлэрин сүөһүлэрин көрөн олорубуттара. Мин фермаҕа от тиэйээччи этим. Иннокентий Гурьевич орто унуохтаах, бэйэтигэр сөп эттээх-сииннээх, наһаа сытыары-сымнаҕас майгылаах, чэбэр, ыраас киһи этэ. Бэйэтэ иһиттэн «Чэ, оҕолоор, олонхолуум эрэ» диэн тыллана-ра. Ону үөрүүнэн ферма ыала бары мустан истэрбит. Барыта 3-4 олонхолоох этэ. Саамай сөбүлүүр олонхото «Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур» быһыылааҕа.

Олонхотун ис хөһөөнүн кириитин кэпсиир этэ. Уонна биирдии геройдарынан: абаһылары, дьахталлары, бухатырдарын ыллаан барара. Хас толорор геройдарын уобарастарынан куолаһын уларытан олонхолуура. Куолаһа аһара нарын, кылыһахтаах этэ. Түүн үөһэ аһыар диэри истэрбит, онтон бары да сылайан утуктаан барарбыт. Ону көрөн «Чэ, эһиги да сылайдыгыт, мин да сылайдым, тохтуоһа» диэн сүрдээх сымнаҕастык этэн, бары сүбэлэһэн тарҕаһарбыт. Олонхо оройо аһаҕас хаалара.

Тимофеевтар бары да хас эмэ көлүөнэнэн удьуор талааннаах, олонхоһут-ырыаһыт дьон быһыылаахтара. Офонньор чугас аймаҕа Ырыа Мииккэ кинээстэр, кулубалар ыллатар улахан олонхоһут киһилэрэ эбитэ үһү. Тимофеев Охоноос эмиэ олонхолуур идэлээх этэ.

Амматтан бурдук тиэйэ киирэ сылдьан төннөн иһэн хоно сытар ыалыгар олонхолообутун истибитим. Аммалар сүрдээбин сэр-

гээн истибиттэрэ, сэнээрбиттэрэ. Саамай сөбүлүүр олонхотун олонголообута. 1950 с. суруйааччылары кытта көрсүһүүгэ, Чурапчыга, мин Теплоуховтыын ынгырыллыбыппыт. Иннокентий Гурьевич бэйэтин олонхотун олонголообута, мин бэйэм сахалыы ырыалары «Ньургун Боотуртан» быһа тардан ыллаабытым. Онтон Дьоккуускайга ыппыттара. Саха театрыгар «Куруубай хааннаах Кулун Куллуустуурун» быһа тардан олонголообута, мин «Ньургун Боотуртан» Туйаарыма Куо абааһы уолун хаайытыгар сытан ыллаабытын толорбутум.

Кэлин биһиги «Кыһыл Ойууну» туруорарбытыгар сүбэлэтэ, үөрэттэрэ куоракка киирэ сылдыбыппыт. Онно театр артыыһа Михаил Жирков улахан өгөлөөх. Миигин истэн баран, «Оруолгун кыайар эбиккин» диэн дьарыктаабатаба. «Күүлэйдээ, куораты көр», диэбитэ. Мин Саһыл Ойууну толоруохтаах этим. Прокопий Флегонтов Кыһыл Ойууну толоруохтаах этэ. Кинини кытта бэрт өр үлэ-лээбитэ.

Манна дабатан эттэххэ Михаил Жирков Кыһыл Ойууну толороругар мин аҕабын Протасовы ынгыран кыырдаран көрбүт үһү. Аҕам ол кэмнэ трактористар куурустарыгар үөрэнэ сылдыбыта.

Протасов Николай Николаевич

Олонхоһуту үйэтитии

1994 с. кулун тутарга улуу олонхоһут чизэнигэр «Олонхо кизэһэтэ» диэн учуонайдары, олонхоһуттары кытта көрсүһүү ытыллбыта. Бу дьоро кизэһэ Тыл, литература уонна история институтун үлэһиттэрэ, олонхону үөрэтэр Николай Иннокентьевич Окоемов, саха фольклорунан дьарыктанар Сардана Платоновна Ойунская, Петр Никифорович Дмитриев-Туутук, Өлүөхүмэ аатырбыт олонхоһута Н.Степанов кыттыыны ылбыттара. Николай Иннокентьевич Окоемов «Олонхоһуттар уонна олонхону толоруу» туһунан кэпсээбитэ. С.П. Ойунская И.Г. Теплоухов «Куруубай хааннаах Кулун Куллуустуур» олонхото хайдах нууччалыы тылбаастаммытын, П.Н. Дмитриев олонхону үөрэтии туһунан билиһиннэрбиттэрэ. Ити кэнниттэн Өлүөхүмэ олонхоһута Н.Степанов олонхону толорбута.

И.Г. Тимофеев-Теплоухов төрөөбүтэ 125 сылыгар аналлаах бырааһыннык Хайахсыкка ыам ыйыгар бэлиэтээһингэ киниэхэ

анаан туппут памятниктарын аһыы үөрүүлээх быһыыга-майгыга барбыта. Памятныгы Хайахсыт ыччаттара художественнай училище студена Альберт Евсеевич Сухаринов, Тарас Лукич Тарасов проектаан онорторбуттара. Үөрүүлээх аһыыга Улуус дьаһалтатын баһылыгын социальнай боппуруостарга солбуйааччы Тарас Лукич Тарасов, И.Г. Теплоухов-Тимофеев ииппит уола Прокопий Кузьмич Дорофеев, улуус бочуоттаах гражданина, оҕонньор иккис олонхотун сурукка түһэрбит Лазарев Дмитрий Петрович уонна аймахтара, чугас доботторо кыттыыны ылбыттара. 8 кыыс, 9 уол арыалдьыттаах, уус-уран самодеятельность лауреата Николай Протасов-Ньукулачча алгыс этэн, ырыа ыллаан олонхоһукка аналлаах бырааһынныгы аспыта. Ити кэнниттэн оччотообуга нэһилиэк баһылыга Николай Дмитриевич Поисеев, улуустан Т.Л. Тарасов олонхоһукка анаан ытыллыбыт үлэлэр тустарынан уонна олонхоһут Чоппулуохап үйэтитэн хаалларбыт олонхолорун суолталарын туһунан кэпсээбиттэрэ. Д.П. Лазарев ахтыы онорбута. Аймахтарын ааттарыттан Тимофеев Федор Афанасьевич, Тимофеева Екатерина Петровна олонхоһукка суолта ууран үйэтиппиттэригэр махтанан, истин-иһирэх тыллары эппиттэрэ. Памятныгы аһыы кэнниттэн улахан концерт буолбута. Бу концерка кыттыыны ылбыттара. Дириннээби народнай хор, салайааччы Фекла Ивановна Попова, чабырахсыт Мария Герасимова, ырыаһыттар Николай Саввин, Анастасия Феофанова, Чакыр нэһилиэгин уус-уран самодеятельноһа, Елена Дьячковская, Александра Васильева салайар Хайахсыт оскуолатын үөрэнээччилэрин үнкүүһүттэрэ. Киэһэтин культура дьиэтигэр Чурапчытаабы народнай театр И.Г. Теплоухов-Тимофеев «Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур» олонхотун оонньоон көрдөрбүттэрэ. Олонхону биир дойдулаахпыт Герасимова Мария Андреевна сценаба туруоруллар гына кылгатан, түөрт хартыыналаан сатыы олонхо диэн ааттаан туруорбута. Улуу олонхоһукка аналлаах нэдиэлэ, нэһилиэк үрдүнэн ытыллыбыт дьаһаллар үөрэнээччилэргэ элбэх билиини-көрүүнү, улахан интэриэһи үөскэппиттэрэ. Чурапчы народнай театрыгар «Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур» олонхоһо барыта үнкүүһүттэрдийн 40-ча киһи оонньообута. Республикатаабы Норуот айымныытын дьиэтиттэн Николай Иннокентьевич Окоемов тахсан Саха көрдөрөр иһитиннэрэр компаниятын «Олонхо эйгэтэ» программаба устабыт диэн түөрт хас күн телевидение вариантынан Окоемов бэйэтэ режиссердаан видеоба үһүлбута. Артыыстар

үлэлэриттэн көнүллэтэн кэлэ-кэлэ улаханлык сүргэлэрэ көтөбуллэн оонньообуттар. Бу олонхону туруорууга И.Г. Теплоухов-Тимофеев 125 сааһынан республикатаабы олонхо семинара буолан киин уонна илин энээр улуустартан кэлбиттэрэ. Икки күннээх семинарга олонхону оонньоон бүппүттэрин кэннэ нөнгүө күнүгэр ырытыгы онорбуттара. Юбилей иитинэн народной театр коллектива салгыы Мугудайга, Төлөйгө уонна төрөөбүт нэһилиэгэр Хайахсыкка оонньообуттара. Кэлин Петр Михайлович Решетников аатынан Чурапчытаабы нартеатр төрүттэммитэ 25 уонна 30 сыллаах юбилейдарыгар хаттаан сөргүтэн «Кулун Куллуустуур» олонхо нартеатр сценатыгар туруоруллубута. Ити курдук, биһиги биир дойдулаахпыт И.Г. Тимофеев-Теплоухов 125 сааһын 1994 с. киэнник бэлиэтээн тураллар. Ити сыл «Ситим» чааһынай издательской фирмаба Олонхохут И.Г. Тимофеев-Теплоухов диэн ахтыылар хомуллубут брошюралара 1000 экземплярынан бэчээттэнэн турар. Брошюраба Чурапчытаабы кыраайы үөрэтэр музей сотруднига Сибирякова Р.С. үлэлэспитэ.

Игнат Каженкин,
*А.П. Илларионов аатынан
Хайахсыт орто оскуолатын үөрэнээччитэ
«Олонхо дойдутун оҕотобун»
республикатаабы түһүлгэҕэ аахпыт
дакылаатыттан быһа тардыы*

Иттии кыһата // №1. — 2009.

Эһэм биллиилээх олонхохут И.Г. Тимофеев-Теплоухов туһунан сырдык өйдөбүллэр

Мин 1957 сыллаахха Хайахсыт нэһилиэгэр төрөөбүтүм. Ийэм Настаа олох кырабар өлөөхтөөбүт. Аҕам Киргиэлэй Кытаанах нэһилиэгин олохтооҕо, Кытаанаахха аҕабынаан, эһээм Мэхээлэни, эбээм Аананы кытары олоһубуппун. Күһүөрү эбээм Натааһа, эһээм Лэгэнтэй миигин көрсө диэн Кытаанаахха кэлбиттэр. Онно мин баата суорбан үрдүгэр, оһох иннигэр оонньоу оһорор үһүбүн. Ол кэлэн эһээм Лэгэнтэй: «Сиэммит Натааһа аҕыйах күн биһигини кытары барыстын», — диэн көрдөспүтүн сөбүлэспэтэхтэр. Онуоха эһээм Лэгэнтэй ыарахан соһустук сангаран-ингэрэн киирэн барбытыгар, эһээм Мэхээлэ аҕата: «Кырдыҕас тыла-өһө ыарахан», — диэтэҕэ,

«Кыыһы биэрэн бытын», — диэбитигэр көнүллээбиттэр. Ол кэннэ төттөрү ажалбатахтар.

Ол сайыныгар эһээм Лэгэнтэй, күөл унуор оттуу сырытабына, кинилэр балаҕаннарыгар массыына кэлэн тохтообут. Ону көрөн: «Сиэммин ыла кэллэхтэрэ!» — диэн 89 саастаах оҕонньор хотуурун туора бырабаат, сүүрүү бөбөтүн сүүрэн, тиритии бөбөтүн тиритэн, абылаан балаҕаныгар кэлээхтээбит. Ол ыксаан кэлтэ, оройуонтан атын дьон кэлбиттэрин көрөн үөрээхтээбит: «Сиэним баар эбит», — диэн. Ити курдук, маанылаан, атаахтатан мурун бүөгө онгостон, 5 сааспар диэри иитэр.

Бэйэм өйдүүрбүнэн, куруук сыллыыр, атаахтатар этэ. Кыра оҕо баппат, баракааһым элбэх буоллаҕа. дьукаах олорор ыаллар сибиинньэлэрин уйаларыттан таһаартаан кэбиспиппин өйдүүбүн. Онно эбээм ынах быатын ылан таһыйаары кэлбитигэр, куотан кэлэн эһээм кэннигэр сасытым. Эһээм эбээбэр таарыйтарбат, куруук көмүскэхэр этэ.

Биирдэ таһырдыа оонньуу сылдьан, бытыылка алдыаммыт тааһыгар охтон илиибин быһан, хаан бөбө буолан ытаан киирбиппэр, оо, эһэм эбээбэр кыыһырбытын өйдүүбүн. Ол өлөрбүт суолум билигин даҕаны чэр буолан сылдьар. Эһээм ньылбэгэр олордон кууһан олорон кининэйэн ыллыыра. Утуйаары сыттаахпына кииммиттэн сыллаан-сыллаан баран, сиидэс быыһын арыян утуйа киирэрэ.

Төрөөбүт миитэрэпкэбинэн Захарова Наталья Григорьевна диэн эбиппин, ону аҕам биэрбэтэх. Ол иһин эһэм ирдэһэ барбакка, бэйэтин араспаанньатын, аатын бэрдэрэн, ийэм аатын ааттатан Теплоухова Анастасия Иннокентьевна диэн бэйэлэрэ сүрэхтээбиттэр. Оскуолаҕа үөрэнэр сылларбар араспаанньабын бөрөбүөттээн сылаас кулгаахтыраба диэн уолаттар үөбүн, элбэхтик ытаталлара. Онтон гыммытым дуу, ийэбин иккистээн төрөтөөрү дуу?.. Паспорт ыларбар араспаанньабын, аҕам аатын уларытан Данилова Анастасия Кузьминична буолбутум. Дьингинэн кыыс оҕо омук анала, араспаанньа уларытар буоллаҕа. Ону оччолорго миэхэ ким да сүбэ-ама биэрбэтэх. Кэлин улаатан баран, кэмсинэр этим.

1982 сыллаахха Хабаровскайга култуура үөрэбин бүтэрэн, Бүлүү улууһугар ананан барбытым. Уонна олобум аргыһын көрсөн Виталийдыын ыал буолан олобуспут 32 сыл буолла. Биир кыыс, икки уол оболоохпут. Кыыспыт Саша медколлеһы бүтэрэн, Дьокуускайга идэтинэн үлэлиир, ыал буолан Айтал диэн уоллаах, 2 кылааска үөрэнэр,

кыыстара Айгылаана 2 саастаах. Күтүөтүм Анатолий идэтинэн миэбэл онгорор. Улахан уолум Прокопий учуутал үөрэхтээх да буоллар, атын хайысханан үлэтиир. Кыра уолум Виталий кэргэнинээн Аленалыын бухгалтер идэлээхтэр, 2 саастаах Сайнаара диэн кыыстаахтар.

Олоҕум кыра кэрдиис кэмигэр эһэбэр атаахтаан, маанылатан иитилибиппин оҕо сааһым дьоллоох кэминэн аабабын.

Анастасия Данилова,

сиэнэ

Хайахсыкка — олонхо ыһыаба

Олонхоһут И.Г.Теплоухов-Тимофеев төрөөбүтэ 140 сылыгар аналлаах улуустаабы ыһыах

Охтон баранар мастардаах, уолан бүтэр уулаах, аҥаат-мунҥаат алаастардаах Орто туруу бараан дойдуга иэгэйэр икки атахтаах, иннинэн сирэйдээх айыллан, төрөөн-үөскээн үс саханы үөдүшпүтэ эбитэ үһү. Сээркээн сэһэнньиттэр, кэрэмэс кэпсээнньиттэр, хомоҕой хоһоонньуттар, ыллам ырыаһыттар, кылыһахтаах тойуксуттар олонхо диэн улуу айымньыны сириэдишпиттэрэ, сайыннарбытара күн бүгүнүгэр диэри норуот тылынан уус-уран айымньытын чыпчаала буолан сылдыар. Олонхоһут көмүлүөк оһох имик-самык уотун иннигэр олорон күн чөмчүүк оҕолорун, Айыы бухатыырын, аллараа дойду араллаанын туһунан үс түүннээх-күнү быһа туойара. Кини олонголообута уостан уоска бэриллэн, тыла-өһө уларыян-тэлэрийэн, чочуллан иһэрэ. Күүстээх олонхоһуттар ыңырыгыттан ыңырыыга, алаастан алааска, улуустан улууска сылдыаллара. Классик суруйааччыларбыт бары да кэриэтэ «олонхону истэн, олонхоттон үөрэммиппит» диэн истинник ахталлар. Биир бастын олонхоһуппут, биир дойдулаахпыт И.Г.Теплоухов-Тимофеев быйыл төрөөбүтэ 140 сылын туолла. Онон кини үрдүк аатыгар сүгүрүйэн туран Олонхо ыһыабын хоһуйан сурукпар кытыардабым буоллун.

Худуоһунньук ыраас лиискэ бастакы сурааһынын тардыбытын курдук суолунан сарсыардаттан тимир көлөлөр быыстала суох субустулар. Кинкиниир киэн халлаанҥа Орто дойду дьонун үөрдэ, сылааһынан угуттуу күн күлүмнүү оонньуур. Айыы бухатыырын дойдутунуу төгүрүк алаастарынан, чүөм күөлэринэн быһыһаспыт

нэһилиэккэ кэллибит. Ыһыах ыалдыттарын уруйдуур суруктар, айан суолун тула ыйаммыт саламалар бүгүнгү күн уратытын кэрэһилииллэр. Ити бэс ыйын 18 күнэ, Хайахсыт нэһилиэгэ.

Сарсыарда түһүлгэлэри киэргэтии, уран тарбахтаах дьон быыстапкалара буолла. Онтон ыһыабы үөрүүлээхтик аһыы сабаланна. Нэһилиэк аҕа баһылыктара сэлэлии хааман парадтаан киирдилэр. Улуус Мунһаабын председателэ В.В. Гуляев, Чурапчы нэһилиэгин баһылыга И.И. Оконешников тыл этэн туран, улуус дьаһалтатын наҕараадаларын туттардылар. «СР үөрэҕириитин туйгуна» ааты В.Г. Прудцаккайга, бочуотунай грамотаны П.Д.Олесоваҕа уонна Махтал суруктары биэрдилэр. Хайахсыт нэһилиэгин баһылыга И.И.Филиппов кэлбит дьону эбэрдэлээтэ. Дьокуускай куоракка олорор «Хайахсыт түмсүү» салайааччыта Ф.А. Тимофеев, Аҕа дойду улуу сэриитин кыттыылааҕа В.П. Дюдоров, республика аатырбыт хайыһардыта 75 саастаах А.Д. Евграфов тыл эттилэр. Саха күөрэгэйэ Аграфена Кузьмина ырыатын бэлэхтээтэ. Дьокуускайдааҕы тыа хаһаайыстыбатын академиятыттан Николай Иванович, Нюрбина Дмитриевна Ефимовтар, Ольга Михайловна Харайбатова ыалдыттаатылар.

Салгыы «Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур» олонхоттон баһа тардан театриализованнай дьүһүйүү көрдөрүлүттэ. Онтон Аар баҕахха кымыс үрдүн охторуу буолла. Валерий Герасимов 7 кыталык кыыстаах, тоҕус туруйа уоланнаах алгыс баһын сыалаата. Алгыстаммыт кымыһынан кэлбит дьону айах туттулар.

Түһүлгэнэн аһааһын кэнниттэн күөн-күрээстэр эр-биир сабаланан истилэр. Оһуохай, тойук, олонхо манна дьиирээйдэ, кылыы, ыстанга, хабылык, хаамыска итиннэ оонһонно.Сахалыы танас күрээбэр бары кыттааччылар бэркэ диэн бэлэмнэммиттэр, олуһун диэн оностубуттар. Дьүүлүүр сүбэ үс көрүттэ кыайыылаахтары быһаарда. Дьииэ кэргэн танһаһыгар Хоптоҕо нэһилиэгиттэн Сардаана, Павел Кирсановтар, Хатылыттан Мария, Николай Иустиновтар кыайыылаах аатын ыллылар, онтон эдэр ыччакка анаан танас тигэн Кытаанахтан И.С. Дьячковская, Мугудайтан Е.П. Сивцева, түһүлгэ танһаһыгар Мугудайтан П.Д. Шадрина, А.С. Корякина бастаатылар. Биир бэйэм Туйаара Шадрина «Алмазные росписи» диэн эдэр ыччакка аналлаах коллекциятын сэнгээрдим. «Быйыл сахалыы танас күрээбэ ураты үчүгэйдик ааста». Элбэх эдэр ыччат кытынна. Сыллы аайы түһүлгэбэ сахалыы танас кэтиллиитэ элбээн иһэр. Төрүт

үгэскэ олобуран тигэллэр. Киэргэллэрэ-симэхтэрэ сайдан иһэр диэн дьүүлүүр сүбэ санаатын үллэстэр.

Тойук уонна хомус күрэбэр оҕолор уонна улахан дьон диэн арахан күрэхтэстилэр. Тойук туйулуннабына, хомус тыаһа лынгынаатабына саха киһитин нохтолоох тойон сүрүбэ биллибэт долгунна уйдаран тингиргэччи тэбэр, бэл, көтүөх курдук төбөтүн кынтааччы туттан сиртэн тэйэн эрэргэ дылы буолар. Оҕолорго бастакы миэстэни Хатылы нэһилиэгиттэн сылдыар — Саина Захарова, иккиһи — Хадаартан Надя Титова, үсүһү Хайахсыт кыһа Сардаана Евграфова ыллылар. Улахан дьонно Хатылы олохтооҕо Зоя Мохначевская кыайыыны ситистэ, иккис — Хадаартан Александра Софронова, үһүс Болтонготтон Дмитрий Слепцов буоллулар. Оттон хомуска улахан дьонно Чурапчыттан Марианна Дьячковская — бастакы, Одьулуунтан Дьулустан Брызгаев — иккис уонна Мугудайтан Дмитрий Артемьев үһүс миэстэбэ тигистилэр. Оҕолорго Күннэй Иванова (Чурапчы), Муся Шадринна (Чурапчы), Айта Платонова (Сылан) үс бастакы миэстэ буоллулар.

Ыһыах оһуохайа суох ааспат. Күн эргииринэн оһуохайдаан ойор, эһиэкэйдээн энээритэр дьонно ама ким ангаар кырыытыттан кытыспат, сэргэстэһэ энэрдэспэт буолуой? Ол курдук, Чурапчытаабы оҕо спортивной оскуолатын директора Семен Морфунов спорду өрө тутарын таһынан ааттаах үчүгэй оһуохайдыт. Күрэххэ «Гран-при» хаһаайына буолан телевизор ылар чиескэ тигистэ.

Ыһыахпыт биир сүрүн түһүлгэтинэн олонхо түһүлгэтэ буолар. Манна барыта 14 кыттааччы кэлэн оллоонноон олорон айыы бухатырыр сири-уотун ойуулаата, бухатырдар охсуһууларын туйуда, ардыгар абааһы кыһа буолан кубулунна. Түмүккэ бастакы миэстэни — Настя Алексеева (Чакыр), Н.П.Тарасов (Дирин), иккиһи — Алена Протасова (Хайахсыт), Н.Н. Григорьев (Чакыр), үсүһү Сусанна Лазарева (Кытаанак), Саша Сивцева (Сылан) буоллулар. Маны таһынан Мотрена Леонтьеваҕа олонхоуттары өйөөбүтүн иһин, Игнат Каженкинна РФ уонна СР культуратын үтүөлээх үлэһитэ О.М. Харайбатова анал бириһинэн, Д.Е.Артемьев, Мария Колесова, Соня Егорова биһирэбил бириистэринэн наһараадаланнылар.

«Сандалы-2009» олонхо ыһыабын төрүт сахалыы аһын-үөлүн түһүлгэтигэр сыланнар бириистээх — үһүс, кытаанактар иккис миэстэни ыллылар. Онтон саамай дэлэй астаах, тупсабай көстүүлээх түһүлгэнэн мугудайдар ааттаннылар. «Дойдум-ытык алаһам» түһүлгэни

көрүүгэ Одьбулуун — үһүс, Мугудай — иккис, уонна Хйахсыт бастакы буоллулар.

Ыһыах түһүлгэтигэр урут да, билигин да нэһилиэк, улуус ааттаах сүүрүктэрэ, мадьыналар, тустууктара мусталлара. Быйылгы ыһыахха да хапсабайдыттар, мадьынылар эрбии тийһин курдук эристилэр. Ол түмүгүнэн мас тардыһытыгар Чурапчыттан сылдыар Константин Петров бастаата, онтон хапсабайга СР спордун маастара Николай Семенов кимиэхэ да иннин биэрбэтэ. Атах оонһуутугар Хайахсыт уолана Егор Федулов күрэхтэһээччилэри барыларын куоһаран бастакы миэстэбэ табыста.

Олонхо ыһыабын биир ураты көстүүтүнэн «Алаас кыһа» поэт Василий Петров-Айыл хоһоонугар олобурбут кырааската суох кэрэ куолар, «Күлүмэх күүстээх Күөнчэ Бөбө» уоланнар күөн күрэстэрэ буолла. Кыттааччылар бары ох курдук онгостубуттар, кустук курдук куоһаммыттар. «Алаас кыһыгар» кыргыттар биэс түһүмэби аастылар. Оттон күүстээхтэр күөн күрэстэригэр биэс көрүнгэ уоланнар күүстэрин холоннулар. Бастакы түһүмэх «Титиик түбүгэ». Манна 40 кг толору уулаах 60 м сиргэ бириэмэбэ илтилэр. Иккис — аан холоудатын нөнүө быанан тардыһыы. Үһүс — «Үтүлүгү кыбытыы», ампаар муннугун көтөбөн үтүлүгү кыбытыы. Төрдүс — «тааһы бырабыы». Бэһис — «Күөн көрсүү», 4 м үһүннаах, 20 см диаметрдаах бэрэбинэни икки төбөтүттэн анал тутулугуттан тутан баран анныһыы, 5 м чэрчи иһигэр буолар, ким чэрчи иһиттэн тахсыбыт, бэрэбинэни мүччү туппут, тобуктаабыт, охтубут кыайтарар. Дьэ күүс-уох быстара, сыра-сылба эстэрэ манна көһүннэ. Ол да буоллар уоланнар бииртэн биир түһүмэххэ түһүнэн истилэр. Түмүккэ «Титиик түбүгэр» Хайахсыттан — Виктор Борисов, «Быанан тардыһыыга» Диринтэн — Иван Поисеев, «Үтүлүгү кыбытыыга» Хадаартан — Алексей Григорьев, «Тааһы бырабыыга» Мугудайтан — Александр Толстоухов уонна «Күөн көрсүһүүгэ» Чакыртан Семен Еремеев бастаатылар. Онтон «Күлүмэх күүстээх Күөнчэ Бөбө» аатын бүгүнгү ыһыах саамай күүстээх уолана Хайахсыт эдэр ыччата Анатолий Филиппов ылла уонна курунан, телевизорунан баһарадаланна.

Ити күрэхтэһиилэр быыстарыгар, ырыалаах, үнкүүлээх эбэрдэ нүөмэрдэр ыһыах силигин ситэрдилэр. Нэһилиэгинэн уопсай түмүккэ хайахсыттар (баһылык И.И. Филиппов) — үһүс, сыланнар (баһылык И.С. Макаров) — иккис, мугудайдар (баһылык К.И. Пермяков) бастакы миэстэ буоллулар уонна харчынан бириэмийэ ыллылар.

Сотору ырыа-тойук намыраата, көрөөччүлэр ыһыылара-хаһыылара уоскуйда, алаас иһийдэ, чуумпурда. Күн арбаалаан саҥахха саста. Дьон бүгүнгү күнтэн күүс-уох ылынан, эмиэ да сылайа быһытыһан, санаалыын чэпчээн, өрө көтөбүллэн тарбааста. Эдэр өттө үңкүүтэ ойдо, айаннааччы тимир көлөбө олоордо, сорох киэһээнни ыамна аа-дьуо хаамыста..

Аграфена Кузьмина,
«Саҥа олох» хаһыат суруналыыһа

Чабырбахха кирибит Олоодо

Олоодо туһунан ахтыылар олус абыһахтар уонна быстахтар. Тобо эрэ биир дойдулаахтара хайахсыттар, ону тэнэ хадаардар, чакырдар кырдыабастара Олоодону истибэтэхтэрин, билбэттэрин кэриэтэ. Кини улуу олонхохут буоларын арай фольклористар бэлиэтииллэр. Г.У. Эргис 1947 с. бэчээттэспит «Дьулуруйар Ньургун Боотур» диэн кинигэтин кириии ыстатыйатыгар Олоодону Саха сириг уһулуччулаах олонхохуттарын кэккэлэригэр киллэрбит: «Имена таких знаменитых олонхохосов нашего века, как Захаров-Чээбий из Эмисского наслега Амгинского района (умер в 1930 г.), олонхохосут Олоодо из Хаяхсытского наслега Боотурууского улуса (умер до революции)...» Олоодо аатын литературовед Г.М. Васильев, эпосовед В.В. Илларионов научнай үлэлэригэр ахталлар. Дьонно олонхохут Олоодо үрдүк үтүө аатын-сураһын киэнник тарбаппыт үтүөлээбинэн Мэнэ улуунун Бахсы нэһилиэгин XIX үйэтээби аатырбыт чабырбахсыта Дьүлэй Бүөкээн-Яков Васильевич Титов (1833—1916) буолар. «Билбит-көрбүт» диэн киэнник биллибит чабырбабар оччотообу олонхохуттартан кини эрэ аатын киллэрбитэ:

Олонхохут Олоодо курдук
Улуу олонхохут киһи
Орто-туруу дойдуга
Төрүү-үөскүү дии санаабаппын...

Ол эрээри, Олоодо уһулуччулаах олонхохут эрээри, ханна сылдьан ханнык олонхолору хайдах уратылардаахтык толорбута сурабырбат, номох буолан тарбаамматтах. Арааһа, кини дойдугугар-сиригэр Боотуруускай улуунугар киэнник тэлэһийэн ыллаабатах-туойбатах уон-

на бириэмэтэ даваны ырааттаба. Олоодо араспаанньата, аата, аватын аата биллибэт.

Арай Уован аватын ууһуттан удьурдаах курдук. / ср. Бур. Ууган первенец человеческий, монг. Аван старший Н.П./, «большой, старший, великий» — Г.Б., улахан Ник. Улуу Дарасын ууһун уована буолбут «ставший набольшим в роду (племени) Улуу Дарасын (об Улуу Тойоне)» — үөһээ уован биис ууһа «верхний великий род» — Г.Б. Уован тииһик первичный (более сильный) припадок. Улуутуйар улуу тойон уован уола старший сын (первенец) Грозного Улуу Тойона, уован-диэбэн «превеликий, важный» — Г.Б., наибольший-внушительный (Улуу Тойон). Уован дьыл великое множество годов Г.Б. (наряду с быдан дьыл). (Пек., стлб. 3027.). Былыр Уован аватын ууһа 19 үйэ иккис ангаарыгар киинтэн 130—140 бизэрэтэ тэйиччи, 25 олбуорунан 105 эр киһилээх, 107 дьахтардаах Кулуһуннаах, Хомустаах, Ньюочаабый, Кыачылыкы диэн алаастары ылан, 2-с Хайахсыты кытта Чынхаатта үрэбинэн быысаһар улахан Хадаар ава ууһа. Араартыы сатыах иннинэ дьон нэһилиэктэһии диэни билбэккэ былааһан эр-ойох ылсан, ыаллаһан-дьонноһон саахымат харабын курдук тарванан олороллоро. 1826—1831 иккис Хайахсыт нэһилиэгэ тэриллэригэр олонхоһуту билэллэрэ эбитэ буолуо. Э.К. Пекарскай тылдытыгар Олоодо-прозвище певца сказочника и знахаря Ник. Олодосун. (от олодуй+сун). В выражении уораат, тараат талыгыта, олодосун быыбара человек из дальних стран, первый, могучий и бойкий» диэбит. «Олодуй (от олоду+й) смело, бойко оглядываться во все стороны (задирая голову назад), что служит признаком предприимчивости, решительности» (Пек. стлб. 1817.) Былыргыта өссө Олоду Бэргэн диэн ураты дьылбалаах бухатыыр туһунан остуоруйа баара умнуллубут.

Соробор Олойо диэн олонхоһуту Олоодону кытта булкуйаллар эбит. Хайахсыкка 82 саастаах сир түннүгэ Лукин Н.В. «Олойо диэн олонхоһуту сэрии кэнниттэн эбитэ буолуо, көрбүтүм, сирэйэ бар түү. Давыдов араспаанньалаах диэбиттэрэ, хара бытыктаах, улахан офонньор киһи бэтиэхэлэнэн:

Кэлэр-барар орохтоох
Кыһымсах кыайарбын,
Алаас аайы көссүүлээх
Дьахтарымсах дьаабалбын
Ойобумсах Олойобун...»

Диэбитин өйдөөн хаалбыт. Олойо сангардыыннғы киһи. Хайахсыкка дьээ тутуһа сылдьан аара суолга өлөн аймалван буолбута үһү. Онтон Олоодо балачча былыргы киһи. Сорохтор кэпсээннэринэн, наар кэриэтэ арбааннғы улуустарынан, Дьокуускайынан сылдьан олонхолуур эбит. Дьокуускайга биир атыһыкка элбэх сыллар усталара үлэһитинэн сылдьыбыт. Хадаартан төрүттээх Мындабаайы кырдыбаһа Петр Кузьмич Дьячковскай уонна Хадаар сорох кырдыбаһастара кэпсииллэринэн, лаппа сааһырыар диэри олонхолуурун ыһыктыбатах үһү. Улуустарынан, нэһилиэктэринэн кэрийэригэр кырдыбас эмээхсинин тизэйэ сылдьыбыт. Оболоро суох эбит. Олонхохут быһыытынан Олоодо уһулуччу дорбоонноох куоластаабын сэһэнньиттэр бары кэриэтэ тоһоболоон бэлиэтииллэр. Ардыгар дүнгүрдэнэр эбит. Уруг олонхохуттар ойууннуур түгэннэрэ үгүһэ. Ойуун олонхохуттааһар хамнаһа-манһата биллэ өлгөм буолара. Арааһа, быстар дьадангы олонхохуттар аһыыр кыһалбаттан ардыгар ойууннууллара эбитэ буолуо. Дьыннинэн олонхо уонна ойуун тойуктара, ордук абааһыларын персонажтара, биирдинилэр, онон олонхохут эрэ үксэ ойуун тойугун толоруон сөпкө дылы. Олоодо өссө бэртээхэй хаанньытынан биллэрэ үһү. Эмиэ даваны биирдэ сыһа ытан көрбөтөх улахан сааһыт эбит.

В.Ф. Ермолаев «Чурапчы олонхохуттара» брошюратыттан уонна П.В. Божедонов РСФСР үөрэвириитин туйгуна, «Гражданскай килбиэн» бэлиэ хаһаайына, Хадаар нэһилиэгин Ытык киһитэ суруйууларыттан ылылынна.

Онон Олоодо Хадаар, Хайахсыт нэһилиэктэринэн олорон ааспыт киһи эбит.

Ырыа Чыырыктай

Ксенофонтова Елена Кузьминична (1867—1942) төрүт дойдута Хадаар. Олобун кэнники сылларыгар Хайахсыкка олорбута. Дьонго-сэргэбэ ордук Ырыа Чыырыктай аатынан сурабырбыт. Кэргэнэ Оноох Өлөксөй-Ксенофонов Өлөксөй. Ырыа Чыырыктай ыллыыртуойар идэбэ убайа Тэкэллэттэн (Д.К. Платоновтан) уһуйуллубут.

Кинини биирдэ улуус мунһаһар ынгыран ыллатан, олонхолотон истибиттэр. Онтон ыла олонхохутунан сурабырбыт, баай, сэниэ баллар ынгырыларыгар сылдьар эбит. Ол кэмтэн чугастаабы ыал-

лар уруулар кини ырыата-олонхото суох ааспатын кэриэтэ буолбут. Дьокуускайтан фольклористар тахсан ырыатын-олонхотун суруйаары гыммыттарын сөбүлэспэтэх. Кэнники иккистээн тахсыбыттарыгар дьэ сөбүлэһэн суруйтарбыт. Олор архыыпка бааллара биллибэт, бэчээккэ даваны тахсыбатахтар. Уопсайынан, Ырыа Чыырыктай ханнык олонхолору толортуура, хайдах-туох уратылардаахтык ыллыыра-туойара сурабырбатах. Олонхохутунааһар ордук ырыаһытынан аатырбыт. Ханна да сырыттаһына ырыаларын тутатына айан (импровизациялаан) толорор талааннааһынан уратылаах. Ырыа Чыырыктай биирдэ уруга Мугудайтан сылдыар аатырбыт олонхохут Мундууска Уоһугу-О.Д. Оконешниковы кытта бииргэ түбэсигэн ыллаабыттар. Анараата онно кини искусствотын үрдүктүк сыаналаабыт, улаханлык биһирээбит: «Тыла кылгас гынан баран, ис хоһооно уустук уонна куйуһутан олус ураннык этэр эбит».

Афанасий Васильевич Тимофеев уонча саастааһар Ырыа Чыырыктай Максимовтар диэн сэниэ ыаллар урууларыгар «Түһүлгэ ырыата» диэни толорбутун истибит уонна куолаһа күүстээбин сөхпүтүн өйдөөн хаалбыт

Хайахсыкка олорор сылларыгар эмээхсин чугастаабы сайылык ыалларын түмэн кулун ыһыабын тэрийэр үгэстэммитин туһунан Прокопий Петрович Флегонтов кэпсээбитэ. Олорго арыылаах кымыстан сомсон ылан, уоту эргийэ хаама сылдыан алгыс тылы этэ-этэ тула кымыһынан ыһыахтанарын көрөрүм диэн этэр Прокопий Петрович. Ханнык да түмсүүлэргэ сырыттаһына хайаан да оһуохай ырыатын таһаарарын сөбүлүүр эбит. Чугас эргининэн кини оһуохайы биир бастын таһаарааччынан буолбут. Өлөөнө дьонно-сэргэбэ хаһан баһарар көмө онорортон akkaастаммата үһү. Майгытынан сытыары-сымнаһас, эйэбэс, үтүө барахсан эбит. Төһө да үөрэбэ суох буоллар, үнсүү дьыалатын кириитин-тахсытын билэр буолан, дьон туһугар бэртээхэй сүбэһит. Киһи оһоллоннобуна, ыарыйдаһына, кинини ыңыраллара, народнай медицина ньымаларын бэркэ билэр, сатаан туһанар отоһут этэ, баабыскаһыт, дьахтар көтөбөөччү. Елена Кузьминична 1942 с. күһүн хоту көһөрүүгэ барсан Эдьигээн Натааратыгар өлбүтэ. Кинитэн кыыс ово хаалбыта ыал буолан оболордоох-уруулардаах.

В.Ф. Ермолаев «Чурапчы олонхохуттара» кинигэтиттэн.

**Олонхохут Петр Васильевич Петров
(Борууок Бүөтүр)**

Боотурускай улууска Рязанскай уонна Протодияконов кулубаларга икки болдьоххо суруксутунан үлэлээбит Василий Архипович Петров уонна Дьяанса Иван диэн кыра Ньындаба олохтоох баай кыыһа Дарияттан төрөөбүт уол этэ. Петр Васильевич Феврония диэн кэр-гэннээбэ, оҕоломмотохторо.

Борууок Бүөтүр кыра үөрэхтээх, олус үчүгэй ырыаһыт, ааттаах олонхохут кыыс үчүгэй киһи этэ. Борууок Бүөтүр Дьокуускайга киирэн хаартыга сүүйтэрбитэ, арыгылаабыта уонна хааһына хаччытын (үбүн) сиэн баран, 1921 с. куттанан бандьыттарга саа туппута, сэриилэспитэ. 1923 с. тутулан Дьокуускайга ытыллыбыта. Бу аҕалаах ийэтигэр, бииргэ төрөөбүттэригэр ыар охсуу буолбута. Хайдахтаах курдук кэрэ киһи сарбыллыбытай, хаарыан талаан өһөн өлбүтэй диэн аймаба В.П. Петров ахтыытыгар суруйбут.

Кини ханнык олонхолору толоро сылдыбытын Баһылай Бөтүрүөбүс суруйбатах. Олонхо советскай кэмгэ үтүрүллэ сылдыбыт буолан уонна Бүөтүр дьылҕата икки күүс былаас былдыаһыыларын будулҕаныгар буолан хомолтолоохтук быстыбытын, аймах өлүүтүн аһыыта улаханьттан да олонхолорун ырыта барбатаба буолуо. Оччолорго ойууннары, олонхохуттары үйэтиппэт кэмнэр буолан, кырыы нэһиликтэр үгүс талааннара сурукка-бичиккэ үйэтибэккэ симэлийдэхтэрэ.

Кинилэри билэр көлүөнэ дьон бары суохтарын кэриэтэ. Арай аймахтара-хааннара ирдэһэн-тордоһон үлэлиллэрэ буоллар туох эмит чуолкайданыа эбитэ дуу, суоҕа дуу?! Үгүс кырдыбаастарбытын куоттартаан кэбиспиппит хомолтолоох.

**Тимофеев Афанасий Васильевич-
Ырыа Мииккэ сиэнэ**

(1916—1991)

Төрөөбүт сирэ — Хайахсыт нэһилиэгин Улуйбут алааһа. Афанасий Васильевич кыра оҕо эрдэбиттэн олонхо тойугун эйгэтигэр улааппыт. 12-13 саастаабыттан биридэ истибит олонхотун тылыттан тылыгар сүһэн өйдөөн хаалара уонна нөнүө күнүгэр бэйэти-

ниин тэн саастаах оѳолорго олонхолуу оонњуура. Аан бастаан улахан дьонно хайдах ыллаан иһитиннэрбитэ биллэр. Оѳо сылдьан биирдэ күтүөтүн батыһан эдьийигэр Аммаѳа Алтан нэһилиэгэр хоноһолуу тиййбит. Олохтоохтор күөл мууһугар бурдуктарын болооччунан сынньан астыы сылдьаллар эбит. Кини, мэник-тэник оѳо оонньоон, борооскулары миинээри сорунан, оту тэпсэн сэмэлэммит. Бурдук астааччылар, таһынааѳы ыаллар мустаннар киэһэтин ырыа, олонхо, остуоруйа, кэпсээн истэр үгэстээхтэрэ. Биир киэһэ соччо сэнээриллибэт олонхохут ыллаабыт. Онуоха кини күтүөтэ «Бу уол син бэркэ олонхолуур, ыллыыр курдук этэ» диэбит. Оѳо улахан дьон тылын akkaастаабатах. «Сылгы уола Дыырай бухатыыр» диэн олонхону толорбут. Толоро олорон уол хабаѳырдым диэн таһырдыа тахсыбыт уонна ааны сэгэтэн улахан дьоннор туох дииллэр эбит диэн истэ турбут. «Бу оѳо бэркэ олонхолуур чинчилээх эбит, этэрэ үчүгэй, аны ырыата хайдах буолар, истиэхпит» дэспиттэр. Афанасий ол түүнү быһа ыллаабыт-туойбут. Сарсыарданан оһох кэннигэр сытар эмээхсин кинини кытта тэнгэ мэнэрийэн ыллаһан барбыт. Онуоха уол олонхолуурун тохотон кэбиһээри гыммытын күтүөтэ көбүөлүү былаастаан салгыы ыллаппыт. Уол олонхолоон бүтүүтэ күтүөтэ ойон туран: «Уруй-айхал! Биһиги кыайдыбыт!» — диэн хаһытаабыт. Кэнники күтүөтэ оѳоѳо тоѳо итинник гыммытын быһааран биэрбит. Онтон ыла олонхохут хоноһо уол улахан дьону кытта тэнгэ мааны остуолга олорон асаһар буолбут.

Афанасий Васильевич оѳо сылдьан олонхолуурун улахан дьоннор икки төгүл буйса сылдыбыттар. Абаѳата И.Г. Теплоухов-Тимофеев уол Аммаѳа сылдьан олонхолообутун истэн баран: «Билинниттэн сэттээх-иччилээх тылы этэбин дуо? Мин курдук оѳото-уруута суох чорон соѳотох олоруоххун баѳардын дуо, аны олонхолоон көрөөр эрэ!» — дии-дии, тири курунан таһыйбыт.

Бүтэйдээх оскуолатын төрдүс кылааһыгар үөрэнэ сырыттабына учуутала П.К. Дьячковскай соруйсан, Афоня киниэхэ олонхолоон иһитиннэрбит. Онуоха Павел Кузьмич: «Аны олонхолоомо, олонхо, абааһы тойуктара биирдэр», — диэбит. Ол да буоллар кини олонхолуур кыдыгыгын бырахпатах, кэнники советскай-хаһаайыстыбаннай салалтаѳа да сылдьан хаста даѳаны олонхолообутун этэллэрэ. П.К. Дьячковскай Афанасий Васильевич Хайахсыкка сельсовет исполкомун председателинэн үлэлии олорон 1944 с. фронтна баһыан иннинэ олонхолуурун истибит. Фронтан эргиллэн кэлэн ба-

ран, 1947 сыллаахха Афанасий Васильевич Чурапчы сэлиэнньэтигэр ынгырыллан киирэн, атын хас да ырыаһыттардыын ыллаабытын эмиэ Дьячковской кэпсээбиттээх.

С.Ф. Абрамов ахтытынан арааһа, 1954—1955 сс. Мындабаайыга оройуон уонча олонхохуттара ынгырыллан киирэннэр икки күн устата күрэхтэспиттэр. Онно хас биирдии ырыаһыт бэйэтин олонхотуттан быһа тардан толорбут. Мындабаайытаабы түмсүүгэ Одьулуунтан Аржаков, Мырылаттан Сиипэр Илларионов, Мугудайтан Балагыас эмээхсин ынгырыллыбыттар. Ити күрэхтэһиигэ Афанасий Васильевич кыттыыны ылбыт. Ким бастын толорооччу аатырбыта биллибэт. И.Г. Теплоухов-Тимофеев «Куруубай хааннаах Кулун Куллуустуур» диэн олонхото 1958 с. Дьокуускайга кинигэнэн бэчээттэнэн тахсыбыта. Онон сибээстээн Чурапчыга кинини чиэстээһин буолбута. Ол киэһэ хас даҕаны олонхохуттар Е.А. Макаров дьиэтигэр мустаннар И.Г.Теплоухов-Тимофеевы биһирэмнээн бэлиэтээбиттэр. Онно суруйааччы Михаил Дожордуурап, Сиипэр Илларионов, Егор Макаров, Николай Протасов, Аржаков уонна Афанасий Васильевич бары бэйэлэрин билэр олонхолоруттан быһыта тардан ыллаан иһитиннэрбиттэр. (В.Ермолаев «Саҥа олох») хаһыат.

«Тимофеевтар бары да хас эмэ көлүөнэнэн удьуор талааннаах, олонхохут-ырыаһыт дьон быһыылаахтара. Чоппулуохап оҕонньор чугас аймаҕа Ырыа Мииккэ, кинээстэр, кулубалар ыллатар улахан олонхохут киһилэрэ эбитэ үһү. Тимофеев Охоноос эмиэ олонхолуур идэлээх этэ. Амматтан бурдук тийэйэ киирэ сылдьан төннөн иһэн хоно сытар ыалыгар олонхолообутун истибитим. Аммалар сүрдээҕин сэргээн истибиттэрэ, сэнгээрбиттэрэ. Саамай сөбүлүүр олонхотун олонхолообута» (Протасов Н.Н.)

«Тимофеев-Теплоухов Иннокентий Гурьевич олонхолуурга бэйэтин аймаҕын Тимофеев Афанасий Васильевичи уһуйбута. Афанасий Васильевич хас да олонхону билэрэ үчүгэйдик ыллаан-туойан иһэн, бу былааска салайар үлэҕэ сыстан, ол идэтин быраҕан кэбиспитэ. Афанасий Васильевичтаах «Сылгы уола Дыырай бухатыыры урут кулууп суобуна Иннокентий Гурьевич дьиэтигэр спектакль онорон туруора сылдьыбыттара. (Н.В. Лукин «Олонхохут Тимофеев-Теплоухов И.Г. 1994 с. «Ситим» ЧИФ таһаарбыт ахтыгылар брошюратыттан ылылынна)

«Сэрии кэннинэҕи сылларга оччолорго саҥа айар үлэ суолугар турунан эрэр Михаил Дожордуурап, Алексей Бродников, улуу олонхохут И.Г. Теплоухов-Тимофеев курдуктарга тирэбирэн Чу-

рапчыга олонхону интэриэһиргээһини өрө көтөҕө сылдыбытта-
ра. Айылбаттан тэһэ астарыылаах Афанасий Васильевич онно ис
дуһатыттан үлүм-салым буолбута. Олонхоһуттар, ол иһигэр Ин-
нокентий Гурьевич бэйэтэ, персонажтары эр-биир үллэстэн «Ньур-
гун Боотуру» туруорууларыгар кини Үрүн Уолан буолан «Ас буолан
мынылыннахпын, таңас буолан сирилиннэхпин» диэн иэйэ-куойа
ыллыы сытара бу баарга дылы. Ол эрэри көбүлээһин суох буоларын
кытары олонхотун букатыннаахтык хаалларбыта. Бадаҕа ону бэйэ-
тэ көбүлүүр кыаҕа суох буолбут быһыылаах. Кыайар-хотор, тэри-
йэр кыахтаах кини баар диэн, райком Афанасий Васильевичи наар
саамай ыарахан учаастактарга ыттар-ыттан испитэ. Сберкасса
сэбиэдиссэйинэн, уһундук «Сельхозтехника прорабынан, райпоба
эмие кыһалҕалаах салайар үлэлэргэ сырытыннарбыттара. Уонтан
тахса сыл колхоз, нэһилиэк сэбиэтин председателинэн үлэлээбитэ,
1965—1983 сс. потребительской кооперацияҕа, 6 сыл Чурапчы сель-
потун кадрга солбуйааччынан үлэлээбитэ. 1942—1946 сс. Аҕа дойду
сэриитигэр сылдыбыта. Аҕа дойду Сэриитин I степеннээх ордена,
«В.И. Ленин төрөөбүтэ 100 сыла туолуутун бэлиэтээн. Килбиэннээх
үлэтин иһин, «Үлэ ветерана», биэс Улуу Кыайыы юбилейнай ме-
даллара кини түһүн кизэргэппиттэрэ. 1991 с. олохтон ыалдьан туо-
раабыта. Тимофеевтар ырыаһыт удьурдарын Афанасий Васильевич
төрдүс оҕото, саамай кырата Светлана Афанасьевна Тимофеева-
Константинова утумнаабыт. Кини мелодистка быһыытынан элбэх
ырыа ааптара, СР культураны туйгуна.

Хайахсыт олонхоһуттарыгар бэлиэтээһиннэр

Олонхоһуттар айымнылары суруйууга идэтибит фольклорис-
тар улуустарга нэһилиэктэри тэһитэ түһэн суруйталыыллара. Хас
биирдии нэһилиэги барытын кэрийэ сылдьан үлэлээһин оччолорго
биллэн турар кыаллыбата. Ол иһин кырыы нэһилиэктэр олон-
хоһуттара үгүстэрэ сурукка-бичиккэ киирбэккэ таах уос номоҕор,
кэпсээнгэ эрэ үйэтибиттэрэ. Биһиги кэммитигэр тийээн-тиксэн
кэлбит. Хайахсыт сирин олонхоһута И.Г. Тимофеев-Теплоухов икки
олонхоһуту кытта сирэй алтыспытын сэхэргээбит. Бастакыта: «Арай
биирдэ Хайахсыт нэһилиэгэр Тэбиэлэнэр Миитэрэй диэн олонхоһуту

көрсө түстүм. Ат сүүрүүтүгэр мустубут дьон биһигини «күрэхтэһин!» диэн күһэйбиттэрэ. Түүн үөһүгэр диэри мин олонголообутум, сарсыарда өттүгэр кини толорбута. Олонхолоорбутун истэн баран, биір оҕонньор Миитэрэйгэ «Эн төһө да аатыра сылдыбытын» иһин эдэр олонхоһукка оннугун туран биэриһигин» диэбитэ. Онуоха кырдыбаас хомойбут курдук көрүнгөнэн тахсан барбыта.

Иккис ахтыбыт киһитэ: олонхоһут Хоноһо Уолунуун көрсүстэх-тэринэ иккиэн олонхолуур үгэстээх эбиттэр.

Үс биіргэ төрөөбүт бырааттыы Софроновтар бэркэ олонхолууларда да оччотооһу кэмнэ ким да кинилэр олонхолоорун сурукка түһэрэн уйэтиппэтэбэ. Хайахсыт Бойуотун сиригэр үтүө дьон төрүүлэрэ, улуу олонхоһуттар олоорбуттара. Иннокентий Тимофеев-Теплоухов, Алексей Софронов курдук биллэр-көстөр тобох олонхоһуттар сабыдыалларынан Афоня кыра эрдэбинэ тыл-өс күүһүн, этэр этии ууһун-уранын, хоһуйуу-дьүһүйүү абылангын, ыллыыр ырыа хомуһунун, үтүө куолас кэрэтин, модунун, нарынын истэн улааппыта. Урут тангараны ылар киэһэлэргэ олонхоһуту истэр идэ баара. Олонхоһуту истээри алаас алаастан бэрт элбэх дьон мустан көрдөөх-нардаах дьоро киэһэлэр буолаллара. Кыра эрдэпитинэ оҕолор олонхо ол киэһэлэрин наһаа кэтэһэр буоларбыт. Олонхоһут дьон, олонхо дьоро киэһэлэрэ Афоня тыл-өс хомуһунугар иитиллиитигэр, хоһоон суруйар имэнэр ылларытыгар бэрт улахан суолталаахтара. Тимофеев-Теплоухов кырдыбаас биір олонхото сурукка хаалбыта. Алексей Софронов олонхолоро олох да умнуллан хаалбыттара. Кэлин кырдыан баран олонголооботох. «Дьэ-буо» диэн сахалыы ырыа кэрэхсэммэт буолан испитэ. (*Спиридон Илларионов Ты хаһаайыстыбатын академиятын экономической факультетын доцена. «Афанасий Илларионов» «Ийэ айылҕа оҕото этэ» ахтытыттан. 2001 с. «Бичик» кинигэ кыһата*).

Боттоһу Ыстапаан уола Афанасьев Савва Степанович отоһут, олонхоһут, тойуксут. Хайахсыт кырдыбаас олохтооһо Т.М. Петрова: «Биір суруйааччыга олонголоон, сайылыгын Дьэбириэһэп Арыылааһын хоһуйан туойан суруйтарбыта. Куоракка ханна эрэ хараллан сытара буолуо» диір эбит. Боттоһу Ыстапаан үрэххэ сылгы аһатан олоордобуна кыһыллар кэлэннэр «Эн бандыыттарга бэлэмнээн үрэххэ саһан сылгылары аһата олооробун дуо?» диэн баайсаннар ытан өлөрөн бараллар. Онтон өһүөн үөскээн Сааба аһатын аһыйан кыһыллартан иэстэһээри бандыыттыыр. Ол сылдыан аны

бандьыттартан хайдах гынан туоруурун санаарбаан доборугар Хайахсыкка кэлэн Маппыайап Өндөрөйгө кэпсиир. Бу кэмнэ күрээн иһэр бандьыттар Тараахчыт алааһыгар хоно сытар кэмнэрэ эбит. Өндөрөй «Түүн иккиэн атынан балабаны төгүрүччү сүүрдэ сылдьан: «Кыһыллар кэллибит, бэринин!» диэн хаһытыгы-хаһытыгы ытыалыахха, бабар куотуохтара» диэн сүбэлээбит. Ол курдук, гынаннар, бандьыттар кырдык куоппуттар. «Атас иннигэр атах тостор — диэн маны этэн эрдэхтэрэ» диирэ үһү Өндөрөй. Ол эрэри кэлин Саабаны ОГПУ-лар ир суолун ирдээннэр бандьыт диэн буруйдааннар Беломорканал тутуугар көскө ыппыттар. Сааба абатын курдук айылбаттан удьуор күүстээх, бөбө киһи эбитэ үһү. Кини бу лаабырга биэс сыл эрэйи-кыһалбаны энэринэн тэлэн, чохчы да күүстээх киһи буолан бэйэтин атабастаппакка уонна айылбаттан бэриллибит олонхохут, ырыаһыт талаана да көмөлөстөбө буолуо этэннэ эргиллэн кэлбит. Бу туһунан «Хайахсыт» кинигэ иккис томугар «Чыпчаал» диэн разделга сиһилии аабын.

СЫЛАН ОЛОНХОХУТТАРА

Олонхону саха искусствотын таһымыгар таһаарыыга биир дойдулаахпыт профессор Г.П. Башарин өнгөтө сүнкэн. 1941 с. «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхо Саха музыкальной драматической театрын репертуарыттан «олох хаалынньангын» быһытынан сыаналанан уһуллубута. Георгий Прокопьевич олонхо туһунан республика хаһыаттарыгар кэккэ ыстатыйалары бэчээттэппитэ. 1942 с. күһүн Саха Республикатын Народнай Комиссардарын Советтарын иһинэн тэриллибит искусство дьыалатын комитетыгар, Георгий Прокопьевич көбүлээһининэн, артыыстар, худуоһунньуктар, суруйааччылар холбоһуктаах мунньахтара буолбута. Онно Георгий Прокопьевич «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхо патриотической ис хоһоонун туһунан дакылааты онорбута. Олонхо либреттота театр репертуарыгар төттөрү киллэриллибитэ. Саха народнай суруйааччыта, Социалистической Үлэ Геройа Д.К. Сивцев-Суорун Омоллоон суруйбута: «Саха олонхото «Ньургун Боотур» сэрии кэмигэр дьону патриотической тыынна ииппит өнгөтө сүрдээх улахан. Маныха саамай боччумнаах, быһаарыылаах үтүнү онорбут, оччотообуга эдэр, учуонай аатын ыла илик, ол гынан баран уйабаас, ыраас дууһалаах,

кырдыкка, үтүөбэ дьулуурдаах, норуотун дьолугар төрөөбүт — патриот Г.П. Башарин».

Олонхону «норуот айар генийинэн» сыаналаабыт, Сылан Бэрэ-титтэн төрүттээх философскай наука кандидата Дмитрий Степанович Макаров олонхону үөрэппитэ улахан суолталанна. Кини, бастатан туран, эдэр ыччакка олонхоҕо умсулҕаны сахпыта. 1970 с. олонхону чинчийэр научнай куруһуогу салайбыта. Иккиһинэн, Дмитрий Степанович олонхо суолтатын, үөрэтиллиэхтээбин, үйэтитилиэхтээбин, айыллыахтаабын туһунан өссө 60—70-с сылларга суос-соботобун кэриэтэ кэпсии, итэбэтэ сатыы сылдыбыта. Түмүгэр, 1982 с. «Библиография олонхо» кинигэтэ күн сирин көрбүтэ. Саха народнай поэта Савва Тарасов «Олонхо уһугунна» ыстатыйатыгар манньк тыллар бааллар: «Билигин олонхо уһугунна, олонхо тилиннэ, улуус-улуус аайы «Ноо!» диэн тэптэрэн биэрэр дорҕоонноох куолас иһиллэр буолла. Онно мин саха биллэр бөлүһүөгэ Дмитрий Степанович Макаров кэриэһэ туолуутун көрөбүн».

Фольклору, чуолаан олонхохуттары, анаан-минээн үөрэппит, кэлинни көлүөнэ чинчийээччилэртэн биир дойдулаахпыт, Улахан Күөлтэн төрүттээх Василий Федотович Ермолаевы ааттыахха сөп. Василий Федотович тыа хаһаайыстыбатын оройуоннаабы управлениетыгар кылаабынай агрономунан үлэлиир кэмигэр сахалар сири онорүүлэрин историятын үөрэппитэ. Ол түмүгэр, «Уу долгун куттаахтар» агроэтнографическай очеркалар кинигэлэрин суруйбута. Үлэни толороругар Чурапчы фольклорун хасыһан туран үөрэппитэ, түөлбө олонхохуттарын чинчийбитэ, «Чурапчы олонхохуттара» кинигэтэ тахсыбыта. Сылан олонхохуттарын туһунан бу кинигэбэ суруллубута.

Уйбаан Сулумаата

Трофимов Иван Терентьевич, барыллаан, 1836—1915 сс. олоро сылдыбыт. Киэнник сурабырбыт псевдонимнарынан Сулумаата Уола, Уйбаан Сулумаата эбэтэр Ырычай диэн буолаллара. Кини ордук тахсыылаахтык уонна киэнник XIX үйэ иккис аһаарыгар олонхолуу сылдыбыт. Сахалар бөдөн эпосоведтара И.В. Пухов «... имя этого олонхосута тогда гремело по всей Якутии» диэн үрдүк сыанабылы биэрэн суруйбуттаах. Кырдык, Сулумаата Уола Мэнэ

Хангалас, Бороџон, Нам улуустарынан, Дьокуускай куоратынан кэрийэ сылдьан ыллаабыт-туойбут, идэтийбит олонхохут быһыытынан сурабырбыт. Ханна да тийдэр ханнык баџарар улуус, нэһилиэк баайдара былдьаһа сылдьан ынгыраннар хастыы даџаны хонукка олонхолотоллор эбит.

Сулумаата Уола үрдүк аата тоџо эрэ бэйэтин Боотуруускай улуунун собуруунну нэһилиэктэригэр оччо-бачча иһилибэтэх эбит. Бадаџа, улуунун нэһилиэктэрин кэрийэ сылдьан элбэхтик олонголооботох быһыылаах. Туора улуустар ыһыахтарыгар, баай ыаллар урууларыгар ыллаан дьонно-норуокка ордук киэнник биһирэппит. Хаста даџаны аатырбыт олонхохуттар күрэхтэһиилэригэр киирсэн кыайыылаабынан тахсыталаабыт. Лаппа кырдыан, тиистэрэ түһэн баран биир дойдулааџа, Болтоноттон сылдьар Ырыа Охоноохуйдуун-Афанасий Андреевич Саввинныын Дьокуускайга көрсөн тиһэх төгүл кыттыһан дуу, күрэхтэһэн дуу олонголообутун туһунан И.В. Пухов ахтыбыт.

Сулумаата Уола биир олонхону хас да түүн устата толорор үгэстээх эбит. Сорох олонхотун анаардас кииритин, ол аата, олонхо дойдутун, сириин-уотун, отун-маһын, кыылын-сүөлүн, дьиэтин-уотун үс түүн устата быыччыктаан туойара үһү.

Төрөөбүт-үөскээбит төрүт дойдуга Хотугу Сылан Чэлэнчи алааһа. Удьуордара Чыраакы ийэ уустара. Ордук элбэхтик Уйбаан Сантаарат сайылыкка олонголообут. Оччолорго ити сайылыгынан таатталар, хотугу нэһилиэктэр куораттыыр айаннарын суоллара аһара. Олонхолуур киһэтигэр сайылыкка чугастан-ыраахтан дьон бөџө тоџуоруйан мустара диэн 1980 сыллаахха 90 саастаах М.С. Дьячковская диэн ытык кырдыаџас кэпсээбиттээх. Мария Семеновна Уйбаанныын аймахтыы эбиттэр.

Улуу олонхохут Сулумаата Уолун туһунан номохтор аџыйахтар, ол эрэри, кинилэр характернайдар. Кини туһунан аймахтара Трофимов А.Д., Сивцева М.В. арыыйда сиһилии сэһэргээбиттэрэ. Ону тэнэ, Сылан нэһилиэгин сээркээн сэһэнньитэ, Ф.В. Макаров кэпсээбитэ. Федор Васильевич ахтыытынан, Сыланга былыр Бахсы Дьүлэй Бүөкээнин курдук Молотоо Боккуй диэн туох эмэ уһулуччулааџы билбитин-көрбүтүн сөџөн-махтайан туойар үгэстээх чабырџахсыт олоро сылдьыбыт. Ол кини биир чабырџаџар Уйбаан туһунан маннык ахтан аһарбыт:

Өлүөнэ өрүс илин энэригэр
Ырыачай курдук улуу ырыаһыт

Үөскээбитэ эбитэ буолуо.
Чабырбах хоһоонугар ырыаһыт эрэ
Ырыачай курдук буолуо дуо?

Уйбан үрдүк унуохтааба, киэнг, арылхай харахтааба, олус улахан кимиэллээх куоластааба үһү. Кини дорбоонноох куолаһыттан долбуурга турар алтан иһиттэр тэннэ лынкынаһаллара кэпсэнэр. Былыр ойуун, абааһы итэбэлэ ураты күүстээх этэ. Дьэ ол иһин сэһэнньиттэр номохторун религиознай ис хоһооннуур үгэстээхтэрэ. Сулумаата Уола хайдахтаах курдук улуу олонхохут буоларын итэбэтээри, сэһэнньиттэр эмиэ ити үгэһи тутуһаллара. Ол курдук, Уйбааны кытта биирдэ Былыт Кыыһа күрэхтэһэн ылласпыта үһү. Атын миинэн ханна эрэ айаннаан иһэн, доргуччу собус ыллаабыт. Ону Былыт Кыыһа истэн, күрэхтэһэн, тэннэ үөһэттэн кинини үтүктэн ыллаһан барбыт. Иккиэн ити курдук, бэрт үһүннүк ыллаабыттар. Кэмниэ-кэнэбэс биһиги киһибит сылайан-сындалайан барбыт, этэр-сангарар тыла-өһө бүтэ быһыытыһыт. Ырыа бүтүүтэ ынах сүөһү бары унуобун-иниэбин, этин-сиинин ааба аатталаан испит. Онтон Былыт Кыыһын тылыгар-өһүгэр буккуйаары «хоолдук унуоба, куонньай тинигэ, кутурук боллооро» диэн эппитигэр аннараангыта, кырдык, бутулла түспүт уонна «Күтүр туох-туох дирий?..» диэн мунаарбыт сангата иһилибитигэр Уйбаан «Уруй-айхал, мин кыайдым!» диэн хаһытаталаабыт. Итинтэн ыла Былыт Кыыһа хотторон, Уйбааны кытта тэннэ ылласпат буолбут.

И.Т. Трофимов олобун илгэтинэн быстар дьадангы эбит. Соботоһо кыыс оҕолообун улуустар, нэһиликтэр баайдарыгар олонхолообут манньатынан иитэн олоһбут. Эпосовед И.В. Пухов оҕо сылдьан Уйбаан иһитэ Көндөй Өлөксөй-А.П. Трофимов олонхолуурун истибитин туһунан кэнники научнай сурунаалга улахан ыстатыйа суруйан бэчээттэппит. Оччолорго сыланнар кураан сылларга Өлүөнэ өрүс энэрдэригэр, арылыгар сүөһүлэрин илдьэ көһөн киирэн от сиһлэрэ. Кинилэр Өлүөнэбэ киирэллэригэр үксүгэр Бороһон улуһун нэһиликтэринэн айанныһаллара. Ол курдук, Көндөй Өлөксөйдөөх от сии өрүскэ айаннаан иһэннэр аара хоммут ыаллара И.В. Пухов дьоно кинини олонхолууругар көрдөспүттэр. Онуоха кинилэрэ: «Убайым Уйбаан-Сулумаата Уола миэхэ уонна соботоһо кыыһыгар олонхону-ырыаны батыһыман диэбитэ. Олонхохут ырыа-тойук курдук олус ыар таһабаһы санныгар мэлдьитин сүгэһэрдэнэн

сылдьар, онон кини онтукатын сүөкээн сотору-сотору ыллаан-тойан сырыттагына эрэ табыллар кыдыктаах. Онуоха эбии эйигин олонхолуурга үгүстүк көрдөһөллөр, дьэ, ол иһин эн дьиэбин-уоккун кыайан көрүммэккин, үгүстүк бара-кэлэ сылдьарга күһэллэбин», — диэбит. Ол да буоллар хонор ыалыгар толорбут уонна «өссө икки түүннээх ырыата хаалла» диэн быһаарбыт.

Уопсайынан, Хотугу Сылан Трофимовтар хас да көлүөнэ устата удьурдаан туран уруккулара олонхохуттар, аныгы кэнчээри ыччаттара ырыаһыттар.

Сорох сэнэнньиттэр кэпсиллэринэн, Уйбаан аныгы үйэтээби сорох аймахтара кини туһунан кэпсээн онгостоллорун аныыргыып эбит. Ити үгэс, арааһа, өбүгэни диригиник ытыгылааһынтан төрүттээх буолуон сөп.

И.Т. Трофимов унуоҕа төрөөбүт-үөскээбит Чэлэнчи алааһын халдыайытыгар сытар. Сорохтор кэпсиллэринэн, кини иинин үрүт буора бастаан утаа ньирилии, дырылыгы сытар буолара үһү.

Сыланга кэнники Мурун Уола Бүөтүкэ, Чорообо, Чөлөс курдук дьонун олонхохуттар үөскээн ааспыттара. Бука сэрэйдэххэ, кинилэргэ Сулумаата Уола олонхолуур улуу искусствота үтүө сабыдыаллааба эбитэ буолуо.

В. Ермолаев

Дьяконов Михаил Михайлович-Чорообо **(1881—1929)**

Уруккута Аччабар нэһилиэгэр Түөйэ үрэххэ, Орто Күөлгэ Чорообо олонхохут олоро сылдыбыт. Кини чугастаагы улуустар нэһилиэктэрин кэрийэн олонхолообут. Арбаа Бэрэбэ олохтоох Мурун Уола Бүөтүккэттэн-Дьячковскай Петр Семеновичтан олонхолуурга үөрэммит. «Хаан Дьаргыстай», «Кыыс Бэргэн», «Хоруодьа Бэргэн», «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхолору толорорун сөбүлүүрү үһү. Кини олонхотун эстафетатын быраата Чөлөс тутан хаалбыта.

Дьяконов Николай Михайлович-Чөлөс
(1887—1943)

Убайын түөрт тулаайах оботун ииппитэ. Кини 15 сааһыттан тыып-палаах олонхоһутунан сурабыран барбыт. Мурун Уола-Бүөтүккэ олонхолуурун хаста да истэн, толорор маастарыстыбата сайдыбыт. Кэпсииллэринэн, Чөлөс чуор куоластаах, тыла-өһө уус-уран, олус тупсабай эбит, олонхолору эппэн-нэтэн ыллыыр-туойар уратылааба. Олонхотун сабалырыгар бастаан утаа соччо тахсымтыата суохтук толороро, онтон ыллаан-туойан истэбин ахсын дьэ аһыллан, куолаһа чурдуйан, тыла-өһө илбиһирэн, толоруута эрчимнэнэн барара дииллэр. Чугастаабы нэһиликтэртэн Кытаанахха Кыыдам Ньюкулайдаахха тийэн, кыттыһан олонхолууллара биллэр. Аба дойдуну көмүскүүр Улуу сэрии сылларыгар Чөлөс Ньюкулай Чурапчытаабы педучилищеба ыңгырыллыбыт, онно Мугудайтан киирэ сылдыар Балагыас эмээхсинниин кыттыһан олонголообуттар. Училищеба үөрэнэр быраата Н.Ф. Дьяконов Чөлөстөн «Айдаарыкы турабас аттаах, айдааннаах үйэбэ төрөөбүт Ала Хотобой» олонхотун 297 тэтэрээт лииһигэр суруйан Научнай киин архыбыгар туттарбыт. 2006 с. бу олонхо көтөбүллэн 2010 с. СР Культураба министерствотын үбүлээһининэн кинигэ буолан табыста, Сыланнаабы сынньалан киинигэр туруорулунна. Сыланна кинилэри таһынан сурукка киирбэтэх олонхоһуттар төрөөн-үөскээн ааспыттарын дьон-сэргэ биллэр, саныыр. Саха биллэр ууһа Макаров Константин Афанасьевич-Энсии, норуот эмчитэ-хаанныт Макаров Устин Иванович уо.д.а. олонхолоро бириэмэтигэр суруллубакка, дьонно-сэргэбэ хаалбатаба хомолтолоох. Ырыа-тойук киһи саамай үрдүктэн үрдүк иэһиитэ. Ырыаны киһи дууһатыгар сатаан тириэрдэр дьобурдаах киһини «ырыаһыт» диэн норуот ааттыыр. Былыр-былыргыттан күүстээх куоластаах киһини кэрэхсииллэр. Сыланна күүстээх, кэрэ куоластаах норуот ырыаларын толорооччу киһинэн Белых Мотрена Егоровна биллэрэ. Кини аҕата Хатылы олонхоһута Белых Егор Васильевич сынгаах туттан олорон, күннээбини, тулалыыр эйгэни хоһуйан ыллыырын, ийэтэ хомуска оонньуурун истэн улааппыта. Мотрена Егоровна ордук таптаан «Быттык-быттык Маарыйаны» сценаба толорорун көрөөччүлэр дохсун ытыс тыаһынан көрсөллөрө.

Талааннаах кэпсээнньит, олонхону толорооччу

Норуот талааннаах кэпсээнньитэ, Егор Алексеевич остуоруйалары, кэпсээннэри, бэйэтин олобуттан араас көрүдүөстэри олус уустаан-ураннаан киһи истэ олорор гына кэпсиирэ. Кини айар үлэнэн эмиэ үлүһүйэн дьарыктаммыта. Ол курдук, «Долгуннаах олох» диэн үс оонһуулаах пьесата 1927 с. бэчээттэнэн тахсыбыта. П.А. Ойуунускай редакциялааһынынан. Ити кэнниттэн өр бабайы суруйбакка тохтоон сылдьан баран, оҕолорго аналлаах биэс кинигэни бэчээттэппитэ. «Буор хайаҕа», «Сарыы кынат», «Обус уонна эһэ», «Туллук», «Хараначчы» диэн 1977 с. тахсыбыт кинигэтэ «Бэлэм буол» хаһыат тэрийбит конкурсугар бастаабыта. «Хараначчыга» бэчээттэммит «Чэрэкээттэ» кэпсээни Суорун Омоллоон бэлиэтии көрбүт: «Күндү Егор Алексеевич! Эмиэ эн курдук »Чэрэкээттэни», саха торбоһун биһиги биир бастакы художникпыт Иван Васильевич Попов онорбута өр буолла. Бу күндүтүк саныыр художникым хартыынатын репродукциятын Эйиэхэ бэлэх ытабын. Кэриэс буоллун. Эн «Чэрэкээттэн» чэрэкэччии сүүрэйигэр художник бу кэрэ айымньыта көх-нэм буоллун, көмөлөстүн, көбүттүн! Эбүрдэни кытта хааллым Д.Сивцев-Омоллоон. 9.XII.1973 с.»

«Эһэбит Егор Алексеевич Чурапчыттан Сыланна күүлэйдии табыстабына биһиги атахпыт тилэбэ сири билбэт буолуор диэри үөрэрбит-көтөрбүт. Эһэбит сэхэнин истэрбит биһиэхэ бырааһынныкка тэннээбэ. Наһаа да интэриэһиргээн, сэнээрэн, куттуунсүрдүүн ыллараан туран эһэбит сэхэнин-сэппэнин истэрбит. Егор Алексеевич ол курдук уустаан-ураннаан, ыпсаран-хопсорон кэпсиирэ. Кини сэхэргээһинин жанрынан да ылан көрөр буоллаха олус дэлэгэйэ. Туох суоҕай онно? Онно баара — остуоруйа, үһүйээн, былыргы номохтор, хохуйуулар уонна олонхо. Эһэбит Егор Алексеевич наһаа да таһымнаахтык төрөөбүт норуотун тылын-өһүн, сэхэнин, остуоруйатын өйүгэр сүрээбэр дьүһүйээн илдэ сылдьыбыт эбит. Итиннэхэ тус бэйэтин көрүн-нарын эбэр буоллаха киһи эһэлээхпин диир киһитэ этэ! Уутугар-хаарыгар киирэн олорон «Сарын Баатыр» олонхотун доллоһутарын, аатырбыт Күүстээх Уйбаан туһунан кэпсээбитин күн бэбэһээнни курдук өйдүүбүн, оччотугар эһэм оҕонньор күлэн мүчүгүнүү олороро харахпар субу көстөн кэлэргэ дылы буолар». (И.К. Макаров «Туймаада-нефть» ААО генеральной директора ахтытыттан).

Егор Алексеевич төһө да сааһырдар уус-уран самодеятельность концерттарыгар эттэргин эрэ кэлэн кылгас кэпсээннэри, олонхоттон быһа тардыылары толортуура. Оннооҕор бастакы республикатаабы фольклор фестивалыгар зонатаабы көрүүгэ кыттан турардаах. Исихиттэн киһи болҕомтотун тардар гына, уутугар-хаарыгар киирэн туран кэпсиирэ. Сэргиир киһи баар буоллабына оҕонньор тэптэн, тэнийэн-хонуйан олорон сэхэргэһиэн сөбө. Ол эрээри, биһиги оччолорго эдэр да буолан, үлэбитинэн, түбүкпүтүнэн да үтүрүйтэрэн өрүү тиэтэйэ-саарайа сылдыар буоларбыт. Ордук И.И. Кандинскайдыын табыллан сэхэргэһэллэрэ. Иван Иванович оҕонньор сэхэргиирин өрүү көбүлүүрэ уонна бэйэтэ да олус сэргээн олорон истэрэ. Икки сэхэннээх дьон бэркэ табыллаллар быһыылааба. Оттон биһиги Егор Алексеевич уолун, оччолорго ЫБСЛКС райкомун үлэһитин Юрий Макаровы мэлдьи П.М. Решетников аатынан народной театрга кытыннарарбыт, пьесаларга оонньоппуспут, народной театр артыыһа буолбута. Юрий Егорович аҕатын курдук эмиэ элбэх кэпсээннээх буолуох быһыылааба. Кыыллар, көтөрдөр сувенирдарын мунһа сылдыарын биридэ дьиэтигэр аҕалан көрдөрбүтэ уонна мультик курдук оҕолорго аналлаах киинэ оноруон баҕарарын туһунан бэрт интэриэһинэйдик кэпсээбитэ. Биһиги ити баҕа санаабын кытаатан олоххо киллэр диэн алҕаабыппыт. Ол эрээри, ыарахан ыарыы булан Юрий Егорович эдэр сааһыгар олохтон туораабыта.

Дэгиттэр талааннааба

Егор Алексеевич олус ууһут киһи этэ. Кини туран эрэ ууну кэһэн иһэр курдук харбыыра, сүрдээх киэн күүлэри, сүүрүктээх үрэхтэри туораталыыра. Хомустаах, куталаах сирдэринэн ураҕас тутан баран, кус оҕолорун күөлү эргитэ сылдьан үүрэн аҕалар буолара. Балыктыырын олус сөбүлүүрэ. Кэбээйигэ үлэлии сылдьан олус дохсун сүүрүктээх Дьороон үрэбин туоруохтаах тыылара унуор буолан хаалан хаста да унуор харбаан тахсан, аҕалан турардаах. Атаһын Мэхээлэ Хаппырыыны дьээбэлээн, ууга түстэхпинэ партийнай билиэппин дьоммор илдьэн биэрээр диэбитигэр, «Кэбис, оччобуна олох туоруу хайыы сатаама!» диэбитэ үһү уонна атын эргилиннэрэн төннөөрү туран, киһитэ унуор тахсан турарын көрөн, күлбүтүнэн төннөн кэлбитэ диэн кэпсиирэ үһү. (уола В.Е. Макаров ахтытыттан).

«Егор Алексеевич дэгитгэр талааннаах киһи этэ. Маннайгы көлүөнэ фотограф. Түннүк тааһын кыһыл таҥаһынан бүрүйэн кыһыл уот онороро. Сайынын ампаарын сабынан харанаҕа хаартыска бэчээттиирэ. Сааһыран истэбин аайы дьобура арыллан иһэрэ. Отон хомуйар комбайн онорон сөхтөрбүтэ, илим баайара, сайынны кыра кээмэйдээх мунхалары онороро. Уһун сайыны быһа илиминэн балыктаан биһигини абырыра». (Е.Д. Дьячковскай ахтытыттан).

«Бочуоттаах сынныаланҥа тахсан баран, төһө даҕаны сааһырдар дыахталлар көрдөһүүлэрин быһа гыммакка үрүн, кыһыл көмүстэртэн биһилэх, ытарҕа кутара. Сиэннэригэр анаан, саха былыргы олобундыаһабын өйдөтөр-санатар туһуттан, оҕустар харсыһыылары тиэмэтигэр эһин курдуктарга туойунан экспозициялары онортуур идэлэммитэ. Биһиэхэ сылдыбыт дьон олору олус сөбүлээн көрөллөрө. Кини итинниги элбэби онорбута уонна сиэннэригэр кэпсээн-үһүйээн арыалдыттаах сүрдээх үчүгэйдик тиэрдэрэ. Кини оҕолору олус таптыыра. Кинилэр тылларын-өстөрүн биһирээн истэрэ». (Р.Е. Макарова улахан кыһын ахтытыттан).

Үйэтити

Егор Алексеевич Макаров төрөөбүтэ 100 сылын көрсө сиэнэ, Ил Түмэн депутата, «Туймаада-нефть» ААО генеральной директора Иван Константинович Макаров үбүлээн «Өйдөөн-санаан кэллэхпинэ» диэн кинигэ 2005 с. «Илгэ» издательствоҕа 300 тираһынан бэчээттэнэн күн сиһин көрбүтэ. Кинигэҕэ суруйааччы Егор Алексеевич Макаров былыргы олохтон суруйбут «Бэргэһэлэнии» диэн кэпсээнэ, дьобус бэлиэтээһиннэрэ, очерката уонна саха норуотун биллиилээх дьонун — М.К. Аммосов, П.А. Ойуунускай, С.С. Яковлев-Эрилик Эристиин, о.д.а. тустарынан ахтыылары кирибиттэр. Егор Алексеевич туһунан добор-атас, аймах-уруу дьонун суруйбут истин-иһирэх ахтыылары бэчээттэммиттэр. Маны сэргэ Егор Макаров оҕолорго анаан суруйбут айымныыларын түмэн «Чыпчаах түбүгэ» диэн кыра уонна орто саастаах оскуола оҕолоругар аналлаах кинигэтэ бэчээттэнэн күн сиһин көрбүтэ. Кинигэ 1000 экзempla-рынан «Илгэ» бэчээттэммитэ. Егор Алексеевич Макаров 1987 с. тохсунньу 18 күнүгэр 82 сааһыгар сылдьан уһундук, бараханнык ыалдьан өлбүтэ.

ХАТЫЛЫ НЭҺИЛИЭГИН ОЛОНХОҺУТТАРА

Кривошапкин Алексей Николаевич-Нуора

Хатылы биир биллэр олонхоһута А.Н. Кривошапкин «Хара дьоруо аттаах Хара Ньургун бухатыыр» олонхото Научнай киин архыбыгар уурулла сытар. Олонхону Горнай улуунун киһитэ Егор Егорович Лукин Хатылыга учууталлаан олорбут кэмигэр суруйбут. Е.Е. Лукин Аҕа дойду Улуу сэриитин иннигэр олонхону суруйууга конкурс биллэриллибитигэр бэрт элбэх олонхону суруйан киллэрбит. Ол иһигэр Чурапчыттан П.М. Терютина «Нэриэн Мүлгү», бэйэтин биир дойдулаабын Афанасий Алексеев «Хангалас боотур» олонхолорун суруйбута биллэр. Е.Е. Лукин, оччолорго олонхоһут элбэбэр, чахчы талааннаах олонхоһуттан эпическэй репертуардарын суруйар эбит диэн сэрэйиэххэ сөп. Онон А.Н. Кривошапкин бэйэтин кэмин тарбахха аабыллар олонхоһуттартан биирдэстэрэ буолуу диэн таайыахха сөп. Билиилээх фольклорист Г.У. Эргис А.Н. Кривошапкин «Хара Ньургун бухатыыр» олонхотун бэһис сюжетынан киллэрбит уонна 11 түһүмэхтээн олонхо сюжетын толору суруйбут. Г.У. Эргис олонхо кириитэ айылҕаны кылгастык хойуйууттан сабаланырын бэлиэтэбит. А.Н. Кривошапкин биир дойдулааҕа М.И. Бельх «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхотун кытта тугунан да майгыннаспат: сюжетын хаамыта тус-туһунан ис хоһоонноох, биир да персонаж аата маарыннаан да көрбөт. Биир нэһилиэк биир кэмнэ олорон ааспыт олонхоһуттара бэйэ-бэйэлэрин кытта алтыспытара, хардарыта олонхолообуттара сэрэйиллэр да, олонхолоро ханан да майгыннаспата дыктиргэтэр. Ол эрэри олонхо сюжетын уопсай тускула, Н.В. Емельянов классификациятынан, айыы хаан аймахтары араначчылааччылар, күн улуунун көмүскээччилэр бөлөхтөрүгэр чугас курдук. Суруллубут олонхолортон уонна олонхоһуттар анкеталарыттан көрдөххө, «Ньургун диэн ааттаах олонхолор киин улуустарга, чуолаан урукку Боотурускай улуус, билингинэн Чурапчы, Таатта улуустарынан, итиэннэ Амма, Мэнэ Хангалас сорох нэһилиэктэригэр бааллара биллэр».

Чурапчы олонхоһуттарын анкетатын 1941 с. сабаланы 1946 с. диэри сыр-мыр хомуйбуттар эбит. Бу кэмнэ 6 олонхоһут, ол иһигэр И.Г. Теплоухов, Н.М. Дьяконов, И.И. Терютин курдук биллэр

олонхохутгар олонхолоро да, анкеталара да сурукка тиһиллибит. Онтон А.Н. Кривошапкин анкетата ханна да бэлиэтэммэтэх. Онон олонхохут туһунан билиибит, хомойуох иһин, бэрт татым диэххэ сөп. 1895 с. биэрэпис көрдөрөрүнэн, А.Н. Кривошапкин 24 саастаах эбит. 1929 с. биэрэпискэ киирбитинэн, кини 61 саастаах, кэргэнэ Надежда Николаевна 38 саастаах, оҕолоро Уйбаан 14 саастаах, Бүөтүр 8 саастаах эбиттэр. Онон олонхохут төһө да төрөөбүтүн туһунан миэтирикэтэ суоҕун иһин, 1870—1871 сс. төрөөбүт буолуон сөп. Аҕа дойду Улуу сэриитин сылларыгар Чурапчы көһөрүллүүтүгэр хабыллан Булунҥа балыкка үлэлии сылдьан, сааһырбыт кырдыбаас киһи ыарахан үлэттэн доруобуйата айгыраан күн сириттэн барбыт. Дойдутун дьоно ахталларынан А.Н. Кривошапкин эдэр сааһыттан бэйэтин кыанар, күүстээх киһи эбит. Ол да иһин араас быһылаанҥа түбэхтэли сылдьыбыт. Олонхолууругар да омуннаах собустук толорор эбит. «Нуора олонхото бэйэтин курдук омуннаах-төлөннөөх, дьону сэргэхситээри ойон туран бухатырдар охсуһууларын оонньоон көрдөрөн, балаҕан истиэнэтин кырбаан лиһиргэтэрэ» диэн билигин баар сиэннэрэ ахталлар. Биллиилээх эпосовед И.В. Пухов «Олонхо толоруллуута» диэн ыстатыйатыгар сорох олонхохуттар истээччилэр болҕомтолорун тардаары араастык хамсанан толороллорун таһынан, ойон туран илиилэринэн-атахтарынан охсуоланан, ойуоккалаан ылааларын бэлиэтээн аһарбыта.

А.Н. Кривошапкин иккис кэргэниттэн биир кыыс, икки уол оҕолоох эбит. Кыра уола Аҕа дойду Улуу сэриитигэр кыргыһыы толоонугар охтубут. Уйбааньттан, төрүччүттэн көрдөххө, сиэннэр, хосхос сиэннэр элбэхтэр. Настаа диэн улахан кыһыттан утум-ситим ыччат баар эбит. Онон А.Н. Кривошапкин-Нуора олонхотун кэрэхсиир, эһэлэрин талба талаанынан киэн туттар ыччат дьон элбэх.

Эһэбит Нуора Өлөксөй туһунан номохтор

Нуора Өлөксөй ийэтэ Мария диэн бииргэ төрөөбүттэрин курдук, улахан унуохтаах Уус Майа тонус дьахтара эбит. Аҕата, нэһилиэк кинээһэ Хохоо Ньюкулай диэн, унуобунан кыра киһи. Кини сааһын тухары кэргэнин иннин ыла сатаабыт даҕаны, 83 сааһыгар өлөөрү сытан сиэнигэр нэһилиэгим дьонун үрүҥ харахтарын өрө көрдөрбөтүм гынан баран, бу кэргэммин кыайбатым, эр киһиэхэ

бэриммэт дьахтар диэн баар эбит диэн кэриэһин эппит. Нэһилиэк дьонугар сөбүлээбэтэбин биллэрээри эһэ тириитэ саҕыннах кэтэн кэлэрэ үһү, оччоҕо «Тээтэбит бүгүн муннах ыппат эбит», диэн дьон уку-суку тарбаһан хаалаллара үһү. Онтон бөрө тириитэ саҕыннах кэтэн кэллэбинэ, «Тээтэбит бүгүн санаата көнньүөрбүт, муннахпыт буолар эбит» дииллэр үһү. Сааһын тухары кинээстээбит киһини сэбиэскэй былаас кэмигэр кулаак онгороору гыннан баран, баайа суох эбит диэн тохтообуттар. Хохоо дьиикэйин уонна ойоҕо тулуурдааһын көрдөрөр кэпсээннэри олохтоохтор билигин даһаны өйдүүллэр: кэргэнин тэбиэлээри этэрбэһин ойбонго уга-уга, хаарга буккуйан муус соҕооччо онгостубутун, атаһын оһох сылааһыгар угуттуу олорор дьахтары кытарбыт чоһу тимир сыпсынан ылан сиэппитигэр ойоҕо иннин биэримээри, ньоҕойугар биир тылы быктарбакка хамсаабакка олорбутун, амырыын сыт тахсыбытын көрөөрү дьон ньиэрбэлэрэ тулуйбакка тохтоппуттарын туһунан. Маннык батталы көрө улааппыт Нуора Өлөксөй ийэтин көмүскэһэн, кыра эрдэбиттэн суостаах аһатын утарбыт. Ийэн курдук куруубайгын диэн, Хохоо кинээс икки уоллааһыттан улаханан дьиэтиттэн үүрбүт, онон Нуора 6 сааһыттан ыалга хамначчыттаан улааппыт. Кыра эрдэбиттэн ыарахан үлэбэ эриллэн, унуоһунан кыра да буоллар, күүстээх-уохтаах, дьонно элэккэй, кэпсээннээх буола улааппыт, олонхоһут талаана даһаны оччолорго кыһалһаттан сайдыбыта буолуо. Бастакы кэргэнэ ыарыһах буолан, медицина сайдыбатах бириэмэтигэр уонча оҕо төрөөбүтүттэн Настаа диэн биир эрэ кыыс оҕо ордон хаалбыта. Бастакы кэргэнэ өлбүтүгэр, сааһыран эрэбин, аны кэлэн кэргэн ыларым сөп буолуо дуо дии санаан, Хосхойор диэн ойуун табаарыһыттан көрүүлэнэригэр көрдөспүт. Ону ойууна Мырыла Амматын Поповтарыгар Нөнүөс диэн кэргэн тахса илик кыыс баар, ону ыллаххына икки уолу төрөтөн, барыта үс оһолонууһугун диэн инникини чопчу өтө көрбүтэ диэн сөһөн кэпсииллэрэ. Эдэр кэргэнэ атаһынан быһыйа биллэрэ, кыыһырсар түгэннэригэр «Нуора, ситтэххинэ сиэбин» диэн кыһыта-кыһыта, Чалла диэн олорбут алаастарын үрдүк туруору сырыын былларааттарын быһыһынан, ситээри гыннаһына туора ыстанан аһаран, сыһа туттара-туттара, куотан кылбаннатара үһү. Сэрии кэнниттэн сааһыран да баран, отгуу сылдьан «эмээхсин» диэтэхтэринэ өһүргэнэн: «Эмээхсиннит бу баар», — диэт, сүүрэн-тэлээрэн кэлээт, сана бугулламмыт бугулу үрдүнэн таарыйбакка ыстанара дииллэрэ. Сэттэ биэрэстэлээх маһаһыһыһа, дэриэбинэ иһигэр сылдьар кур-

дук, эбиэккэ чэйбит бүшпүт эбит диэт, элэс гынан түөттүүр чэйгэ эргийэн кэлэрэ, икки көстөөх сиргэ Настаа диэн балтыгар ынах ыамын быһыһыгар күн аайы кэриэтэ сыбытыгыра эбитэ үһү. Нуора олонхохут буолан эбитэ дуу кэпсээнэ куруутун омуннаах буолара үһү. Холобур маска баттата сыһан баран, тиит үрдүгэр түһэн эрдэбинэ саннытын тоһуйан биэрбитигэр үс сиринэн булгу ыстанна диэн, Мырыла оскуолатын тутуутугар үөһэттэн сыһа туттан охтон түһэн иһэн, атаһынан түстэппинэ атаһым тостууһу, илийбинэн тайаннаһына илиим тостууһу, ол иһин сымнаһас сирбинэн-эмэһэбинэн түһүүһүбүн, диэн толкуй бөбөнү толкуйдаан олоро түспүтүм диэн кэпсиирэ үһү.

Абааһыны кытта киирсибитин туһунан кэпсээнэ баар. Иккис кэргэнигэр бастакы уола, биһиги аҕабыт, Букааки диэн сиргэ кыстаан олордохторуна төрөөбүт. Абааһы уоту үрэн сирилэтэр үһү, ол аайы эһээхэй оҕо иэрийэ-иэрийэ ытыыр, Нуора ыксаан оронун хотон икки, балаһан икки ардыгар онорон утуйар. Арай түүн тилигирэһии бөбөгө буола түһэр, Нуора «Уотта, уотта!» диэн хаһыытыыр, хаһан уот умайыар диэри абааһы оҕону хотон диэки, Нуора дьэ диэки соһоллор. Уот умайан эрдэбинэ, тарбаҕа аһый гынан хаалбыт, тарбаҕар кугас түү эрэ хаалар. Онтон эһээхэй оҕо сыыстарбатын диэн, сыарбаҕа балаакка курдук сабыы онорон, абааһы батыспатын диэн кэннилэринэн олорон кыһыннары көһүү буолар. Түөрт харахтаах ыт хойукка диэри экирэтэн баран, хаалбыта үһү. Быраата Силип эрдэ өлөн, кини уолун Мохсобу эмиэ Нуора ииппит. Нөнүөс балтыларын кытта наһаа чугастык билсэ олорбуттара үһү. Биһиги аҕабыт кинилэргэ бастакы оҕо буолан олус атахтаппыттарынан туһунан ахтара. Кэнники Нөнүөс балта Настаа кыһыһын Аанканы ииппиттэрэ наһаа уһун суһуохтаах кэрэ дьүһүннээх буолан баран, уон аҕыстааһар ис тиибигэр ыалдьан өлбүт. Сирдэрин кыһайан үллэстибэккэ, элбэх киһилээх улахан айдаан буолбут. Онно былаас киһитин Хатылы кинээһин Боотуру (Петр Литвинцев) мучумуан быһыһыгар охсубуттар, ким охсубута билилбэтэх. Ону силиэстийэ буолбутугар, ким охсуобай, кыахтаах киһи үөмөр-чүөмөр үктэнэн киирэн мин дуксуйдаһым дии диэбит. Мин аҕам кэпсээнинэн, сүбэлэһэн баран, дьиннээх охсубут киһи улахан буруйга барыаҕа, эйигин тохтуу түһэн баран, көмүскээн таһаарыаһыт диэн буруйу ылыннарбыттар үһү. Айдаан бастакы уоҕа намтаабытын кэннэ, үс ый буолан баран, бу Нуора охсубатах эрэри, киһиргэһигэр буруйа

суох олорор диэн нэһилиэгэ көмүскээн таһаарбыт. Тымныы, сииктээх хаайыыга бууттаах ыстааным абыраабыта диэн кэпсиирэ үһү. Нэһилиэгэр чаччыына, кинээс буолан, кэлин сэбиэскэй былааска сир депутата буолан, сайыны быһа түптээн олорбокко отчуттары кэрийэн, отун улахан уола, биһиги аҕабыт, Уйбаачылла кыра эрдэбиттэн оттуура үһү. Нуора күүһүн туһунан кэпсээн элбэх. Аҕабыт уончалааҕар саа бэлэхтээбит, алта биэрэстэлээх сиртэн кууллаах бурдугу санныгар сүгэн аҕалан иһэн, сир ортотугар алаас уутугар кустар түспүттэрин «ыт» диэн баран, куулун сүкпүтүнэн сыыр үрдүттэн хаһан кини үөмэн киирэн, өлөрөн тахсыар диэри көрөн турбут. Онтон салгыы ханна да сынньаммакка дьиэтигэр тиэрдибитэ, улахан таһаҕас онгостубат быһыылааҕа. Түөрт куул бурдук киирэр тири хааһабы соботобун ампаартан дьиэбэ киллэрэр-таһаарар этэ, от тиэйэригэр оҕуһун булгутан баран, толору тиэйиилээх сыарҕаны бэйэтэ соһон сыбарытан баран, анныгар түспүт оту харбаан бүттэбинэ эрэ оҕуһун көлүйэрэ, диэн аҕам кэпсиирэ. Мырылааҕа улахан сэргэни ким көтөбөн туруору анньарыгар күрэхтэһии буолбутугар бастаабыта, оччотооҕу күүстээхтэринэн биллибиттэртэн Бөбө Тараҕай убайа аатырар Бөбө Ньыыхантан уратылар бары кыттыбыттара дииллэр. Мырыла оскуолатын тутуутугар саамай ыарахан бэрэбинэлэри таһаарыыга кинини туруораллара үһү. Оҕонньоргутун көрүн дииди, баҕана төбөтүттэн ытыһынан охсунан түөрт мас күрүөнү төттөрү-таары хааһабы бырахпыт курдук ойуоккалыыра үһү. Кэпсээннэ киирбит Хохоо сирэ диэн сэлиик аттана сылдыбыттар. Хосхойор ойуун ыалга кыыран баран, тугу ылабын диэбиттэригэр, тиэргэннит таһыгар таабылаах убаһа турар, ону ылабын диэн көрдөөн ылбыт, уонна Хохообо кэнэбэһин ааккын ааттатар сылгы буолуо диэн этэн туран бэлэхтээбит. Ол сылгыны икки эрэ киһи кыайан көлүйэрэ үһү — Нуораны таһынан Дьэспириэн Дорогуунап. Дьиэтигэр кэлэригэр сэргэ эрэ иннигэр тохтуур идэлээх эбит, ол иһин түннүгүнэн кэтии туран Чалла сыырын үрдүгэр көстөрүн кытта, сүүрэн тахсан нэһиилэ ааны аһан биэрэллэр үһү. Аспатахтарына, сыарҕалары, үс мас күрүөнү таарыйбакка үрдүнэн көтөн, сэргэ иннигэр хорус ғына тохтуур. Айаннаатабына тонгуу хаары билиммэккэ, үрэх тардытытун тумулуттан тумулуугар быһа көрдөрөр, сыарҕата тонгуу хаарга икки тарбах эрэ дириннээх суолу хаалларан тэлээрэн иһэрэ үһү. Дьалкыйбатын, олохтоох буоллун диэн аллараа өтүгэр үс сүүс киилэ кирпииччэ тиэллибит үс ат тардарыгар аналлаах сыарҕанан соботобун

аккыырайы таспыт үһү. Биирдэ быыбарга баран иһэр болумуочунай сарсыарда эрдэ туран хойутаабакка тийээри ыксаппытыгар, Нуора: «Ыксаама, атым бириэмэтигэр тиэрдие», — диэбит. Болумуочунай көрөн баран сэнээбит: «Хайа, аатырдар атын бу баар дуо, хойутаа-таххына табыллыбат», — диэбитигэр, Нуора: «Чэ, хата баран ааны ас, ат дугата туһаайытыгар иннин диэки ыстанаар, хойутаатын да хаалабын, ара тохтообот сылгы», — диэбит. Болумуочунай ат дуғата туһаайытыгар ыстанан баран, сыарба кэннигэр сыһа түһэн эрдэбинэ, Нуора илиититтэн харбаан ылан, балачча соһуллубутун кэннэ биирдэ сыарбаға таһаарбыт, киһитэ онтон ыла сыарбаттан нэһиэлэ тутуһан олоубут, иннигэр туох да көстүбэт силлиэ-холорук хаарынан ытыллан бириэмэтигэр тийбиттэр. Дьэппириэн Дорогуунап улахан сүүрүк сылгы үөскээтэ диэтэхтэринэ, айаннаан иһэн туйаға сири таарыйара көстөр дуо, диэн ыйытара үһү, ону хайдах көстүбэт буолуой, туйахтаах кыыл сиртэн тэбинэр буоллаға диэтэхтэринэ, ээ, ханнык эрэ сылгыны кэпсиигит быһыылаах, Хоһоо сиэрин атаға салгыһна көтөн иһэр курдук буолара, анаан-минээн көрө сатаан баран, туйаға сири таарыйарын кыайан көрбөт этибит диэрэ үһү. Өлбүтүн кэннэ туох дьиибэ сылгытай диэн, иһин сыһыйан көрбүттэрэ, уратыта диэн сүрэбэ унуохтаах уонна икки хабахтаах эбитэ үһү. Кырдьан баран оһохчут буолан, Чурапчыга санаторий туттуттарыгар оччолорго санга тарбанан ээр аныгылыы улахан нуучча оһобун оһорбут. Мунханы салайара эбитэ үһү, ол да иһин сэрии сылларыгар 70-наах оһонньору Чурапчылар көскө балыкка баралларыгар Булунна илдьэ барбыттар. Нуора күүстээх диэн киһиргэтэннэр, мунха анаар кынатын соботохтуу состороннор, өссө да олоруох, доруобуулаах киһи Булунна өлбүт дииллэр. Билиһини олонхохуттары аһам төрүт астыммат буолара, хайдах итинник ыллыы сатыллыларын түүннэри сэнээрэн истиэхтэрэй диэрэ. Нуора олонхото оһоннаах-төлөннөөх, дьону сэргэхситээри ойон туран бухатырдар оһуһууларын оһонноон көрдөрөн, балаһан истиэнэтин кырбыыра үһү.

Нуора Өлөксөйтөн төрөһүтүнэн үс оһо хаалбытыттан кыра уола Бүөккэ райсовекка суруксуттуу сылдьан, Аға дойду сэриитигэр Ильмень күөл чугаһыгар өлбүт, оһо хаалбатах. Бастакы кэргэниттэн Настаа диэн кыһа Собакин Касьян диэн Мырыла киһитигэр кэргэн таһсан, Дария диэн кыыс оһону төрөһүт. Дария Аммаға Чезезов Дьөгүөргэ кэргэн таһсан, икки уоллаах, сиэннэрдээх. Уола Уйбаачылла сэрии инбэлиитэ, икки уол, икки кыыс оһолоһмута.

Сиэннэрэ биэстэр, хос сиэннэр элбэхтэр. 1895 с. буолбут бастакы Бүтүн Россиятаабы биэрэпискэ суруллубутунан: «4 Хатылинский наслег, Бабагинский род, кочевье на урочище Чалла. Кривошапкин Николай Петрович 50 лет, жена Мария Ивановна 47 лет, Алексей Николаевич 24 лет, скотовод при отце, Филипп Николаевич 13 лет, скотовод при отце, воспитанница Николаева Парасковья Спиридоновна 14 лет». 1929 с. биэрэпис тохсунньу 27 к. дааннайдарынан Кривошапкин Алексей Николаевич 61 саастаах, кэргэнэ Надежда Николаевна 38 саастаах, уола Иван 14 саастаах, Петр 8 саастаах.

П.И. Кривошапкин,
пед.наука кандидата

Олонхоһут Нуора Өлөксөйө уонна кини удьуора

Нуора Өлөксөй аҕата Кривошапкин Ньюкулай-Хохоо кинээс, олохторо Чалла. Чалла урут күөлэ бүтэй анныгар диэри тилэри кэлэрэ, минньигэс эмис соболообо үһү. Хохоо кинээс Өлөксөй уонна Силип диэн уолаттардааба. Өлөксөйү аҕата эрдэттэн бэйэтиттэн тэһиппитэ үһү, онон олобун бэйэтэ онгостубут. Эрдэ ылбыт кэргэниттэн Настаа диэн кыыс ордон хаалбыт. Настаа Собакин Хасыйаан диэн Мырыла киһитигэр кэргэн тахсан Даайа диэн кыыс оҕону төрөппүт. Даайа Аммаба Чemezов Дьөгүүргэ кэргэн тахсан икки уоллаах, сиэннэрдээх. Иккис кэргэнэ Попова Нөнгүөһэ баай дьон кыыстара эбит. Аҕаар хараба эргэлээх буолан эргэ барбакка олорбутун Нуора Өлөксөй огдообо хаалан баран, кэргэн ылбыт. Нөнгүөһэ кытыгырас, бэйэтин кыанар, сытыы-хотуу дьахтар эбит. Ол гынан баран ыһыллабас соҕус буолан кэргэнин Өлөксөйү кытта онтон сылтаан үгүстүк кыһырсаллара үһү. Нуора Өлөксөйө уус-уран тыллаах, олонхолуурун дьон-сэргэ сэргээн истэллэрэ диэн кырдыбаастар ахталлара. Сангаран-ингэрэн бардабына киһиргэс соҕус дииллэрэ. Ол курдук, «Дойдум миэнэ Хатылы» диэн кинигэбэ 46—77 сс. Максим Сибиряков Нуора Өлөксөй уһун тылыгар балыйтаран онгорботобун да онгорбут курдук кэпсэнэн, хаайыы киһитэ буола сыспытын суруйбута баар. Аҕа дойду улуу сэриитин сылларыгар Чурапчы көһүүтүгэр хабыллан, Булунга балыкка үлэлии сылдьан сааһырбыт кырдыбас киһи ыарахан үлэттэн доруобуйата айгыраан күн сириттэн барбыт. Дойдутун дьоно ахталларынан Нуора Өлөксөй эдэр сааһыттан бэйэ-

тин кыанар күүстээх киһи эбит. Ол да иһин араас быһылааннарга түбэһитэлиий сылдыбыт. Олонхолууругар да омумнаах собуустук толороһо үһү. Нуора олонхото бэйэтин курдук омумнаах-төлөннөөх, дьону сэргэһитээри ойон туран бухатыырдар охсуһууларын оонньоон көрдөрөн балаһан истиэнэтин кырбаан лиһиргэтэрэ диэн билигин баар сиэттэрэ ахталлар. Кини «Хара дьоруо аттаах Хара Ньюргун бухатыыр» олонхото научнай киин архыбыгар уурулла сытар. Олонхону Горнай улуухун киһитэ Егор Егорович Лукин Хатылыга учууталлаан олорбут кэмигэр суруйбут. Егор Егорович фольклорист-хомуһааччы быһытынан Аһа дойду Улуу сэриитин иннигэр олонхону суруйууга республиканскай куонкурус биллэриллибитигэр бэрт элбэх олонхот олонхолорун суруйан киллэрбит. Кини үтүөтүнэн үгүс олонхо күн сириин көрдө, ол иһигэр, биһиги Өлөксөйбүт олонхото. Нуора Өлөксөй олонхотун биллиилээх фольклорист Г.У. Эргис «Ньюргун» диэн ааттаах олонхолор сюжеттарын схематын варианнарыгар киллэрбитэ кэрэхсэбиллээх. Олонхо сюжета айыы аймаһын араначчылааччы, күн улуухун көмүскээчи бухатыырдар бөлөхтөрүгэр киирсэр эрээри сырытыын— айанын, охсуһуутун ойуулааһына уратылаах. Олонхо сюжетнай-композиционнай тутулунан, уобарастарын эгэлгэтинэн, хоһоонунан хомоһойдук хоһуйбутунан чахчы иһиттээх-хомуостаах олонхот диэн олонхо күн сириин көрөн бэчээттэнэн тахсыытыгар быһаччы үлэлэспит В.В. Илларионов үрдүк сыанабылы биэрбитэ биһигини үөрдэр. Түгэнинэн туһанан Гуманитарнай чинчийи уонна аһыйах аһааннаах Хотугу норуоттар проблемаларын института М.К. Аммосов аатынан ХИФУ научнай техникескэй сэбиэтигэр уонна бэчээккэ бэлэмнээбит үлэһиттэргэ дириин махталбытын тиэрдэбит. Ол кэмгэ үлэлээбит нэһилиэк дьаһалтатын баһылыгар В.В. Ершов быһаччы көбүлээһининэн, бэркэ кыһаллан үлэлээһининэн, үп-харчы булан кини үтүө көмөтүнэн Хатылы нэһилиэгиттэн суруллубут олонхолор толору тиэкиһинэн дьонго-сэргэбэ, олонхону кэрэхсээчилэргэ тийэр кыахтанна, үтүө бэлэһинэн буолла.

Нуора Өлөксөйдөөх Уйбаан уонна Бүөтүр диэн икки уолламмыттар. Бүөтүр сэриин иннинэ суруксуттаабыт, кэргэн ылбатах. Аһа дойду сэриитигэр баран сырдык тыына быстыбыт. Билэр дьон этэллэринэн олус көнө майгылааһа үһү.

Иккис уола Уйбаан 12 сааһыттан «Кыһыл Аармыйа» колхозка чилиэнинэн киирбит. Ат айаһаан, Охотскайга таһаһас таһыытыгар

үлэлээн сылдыбыт. Аҗа дойду сэриитигэр Ленинградскай фронга сэриилэһэ сылдьан тынгатынан ыалдьан сыыйыллан инбэлиит буолан, дойдутугар төннөн кэлэр. 1945 с. Марфа Ивановна Филиппованы көрсөн кэргэн ылар, түөрт оҕону төрөтөн удьуордарын ууһаталлар. Ийэтэ Нөнгүөһэ хоту көһөрүллүүттэн соботоһун төннөн кэлэн өлүөр диэри, уолун аахха Уйбааннаахха олорбута.

Нөнгүөһэ атаһынан кыанар буолан Бабаҗаба олонорон түөртүүр чэй кэнниттэн сатыы интернат-оскуолаҗа аймахтарыгар Өкүүчэҗэ, Мындаҗайыга күнүнэн эдьийигэр Настаҗа баран эт, арыы асуөл сүгэн кэлэрэ үһү. Бастакы сиэннэрин Баанһаны, Клараны оҗолоһон, сиэн минһыгэс сытын сыттаан түһэҗэр олордор дьолу билэн, сиэн кыыһа Клара үс саастааҗар күн сириттэн барбыта. Нуора Өлөксөй соҗотох ситимэ түөрт оҗолоро, үгүс сиэн, хос сиэннэрэ олоһун салгыһылар, ааттарын ааттаталлар. Оҗолоро Уйбаан совхоз рабочаа этэ, кэргэнэ Мотрена Софроновна — үлэ бэтэрээнэ, 5 оҗолоохтор. Клавдия ГУНПЦ физиатрияҗа медсестранан үлэлээбитэ, үлэ бэтэрээнэ, биир оҗолоох, сиэннэрдээх. Анна — физиатр врач, биир кыыстаах, сиэннэрдээх. Петр — педагогическай наука кандидата, кэргэннээх, үс оҗолоох, сиэннэрдээх.

Уйбаан Алексеевич колхознай-совхознай тутуу бэтэрээнэ, сэрии кыттылааҗа буолан, кэлин куоракка олонорон олоһун түмүктээбитэ. Уйбаан унуоһунан улахан, кэлбит-барбыт, булар-талар, билингитэ эбитэ буоллар, эргиэмсик буолуох киһи хаалбыт быһыылааҗа. Кэргэнинээн Мааппалыын байылыаттык олорбуттара. Оҗолоро өй-санаа өттүнэн сайдалларыгар оччотооһу кэм сиэринэн ону-маны булан биэрэллэрэ, ол иһин оҗолор үгүс доҗоттордоохторо. Кэргэнэ Мааппа хоһоонһут, общественной үлэҗэ көхтөөх, өр кэмнэ дьааһылааҗа ньээнкэнэн үлэлээбитэ.

Мария Петровна Иустинова,

ССРС культуратын туйгуна,

*Чурапчы улууһун культуратын бэтэрээнэ,
Хатылы нэһилиэгин бочуоттаах олохтооҗо*

Олонхоһут Белых Михаил Иннокентьевич

Колхознай тутуу ветерана Татьяна Ивановна Иустинова (Максимова) олонхоһут туһунан бэрт кылгастык ахтыбыта. «Мэхээлэ

улахан толуу, нууччалыы көрүгнээх киһи этэ. Төрүттэрэ мэссээн-нэр диэн, бука, нуучча буоллахтара. Олус үчүгэй элэккэй майгылаах киһи этэ. Хонуу үлэтигэр, тутууга үлэлиирэ. Кэргэнэ Настаа колхозка ыанньыксыттаабыта. Мэхээлэлээх түөрт оҕолоохторо. Улахан уола эдэр сааһыгар бириискэбэ үлэлээбитэ, сааһыран баран тахсан олоро сылдыбыта. Кыра уола Кууһума сэрии толоонугар охтубута. Улахан кыыһа кэргэн тахсан, биир оҕолоох этэ. Кыра кыыһа Пелагея куоракка үөрэммитэ, сэрии сылларыгар сэбиэксэ үлэлээбитэ, эрдэ өлбүтэ. Онон Мэхээлэттэн ыччат уруу соччо тэнийбэтэх, онон кинини билээччи да аҕыйах буолуо. Мэхээлэ олонхолуурун истэр этим да, ханнык олонхону толорорун бу диэн өйдөөбөппүн. «Сылгы уола Дырай бухатыыр» диэн быһыылааба. Урут кыһынҥы уһун түүннэргэ олонхохуттар түмсэн олонхолууллара. Эмээхсин төһө да сааһырдар, олонхохут аймактарын Хотоохтон ыла кэпсээбитэ кэрэхсэбиллээх. Сурахха киирбит Хотоох туһунан В.Ф. Ермолаев «Чурапчы олонхохуттара» диэн кинигэтигэр анаан суруйбута. Кини суруйарынан, Хотоох Тыараһа диэкиттэн кэлэн олохсуйбут, олонхону өрө туһут, оҕото-уруута суох киһи курдук көрдөрөр. Араспаанньатын Болтоҕо, Хатылы кырдыабастарын кытта сэнэргэһэн баран, Ортойуукап буолуон сөбүн сэргэйэр.

Т.И. Иустинова кэпсириинэн, Хотоох абааһыны кытта ыллаһар сүдү олонхохут эбит. Араспаанньата Новгородов диэн буоларын чуолкайдык этэр. Хотоох соботох кыыһа Иустиновтарга-Ньоубуйааннарга кийиит эбит. Гаврил Иустинов-Ньоубуйаан Хатылы биир биллэр олонхохута. П.А. Ойуунускай Чурапчыга тахса сылдьан улуус үс биллэр олонхохутун Г.Г. Иустинов-Ньоубуйааны, И.В. Куличкин-Тимир Хаппабы, П.М. Петров-Куолай Уолун ыһыттаран олонхоллопта биллэр. Хотоох, Ньоубуйаан Хатылы, Болтоҕо нэһилиэктэрин XIX—XX үйэлэр киириилэригэр сурахха киирбит биллэр олонхохуттарынан биллэллэр быһыылаах. Г.М. Иустинов-Ньоубуйаан, дьон кэпсириинэн, ыаллары кэрийэ сылдьан олонхолоон, ылаан тахсар эбит. Эдэр сылдьан Охотскайга үс төгүл таһабаһытыннан тийэ сылдыбыт. Кэлин кырдыан баран дойдутугар тахсан олохсуйбут. Биэс оҕолообуттан, аҕатын батан. Г.Г. Иустинов олонхолообута биллэр. Аҕа дойду Улуу сэриитин иннигэр Хатылы олонхохуттара, ол иһигэр Г.Г. Иустинов-Ньоубуйаан Уола, М.П. Седалищев-Сүөдээх, олонхохуттар Петр Биэскин-Куолай Уола, Тимофей Козлов-Сомсойо, Прокопий Козлов-Тойуох Байбаба Үрүг Торбос сайылыкка мустан-

нар, оруолларынан үллэстэн олонголообуттарын туһунан олохтоох кырдыбаастар ахталлар. Е.Е. Лукин-Түммүт Дьөгүөр сэрии иннигэр фольклору хомуйууга улаханлык ылсыһан үлэлээбит фольклорист-хомуйааччы, 84 саастаах А.Н. Кривошапкин тылыттан «Хара дьоруо аттаах Хара Ньургун бухатыыр» олонхону кылгатын суруйбут. Төһө да кылгатын суруйуу диэтэр, түөрт үөрэх тэтэрээтигэр икки өттүнэн хоһоонунан суруйан дьэрэлиппит. Кылгатыгыта диэн бухатыыр айанын, охсуһуутун хатыланар сирдэрин хос ымпыктаан суруйбатах, ол эрэри олонхо сюжетын сайдыгыта толору бэриллибит. М.И. Белых олонхото тылыттан толору суруллубут. Бастакытынан «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхону учуутал И.П. Козлов 1940 с. суруйбут. Тиэкис көстөрүнэн ахсынны 29 күнүгэр суруллан бүппүт уонна Республикатаагы норуот айымныгытын дьиэтигэр конкурса анаан туттарыллыбыт. Норуот айымныгытын дьиэтин директора С.Аргунов, фольклорга методист П.Н. Попов своднай олонхону онготор правительственной комиссия эппиэттиир секретарыгар Д.К. Сивцевкэ аадырыстаабыт суруктара олонхо тиэкиһигэр тиһиллэ сылдьар. «Норуот айымныгытын дьиэтэ правительственной биригээдэбэ көмөлөһөр сыалтан бу норуот айымныгытын дьиэтигэр ааттанан суруллан киирбит «Дьулуруйар Ньургун Боотур» диэн 202 страницалаах олонхону эһиги туһаныгытыгар биэрэр. Ол иһин норуот айымныгытын дьиэтэ наадалаагынан ааҕар: «Бу олонхону суруттарбыт Белых Михаил Иннокентьевичка, суруйбут учуутал Козлов Иван Прокопьевичка үгүстүк үлэлээбиттэрин сыаналаан печатнай лиһин ааҕан харчы төлүүр сөптөөбүн (саныыр). Бу санааны сөбүлэһиэхтэрэ уонна толо-руохтара диэн норуот айымныгытын дьиэтэ эрэнэрин этэр». Оччотообута манлык ис хоһоонноох суруктар правительственной комиссия аатыгар Норуот айымныгытын дьиэтиттэн, биирдиилээн дьонтон да үгүстүк киирбитин архыып матырыйааллара кэрэһилииллэр. М.И. Белых олонхону суруйуу конкурсугар «Ала Хотобой» олонхотун быраатты Гаврил Спиридонович уонна Степан Спиридонович Борисовтарга суруйтаран, Аҕа дойду Улуу сэриитэ буолаары аҕай турдагына 1941 с. бэс ыйын 11 күнүгэр комиссия аатыгар аадырыстаан ыттарбыт. Быраатты Борисовтар диэннэр кимнээх буолалларын хатылылар билбэттэр. Аҕа дойду Улуу сэриитин кэнниттэн бырааттылартан биирдэстэрэ С.Борисов Сылан нэһилиэтин биир талба талааннааҕа Н.М. Дьяконов-Чөлөс тылыттан эмиэ «Ала Хотобой» олонхону суруйан архыыпка туттарбыт. Бу икки олонхону

быстахтык тэннээн көрдөххө, «Айдаарыкы сиэр аттаах» диэн ат эрэ аата сөп түбэхэр курдук, уоннаабы персонажтар ааттара, олонхолор сюжеттарын тутуллара ханан да майгыннаспаттар. Олонхохуттар бэйэ-бэйэлэрин кытта соччо алтыспатахтар, бииргэ олонголоон көрбөтөхтөр диэн сэрэйиэххэ сөп. Мантан сиэттэрэн Чурапчы Мырылатыттан төрүттээх фольклорист Г.М. Васильев хас да олонхохут, хас толоруу баар да сахаларга соччо олонхо баар диэн түмүктээн эппитэ сөп курдук. М.И. Белых «Ала Хотобой» олонхотун сюжетнай композиционнай тутула, персонажтар ситимнэрэ, ис хоһооно, киһи аахтар аабыан курдук, кэрэхсэбиллээхтик тангыллыбыттар. Үгүс олонхолорго этиллэрин курдук, Орто дойду олохтоохторо Үрүҥ Өндөл Тойон, Манган Тайбарыын Хотун тонхойо кырдыахтарыгар диэри оҕо диэн суох ыалын курдук көрдөрүллүбүттэр. Саха да олонхотугар, түүр-монгол тыллаах омуртарга эпостарыгар, чуолаан киргизтэр «Манастарыгар», кырдыан баран оҕолонуу матыбыа үгүстүк көстөр. Маныаха ыал ийэтэ көмүс унуоҕу көтөбөр, алтан унуоҕу араначчылыыр, иэримэ дьыэтин иччилиир туһугар кыһаллара, Аал Луук Маска олорор дойду иччитигэр Аан Асхарыма Хотунга үнэн-сүктэн көрдөһөрө уустаан-ураннаан көрдөрүллэр. Эр киһи-Үрүҥ Өндөл Тойон мохсоҕол кыыл тириитин, тумустары, тынграхтары кэтэн, сэттис халлаанга олорор Дьылба Хаан Тойонтон, Дьидьин Буурай Хотунтан үс төгүл төхтөрүйэн оҕо кутун-сүрүн көрдөһөрө этиллэр. Ол аата кинилэртэн төрөөбүт Ала Хотобой Үөһээ айыылартан төрүттээх үс саханы үөскэтэр, түөрт саханы төрөтөр, биэс саханы бийхэтэр мүччүрүйбэт төлкөлөөх, ыйыллыбыт ыйаахтаах киһи буолара сэрэйиллэр. Ол эрэри олонхо сюжетын сайдыыта үгүс утарсыылаах, моһоллордоох түгэннэртэн тангыллар. Ала Хотобой маннай мастаах дойдуга баппат мэник-тэник, сүөргү майгылаах курдук көстөр. Төрөппүт аҕатын Үрүҥ Өндөл Тойону санаатабын аайы үлтү таһыйар, убайын Көмүс Сурулааны сирэйин үлтү эттиир, эмиэ айыы бухатыырын Ньыгыл Борбуйу үрүҥ харабын өрө көрдөрбөт. Бүтэнигэр, сэттис халлаанга олорор Дьылба Хаан Тойон, Дьидьин Буурай Хотун көрдөһүүлэринэн, Кытаачай Бахсы уустар Ала Хотобойу үс түүннээх күн уутун-хаарын ыган, майгытын-сигилитин көннөрөн, дьыгнээх айыы бухатыыра гынан уһаараллар. Бухатыыр аатын-суолун ылынан, айыы аймабын араначчылыыр, күн улууһун көмүскүүр буолара хоһуллар. М.И. Белых «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхотун эмиэ конкурска анаан, учутал И.П. Козловка этэн биэ-

рэн, суруйтарбыта. Олонхо түмүллүбүт тиэкинин онгорууга, правительственной комиссия секретара Д.К. Сивцев-Суорун Омоллоон туруорсуутунан, «Дьулуруйар Ньургун Боотур» варианнара талыллан ылыллыбыттар. Г.У. Эргис «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхо академической таһаарыытын комментарийыгар «Ньургун Боотур» 12-с вариантын сюжетнай-композиционной тутулун схематын суруйбута. Ол иһигэр М.И. Белых олонхотун сюжета эмиэ баар. Олонхо суруллубут тиэкинин уонна Г.У. Эргис суруйбут сюжетнай схематын ааҕан көрдөххө, М.И. Белых «Дьулуруйар Ньургун Боотура» уратылааҕа көстөр. Биллэн турар, олонхо кириитэ уонна төрүөтэ атын олонхолорго майгынаһаллар. Мохтообот Моой Бухатыыр балтыгар күтүөттүү кэлбитэ этиллэр, Кыыс Кылаһамыан убайыттан сүбэ-соргу көрдүүр да, Ньургун Боотур игиэттэн эрэ кэбиһэр. Атын олонхолор варианнарыгар сүрүн герой маннык түгэннэ абааһы бухатыырын кытта күөн көрсөр, күрэс былдыһар дьалхааныгар киирэр. Кыыс Кылаһамыан мунур уһукка киирэн, тыынын тэскилэтэн сир-бэйдэ барар. Маннай Тимир Ньургустаанга тийэн көмө көрдүүр. Айыы бухатыыра Тимир Ньургустаан абааһы бухатыырын кытта күөн көрсөн көрөр да, сабырыйтаран. Кыыһы Кыыс Дэбилийэҕэ ыттар. Кыыс Дэбилийэ Кыыс Кылаһамыан көрдөһүүтүн ылынан, кинини көмүскүүр, араначчылыыр. Ньургун Боотур буутун этэ буһан, холун этэ хойдон, балтын быһһыырга турунар. Бу түгэнтэн ыла Ньургун Боотур айыы бухатыырын айанын-сыалын соругун толорор. Балтыгар Кыыс Кылаһамыанга күтүөттүү кэлбит Өксөкүлээх Биэтэстэйи, Тойон Мойдоруун бухатыыры кытта охсуһууга уустаанураннаан, араас сытыы түгэнинэн добуһуолланан хоһуллар. Кинилэр охсуһууларыгар Аан дойду атыһахтаах уу курдук айманар. Үөһээнни да айыылар, аллараангы да абааһылар, Орто да дойду олохтоохторо бары кыттыһаллар. Түмүгэр айыы бухатыыра Ньургун Боотур кыайан-хотон, Кыыс Дьэллиги кэргэн ылан, дойдутугар төннөр. Кыыс Кылаһамыан Нөрүөн Мүлгүстэйгэ кэргэн тахсар, онтон Кырбыйа Боотур Күн Туналыны кытта ыал буолаллар. Үс саха үөскүүр, түөрт саха төрүүр, дьоллоох-соргулаах олоҕо түстэнэр. Көстөрүн курдук, М.И. Белых «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхото саха омук героической эпоһын сүрүн онкулун, идеятын сөпкө көрдөрөр эрэри, сюжетын ис номоҕо олонхоһут тус бэйэтэ толорор тиэкинин түмэн көрдөрөр. Ол эбэтэр хас биирдии олонхоһут бэйэтин эпиче-

скэй репертуарын толоруутугар үйэтин тухары олонголообут олонхотун сүннүүн тутуһан толороро сэрэйиллэр.

М.П. Иустинова Хатылы библиотекатыгар пенсияҕа тахсыр диэри үлэлээбитэ, ССРС культуратын туйгуна, үлэ ветерана, Хатылы нэһилиэгин бочуоттаах олохтооҕо хомуйан суруйбута.

Норуот талааннаахтара

XX үйэ бастакы аҥаарыгар биһиги нэһилиэкпититтэн Баин Андрей, Белых Михаил Иннокентьевич, Лука, Александр-Чөкчөнө, Григорий-Баадьай Григорьевич Козловтар, Тимофей Иванович Козлов-Сомсойо. Иустинов Гаврил Михайлович — Ыспарааньскай кулуба оҕото Ньоубуйаан, Иустинов Григорий Гаврильевич-Ньоубуйаан Уола, Попов Василий Павлович, Попов Семен-Санньылыкы уола, кини быраата Ытыйар Бүөтүр у.д.а. сүүрбэччэ олонхоһут, Ульяна Платонова, Седалищев Сүөдээх курдук ырыаһыттар бары биир кэмнэ кэриэтэ ыллаан-туойан ааспыттар.

XX үйэ бастакы аҥаарыгар биһиги нэһилиэктэн:

Баин Андрей Дмитриевич

Белых Михаил Иннокентьевич

Козлов Лука

Козлов Александр (Чөкчөнө)

Иустинов Гаврил Михайлович (Ыспараанскай кулуба оҕото Ньоубуйаан),

Иустинов Григорий Гаврильевич (Ньоубуйаан уола)

Попов Василий Павлович

Попов Семен (Санньылыкы уола),

Попов Петр (Санньылыкы улун быраата Ытыйар Бүөтүр)

Платонова Ылдьаана-Уус Ылдьаана

Седалищев Михаил Данилович (Сүөдэх) курдук ырыаһыттар бары биир кэмнэ кэриэтэ ыллаан-туойан ааспыттар

Козлов Григорий Григорьевич-Баадьай

Бабаҕаҕа Үрүн Торбос сайылыкка олонхоһуттар олонхо уобарастарынан:

Ньоубуйаан-Айыы бухатыыра

Седалищев Михаил Данилович — Сүөдэх — айыы дьахтара

Биэскин Бүөтүр-Куолай Уола — абааһы бухатыыра

Козлов Тимофей Иванович — Сомсойо — абааны кыыһа
Козлов Прокопий-Тойуох — тонус бухатыыра буолан мустан ылаан-туойан көрдөрбүттэрин уос номоҕо оностон кэпсииллэр.

М. Неустроев

Сахаада. — 1993. — Алтынньы 7 к.

Гаврил Михайлович Иустинов-Ньобуйаан

Гаврил Михайлович-Ньобуйаан, Иустинов Мэхээлэ Ыспараанскай кулуба улахан уола. Бэйэтин кэмигэр олонхоһутунан да, хаартылыыр да идэлээбинэн биллибит киһи. Дьэ кэргэнин үс төгүл эһэн, ыллыы, хаартылыы Охотскай муораба тийэ баран хаалара үһү. Биэс оҕолоох. Оонньуу-көр туппут киһитэ эбит. Кэлин дойдутугар кэлэн кэргэнигэр Мотуруонаба унуобун туттарбыт.

Оҕолоруттан улахан кыыс Матрена Мындабаайыга Саввин Еремей диэн киһиэхэ кэргэн тахсан, биир уол, биир кыыс оҕоломмуттарыттан билигин ким да суох. Орто кыыс Болтоҕо Сорукай Сүөдэр диэн киһиэхэ кэргэн тахсыбыт. Кыра кыыс Алаапыйа Иустинов Иван Никитичкэ кэргэн тахсан түөрт оҕону төрөппүт, онтон соҕотох Максимова (Иустинова) Татьяна Ивановна хаалбыт, билигин Хатылыга олорор, икки оҕолоох, сиэnnэрдээх.

Уолаттарыттан Киргизэлэй аҕатын батан олонхоһут, кэргэннэнэн Хангас Эбэбэ, «Кыһыл сиэмэ» колхозка киирэн икки уол оҕону төрөппүтэ, кыра уола ыалдьан өлбүтэ. Билигин улахан уола Гаврил Григорьевич Иустинов, хоту көһөрүллүү кыттыылааба, Чурапчыга олорор, түөрт оҕолоро бары ыаллар, оҕолордоохтор.

Олонхоһут Гаврил Михайлович Иустинов-Ньобуйаан

Абалара Мэхээлэлээх олохторо Хангас Эбэ Лахалды. Ыспараанскай кулуба диэн аатынан дьонугар-сэргэтигэр биллэр.

Үс уоллаах: улахан уол — Хабырыыс-Ньобойоон, орто уол — Кылыһыт Ньукулай, кыра уол — Сиэдэрэй Сэмэн. Үс кыыстаах: улахан кыыс аата биллибэт, Өлүөсэ Аккыдап ийэтэ. Орто кыыс — Өкүлүүн, Чампы уола Көстөкүүн диэн киһиэхэ кэргэн тахсан түөрт уолу, икки кыыһы төрөппүт. Кыра кыыс Сөдүөччүйэ Лука Козловка

кэргэн тахсыбыт, оџо-уруу хаалбатах. Ыспарааньскай кулуба уолатара бары сүрдээх арыгыһыт, хаартыһыт буоланнар аҕаларын баайын өлбүтүн кэннэ ыһан-тоџон бүтэрбиттэр. Улахан уол — Хабырыыс-Ньџойоон ырыаһыт, олонхохут, хаартыһыт идэлээх киһи буолбут. Кини дьэиэ кэргэнин үс төгүл эһэн ыллыы-хаартылыы Охотскай муораџа тийэ кэриимнии баран хаалара үһү. Кэргэнэ Мотуруона аймахтарыттан сүөһү-ас ылан оџолорун иитэлээбит. Оччолорго бэргэһэлэммит дьахтар кэргэниттэн арахсар бырааба суох эбит. Хабырыыс кэлин дойдутугар кэлэн унуоџун кэргэнигэр туттарбыт. Барыта биэс оџоломмуттар. Улахан кыыс Мындаџаайыга Саввин Еремей диэн киһиэхэ тахсан, уоллаах кыыс оџоломмуттар да аат ааттатар киһи хаалбатах. Орто кыыс Болтоноџо Соруукай Сүөдэр диэн киһиэхэ кэргэн тахсыбыт, ким да хаалбатах. Кыра кыыс Алаапшыя Үстүүнэп Уйбаан Никитичкэ кэргэн тахсан түөрт оџону төрөппүт. Онтон соџотох Үстүүнэбэ (Максимова) Татьяна Ивановна хаалан ийэтэ өлөн эбэтигэр Мотуруонаџа иитилибит. Уолаттарыттан Киргилэй аҕатын батан олонхохут-ырыаһыт буолбут. Уол оџону төрөтөн аҕатын Хабырыыс-Ньџойоон аатын биэрбит. Хабырыыс-Ньџойоон соџуруунан-хотунан кэриимнии сылдьан ханнык олонхолору ыллаабыта улаханлык биллибэт.

Ньџуйаан Уола олонхохут Киргилэй

Киргилэй аҕатын Хабырылланы удьуордаан олонхохут, ырыаһыт буолбут. Орто унуохтаах, суптугур сэнийэлээх, саһархай эриэнинэн көрбүт харахтаах киһи этэ. Бастакы кэргэнэ — Ойуун Ефим кыыһа. Киниттэн оџото суох. Иккис кэргэниттэн Өкүлүүнтэн икки уол оџоломмутуттан кыра уол оџо дьангыгар ыалдьан өлбүт. Улахан уол — Иустинов Гаврил Григорьевич 1928 сыллааџы төрүүө. Аҕата Киргилэй өлөрүгэр Гаврил аџыс-тоџус саастаах уол эбит. Аҕатын үчүгэйдик өйдөөбөт.

Арай билигин оройуонҥа баар таас дьэиэ анныгар урут мас тырыбына баара, онно тахсан ыллыырын биир ачыкылаах киһи суруйарын өйдүүбүн, сэрэйдэххэ П.А. Ойуунускай буоллаџа буолуо. Туох да хаартыска хаалбатаџа. Дьон кэпсээнинэн олонхолообут олонхотун аата «Ньџоџалдьын кугас аттаах Тойон Дьаџарыма бухатыыр», «Эрэйдээх-буруйдаах Эр Соџотох бухатыыр», атын олонхо-

лорун өйдөөбөппүн. Эрдэ өлөн ајам туһунан тугу да билбэппин», — диир Гаврил-Кытайбан. Киргизэлэйи 1937 с. П.А. Ойуунускай куоракка илдэе киирэн олонхолоппут. Онно бириэмийэ ылан тахсыбыт. Собуруобай саппыкы, патефон, кэргэнигэр буобура сон ајалбыта үһү. Хангас Эбэ сайылыкка олорон, сэрии иннинэ сарсыарда, кизһэ ферма балајаныгар мустан олонхолууллара үһү. Үөрэбэ суох, «Кыһыл сиэмэ» колхозка киирэн хонууга үлэлээбит. 1940 с. ийэтэ Мотуруона эмээхсинниин биир сылга өлбүттэр. 2011 с. А.Н. Кривошапкин «Хара дьоруо аттаах Хара Ньюргун бухатыыр» диэн кинигэтигэр Киргизэлэй «Күн Тулуур бухатыыр» олонхотун сюжетын Егор Седалищев суруйбута бэчээттэнэн тахсан үйэтитилиннэ. Киргизэлэй өссө «Айыы Доруяа бухатыыр» олонхото архыыпка харалла сытар.

Урукку кэмнэ норуот уус-уран айымныытын ингэн-тонгон үөрэтии, урукку олонхоһуттары, ырыаһыттары сэргээн истии, үйэтитии суоја. Ол иһин буоллаја, нэһилиэктэр аайы норуот талааннаахтарын туһунан сэһэн-кэпсээн бэрт кэмчи. Бу кэлин национальной концепция киириэбиттэн уруккуну сэргүтэр, ону-маны хасыһар буолбуппут. Син кыра да буоллар кырдыајастарган ыйыталаһан, ыллаан-туойан ааспыт дьоммутун абыяаја биллибит. Киргизэлэйтэн соботох ситим Иустинов Гаврил Григорьевич-Кытайбан бэрт кыра сааһыттан тулаайах хаалан, оччотооју оја сиэринэн эрэйи-кыһалјааны билэн улааппыта. 1942 с. ийэтин Өкүлүүнү кытта Хоту көһөрүүгэ барсан, аас-туор олох кинини батыһа сылдыбыта. Дойдугар кэлээт, колхоз үлэтигэр уйгулаах олоју тутуһан үлэ-хамнас үөһүгэр түспүтэ. Гаврил унуојунан кыра, өрүһүспүт курдук сангарар. Өрүү кэпсии сылдыар, эдэригэр бэрт сэргэх киһи этэ. Ол курдук, Ершов Ньюкуус үлэһит үтүөтэ сылгыһыт киһини кытта энэрдэһэн араас ахсым сылгылары айааһыыра, түргэн туттунуулаах, улгум майгылаах буолан Ньюкууска собүлэтэрэ.

Ийэтэ Өкүлүүн көһүүттэн кэлэн баран, Илларионов Василий Алексеевичка кэргэн тахсан, икки кыыс ојоломмуттара. Маачаха ајата Татьяна диэн кыыстааја, онон Гаврил соботохто байа түспүтэ. Татьяналыын олус эйэлээхтик энэрдэһэн сылдыбыттара, истинник санаһаллара, хардарыта ыалдыттаһаллара. 1955 сылтан Бөтүүнэбэ Анна Иннокентьевналыын 48 сыл бииргэ олорон утуу-субуу түөрт ојоломмуттара. Гаврил олох кыра сылдан ајатын ырыатын-тойугун сэргээн истэрин, үтүктэн ыллыабын чугас дьоно сэнээрбэтэхтэрин, ырыаһыт киһи үһүн сонноммот диэн өйгө-санааја иитэллэрэ диэн курутуйан кэпсииллэрэ.

Бэйэтэ үөрдэбинэ-көттөгүнэ сахалыы хохуйан ыллыыра, бычыгыраччы күлэрин сөбүлүүрэ, үөрүннээн, дьэллэм майгылааба. Кыра буолан абатын туһунан үчүгэйдик өйдөөбөтүттэн сааһыран олорон хомойоро. Хатылынан, Мырыланан, Хоптобонон олоро сылдыбыттара, кэлин Чурапчы сэлиэннэтигэр уһайбалаах дьиэ атыылаһан ньир бааччы олорбуттара. Оболор бары ыал буолан сиэннэри бэлэхтээн дьоннорун үөрдүбүттэрэ. Урукку тонмута-хаппыта таайан атабынан моһуогурбута, ыарахан ыарыыттан 2009 с. орто дойдуттан барбыта.

Саха АССР народнай, РСФСР үтүөлээх артыыһа Г.Г. Колесов «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхону грампластинкаба уһултаран таһаарбытын, дьонум атыылаһан ылан киэһэ аайы биирдии пластинканы дуоһуяа истэллэрэ уонна аһам бу ырыаларга мин аһам, эһиги эһэбит Киргизэлэй кыттыгастаах, П.А. Ойуунускай эһэбитин ынгыран олонхолоторо, куоракка кытта киллэрэн ыллата сылдыбыта диэн, киэн тутта кэпсиирэ диэн уола Василий ахтар. Ньохойоон уола Киргизэлэй утума салғанар. Ол курдук, Гаврил улахан кыыһа Ирина тарбабар талааннаах иистэннээн этэ. Божедонов Аркадий Васильевичка кэргэн тахсан түөрт оболоммута. Улахан уол — Иннокений Манган пордугар старшай энергетик, үс оболоох. Орто уол — Василий улуустаабы телевышкаба техник, кэргэннээх, үс оболоох. Кыыстара Алена халбаһыы онорор сыахха технологийнан үлэлиир. Кэргэннээх биир оболоох. Кыра уол эһэтин аатынан Ганя куоракка коммунальной строительной техникум студена. Иккис кыыс — Айталиана идэтинэн медсестра, өр сыл балыыһаба үлэлээбитэ. Кэргэнэ Фомин Дмитрий Федорович РЭС электригинэн өр сыл үлэлээбитэ. Түөрт оболоохтор. Улаханнара Маша эдэр сааһыгар өлбүтэ. Улахан уол — Константин идэтинэн суоппар, кэргэннээх, үс оболоох. Кыра уол — Федор электрик РЭС үлэһитэ, кэргэннээх, биир кыыс оболоох. Кыра кыыс Зоя оҕо эрдэбиттэн инбэлиит. Уоллара Василий кэргэнинээн Натальялыын полиграфист идэлээхтэр. Василий билигин таксист тарбабар талааннаах уус. Наталья пенсияба олорор иистэннээн. Дьиэ кэргэн үс оболоохтор улахан кыыс Аня кэргэннээх, үс оболоох. Уоллара Дьулус оскуолаба сылдьан «Дьийэрэнкэй» оҕо үнкүү ансамблыгар дьарыктаммыта, араас конкурстар лауреаттара, дипломаннара. Кыра кыыс Дуня оскуолаба үөрэнэр кэмигэр музыкальной оскуолаба фольклорга сылдьан тойуктуурга, чабырбахтыырга, хомустуурга үөрэммитэ. Билигин үрдүкү музыка оскуолатыгар флейта кылааһыгар үөрэнэ сылдьар. Кыра кыыс Татьяна уһуяан үлэһитэ,

иистэннээн, көрдөөх-күлүүлээх сценкаларга оонньуур, түөрт оҕолоох. Кыргызтар Устинья, Жанна, Ньюргунун үлэһиттэр. Уоллара Андрей Дьокуускайдаабы культура колледжын студена.

Мария Петровна Иустинова,

ССРС культууратын туйгуна,

*Чурапчы улуунун культууратын бэтэрээнэ,
Хатылы нэһилиэгин бочуоттаах олохтооҕо*

Ньобуйаан Уола олонхоһут Киргизэлэй

Киргизэлэй аҕатын Хабырылланы батан олонхоһут, ырыаһыт буолбут. Орто унуохтаах, суптугур сэнийэлээх, саһархай, эриэнинэн көрбүт харахтаах киһи этэ. Бастакы кэргэнэ Ойуун Ефрем кыһа, киниттэн оҕото суох. Иккис кэргэниттэн Өкүлүүнтэн икки уол оҕолообуттан кыра уол оҕо дыһыгар ыалдьан өлбүт. Улахан уол Иустинов Гаврил Григорьевич билигин баар, аҕата Киргизэлэй өлөрүгэр 8-9 саастаах уол эбит. Аҕатын үчүгэйдик өйдөөбөт. Арай билигин оройуонуга биир таас дыһэ аһыгар урут мас тырыбына баара, онно тахсан ыллыбырын, биир ачыкылаах киһи суруйарын өйдүүбүн, сэрэйдэххэ, Платон Алексеевич Ойуунускай буоллаҕа буолуо, туох да хаартыска хаалбатаҕа, диэн ахтар. Дьон кэпсээнинэн, олонхолообут олонхолорун ааттара «Ньюобалдын кугас аттаах Тойон Дьаҕарыма бухатыыр», «Эрэйдээх-буруйдаах Эр Соҕотох бухатыыр» диэн эбиттэр. Атын олонхолорун өйдөөбөт. Аҕата эрдэ өлөн, кини туһунан тугу да билбэппин диір төрөппүт уола Гаврил (Кытайбан).

Киргизэлэйи 1937 с. П.А. Ойуунускай куоракка илдэ киирэн олонхолоппут, онно бириэмийэ ылан тахсыбыт. Соҕуруобай саппыкы, патефон, буобура сон аҕалбыта үһү. Ханас Эбэ сайылыкка олорон сэрии иннинэ сарсыарда, киһэ ферма балаҕаныгар мустан олонхолууллара үһү. Үөрэбэ суох. «Кыһыл сиэмэ» колхозка киирэн үлэлээбитэ. 1940 с. ийэтэ Мотуруона эмээхсинниин биір сылга өлбүтэ.

Г.Г. Иустинов *кэпсээниттэн сурулунна*

Олонхоут Седалищев-Сүөдээх

Сурукка киирбитинэн, Михаил Данилович Седалищев-Сүөдөх 1889 с. Одьулуун нэһилиэгэр төрөөбүт. Седалищев Гаврил Данилович диэн убайдаах. Кинилэр 8-9 саастарыгар Бабаҕа үрэххэ көһөн кэлэн олохсуйбуттар. Мэхээлэ кыра сааһыттан олонхоуттары сэргээн истэр эбит, улаатан баран олонхолуур буолбут. «Эдэр сааспар ыалга хамначыттаабытым. Болтонго баайыгар 9 сыл үлэлээбитим», диэн оҕолоругар кэпсиирэ үһү. Сивцев баайга Түөйэ үрэххэ 7 м Дирингнээх булуус хаспыт, ол булууһа өргө диэри турбута үһү. Урукку ШКМ, балыһа, санаторий дьиэлэрин тутууларыгар үлэлээбит. Олонхолуурун билэн, П.А. Ойуунускай хаста да олонхолото сылдыбыт. Болтонго нэһилиэгэр Сталин аатынан колхоз ыһахтарыгар олонхолуурун түһунан иппит уола Хатылы биир кырдыаһа, 75 саастаах Петр Михайлович Седалищев ахтар. Михаил Данилович колхознай тутуу биир актыыбынай кыттыылааҕа, төһүү үлэһит, сэри саҕана «Саха сириҥ үтүөлээх кыдамаһыга» ааты ылбыта. Бэйэтин төрөппүт соҕотох кыһын Аана уолаттара Атласовтар удьурдарын салгыыллар. Улахан сиэнэ — саха кутун инэриммит Василий Николаевич Атласов. Михаил Данилович Седалищев 1959 с. өлбүтэ.

Хатылы олохтооҕо

П.М. Седалищев кэпсээнигиттэн сурулунна

Олонхоут Седалищев Михаил Данилович-Сүөдээх

Сурукка киирэринэн Седалищев Михаил Данилович — хос аата Сымнаҕас уола Сүөдээх. Сүөдээх 1889 сыллаахха Одьулуун нэһилиэгэр төрөөбүт.

Седалищев Гаврил Данилович диэн убайдаах. Кинилэр 8,9 саастаахтарыгар Бабаҕа үрэххэ көһөн кэлэн олохсуйбуттар. Эдэр сааһыгар ыал хамначчыта, Болтонго баайыгар 9 сыл үлэлээбитим диэн оҕолоругар кэпсиирэ үһү. Сивцев баайга түөйэ үрэххэ сэттэ метр дирингнээх булуус хаспыт, ол булууһа өргө диэри турбута. Урукку ШКМ, балыһа, санаторий дьиэлэрин тутуугар үлэлээбит. Михаил Данилович колхознай тутуу биир активнай кыттыылааҕа сэри саҕана «Саха сириҥ үтүөлээх кыдамаһыга» диэн ааты ылбыт.

Мэхээлэ күүлэйдэргэ иннин биэрбэтэх чулуу охсооччу, үрдүк унуохтаах, бэрт холку майгылаах мас ууһа, Оҥоһуктара олус модьутаҕа буолалларын иһин «Муодарынай уус» дииллэрэ. Эһэбит от охсорого хотууру таптайарга саха сиэригэр-туомугар өрүү үөрэтэ-такайа сылдьара диэн ахтан суруйар соботох төрөппүт кыһа Аана улахан уола Василий Николаевич Атласов Мэнэ Хангалас оройуонун бочуоттаах олохтооҕо, Норуоттар доҕордоһууларга орден кавалера, Юрий Сенкевич аатынан национальной бириэмийэ лауреата «Лучший оригинальный музей России» диэн үрдүк аат хаһайына. Мэхээлэ кыра сааһыттан олонхоһуттары сэргээн истэрэ улаатан баран, олонхолуур буолбут. Олонхолуурун билэн П.А. Ойуунускай олонхолото сылдыбыт. Болтоҕо нэһилиэгэр Сталин аатынан колхоз ыһаахтарыгар олонхолуура диэн ииппит уола Хатылы ытык кырдыбаһа Петр Михайлович ахтар. Седалищев М.Д. 1959 сыллаахха өлбүт. Сиэнэ Василий Николаевич өр сыл Саха сиригэр туризм сайдытыгар үлэлээн Россия норуоттар икки ардыларынаабы туризм академиятын бочуоттаах академига. Саха правительствотын иһинэн үлэлиир туризм координационнай сэбиэтин чилиэнинэн үлэлии-хамсыы сылдьар саха биир саарына буолар. Кинилэр 1959 сылтан Сотоҕо олохсуйан олорубуттара. Эдьийдэрэ ийэтин аатынан Аана Ленин аатынан совхозка ньирэй көрөөччүнэн үлэлээбит, «Бочуот Знага» орден кавалера икки оҕолоох, сиэннэрдээх. Быраата Михаил сельхозтехникаҕа ууһунан үлэлээбит, ССРС бочуоттаах донора оҕолордоох, сиэннэрдээх. Балта Мотрена повар идэлээх, түөрт оҕолоох, сиэннэрдээх. Кыра быраата Петр сельхозтехникаҕа слесарынан үлэлээбит, дэгиттэр маастар, оҕолордоох сиэннэрдээх, билигин Майаҕа олороллор. Атласов В.Н. кэргэнэ Валентина Иннокентьевна (Алгыстыына) идэтинэн омук тылын учуутала. СР култууратын үтүөлээх үлэһитэ. Улахан уоллара Александр инженер үөрэхтээх, ОАО Сахатранснефтегаз, ЛПУМГ диэн тэрилтэҕэ үлэлиир, сахалыы тутуу маастара, икки оҕолоох, сиэннэрдээх. Кыра уола Николай культура колледжын бүтэрэн ИП туризм эйгэтигэр үлэлиир. Кэргэннээх, уол оҕолоохтор. Кыыстара Анна Саха госуниверситетын саха тылын факультетын бүтэрбит, салгыы кэтэхтэн үөрэнэн юрист идэтин баһылаан үлэлии сылдьар. Кэргэннээх, икки уол оҕолоох. Ииппит уола Петр Михайлович Седалищев элбэх сиэннэри уонна хос сиэн оҕолору бэлэхтээн Мэхээлэ Седалищев-Сүөдээх удьуора кэнгиир, тэнийэр.

Мария Петровна Иустинова

Ырыаһыт

Алексей Андреевич Протопопов (Ыга Үктүүр)

Уруккута Чэппиэдэй Хатылы нэһилиэгэр Атах алааска төрөөбүт. Тас көрүнгүнэн кыра унуохтаах гынан баран, сүрдээх көндөй куоластаах, дэлбэритэ ыстанан ырыаһыт, олонхохут киһи эбит. Бэйэтэ кырыымпа онгостон, ону тыаһата-тыаһата ыллыыра, айылбаттан айдарыылаах ырыаһыт, олонхохут, бэйэтин син кыанар киһи үһү. Ыалларга, табаарыстарыгар, дьиэ кэргэттэригэр олонхолууругар кыыс, бухатыыр, абааһы уолун, кыыһын ырыаларын тус-туспа арааран онороро. Оччотообуга ааҕар балаҕанна пьесаҕа оонньуура, билинни кэм эбитэ буоллар, талааннаах артыыс буолуох этэ диэн балта, Хатылы олохтооҕо, Пелагея Андреевна Соловьева ахтар. Алексей Андреевич 1964 с. өлбүтэ. Оҕолоро билигин Хатылыга олороллор.

*Хатылы олохтооҕо П.А. Соловьева
кэпсээнигэр сурулунна*

Ырыаһыт Өлөксөй-Ыга Үктүүр

Ырыаһыт Өлөксөй-Ыга Үктүүр уруккута Чэппиэдэй Хатылы нэһилиэгэр Атах алааска төрөөбүт. Тас көрүнгүнэн кыра унуохтаах гынан баран киэн хара харахтаах, дэлбэритэ ыстаммыт курдук, улахан сангалаах, ырыаһыт, олонхону толорор киһи эбит. Бэйэтэ кырыымпа онгостон ону тыаһата-тыаһата ыллыыра, айылбаттан бэриллибит ырыаһыт. Бэйэтин кыанар күүстээх, Сугулаанна ферма хотонун тутта сылдьан өһүөттэн-өһүөбэ бэрт чэпчэкистик ыстанара, буордьут, ыалларга булуус хаһара. Ыалларга, табаарыстарыгар дьиэ кэргэннэригэр олонхону толороругар кыыс, бухатыыр, абааһы уолун уонна кыыһын ырыаларын тус-туспа арааран толороро. Оччолорго баар ааҕар балаҕанна пьесаҕа оонньуура, билинни кэм эбитэ буоллар талааннаах артыыс буолуох этэ диэн балта Пелагея Андреевна ахтар. Алексей Андреевич 1964 сыллаахха ыалдьан өлбүтэ. Улахан кыргыттары Зоя, Мария Одьулуун нэһилиэгэр кэргэн тахсан элбэх оҕолонон-урууланан нэһилиэк биир бастыг киэн туттар ыаллара буолбуттара. Кинилэр ааттарын оҕолоро, сиэннэрэ ааттаталлар. Улахан уола Уйбаан колхоз, совхоз төһүү үлэһитэ тракторист, комбайнер бастыга этэ. Улахан кыыс Өлөксөөс оонньууга-көргө көхтөөх,

хомоёой тыллаах оһуохайдыт. Кинилэр дьонноро эрдэ өлөннөр бырааттаах балтыларын бэйэлэрэ ииппиттэрэ, дьиэ-уот тэриммэтэхтэрэ.

Оболоруттан кыһа Анна уонна сиэннэрэ Хатылыга олороллор. Кини кыралаан хоһоон суруйан бэйэтэ мелодиялаан ыллыбырын сөбүлүүр, оонньуулаах-дьээбэлээх киһи. Кыра уол Наум айылбаттан талааннаах баянист. Наума суох ханнык да бырааһыннык, концерт ытыллыбат буолара. Булун кыһын Марияны кэргэн ылан, дьиэ-уот тэринэн, түөрт оһону төрөтөн совхоз биир тутуах үлэһитэ этэ. Наум сиэнэ Уруйдаана кыра сылдьан ыллыбырын-туойарын сөбүлүүрө, баһар, эһэтин туйабын хатарыа диэн сэмээр кэтэһэбит. Өлөксөйдөөх бииргэ төрөөбүт быраатын Ыстапаан кыһын Ольганы ииппиттэрэ. Ольга кыра эрдэбиттэн ырыа куттаах ыалга иитиллибитэ, 40 сыл эстрадаҕа үлэлээн СР культуратын туйгуна. Саха сиригэр эстраднай ырыа сайдытыгар эдэр ыччаты уһуйар. Дьокуускай куоракка олорор, кэргэннээх, икки уол оһолоох.

Ырыаһыт Өлөксөй-Ыга Үктүүр олоһо сиэннэринэн, хос сиэннэринэн салбанар.

Мария Петровна Иустинова

Уос Ылдыана — уос номоһор

Көнтөстөөх диэн алааска тимир ууһа ырыаһыт, ыһыах ыһааччы Ылдыана Былатыанаба олорбут. Кэргэнэ Былатыанап диэн эбит. Ылдыана кыыс, дыахтар киэргэлин, симэбин онорорго, тимиринэн уһанарга ааһан иһэр кэриим ууһуттан үөрэммит. Ылдыана илин—кэлин кэбиһэрдэри, араас бөбөхтөрү, кылдыылары, туһахталары, ытарбалары, биһилэхтэри көмүһүнэн тардан уонна кутан онортуура. Остуол тэрилин, араас чаанньыктары, ньуоскалары, үрүүмкэлэри, саахарымсалары көмүһүнэн солотуулаан, тангаралары көмүһүнэн араас көрүнгүн, ат көмүс симэбин олоччутун, этэрбэс киэргэл көмүс симэбин онорор уһулуччу талааннаах көмүс ууһа дыахтар этэ. Чугастаабы энгэрдээби баайдара көмүс онһоһукка наадыһыларын толорбута, эргэ сүктэр кыргыттарын киэргэлин олоччу онһорон ситэрэн бизэрэрэ. Кини онһорбут көмүс онһоһуктарыттан сорох көрүнгэ билигин Чурапчы кыраайы үөрэтэр музейыгар бааллар. Ылдыанаалаах сэниэтик олорор ыһыах ыһар эбиттэр. Өтөхтөрүгэр икки дьиэ-

лээх этилэрэ, ампаардарыгар кымыс онгорор симиир иһиттэр, араас сахалыы чорооннор, кытахтар, туос иһит эгэлгэтэ баара үһү. Улуус кулубата Кытаанах баайа Күүрэй Попов ыһыаҥар Уус Ылдьаананы куруук ыллатара үһү. Кинилэр бэйэлэриттэн оҕолоро суох буолан собуруу Бабаҕаҕа олохтоох Аржаковтартан тулаайах хаалбыт Миитэрэй диэн уолу иитэ ылбыттар. Уус Ылдьаана тулаайах оҕону иитэ ылан сыыстарбатах эбит. Күн сириттэн симэлийэн сүтэ сыспыт аҕа ууһа Дмитрий Аржаков-Платонов төрөппүт биэс оҕотуттан салҕанан билигин халын Платонов аймах тэнийэн үөскээтэ. Ол курдук, кыра уолун Константин хос сиэнэ Ира Платонова сүүс харахтаах дуобакка дьахталларга Россия чемпиона, эдэрдэргэ Аан дойду чемпионатын кыайыылааҕа, спорт Норуоттар икки ардыларынааҕы кылаастаах маастара. Биир дойдулаахпыт, кыраайы үөрэтээччи Н.Н. Аржаков Уус Ылдьаана туһунан «Кыыс Куо» иккис нүөмэригэр 2012 сыл Уус Ылдьаана диэн кимий» диэн ыстатыйата тахсыбыта. Манна сурулларынан Уус Ылдьаана унгобун тааһа ииппит уолун Аржаков-Платонов Дмитрий Спиридоновичтыын биир эбит. Суруга латынныны ону аахпыта «Бу таас анныгар көмүллэ сытар Боотурускай улус Супсук Болугур нэһилиэгэ Ылдьаана Дьэкиимэбинэ Былатыанаба — уус эмээхсин диэн сааһа — 84, өллө 1929 сылга, тохсунньу ый 21 күнүгэр». Онон урут эрдэ кинигэбэ суруллубутунан аҕатын аата Прокопьевна диэн суруллубута уонна сааһа сыһыата бу мэнэ тааска суруллубутунан чуолкайданна. 1896—1902 сс. Сибиир олохтоохторун олохторун-дьаһахтарын, сиэрдэрин-туомнарын үөрэтэр экспедиция тэриллэн, үгүс матырыйаал хомуллан Нью-Йоркка баар музейга харалла сытар. Олортон Владимир Иохельсон түһэрбит хаартыскаларыттан 1902 сыллаахха ыам ыйыгар буолбут ыһыах церемонията урукку Боотурускай улууһугар ытыллыбытын туһунан «Илин» сурунаал 1998 сыллаах бастакы нүөмэригэр суруллар. Бу ыһыахха Уус Ылдьаана кыттыыны чахчы ылбыта. Уус Ылдьаана туһунан бастаан нэһилиэк олохтообуттан Максимова Т.И. кэпсээнигтэн, «Ай» студия салайааччыта, РФ журналистарын союһун чилиэнэ, ССРС, СР культуратын туйгуна В.Д. Пинигина уонна кыраайы үөрэтээччи Н.Н. Аржаков-Боло Уус хомуйбут матырыйаалларын туһанным.

Мария Петровна Иустинова

Сэһэнньит, ырыаһыт, олонхоһут

Андрей Дмитриевич Баин айаҕа биирдэ да хам буолбат, уус тыллаах киһи этэ. Кини биһигини кытта хонуу үлэтигэр үлэлиирэ, онно сылдьан маннык диэн кэпсээбитин, төрүт умнубаппын.

Икки бырааттыгылар олорбуттар. Улахана, убай киһи, сүрдээх үлэһит, булчут, туохха баҕарар баҕалаах үчүгэй киһи эрээри, дьоло суох киһи эбит. Тугу туппута барыта сатамат, өлөр-алдьанар наар кини буолан испит. Онтон кыра уол сүрэхэ суох, аргыый дааданнаабыт киһи, сүөһү-ас, оҕо-уруу бөҕөтө эбит.

Убайа бу курдук сордоноруттан эрэйдэнэн, арай дьылҕабын баран көрүстэхпинэ сатаныһы, диэн санааҕа кэлбит. Тоҕо манныгый диэн дьылҕатыттан ыйытыан баҕаран, үчүгэй баҕайы оттоох-мастаах сиригэн баран испит. Киэн алаас хоту халдыаайытын үрдүгэр турар кураанах тиити көрдө көрбүтүнэн тахсыбыт, онтон тиит силиһиттэн иннэн охтон түспүт. Охтон түспүт сириттэн туран иһэн көрбүтэ, тиит аттыгар киһи көрбөтөх дьүүкээйи, кырдыбаас эмээхсинэ олорор үһү. «Ноххо, ханна бардын?» — диэбит, онуоха уол: «Мин дьылҕабын көрсүөхпүн баҕарабын. Миэнэ барыта табыллыбат, онтум мэн буолан иһэр, ойох ылабын-ойоҕум өлөр, оҕом өлөр, сүөһүм-аһым табыллыбат, туохха маннык анаммыппын истиэхпин, дьылҕабын көрсүөхпүн баҕаран баран иһэбин», — диэн кэпсээбит, кэпсэппиттэр. «Ноххо, эн миигин үчүгэйдик көрөн олор. Дьылҕан мин буолабын» диэбит эмээхсин. Хараара-хараара сүпшэккэ сордоно олорбут уонна: «Ноххо, эн бу мин маннык бириэмэбэр төрөөбүтүн, ол иһин дьоло суоххун, чэ, өйдөөн көр», — диэбит. Көрө олорбут, арай күнэ сырдаан, ото-маһа көбөрөн кэлбит, эмээхсинэ сибэкки быһыһгар олорор сүрдээх үчүгэй эп-эдэр кыыс буолан хаалбыт уонна «Бу бириэмэҕэ быраатын төрөөбүтэ, ол иһин кини дьоллоох. Бырааккар мин бу бириэмэбэр төрөөбүт кыыс баар, ону ылан иит, тугу тутатын, оноробун да, оҕом киэнэ диэ, оччобуна үчүгэйдик сылдыан», — диэбит. Киһи сордоох төннөн кэлбит, быраатыттан ааттаһан-көрдөһөн кыһы иитэ ылбыт. Оҕом киэнэ диэн син олорбуттар.

Биирдэ бурдук ыспыта, сүрдээх өлгөмнүк үүнэн тахсыбыт. Бурдугун көрө сырыттабына, арай биир оҕонньор тийиэн кэлбит: «Ээ, бурдугун быйыл үүммүт дии», — диэбитигэр: «Ээ, үүнэн», — диэбит киһибит. Били оҕонньор баран истэҕинэ, бурдуга умайан кии-

рэн барбыт. Кини эрэйдээх: «Анаара оѳом киэнэ», — диэбитигэр, бурдугун анаара ордон, уота умуллан хаалбыт. Бурдугун агаарын дьылѳата салаан барбыт.

Хатылы олохтооѳо 78 саастаах
Татьяна Ивановна Максимова (Иустинова)
кэпсээнииттэн сурулунна

2006 с., олунньу

Олонхохут дьахталлар

Саха норуотун талааннаахтара айбыт уус-уран айымньыларыттан бары өтгүнэн баай ис хоѳооннообунан, ойуулааһынынан, толоруллуунан, философиятынан, кээмэйинэн олонхо биирэнэр. Норуот бу сүдү баайын үйэлэртэн үйэбэ, көлүөнэттэн көлүөнэбэ билинҥи кэм ыччатарыгар тийэ олонхохуттар аѳалбыттара чуолкай. Кини исторической төрүттэрин, суолтатын, кэскилин туһунан үгүстүк суруйан тураллар. Үөрэх сайдыы намыһах кэмигэр кини культурнай суолталааѳа, оччолорго «Улуу олонхохут», «Ааттаах олонхохут» диэн араараллара. Талааннаахтарга ол курдук сүгүрүйэллэрэ, кинилэри ытыктыыллара.

«Улуу олонхохут» хоно кэлбит ыалыгар дьоро киэһэ буолара, ас арааһа тардыллара. Кини кэлэрэ хас да хонук инниттэн биллэрэ, ол иһин чугастан-ыраахтан дьон бөѳө мустара. Идэтийбит энтузиаст фольклористарбыт сүүһүнэн олонхону суруйан хаалларбыт-тара архыыптарга фонд буолан сыталлар. Ол эрээри кэлин улуу олонхохуттарбытын утумнааччылар үүнэн тахсыбатахтара хомолтолоох. Ити биһиги итэбэспит. Дэлэбэ даѳаны Дьяаньга кэскө олор-бут нуучча биллиилээх фольклориха И.А. Худяков олонхону толорулуутун өтгүнэн «Народная опера» диэн этиэ дуо, ону үгүстэр биэргэппиттэрэ.

Биир дойдулаахпыт, биллиилээх энтузиаст-этнограф А.А. Саввин-Өндөрүүскэ фольклорга хоннохтоохтук ылсан, үгүс оройуону эт ата-бынан кэрийэн суруйан хаалларбыта уонна олонхо туһунан суруйуу-лара архыыптарга хараллан сыталлар. Кини 1950 сыллаахха 82 саастаах Кытаанах нэһилиэтин аатырбыт ырыаһыта Гаврил Яковлев (Далан убайа) тылыттан олонхохут дьахтар туһунан маньык суруйан хааллар-быт: «Төрдүс Хатылыга (Чэппиэдэй) ааттаах олонхохут дьахтар баара Чаллах кыһа Нөөнөкө Өлөөнө диэн. Балларга ынгырыга сылдьан олонхолуура. Кини 1917 сыллааѳы революция иннинэ баара. Бэрт

уһуннук, сылайбакка-сындалийбакка, тыла да бараммакка кудуччу олонхолуура. Киниттэн ордук баарын истибэт этим. Нөөнөкө Өлөөнө Түөйэттэн төрүттээх этэ».

Итинтэн сылыктаатахха Аччабар Ньямһаах удьуора буолуон сөп. Ханна олохтооҕо суруллубатах. Билигин Хатылыга Нөөнөкөнү билэр, олонхотун истибит киһи суох. Онон эдэрдэр кинини чинчийэн көрөллөрүгэр баарабын.

1880 с. Мугудай нэһилиэгэр төрөөбүт олонхотут Пелагея Михайловна Терютина киэнник биллибитэ. Кини «Сэттэ күннүк сиртэн сэбизрэтэ охсуллар эндиэ арангас аттаах Нөрүөн Мүлгү» уонна «Улусхан улаан аттаах Уһук Туйгун бухатыыр» олонхолоро филиалга ууруллан сыталлар.

Хадаарга Герой ийэ Давыдова Евдокия Романовна кэлингээнгэ диэри олоҕубута. Кини отуттан тахса сыл колхозка, совхозка ыанһыксыттаабыта, уус-уран самодеятельность активной кыттыылааҕа, ырыаһыт, хомусчут этэ, олонхолуурун ордороро. Кини оҕолоро бары даҕаны үчүгэй куоластаах ырыаһыттар. Сиэннэрэ кинини удьуордаан эмиэ ыллаабытынан сылдыар дьон. Улахан кыыһа Никитина Марфа Васильевна ылыырын биллэрбэтэр даҕаны, тыппалааҕа чуолкай. Үһүс оҕото Софронова Александра Васильевна үчүгэй куоластаах олонхотунан биллэр. Тугу айбыта биллибэт. Олонхотуттар тылларын уустаан-ураннаан санардан олонхолоохун — бэйэтэ туспа искусство. Онтон сэдиптээн эдэр олонхотуттар үүнэн тахсыахтарын сөп.

Сахалыы ырыалары, чабырбахтары, олонхолору оскуолаттан саҕалаан үөрэтиэххэ наада диэн этиилээхпин.

Николай Соловьев

Саҕа олох. — 1994. — Алтынньы 6 к.

МЫРЫЛА ОЛОНХОЊУТТАРА

XIX үйэ иккис аҕаарыгар Боотуруускай улууһугар, кэлин Чурапчы оройуонугар XX үйэ 50—60 сылларыгар 200 олонхотут ыллаантуойан ааспыта диэн этэллэр. Айылбаттан этитиитэ бэтэр талаан үксүгэр былыргы өбүгэлэртэн силистээх. Ити туһунан хас да удьуор, аймах олонхотуттар холобурдара итэбэтиилээхтик кэпсииллэр. Биһиги олонхотуппут Хойтоһун өбүгэлэриттэн удьуордаах, айда-

рыылаах ырыаһыт-тойуксут. Кини XIX үйэ бастакы ангаарыгар олон ааспыт, кэлин сиэннэригэр эстафета быһыытынан туттарбытын сабаҕалаатахха, кини сөбүлээн толорор олонхолорунан «Дьулуруйар Ньургун Боотур», «Күн Тулуур», «Ылгын ыччат Ытык Солуоннай» буолаллар. «Ытык Солуоннай» олонхотун үс түүн устата толороро үһү. Мырылаҕа Хойтоһун төрүтгээх-уустаах олонхоһутунан аатырар. Кини туһунан үһүйээннэри, киниэхэ эбэтинэн удьуордаах Мария Фоминична Абрамова уонна соботох хаалбыт олонхоһуппут Федоров Константин Лукич-Көскөйө 1986 сыллаахха кэпсээбиттэр. Хойтоһун туһунан литератураҕа туох да ахтыллыбат. Кини сиэннэрэ бииргэ төрөөбүт бырааттыылар: Кыаспаан Куома-Кузьмин Фома Давыдович уонна Кузьмин Софрон Давыдович олонхоһоһунна эһэлэриттэн Хойтоһунтан уһуйуллубуттар. Ордук Софрон-Олонхоһут Соппуруон улахан олонхоһут быһыытынан Амма икки нэһилиэктэригэр Мырылаҕа, Мындаҕайыга эрэ буолбакка үөһээ Амма нэһилиэктэригэр киэнник биллэрэ. Кыаспаан Куома кыыһа Мария Фоминична Абрамова эдэр сааһыгар олонхоһут буолан иһэн, холкуос түбүктээх үлэтигэр ыанньыксыт буолан, үлэҕэ үтүрүйтэрэн, талаана сайдыбакка хаалбыта. Кузьмин Софрон Давыдович-Олонхоһут Соппуруон олонхоһуур кэмэ советскай кэмнэ ааспыта, өссө сайдыа эбитэ буолуо да, оччотооҕу былаас кытаанах бэрээдэгэр, холкуос үлэтигэр умса түспүтэ кинини сайыннарбатах буолуохтаах. Кини толортуу сылдыбыт олонхолорунан «Тоҕус саһаан туут мас хайыһардаах Логлу Бэргэн», «Үрдүк быллыты аннынан, намыһах быллыты үрдүнэн көтөр үрүмэ хара аттаах Күн Туйаарыма бухатыыр», «Одуруун халлаан оҕото Оҕо Ньургун», «Атаһынан оонньообут ала кулун аттаах Ала Мулгун бухатыыр», «Адыһаһа Сиэр атын арҕаһыттан тайанан үөскээбит Айыы Сабардаан», «Хас эрэ тиинг тириитэ тангастаах Дабдарымына Куо», «Үс үүт бүтэйи үрдүнэн көстөр үрүмэччи манган аттаах Үрүг Уолан» у.д.а. элбэх олонхолордоох. Барыта 40-ча араас олонхоһу билэрэ. Мырылаҕа XIX—XX үйэлэр ыпсыыларыгар 20-чэ олонхоһут үөскээн ааспыт. Дьиктитэ баар, бу олонхоһуттар бэйэлэрин толорор дьобурдарынан, куоластарынан, олонхо тылын этэллэринэн тус-туһунан таһымнарга араасаллар эбит. Холобур, Дайһаһы Дайыһа олонхоһу билэринэн, тылын этэринэн бастыһнара, куоластара үчүгэйнэн Соппуруон, Ньыһкан, Оччоох аатыраллар эбит. Ол гынан олонхо тылын этэринэн, толорорунан, ыллырынан бастыһнара Соппуруон эбит. Арааһа,

ханна да суох буолуо, Мырылаҕа олонхоһуттар Бахайааннар саҕаттан куоластарынан, оруолларынан араһсан, олонхону опера курдук бухатыырдар ырыаларын толороллор эбит. Ол туһунан кырдыҕаастар ахтыыларыгар кэпсэнэр. Бастаан биир дьыэ кэргэннэ балаҕан иһигэр, кэлин нуучча дьыэтигэр Кэлэбэйгэ, онтон Мырылаҕа быыбар кэмигэр, онтон 1950 сылларга кулуупка «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхонон спектакль туруорбуттар. Онно оруолларынан араһсан, таңас-сап тиктэн, куйах оностон толорбуттар. Соловьев нэһилиэгэр бүтэһик, соҕотох олонхоһуппутунан, үлэ ветерана Федоров Константин Лукич-Көскөйө Көстөкүүн буолар. Кини 1988 с. өлбүтэ. Кини хас да олонхогун Тыл, литература, история институтугар суруйан ылбыттар, кэлин фольклорист П.Н. Дмитриев анаан үөрэтэн, магнитофонна устубута дириллэр. Советскай былаас кэмигэр 30-с сыллартан саҕалаан, фольклорунан дьарыктанныы, историческай эпоһы-олонхону үөрэтии национализмга буруйданара. Билигин дьэ олонхо аан дойду үһүлүччүлөөх айымньыта диэн ааттанна, сыаналанна. Олонхо дьэ олохтоохтук чинчийиллэр, үөрэтиллэр таһымна табыста.

Брызгаев Андрей Титович-Оччоох Өндөрөй *(1880—1960)*

Оччоох Өндөрөй 1880 с. Чэппиэдэй Амматыгар, Маталахха, орто сэниэ ыалга төрөөбүтэ. Кини аҕата Тиит Брызгаев бэйэтин кыанар, тэтиэнэх, кыра унуохтаах оҕонньор эбитэ үһү. Наһаа оонньуулаах, оннооҕор бүтүн күүстээх Уңгар Боллооту кытта Брызгаевтар ыһыахтарыгар тустан боруобалаһан көрбүт эбит. Кини үс уол оҕоломмота, үһүөн — Чэппиэдэй Амматыгар аатырбыт дьон. Улахан уол Оччоох — ааттаах олонхоһут, орто уол Бөбө Ньыыкан бүтүн саһаан үрдүктээх саха бухатыыра, күүһүн мунурун биллэрбэккэ барбыт киһи, кыра уол Бөбө Тараҕай — бүтүн саһаан кэринэ үрдүктээх, сүүстэн таһса киһилэ ыйааһыннаах, икки атахтаахтан охтубатах, Саха сиригэр киэнник биллибит аатырбыт хапсаҕайдыт. Советскай былаас олохтонуор диэри бу дьон, харыларын күүһүнэн бэркэ байан-тайан олорбуттар. Холкуостааһын буолбутугар, кинилэр холкуоска киирбэтэхтэр, ону күүс өттүнэн кыһарыйбыттар. Ол курдук, Оччоох Өндөрөйү холкуос бэрэссэдээтэлэ киир диэн хаайбыт, сүөһүтэ аҕыйах буолан, кулаахха хабыллыбатах, оттуур сирит-

тэн маппыг. Дэлби ыкпыттарын тулуйбакка, оѳолорун, сүѳүлэрин илдэ 1939 с. Алданна тахсыбыт. Алданна Мас Аппаѳа олохсуйбут. Онно араспаанньатын оччотооѳу суруксуутгар Брызгалов диэн суруйан араспаанньалара уларыйбыт. Онно тахсан биир уоллааммытгара. Ол улаатан, үрдүк үөрэѳи бүтэрэн, Саха сирийн маннайгы күүстээх боксера Брызгалов Андрей Андреевич диэн буолар. Оѳонньор кэлин Мас Аппатыттан көһөн куоракка киирбитэ, биир уола сэрийгэ барбыта, икки уол араас үлэһит буолбутгара. Оччоох Өндөрөй 1947 с. хараѳынан улаханлык мөлтөөн баран, Мырылаѳа киирэн сааһаабыта, дьонун-сэргэтин аймактарын билсибитэ. Дойдутуттан үүрүллүбүтүн улаханлык санаатыгар тутар этэ. Түгэн көһүннэр эрэ, Суота Попову ыыс-бураан тылларынан үѳэрэ. Кини 1938 с. сайын Брызгаевтар бары Үрэх Төрдүгэр сайылаан олодохторуна, оччолорго комсомол үлэһитэ Күннүк Уурастыырап кэлэн Бѳѳө Тараѳайдаахха хонон барбыт. Оччоох Өндөрөйү олонхолотон, ыллатан, бэйэтэ эмиэ ыллаан барбыт. Ол туһунан Күннүк Уурастыырап «Хотугу сулус» сурунаалга Брызгаевтарга Туолума төрдүгэр хоммутум диэн баран, Оччоох олонголообутун туһунан суруйбатах этэ. Оччоох олонхолорун икки суруйааччы суруйан ылбытгара. 1947 с. Васильев Георгий Митрофанович Мырылаѳа оѳонньору ыллатан, биир олонхотун толору суруйбут. 1948 с. Дьуон Дьангылы оѳонньору ыллата туран, суруйан көрбүтэ да куоттаран кэбиһэр этэ. Инньэ гынан тылынан этэн суруйтарбыта. Оччоох Дьуонаны «Бытаан суруксут эбиккин» диэбитэ. Оччолорго Дьуон сирэйин бааһа үчүгэйдик оһо илик, контузияттан эбитэ дуу, илиитэ биллэр гына салѳалыыр этэ. Оччоох олонхолорун таһынан ити икки суруйааччыга хас да ырыаны этэн биэрэн суруйтарбыта. Ол ырыалара саха фольклоругар бэчээттэммиттэрийгэр Брызгаев А.Т. этэн биэрэн суруйтарда диэн суруллубут этэ. Оччоох Өндөрөйтөн билигин икки оѳото баар, элбэх сиэннэрдээх, хос сиэннэрдээх. Сэмэн диэн уол Тулагыга олоорор, сааһын тухары тутуу үлэһитэ, кыыһа Маайыс Дьокуускайга олоорор. Улахан уола Халла сэрийи ветерана, сааһын тухары Мас Аппаѳа олорбута, элбэх оѳо, сиэн эһээтэ буолан өлбүтэ. Советскай былаас, холкуостааһын бу ыаллар олохторугар ыараханлык дьайбыта. Бѳѳө Тараѳайы холкуостан таһаарбытгара, онтон сылтаан үрэх баһыгар Нохуга баран өр сылларга уола Бэлэх төрүөр диэри олорбута. Бѳѳө Ньыыкан сэрийи сылларыгар хоргуйан өлбүтэ. Оччоох Өндөрөй дойдутугар Мырылаѳа улахан олонхоһутунан биллэр. Билигин олонхоһут Чөркөөх киһитэ

Решетников Петр Егорович, Оччоох Өндөрөй туһунан бу курдук этэр: «Оҕо сылдыан кини олонхолуурун истэр этим. Мырылаҕа элбэхтик сылдыар этим, ыаллыы олорор нэһилиэктэр буоллахпыт дии, баара-суоҕа биэс көс», — диэн эппит этэ. Оччооҕу таатталар Оччоох Борокуоппай диэн бэйэлэрин кинигэлэригэр киллэрбиттэр. Андрей Титович 1960 с. өлбүтэ.

Брызгаев Василий Николаевич *ахтыытыттан*

Дьэ кэргэнинэн олонхоһут Ивановтар-Бахайаннар

Чэппиэдэй Амматыгар унуор Көбдөх хайатын анныгар Иванов Захар-Ангаатын Уус диэн бэрт биллэр уус олорбут. Кини кырдыан түөһэйэн баран, 1912 сыл диэки өлбүтэ дииллэр. Киниттэн Мэхээлэ Иванов-Бахайан Уус төрүүр. Бахайан Уус кыстыга Көбдөх, ойбоннононор күөлэ Баһырҕас, сайылыга Бахайан Баҕалааҕа. Бахайан Мэхээлэ алта уолланар, улахан уола Күүстээх Лааһар, Онтон Дьөгүөр-Тэкэйэ Уус, онтон Ньюкулай-Чолбон Уус, Көстөкүүн, Демьян, Түмэппий. Тэкэйэ Уус, Чолбон Уус — ааттаах тимир уустара. Бу олус дьээбэ үгэстээх ыаллар эбит. Бииргэ үлэлиллэр, бултуулар, ол гынан сүрдээх киннээх, охсуһуук дьон эбиттэр. Санаалара көннөбүнэ, атах эти киллэрэн эттээн сэмсэ сииллэр, тотон баран, кырбас этинэн бырахсаллар, сэриилэхэллэр, онтон кыыһырсан алта быраат бары кыараҕас балаҕан иһигэр охсуһан силлиргэтиһэллэр. Аҕалара Бахайан Мэхээлэ буюйан көрөр да итиннэ тиэрэ анньаллар, манна умса көтөллөр, дьэ ис тээбиринэ үлтү сынныллар, күөдэл-хаадал онгороллор. Аҕалара офонньор ыксаан: «Күтүрдэр, тохтоон, олонхолуоххайын», — диэн, оһоҕун айаҕар олоппоско олоро түһээт, олонголоон барар эбит.

Онуоха дьэ уолаттар баҕайылар тохтоон, хааннарын-баастарын соттон, ким сыһаһа оронно, ким бүтүн хаалбыт олоппосторго олоро түһэн истэллэр уонна үһүөн аҕаларын кытта олонхолоспутунан бараллар. Аҕалара олонхо тылын этэр, үөһээ, аллараа дойдудары туойан, Айыы, абааһы бухатыырдарын таһааран, кэрэ айыы саха кыыһын былдыаһыннарар ырыатын туойар. Абааһы бухатыырын ырыатын, тоҕута барбыт сатархай куоластаах Дьөгүөр-Тэкэйэ Уус туойар. Онно эппиэттээн унга оронно оллооннуу ууран олорор Ньюкулай-Чолбон Уус кимиилээх дуорааннаах куолаһынан Айыы бухатыырын ыллтан киирэн барар. Эһэлэрэ, 80-чалаах Сахаар-Ангаатык Уус оһох чанчы-

гар олон «Ноо!» диэн тэптэрэн көмөлөһөр. Былдыһыктаах бырта сыата буолбут, үтүө-мааны саха кыыһа буолан, кыра уол Көстөкүүн нарын куолаһынан ыллаан лынкынатар. Ити курдук, сибилигин охсуспут дьоммут, итийэн-кутуйан илбиһирэн ыллаан барбыттарынын истэн, чугастаабы ыаллара, балабан иһигэр толору мусталлара. Түүн үөһүгэр диэри истэллэрэ. Эһэлэрэ Аҥаатык Уус: «Оҕолоор, түүн ыраатта, түксүө», — диэн үстэ-түөртэ хаһытаатаабына, уоскуйан тохтууллара. Көр, ити курдук дьэ кэргэнинэн олонхохут Бахайаннар билиннитинэн, музыката суох операны туруорар эбиттэр. Манна баар: бас, баритон, тенор куоластар. Бу дьон аһара киннээх дьон буоланнар, сэрии буолуон эрэ иннинэ аҕа ууһунан эстибиттэр. Бэйэлэрин ааттатар, солбуйар көлүөнэ ыччат хаалбатах.

Үөһэ ахтыллыбыт олонхохуттар ааттарын ааттыыр буоллахха манныктар: Иванов Михаил Захарович-Бахайан, Иванов Егор Михайлович-Тэкэйэ Уус, Иванов Николай Михайлович-Чолбон Уус, Иванов Константин Михайлович

М.Н. Сибиряков

«Мырыла» кинигэтиттэн суруйда

Николаев Данил Тимофеевич-Дайбаһы Дайыыла **(1895—1949)**

Николаев Данил Тимофеевич 1895 с. дьаданы бааһынай кэргэнигэр төрөөбүтэ. Дьонно биллэр аатынан Дайбаһыылаах Дайыыла диэн. Дайбаһы Дайыыла орто-үчүгэй олонхохутунан биллэрэ. Олонхохутун таһынан остуоруйаһыт, кэпсээнныит бэрдэ. Элбэх олонхону билэринэн чугас эргин тэннээбэ суох дииллэр.

Аҕатын туһунан үлэ ветерана Гаврил Данилович Николаев бу курдук кэпсиир: «Аҕам олонхохут уонна элбэх остуоруйалары, үһүээннэри билэр этэ. Дьоро киэһэлэргэ остуоруйа кэпсиирин сөбүлүүрэ. Ыалларга ынгырыллан олонхолуура. Мин оҕо сылдьан хаста да барсан турабын, сыалаах этинэн, арыгынан күндүлүүр этилэр. Аҕам олонхо тылын этэринэн чугас эргин тэннээбэ суоба үһү. Ырыатын кыайбат дииллэрэ. Урут Саҥа дьылга уонна быбардарга элбэх буолан олонхону толороллорун истибитим. Биирдэ Кэлэбэйгэ олордохпутуна хас да күн ким хайдах, хайа бухатыыр

ырыатын ыллыбырын быһаарар этилэр. Эһэм олонхоһут Соппуруон Айыы бухатыбырын, Илларионов Никифор, Хомподоев Николай атын бухатыырдар ырыаларын ыллыыр этилэр. Онтон Федоров Григорий-Тыллаах Хааса абааһы кыһын уонна Сорук Боллур ырыатын ыллыыр этилэр. Аҕам тылын этэрэ. Эргэ оскуола дьиэтигэр оонньоон көрдөрөллөрө. Аҕам элбэх олонхону билэр быһыылааҕа, олонхо истээччилэргэ, ханнык олонхону истэллэрин этэн биэрэрэ». Данил Тимофеевич аас-туор олоххо үөскээн, сэрии ыар сыллара охсон ыарыһах буолан эрдэ олохтон туораабыта.

И.И. Собакин

Попов Василий Константинович

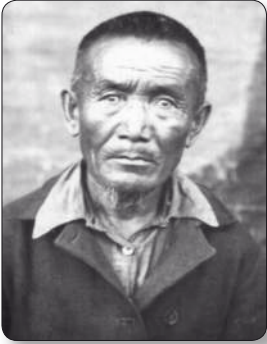
(1913—1943)

Попов Василий Константинович 1913 с. Аччабарга баай ыалга төрөөбүтэ. Кыра үөрэхтээх, сытыы-хотуу, кэлбит-барбыт киһи этэ дииллэр. Бэрт эдэр сааһыттан оһуохай таһаарар, олонхолуур үгэстээх эбит. 1937 с. «Амма кыһата» холкуоска киирэн биир активнай үлэһит этэ. Кэргэннэммэтэбэ. 1942 с. бэс ыйын 17 күнүгэр сэриигэ ынгырыллыбыта. 1943 с. кулун тутар 15 күнүгэр Ленинградскай уобаласка Эстино дэриэбинэбэ өлбүтэ, онно көмүллүбүтэ. Олонхолоро сурукка киирбэтэхтэр.

И.И. Собакин

Попов Изот Гурьевич-Суота
(1892—1968)

Чэппиэдэй Амматыгар 1892 с. дьадангы дьизэ кэргэнгэ төрөөбүтэ. Изот Гурьевич үөрөбү суох. Советскай былаас буолуобуттан бастакы холкуостар тэриллилэригэр активнай тэрийээччи, кыттааччы, талааннаах араатар, критик дьобурдааба. 1924—1930 сс. Хатылы нэһилиэгин сэбиэтин чилиэнэ. 1931 с. «Кыһыл Мырыла» холкуоһу тэрийсибитэ, председателинэн үлэлээбитэ. 1932 с. Н.С. Соловьев аатынан нэһилиэк тэриллиитигэр бастыг тэрийээччи, активист этэ. Төһө да үлэ үөһүгэр сырыттар ыллырын, олонхолуурун бырахпатаба. 1946 с. Верховнай Сэбиэт быыбарыгар, Мырылаба хонтуораба кэтэнэ таарыйа, быыбардааччыларга кизэнэ 8 чаастан сарсыарда 6 ч. быыбар сабаланыар диэри олонхохут Соппуруону, Суотаны, Дайбаһыны Дайыыланы олонхолотон истибиттэр. Итиннэ Изот Гурьевич-Суота олонхолоспут. Онон орто олонхохут буолуон сөбүн дакаастыыр, тобо диэтэргит, олонхолоспут дьоно Мырыла улахан олонхохуттара. Изот Гурьевич 1968 с. өлбүтэ.

И.И. Собакин

Сибиряков Никон Родионович
(1869—1943)

Никон Родионович 1869 с. Чэппиэдэй Амматыгар, Кэниэдэ төрдүгэр дьадангы, булдунаан ииттэр ыалга төрөөбүтэ.

Ньыыкан чугас аймабыттан Ньюуччахай Мэхээлэттэн эмиэ Ньыыкан (1870—1897) диэн олус сыгыты тыллаах-өстөөх, айдарыылаах ырыаһыт-тойуксут үөскээн ааспыт. 27 сааһыгар кэргэннэммэккэ сылдьан өлбүт. «Кинини наһаа ылаан, дойду иччитин көбүтэн өллө» дииллэрэ үһү. Ньыыкан доҕоро Намыын кэпсииринэн: «Дьизэ ыллаатагына, хотонно эмиэ ыллааһар курдук буолара», — диэн. Муомах Ородьумаан абыс оҕоломмутуттан иккитэ уол. Улахан уол Ньюукан олонхохут,

булчут аатгааба, кыра уол Мыйыкаа Ньюкулай байанайдаах булчут, кинилэр сүөһүнү соччо ииппэттэр, ол оннугар хара тыа булдуунан ииттэн олорубут дьон дииллэрэ.

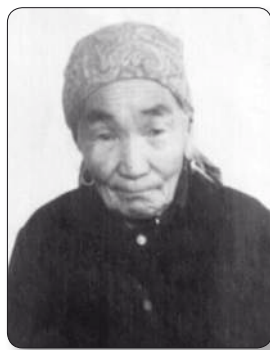
Ньыыкан олонхоһутунан Мырылаба тарбахха баттанар олонхоһут, сүрдээх сөҥ (бас) куоластаах ырыаһыт этэ дииллэр. М.Н. Сибиряков этэринэн Мырылаба олонхоһут Соппуруон кэнниттэн иккис олонхоһут. Кини олонхолоро сурукка киирбиттэрэ биллибэт.

И.И. Собакин

Сибирякова Прасковья Дмитриевна

(1868—1961)

Прасковья Дмитриевна ханна төрөөбүтэ чуолкайа биллибэт. Кинини Ойуун эмээксинэ диэн ааттыбыллар. Кини кэргэнэ Ойуун Дьэппириэн (Сибиряков Ефрем Михайлович) сааһын тухары Кэниэдэ төрдүгэр Кэрэхтээххэ олорубута. Кинини кыра мэнэрик ойуун дииллэр эбит. Советскай былаас буолтун кэннэ хойут холкуостааһын кэмигэр оччотообу Сэбиэт председателэ, комсомол ыччаттар күүс өтгүнэн өттөйөн, сүөһүтүн холкуоска тутан ылбыттара үһү, онтон сылтаан сотору өлбүт.

Бороскуобуяа эмээксин 90-н лаппа тахсан баран өлбүтэ. Кини сорох остуоруйалара, үһүйээннэрэ кинигэбэ киирбиттэр, сүүстэн тахса остуоруйаны билэрэ дииллэр. Тойугу, олонхону да билэр эбит.

И.И. Собакин

Собакин Андрей Петрович-Күттэм Өндөрөй

(1875—1943)

Күттэм Өндөрөй 1875 с. Кэниэдэ төрдүгэр, Чаранга, Арыы күөлүн таһыгар, дьаданы ыалга төрөөбүтэ.

Кини бэйэтин удьуорунан Кылгас Куома Собакин, Бааһынай

ажатын уугуар Хаппараал Бүөтүр иккис уола. Сүрдээх бөдөн-садан хара киһи этэ дииллэр. Сэрии сылларыгар улахан сут-кураан дьылларга өлбүт. Улахан уола Сэмэн үөрэхтээх, сэрии иннинэ Мындабаайыга сельпо председателинэн үлэлии олорон сэриигэ ыңгырыллыбыт. «Амма кыһата» холкуос биир саамай активной тэрийээччитэ, чилиэнэ. Кини 1942 с. сэриигэ ыңгырыллыбыта, ити дьыл кыһын ахсынньыга Старай Русса сиригэр Новгородской уобаласка сэрии хонуутугар охтубута.

Сэмэн — Февронья Устиновна Хоютанова бастакы кэргэнэ. Күттэм Өндөрөй Мырылаба улахан олонхохут быһыытынан сыаналанар эбит. Олонхолоро сурукка кирибэтэхтэрэ. Аччабар нэһилиэтин киһитэ П.С. Шадрин, аҕата сут, кураан дьыл Аммаба кириэн от сии кыстаабыттар. Онно Күттэм Өндөрөй сыл анаарын устата киэһэ айы олонголообут, ыллаабыт. Ол былаһын тухары биир да айымнытын иккистээн хатылаабатах. Дьэ, ол курдук элбэх олонхону билэр эбит. Олонхолоро сурукка кирибэтэхтэр. Кини сэрии ыар сылларыгар ыалдьан өлбүтэ.

Олонхохут Соппуруон икки Амматтан бастың олонхохут (1890—1955)

Олонхохут Соппуруон эбэтэр Софрон Давыдович Кузьмин Чэппиэдэй Амматыгар уонна Мындабаайы нэһилиэктэригэр олонхохуттартан бастыңнара. Кини аата-суола киэн. Адыс кыра сааһыттан олонхонон үлүһүйбүт. Бастакы учууталларынан эһэтэ Хойтохун уонна бииргэ төрөөбүт убайа Кыаспан Куома буолбуттар. Оҕо сылдьан киһи-сүөһү суох сирин талан ыллыыр үгэстэммит, ону дьонноро бэлиэтии көрбүттэр уонна эт тиниктээх унуох биэриэх-пит диэн ымсыырданнар олонхолотон истэр буолбуттар. Соппуруон олонхо кириитин, сюжетын, быһылааннарын уһата сатаабат, ол иһин олонхолорун үксүн биир түүнүнэн бүтэртиир эбит. Информатордар кини куолаһа кэрэтин ордук чорботон кэпсииллэр. Болугур, Соловьев нэһилиэктэригэр ардыгар бурдук татымсыйдабына, собуруу Амма нэһилиэктэрин кэрийэ сылдьан олонголоон бурдугун булунар үгэстээбэ. Сорох сэһэнньиттэр бигэргэтэллэринэн. Соппуруон 40-ча араас олонхону билэрэ. Ол эрэри, кини бэйэтэ

этэринэн, олонхо оччо элбэх буолбат, былыр барыта 9 эрэ баара үһү. Саамай сөбүлээн ыллыыр олонхотунан уонна саамай былыргынан «Ылгым ыччат Ытык Солуонньайы» ааҕара. С.Кузьмин толортуу сылдыбыт эпическэй поэмаларынан сэһэнньиттэр манныктары ааҕаллар: «Тоҕус саһаан тууччах хайыһардаах Лөглү Бэргэн», «Үрдүк былыты аннынан, намыһах былыты үрдүнэн көтөр өрүкүмэ хара аттаах Күн Туйаарыма бухатыыр», «Одуруун халлаан оҕото оҕо Ньургун», «Атабынан оонньообут ала кулун аттаах Ала Мүлгүн бухатыыр», «Адынаһа сизэр атын арбаһыттан тайанан үөскээбит Айыы Сабырдаан», «Хас эрэ тиин тириитэ танастаах Дабдарымына Куо», «Үс үүт бүтэйи үрдүнэн көстөр үрүмэччи манан аттаах Үрүн Уолан». Барыта 8 олонхо. «Ылгым ыччат Ытык Солуонньай» диэн олонхону биир түүнү быһа ыллаан баран, бүтэрбэккэ эрэ, Хойтоһун мантан ордук ыллаабат этэ» диэн быһаарара уонна салгыытын тылынан кэпсээн биэрэрэ үһү.

Республикаҕа кизэнник биллибит артыыс, олонхоһут Устин Нохсоороптуун С. Кузьмин табаарыстаспыт. Софрону ол сылларга Саха театрыгар артыыһынан ыңыра сылдыбыттарынан буолумматах. Кини Чурапчыга ыңырыллан кириэн, бырааһынныктарга хаста даҕаны ыллаан-туойан иһитиннэртээбит. Үксүн биир дойдулаахтара мырылалар, мындаҕайылар ыңыра сылдьан, хонноро сытыаран олонхолотоллоро.

Оччолорго ордук элбэхтик олонхоһуттар быыбарга түмсэллэрэ уонна кыттыһаннар ыллыыллара: биир олонхоһут тылын этэрэ, атыттар бухатыырдар ырыаларын үллэстэн толороллоро.

Биирдэ Софроннаах иккиэ буоланнар Мырылаҕа биир олонхону спектакль курдук ыллаан-оонньоон көрдөрбүттэр. Эрдэттэн куйах оностуммуттар, сэбилэммиттэр уонна тура сылдьан ардыгар хоһоонун этэн ардыгар ырыаларын ыллаан, ардыгар охсуһан көрдөрбүттэрин дьоннор бэркэ биһирээбиттэр.

Кузьмин олонхотун толороругар сынаах баттанар, ангаар кулгаабын бүөлэнэр, тоҕоноһун ытыһыгар уураһар үгэстээх эбит. Софрон көр-күлүү сытыы тыллаабынан бэйэтин көлүөнэ дьонноруттан уратылаһара. Олонхоһут, ырыаһыт, юморист быһыытынан Амма икки нэһилиэктэригэр ордук улаханлык сурабырбыт.

И.И. Собакин

Абатын, эхэтин туһунан үлэ ветерана Николаев Г.Д. ахтыгыта

Абам Николаев Данил Тимофеевич, эһэм ийэм абата Кузьмин Софрон Фомич тустарынан тугу өйдөөн хаалбышпын кылгас ахтыы быһыытынан суруйабын.

Абам хангас илиитэ мин өйдүүрбүнэн хатан хаалбыт этэ. Сааһын тухары субан сүөһү көрүүтүгэр үлэлээбитэ. Сүөһүнү билэринэн чугас эргин тэннээбэ суох дииллэрэ. Абам олонхохут уонна элбэх остуоруйаны билэр этэ. Олонхо тылын этэринэн үчүгэй дииллэрэ, биирдэ да иннэн көрбөккө, киһээни быһа этэн тахсара. Ол кэмнэргэ ыаллар ынгыран олонхолотор этилэр. Мин наар абабын кытары барсарым. Ыалга тийдэхпитинэ абам аттыгар кыра остуолга эт, арыылаах алаады ким хайдах кыахтаабынан ас тардар этилэр. Онно мин аһаан күннүүр этим. Ордубут аһы, эти окко суулаан дьиэбитигэр илдьэ барар этибит. Олонхолуу тийбит ыалларбыт төһө кыалларынан элбэх аһы тарда сатыыллара, ас-танас суох кэмигэр биһиги ол ордубут аспытын дьоммутугар илдьэн үөрдэр этибит. Түүн дьиэбитигэр төннөрбүтүгэр абам миигин сүгэн илдьээччи.

Ханнык олонхоһу толорорун соччо истибэт этим, өйдөөн да хаалбатахпын, кырам бэрт буолан.

Урут быыбарга, Саһа дьылга олонхохуттар мустан кулуупка олонхолуур этилэр. Онно үксүгэр «Ньургун Боотуру» толороллоро, мин абам — тылын этээччи, эһэм Олонхохут Соппуруон — Ньургун Боотуру, Федоров Григорий Гаврильевич-Тыллаах Хааса — Абааһы кыһын уонна Сорук Боллур уолу, Илларионов Никифор Михайлович-Сииппэр, Хомподоев Николай Саввич-Күндү Бытык, Попов Изот Гурьевич-Суота атын бухатыырдар оруолларын толорор этилэр. Истиэххэ үчүгэйэ сүрдээх буолар этэ. Абабын үчүгэйдик тылын этэр, ырыатын кыайбат дииллэрэ.

Абам элбэх остуоруйаны билэр, кэпсиир этэ. Ону хойукка диэри мин оҕолорго кэпсиир этим, кэнники тракторист буолан баран, үксүн соботобун үлэлиир буолан кимиэхэ да кэпсээбэккэ, умнан кэбиспиһин. Оҕолорбор кыра эрдэхтэринэ аҕыйах остуоруйаны эбэн-сабан кэпсиир этим.

Ийэм абата Кузьмин Софрон Фомич абабынааҕар ордук биллэр улахан олонхохут этэ. Кини эһэтэ Хойтоһун биллэр олонхохут. Софрон бииргэ төрөөбүт быраата Кыаспан Куома эмиз эһэтиттэн

үөрэнэн үчүгэй олонхоһут буолбут. Эһэбин Устин Нохсоороп Саха театрыгар ынҕыра сатаабытын буолумматах, сүбэлэһэн барбыта буоллар, баҕар, улахан артыыс буолара хааллаҕа. Эһэм көрөн туран тута сири-дойдуну, оту-маһы хоһуйан ыллыбырынан эмиэ биллэр эбит. Олох өлүөн эрэ иннинэ Дьячковскай Николай Петровичтын Ньургун Боотур, Уот Уһутаакы буоланнар кулуупка оонньоон көрдөрбүттэрин өргө диэри сөбөн-махтайан кэпсээн онгостор этилэр. Бухатыыр уонна Абааһы уолун таһаһын Николай Петрович уус буолан олус үчүгэйдик онгорбут этэ, ону кэтэн баран, оонньообуттара олус үчүгэй, итэҕэтиилээх этэ.

Биһиги аҕабытыттан 4 оҕо хаалбыппыт. Аныгы үйэ буолан олонхонон хайабыт да дьарыктамматахпыт, ол да буоллар дьон кэккэтинэн олорон, эһэбитин, аҕабытын ааттатар үчүгэй үлэһит дьон буоллубут. Эдьийбит Николаева Мария Даниловна Таатта улууһугар Чөркөөххө олорор үс кыыс, түөрт уол оҕолоох, икки уол эрдэ өлбүттэрэ, билигин кинилэр элбэх сиэн, хос сиэн эбээтэ, эһээтэ буолан этэннэ олороллор. Мин Гаврил Данилович үс кыыс, үс уол оҕолоохпун. Орто уол Гаврил 3 уол оҕолоох, 1 кыыстаах. Улахан уол эрдэ өлбүтэ, ол да буоллар кинини салгыыр 2 уол оҕолоох, киниттэн биир хос сиэннээхпит, иккиэн үрдүк үөрэххэ үөрэнэллэр. Кыра уол Иван бэйэбитин кытта олорор кыыс уонна уол оҕолоох. Билигин биһиги аймахха оҕолорбут үөрэхтээх, үлэһит дьон буолан, Москванан, Тааттанан, Чурапчынан, Амманан, куоратынан олороллор. Улахан кыыс Саргылана Гаврильевна Дьокуускайга Медцентрга акушер-гинеколог быраас. Орто кыыс Сардана Гаврильевна, учуутал үөрэхтээх, Москваҕа олорор, французскай компанияҕа менеджердиир, кыра кыыс Марфа Гаврильевна, олохтоох дьаһалтаҕа кылаабынай специалист, иккис үрдүк үөрэбэр үөрэнэр, биир уол оҕолоох, студент.

Ийэбит Николаева Анна Ивановна — Бүлүү кыһа, сэрии кэмигэр тулаайах хаалан детдомҕа иитилибитэ. Соловьев оскуолатыгар 25 сыл начальнай кылаас учууталынан үлэлээбитэ. Олохтоох Сэбиэккэ икки сыл секретардаабыта. Билигин пенсияҕа олорор.

Мин бэйэм 45 сыл трактористаабытым. Республикаҕа, улууска чемпион бурдук үүннэрээччитэ эттим. Бурдук үүннэриитигэр республикаҕа «Хрустальная куолас» хаһаайынабын, «Бочуот Знага» орден кавалерабын Чурапчы улуһун уонна Соловьев нэһилиэгин бочуоттаах олохтообубун, үлэ ветеранабын.

Балтым Николаева Евдокия Даниловна — кыра эрдэбиттэн фер-

маџа үлэлээбитэ, ыччат сүөһү көрөөччү этэ. Ыччат сүөһүнү ийтиигэ совхозка «Субуруускай» чемпиона, «Үлэбэ килбиэнин иһин» мэтээллээх, билигин бочуоттаах сынньаланна олорор, үлэ бэтэрээнэ.

Быраатым Николаев Михаил Данилович — түөрт кыыс, биир уол оџолоох, элбэх сиэннээх. Оџолоро бары үрдүк үөрэхтээхтэр, ыаллар. Улахан кыыс Татьяна — биир кыыс, икки уол, Марта — биир уол, биир кыыс, Туяра — биир кыыс, биир уол, Нарыйа — үс уол уонна кыра уол Михаил икки кыыс, биир уол оџолоохтор.

Онон аџабыт оџолорунан, сиэннэринэн киэн туттуон сөп.

Быраатым Михаил Данилович — республика, оройуон, совхоз чемпион отчута, механизированнай звено салайааччыта этэ. Өр сыл Соловьев отделениетыгар управляющайынан, пенсияџа тахсыар диэри нэһилиэк баһылыгынан үлэлээбитэ. «Аџа дойдуга үтүөтүн иһин» III степеннээх орден мэтээлин кавалера, Чурапчы улуухун уонна Соловьев нэһилиэгин бочуоттаах олохтооџо.

Николаев Гаврил Данилович

Улуу ырыаһыт Хойтоһун

IX үйэ бастакы анаарын бүтүүтүгэр Чэппиэдэй Амматыгар Хойтоһун диэн ааттаах ырыаһыт олорон ааспыта. Кини төрөөбүт сирэ Бабаџа эрээри, наар Чэппиэдэйгэ олорбутунан Соловьев нэһилиэгин киһитинэн ааттанар.

Оччолорго дьон муһуннаџына, оһуоһайдыыр үгэс наһаа сайдыбыт эбит. Хойтоһун ыһахтарга, урууларга оһуоһай тылын таһаарара. Ыһахтарга үс күннээх-түүн утуйбакка илбиһирэн туран оһуоһайдыыр ылыыр эбит.

Кыһынын ыаллары кэрийэ сылдьан олонхолоотобуна, кырдыбаас оџонньоттор хардаџаһы эргитэн биэрэ-биэрэ балаџан иһин сырдата-сырдата истэллэрэ үһү. Сотору-сотору «Ноо!» диэн хаһытаһаллар эбит. Хойтоһун итийэн-кутуйан кыараџас балаџан иһигэр олорорун умнан, илбиһирэн туран олонхолоотобуна, балаџана эркининин, оһобун үөлэһиниин лынгынаһан ыллаһара балаџан салгыта хотонтон эмиэ олонхону тэптэрэрдии «Ноо!» диэн санга иһиллэрэ үһү.

Оччоџуна дьизэлээхтэр «Бу киһи олус иччилээхтик туойаары гынна» диэннэр бэрт нэһиилэ тохтололоро үһү.

Ити курдук, ыллаан-туойан биирдэ Боотуруускай улуухун ыһаах-

тарын, урууларын кэрийэн, дойдутугар Чэппиэдэйгэ айаннаан иһэн Туолума үрэбин баһыгар кэлэн, үгэһинэн, санаата көнньүөрбүччэ кининэйэн ыллыы испит. Арай кинини кытта биир киһи куолаһа тэнгэ ойбоһугар ыллаһан барбыт. Хойтоһун тута сэрэйбит, кинини кытта аллараа дойду абааһыта ыллаһан эрэрин, уонна хоттордобуна-өлүөхтээбин. Айан да уһун Туолума төрдүгэр диэри биэс көстөн ордук. Оннук иккиэн тэнгэ туйосан, сири-дойдуну барытын хохуйан, хайалара да тохтоон ылбакка айаннаан испиттэр. Абааһы ырыаһыта көстүбэккэ, адьас киһини таарыйар-таарыйбат, ханас өттүнэн ыллаан ыһылыннара испит.

Хардары-таары тулуйсан биэс көһү билбэккэ кэлбиттэр. Үрэх төрдө Брызгаевтар сайылыктара чугаһаабыт. Хойтоһун ыксаабыт, өлөр аналым маннык эбит буоллаҕа дии санаат: «Хоолдьук унуоҕа, куонньай үүтэ», диэбит, онуоха анараанньыта: «Туох-туох диэтин», — диэн буккулла түспүт. Ону туһанан Хойтоһун: «Мин кыайдым», — диэн хаһытаабыт, абааһы ырыаһыта: «Сорбуун!» — диэт, сүтэн хаалбыт. Ити курдук, номоххо киирбит Чэппиэдэй улуу ырыаһыта Хойтоһун аллараа дойду ырыаһытын кыайбыт. Хойтоһунтан удьурдаан кини сиэннэрэ киэнник сурабырбыттара, бииргэ төрөөбүт бырааттыылар Кыаспан Куома-Кузьмин Фома Давыдович уонна Кузьмин Софрон Давыдович олонголоһунна эһэлэриттэн уһуйуллубуттара.

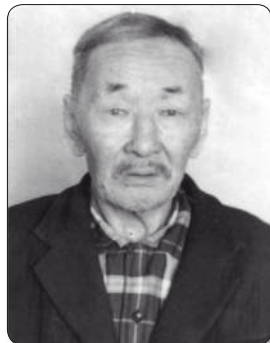
М.Н.Сибиряков «Мырыла» кинигэтиттэн

Илларионов Никифор Михайлович

(1898—1972)

Илларионов Никифор Михайлович 1898 сыллаахха Чэппиэдэй Амматыгар Аччыгый эбэ алааска төрөөбүтэ. Бииргэ төрөөбүт алтыалар этэ. Баһылай, Аграфена, Феоктист, Борокуоппай, Өлөксөөндөрө, Никифор. Холбоһуктааһын буолуор диэри сүөһү ииттэн, бултаан быр бааччы бэйэлэрин көрүнэн олорубуттара.

1911 сыллаахха Дьибэҕэнэ олохтооҕо Түнгүрээдэптэр кыыстарын Уойканы кэргэн ылан биэс оболонон 1943 сыллаахха диэри олорубуттара.

Колхоз тэриллиэбиттэн убайдарын кытта сүөһүлэрин-астарын холбоон колхозка чилиэнинэн киирбиттэрэ. Үүт-табаарынай ферма сэбиэдиссэйинэн уһун кэмгэ үлэлээбитэ. Колхоз председателинэн, солбуйааччынан, хонуу биригэдьиirinэн үлэлээбитэ. Оччолорго колхозка хортуопшуй, хаппыыста, обурсу, табах отун олордолло-ро. Сэрии сылларыгар таһаарыылаах үлэтин иһин үлэбэ килбиэ-нин иһин Сталин төбөлөөх мэтээлинэн наһараадаламмыта. Никифор Михайлович нэһилиэк общественной олобууттан туора турбат этэ, ол курдук нэһилиэгэр биллэр олонхохут, тойуксут улахан олонхохуттары кытта бухатыырдар арияларын элбэхтик бииргэ ыл-лаабыта. Активной коммунист. Өр сылларга бюро чилиэнэ, төрөөбүт нэһилиэгэ сайдарыгар элбэх сыратын биэрбитэ.

Сааһыт, булчут бэрдэ этэ. Бурхаанай күөлүгэр абатыттан хаалбыт Тойон тумуһугар кырдыар диэри элбэх күүһү-андыны куоһарбыта норуокка кэпсээн буола сылдьар. Бастакы кэргэнэ өлбүтүн кэн-нэ 1946 с. Кэбээйиттэн көһүүттэн кэлбит икки оҕолоох Бетюно-ва Өрүүнэни кэргэн ылан үс оҕоломмота, онон холбоон уон оҕону иитэн улаатыннарбыта.

Никифор Михайлович орто олонхохут этэ. Ол талаанын сала-йар үлэбэ үлэлиир буолан олонхолуурун сайыннарбакка хаалбыта. Учаастак хонтуоратыгар, быыбар кэмигэр кулуупка, кэлин Васи-льев Д.М. кулуупка туруорбут «Ньургун Боотур» олонхо-спектаклы-гар Уот Уһутаакы орулуугар ылаан дьон биһирэбилин сөбүүтүн ылбыта. Маны таһынан ыһахтарга куруутун кинини олонхолотор буолаллара. Билигин кини олобун элбэх сиэннэрэ, хос сиэннэрэ салгыыллар.

Никифор Михайлович 1972 сыллаахха 84 сааһыгар өлбүтэ.

Сиэнэ **В.И. Илларионов**

Дьячковской Николай Петрович

1912—1988

Мин ағам Дьячковской Николай Петрович 1912 с. Чурапчы улууһугар Төлөй нэһилиэгин Кыйахабыл диэн алааһыгар элбэх оҕолоох дьаданы дьиэ кэргэннэ 2-с оҕонон төрөөбүт. Бииргэ төрөөбүт убайа Прокопий Петрович Дьячковской бастакы хомуурга ынрырллан сэриигэ барбыта. Сэрии саамай уотугар сылдьан кыйаыы көтөлөөх кэлбитэ. Аҕабын, техникаҕа сыһыаннаах туруу үлэһити, тракториһынан бронь биэрэн Мырыла Амматыгар үлэлэтэ хаалларбыттара. Түүннэри-күнүстэри кыйаыы туһугар аччыктыыры, тонгору, сынньанары билбэккэ кытаанах үлэни көрсүбүтэ. Бырааттара, балыстара Чурапчы көһүүтүгэр бараахтаабыттарын сурабын эрэ истибитэ. Манна үлэлии сылдьан мин ийэбин Елена Николаевнаны 2 оҕолоох сэрии огдооботун кэргэн ылбыта. Ийэм оҕолорунаан холбоон 10 оҕоттон 4 оҕолоро хаалан, харахтарын харатын курдук, харыстаан биһигини улаатыннарбыттара. Биһигини, оҕолорун харыстаан эбитэ дуу, хаһан да, оҕолоро суох буолтун, сэрии, сут уонна атын олох ыарахан кэмнэрин хайдах ааспыттарын кэпсээбэт этилэрэ. Ағам көрүнгүнэн сахаҕа суох доруобай төрөл улахан киһи этэ. Киһи быһыытынан сэмэй, олус аһыныгас майгылаах, кыраттан да үөрэ сылдьар буолара. Ийэм бастакы кэргэнэ Попов Прокопий Изотович диэн киһи хаартыска дьиэбитигэр ыйанан турара. Кини аймахтарыгар Егасовтарга ағам мэлдьи көмөлөһөрө, сибээһи быспат этилэрэ. Ағам бииргэ төрөөбүтүгэрэ көһүүттэн төннөн кэлбиттэрин ийэбинээн көрсөн, дьиэлэниэхтэригэр диэри олордоннор эдьийдэрбит, убайдарбыт махталлара улахана, хойука диэри махтана ахталлара. Ағам аргый-наллаан сылдьан үлэтин бүтэрбитэ эрэ баар буолара, көрдөххө бытаан курдук да кыйабыта-хоппута, толорбута эрэ баар буолааччы. Кини сатаабатаҕа диэн суоҕа. Тимир, мас ууһа, электрик, сварщик, нэһилиэк трактористарын, атын даҕаны дьон көрдөһүүлэрин толорон элбэхтик абыраабыта буолуо. Онорбута-туһпута барыта тупсабай, уурбут-туһпунт курдук

буолара. Туттар тэрилин барытын бэйэтэ онгосторо, ууруллар анал миэстэлээхтэрэ. Ылан тутуннаххына хайаан да оннугар ууруохтааххын, уурбатаххына мөбүллэбин, кыһырбыт харабынан көрдөбүнэ сөп буолабын. Биһиги оҕолор аҕабытыттан толлорбут, ирдэбиллээх, эппитин хайаан да толортороро, үрдүнэн-аннынан толорору, ыһыллаҕас буолууну олох сөбүлээбэт этэ. Бэйэтэ онгорбут хаамыска-тыннан, хабылыгынан киэһэ аайы бииргэ оонньуурбут, Саҥа дьыл аайы араас маскараадтары кэтэрдэн бириис бөҕө ылан үөрэрбит.

Аҕам сылдыан эрэ бэйэтэ ис иһиттэн ыллыы-туойа сылдыара. Урут зонанан күрэхтэһии ырыа-тойук, түмсүү концерт бөҕө буолаллара. Онно бэйэтин кыабынан кыттар. Урууларга бырааһынныкытарга хайаан да кинини тойуктаталлара. Уус-уран тылынан тутта хохуйан туойара. Куолаһа маннай симик курдук эрээри, уһатан кэнэтэн бардагына улаатан, аһыллан, дуораһыйан, тыына уһаан иһэрэ. Мин аҕам туойарын сэнээрэн истэрим: тыла чуолкайа, баайа, тойугун ис хоһооно харахпар барыта көстөр курдуга. Олонхоттон быһа тардылылары сөп-сөп ыллаан иһитиннэрэрэ. Ордук «Ньургун Боотур» олонхоттон сүрүн герой тойугун. Сорук Боллур, Кыыс Кыскыйдаан, Айыы Умсуур удаҕан ырыаларын куолаһын уларытан, сөп түбэһиннэрэн ардыгар хаһыран, ардыгар наһыл баҕайытык тардан толороро. Дьон олус умсугуйан ырыа иһигэр киирэн истэллэрэ бириэмэни умнарга дылы буолаллара.

Васильев Дмитрий Митрофанович кулууп сэбиэдиэссэйнэн үлэлиир кэмнэригэр «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхону туруорбута. Онно мин аҕам — бухатыыр, Илларионов Никифор Михайлович Уот Уһутаакы оруолун оонньоон, дьон-сэргэ хайҕабылын, биһирэбилин ылбыттар. Ол туһунан кинилэр хойукка диэри ахтан-санаан кэпсииллэрэ. Ийэм кэпсииринэн, олонхоҕо кыттыбыт көстүүмнэрин, туттубут тэриллэрин барытын аҕам тикпит, онгорбут үһү. Васильев Д.М. түһэрбит хаартыската хойукка диэри баар этэ. Сэбиэскэй былаас кэмнэригэр олонхо улаханлык аахайыллыбат курдук буолбута. Аҕам: «Олонхо хаһан эрэ хайаан да күөдьүйүө, үйэтэ ууһуо», — диирэ. Олонхо сайдарыгар бүк эрэллээбэ.

1968 сыллаахха мин 7 кылааһы бүтэрбит сайыммар, аҕам арай олох онгостон туран ойуун танһаһын тикпитэ. Оччолорго улахан танаас-сап суох кэмэ буолан бурдук куулунан ыстаанын, ырбаахытын, кыаһаанын тикпитэ, тимир лиийһинэн кырыйан хоботун чуораанын, араас кыыллары онгортон иилбитэ. Оһох курунньугар олифа кутан

хара кырааска онорон барытын тупсарбыта. Бйы быһа чапчийан онорон бүтэрбитэ. Дүгүрүн өссө эрдэ күһүн ынах тириитинэн бүрүйэн ис өттүгэр хоболоон, чуорааннаан, былаайахтаан онорбута. Барыта ситэн бүппүтүн кэннэ биир күһүнгү киэһэ оттуллубут оһох иннигэр туох баар таҥаһын кэтэн, дүгүрүн тутан киирэн, охсо-охсо ис иһиттэн ыллаан барбыта. Биһиги оҕолор бастаан көннөрү ырыа курдук истэн олобушпунт. Онтон аҕабын олох билбэт буолуохпутугар диэри уларыян, кутуран, мөхсөн, ыстангалаан, ис-иһиттэн чөллөрүйэн туойан барбата дуо? Мин этим наһаа таппыта, куттаным аҕай, ийэм сэрэйдэ быһыылаах аҕабар: «Тохтоо эрэ, туох айылаах буоллун, оҕолору куттаама», — диэн хаһытаата. Тохтоото уонна тахсан барда. Киэһэ аһылыгы уку-суку аһаан баран утуйдубут. Мин түүнү быһа олох утуйбатым, харахпын симтим да биир оҕонньор киирэн атаһыттан тардар. Сарсыарда туран ийэбэр кэпсээбиппэр, аҕабын мөхпүтэ, оһоххо ас куппута уонна ойуун таҥаһын бу дьийэттэн суох онорор гына дьаһайбыта. Ойуун таҥаһын кулуупка биэрбиттэрэ. Аҕам туох эрэ айылҕаттан бэриллибит талааннаах этэ: дьону эмтиирэ-хаанныра, иннэлиирэ. Оччолорго барыта бобуу буолан наар кистээн туттара. Хойукка диэри хаанныр муоһа, иннэлэрэ баар этилэр.

Бииргэ төрөөбүт убайым Коля миигиттэн 8 сыл аҕа буолан, эрдэ дьийэттэн барбыта, балтым Катя, быраатым Васек кыралара, онон миигин аҕам илдьэ сылдьан уол оҕо курдук үлэлэтэрэ. Сайын оттуурбут, саас мас мастыырбыт, күһүн муус ыларбыт, бултуурбут. Мотоцикл ытарга үөрэппитэ. Миэхэ 32-лээх саалаах этим. Кыра хоспутугар хатанан олорон, саа ботуруонун иитэрбит, кини бөстүөннүүр, мин мээрэйинэн буораах, доробуонньук кутарым, быыстыбын. Киэһэ аайы хойукка диэри 100-нэн устууканы онгоробут. Мин наһаа астынан онгорсорум, ийэм олох сөбүлээбэт этэ.

Аҕам төрөөбүт дойдутун, бииргэ төрөөбүттэрин наһаа ахтара, аймахтарын көрсө, билсэ барарыгар өрүү миигин батыһыннара сылдьара. 1965 с. сайын миигин илдьэ төрөөбүт дойдутугар Төлөйгө бара сылдьыбыттаах. Барарбытыгар Чурапчыттан сатыы барбыппыт. Суолу быһа оҕо эрдэбинээҕи сааһын, эдэр сылдьан Бодойбоҕо таһаҕас таспытын, Намынан, Тулагынан хамначчыттаабытын, аймахтарын Аммосовтары, Захаровтары, Малышевтары кэпсээбитэ. Төлөйгө тийибиппитигэр 2-3 эрэ дьийэ, бырабыллыбыт күрүө-хаһаа баар этэ... Малышевтар диэн ыалга чэйдээбиппит. Аҕам алааһыгар Кыйаха-

былга тахса сылдыбыппыт, онно ампаар эрэ баара. Булуунун өнгөйөн көрбүтэ, тахсан хаамыгалаабыта, сангата суох турбута, ытамныйбыта быһыылааба, харабын уугун соттубута. Эмиэ сатыы төннүбүппүт. Бу сырыыга туох да сангата-ингэтэ суох хаампыппыт. Билигин Төлөй нэһилиэгэ киһи билбэт гына улаатта, кэнээтэ, сайынна. Ажам баара буоллар үөрүө да этэ. Төлөй нэһилиэгэ хаттаан тэриллибитин 20 сылыгар ыңырыллан тийэ сылдыбытым. Ажам дойдутун сири алаадынан аһатан баран, ажабар ботугураан дойдутун туһунан кэпсэбитим уонна астынан үөрэн ажай кэлбитим.

Ажабын кытта наар алтыспыт буолан наһаа убаастыбын. Киниттэн элбэххэ үөрэммитим, олохпор барыта туһалаах буолбута. Ажам куруук олоххо туох да кыайтарбат, кыаллыбат суох диэн тыллааба, икки атахтаах барыны барытын сатыахтаах диирэ. Оннук өйдөбүллээх буолан, ханнык да үлэттэн толлубакка барытын ылан иһэрим, кэлин салайар үлэбэ күүспүн-санаабын барытын ууран үлэлээн кэллим. Убайым Николай Николаевич ажатын курдук барыны-бары сатыыра, уһанара, тигэрэ, астыыра, баяннга үчүгэйдик оонньуура, ыллыыра. Балтым Екатерина Николаевна ажабыттан кыра сааһыттан ырыаба-тойукка уһулан, кэлэр көлүөнэ ыччаты кэрэ эйгэтигэр иитэн-үөрэтэн кэллэ. Ситиһиилээх үлэтин иһин Саха Республикатын культуратын туйгуна буолла. Быраатым Василий Николаевич сценаттан түспэт ырыаһыт, эмиэ тугу барытын сатыыра уһанара үлэһит бэрдэ этэ.

Хас биирдии киһи олобор ажа диэн улахан оруоллаах эбит. Төһө да орто дойдуттан барбыта ырааттар, ажам миигин арангаччылыыр, харыстыыр курдук саныыбын. Ажабынан киэн туттабын, оҕолорбор, сиэннэрбэр өрүү кэпсиибин.

Мария Николаевна Заровняева-Дьячковская,
улахан кыыһа, үлэ ветерана,
СР муниципальной сулуустатын туйгуна

12.12.2014 с., Хатырык, Нам улууһа

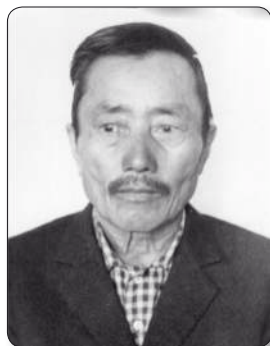
Попов Дмитрий Григорьевич

(1898—...)

Попов Дмитрий Григорьевич 1898 сыллаахха 4-с Хатылы нэһилиэгэр дьадангы ыалга төрөөбүтэ. Аҕата Кириинньэ Бопшук нэһилиэк байанайдаах булчута этэ үксүн булдунан ииттэн олорбуттара, олохторо Кэниэдэ төрдүгэр этэ. Бултаах сиргэ үөскээбит буолан Миитэрэй булт абылангар оҕо эрдэбиттэн сыстыбыта булчут буола улааппыта, кэлин былаас уларыйытыгар, колхозтар тэриллilлэригэр 1932 с. «Автономия 10 сыла» колхозка чилиэнинэн киирбитэ, колхоз бүппэт үгүс араас үлэлэригэр үлэлээбитэ. Оҕо сааһа кырдыаҕас олонхоуттары истэн ааспыта, устунан бэйэтэ олонхолуур дьобура аһыллан оҕо эрдэбиттэн олонхолуур, туйар идэлэммитэ. Сэриигэ илиитинэн инбэлиит буолан барбатаҕа. 1942—1943 сс. колхозка кыладыапсыгынан, 1944—1945 сс. сылгыһыттаабыта, кэлин бултаабыта тайах этинэн элбэх ыалы аһаппыта. Пенсияҕа тахсыар диэри Субуруусскай аатынан колхозка, кэлин совхозка араас үлэлэргэ ситиһилээхтик үлэлээбитэ.

Субуруусскай аатынан совхоз бастын' производственнига буолан Бочуот кинигэтигэр киирбитэ.

Дмитрий Григорьевич бырааһынньыктарга, араас түмсүүлэргэ олонхолуур этэ. Кулуупка Васильев Д.М. «Ньургун Боотур» олонхо-спектаклы туруорарыгар Олонхоут Соппуруону, Никифор Илларионовы-Сииппэри, Григорий Федоровы-Хаасаны кытта олонхоҕо бэйэтин оруолун ылласпытын туһунан, кэрэ кэпсээн буолан билигин да ахтыллар. Билигин кини олобун уолаттара, сиэnnэрэ, хос сиэnnэрэ салгыыллар.

И.И.Собакин

Федоров Григорий Гаврильевич

(1912—...)

Григорий Гаврильевич 1912 с. Боотуруускай улууһун IV Хатылы нэһилиэгэр төрөөбүтэ. Колхознай тутуу активнай кыттылааба, эдэриттэн комсомол, партия чилиэнэ. Советскай былаас ыытар политикатын халбаннаабат торооччута бэриниилээх коммунист этэ.

1932—1933 сс. Соловьев начальнай оскулатыгар үөрэммитэ. 1937—1938 сс. Амма сельпотун солбуйар председателинан үлэлээбитэ. Онтон — сылгыһытынан, налоговой агеһынан.

1943—1944 сс. сэрии, хоргуйуу, сут сылларга сельсовет председателинэн үлэлээбитэ. Сибээскэ көһүөр диэри колхоз араас үлэлэригэр үлэлээбитэ.

Мырылаба сибээс отделениета аһыллыан иннинэ почтаны Мындабайыттан атынан таһаллара. Григорий Гаврильевич олус эппиэтинэстээхтик үлэлээн, почта кэмигэр кэлэр буолара. Олонхолуур этэ, ол гынан оччотообу дьон сиэринэн үлэттэн соло булбат буолан, ыллыыр-туойар талаанын сайыннарбакка хаалбыта. Колхоз хонтуоратыгар, кэлин кулуупка улахан олонхоһуттары кытары олонхолоспуста. Оболоро, сиэннэрэ Мырыланан, Чурапчынан, куоратынан олоролор.

И.И. Собакин

ХАДААР НЭҢИЛИЭГИН ОЛОНХОҔУТТАРА

Тэкэллэ Уола

Олонхоһут, ырыаһыт Тэкэллэ Уола-Платонов Иннокентий Дмитриевич 1894 с. былыргы Боотуруускай улууһун Хадаар нэһилиэгэр төрөөбүтэ. Кинилэр олохторо Тэкэллэ Хомустааба диэн Таатта алааһа. Дьат Туоратын илин өттүгэр силиһэ баар. Өтөхтөрүн

онно, балабаннарын сэмнэбэ билигин дабаны тураллар. Абата Тэкэллэ Миитэрэй (Платонов Дмитрий Иннокентьевич) биллиилээх ырыаһыт, олонхохут. Аатырбыт И.Г. Теплоухов олонхолуур идэбэ Тэкэллэ Былатыанаптан уһуйуллубутун туһунан В.Ф.Ермолаев сурукка-бичиккэ киллэрбит. Олонхохут Тэкэллэлэр төрүттэрин-уустарын туһунан сиһилии сэһэн-номох суох. Унуобунан сүдү улахан оҕонньор сааһыран аарымтыйан, харабынан мөлтөөн Хомустаах алааһыгар олонорон, оччолорго уута толору, хомуһа хойуу эрдэбинэ: «Оҕолоор, анды оҕото түөрт харах буолбут дуо?» — диэн ыйытар буолара үһү. Тэкэллэ икки уоллаабыттан Элэгэнтэй быраата Хабычча диэн тугунан да биллибэтэх киһи баар эбит. Кини абатын курдук сөнг сангалаабыттан эбитэ буолуо, оҕолор, дыхталлар саллалара үһү. Ылалара Титииктээххэ — Ботойдор, Туораба — Моччоот, Дирин Сыһыы чаранар-Кумаар Сэмэн, Никоновтар, Тарасовтар, Софроновтар, Нээстэрэптэртэн Кынаспыай, Мэхээлискэ уола аах, Атахыйдар, о.д.а. Сири Холлоҕоско сайылыктаналлар. Тэкэллэлэр Сыһыы Ытаабыкка Никонов Сэмэнкэни кытары дыукаахтаһаллар. Тэкэллэ Уола Элэгэнтэй (Платонов Иннокентий Дмитриевич) олонхохут, ырыаһыт. Ыллыырга-туойарга бастаан абатыттан үөрэммит. Абатыттан уратыта диэн ырыата эйээркэй этэ дириллэр. Онтон эдэр сааһыгар биир дойдулааба аатырбыт Сыгынык олонхохуттан, кини хомоҕой этиилээх хоннохтоох хоһоонугар, ыпсарыылаах ылбаҕай ырыатыгар, куйуһуяа кутуллар дорҕоонноох, хомуһуннаах тыллаах тойугар кутун-сүрүн иитиэхтээн, уһуйулан улааппыт. Сыгынык көмүс унуоҕа Тымтыбыт алааска көмүллүбүт.

Тэкэллэ уола маассабай холбоһуктааһынҥа «III Интернационал» колхозка кирибит. Колхоз бырабылыанньатын кэнсэлээрийэтэ Сэргэй Арыылааҕар, нэһилиэк киинин курдук, лааппыланан, ааҕар балабаннанан сылдыбыт. Онно эрдэ тэриллибит кооперативка Мытыйыкы уола Прохор Сивцев атыһытынан олорбут. Оччолорго былаас өттүтгэн «Олонхоҕо охсор илиибин утары уунабын» диэн суостаахтык этэр-тыһнар кэмнэригэр ойууннар, олонхохуттар убааран, урукку үгэстэринэн кэрийбэт, хоһон-өрөөн идэлэрин көрдөрбөт, кими да уһуйбат буолан бүтэн барбыттара. Ол үрдүнэн Тэкэллэ Уола ыаллыы оҕолоро «Мүччүрүйбэт Мүлдү Бөбө» олонхону бары толороллоро, ыллыыллара үһү. Тэкэллэ уола «Кулун Куллустуур», «Ньургун Боотур», «Мүччүрүйбэт Мүлдү Бөбө», о.д.а. олонхолору толорор буолуон сөп эбит. Онтон «Ойоҕостоохтон охтубатах улахан-

тан улахан онгоруулаах, охсуган хара атгаах Ожо Туйгун Бухатыыр» олонхотун саха үөрэхтээбэ Я.З. Стручков суруйан ылбыт. Ону кини «Тыла этиитигэр, олус уус, мин маннык олонхону тыл ууһунан уонна сюжетынан олус үчүгэй олонхо диибин» диэбит. Стручков кимэ-туга, кинини кытта кимнээх үлэлээбиттэрэ биллибэт курдук. Тэкэллэ Уола оччолорго 46 саастаах киһи. Онгой Чаранга диэн сиргэ кыстаан олорубуттар. Онно Сэмэнкэ Никонов туппут дьобус, үчүгэй баҕайы балаҕаныттан чугас тыа быһыгар баар дьүөдьүбэ кураан, күөллэр дьаратыйбыт дьылларыгар ойбоннонолор эбит. Итинтэн чугас Буол тыатын чаранар саас аайы охсор куртуйахтарга кэргэнинэн мутукчанан дурда онгостонно ытан кэлэллэрин, олус ил-лээхтэрин ыаллара кэпсээн онгостубуттар. Билигин ол Онгой, Буол чаранара бааһына сирэ буолан тураллар.

Хадаарга былыр тобус көлүөнүбэ тийэ уустар уутуйан үөскээн ааспыттар. Тэкэллэ уола Элэгэнтэй өссө тимир ууһа идэлээх. Кыччабар харахтаах уонна олус кыладыйан кыһанан-мүһэнэн уһанарын иһин Кыччааһай Уус диэнинэн биллибит. 30-тус сыллардаахха кини «III Интернационал» колхозка ыһы-хомуур, от үлэтигэр туһаныллар техникалары, араас туттар тэриллэри уһанан онгороро, оччотообуга олус күндү тимир аты (велосипеды) өрөмүөннүүрү үһү. Баар кырдыабастар этэллэринэн аатын ааттатар уола суоҕа, икки кыыс оҕолоохторо. Бары көһүүттэн эргиллибэтэхтэр.

Көһөрүүгэ Кэбээйигэ тийибитин кэннэ сылгыны уоран сиэбит диэн хаайыыга ыппыттар, ол айыыта онон, илдьибиттэрэ эрэ биллэр, сүппүт. Улахан кыһа эбэтин аатынан Боккуойа диэн. Кинини Таатта үрэх алтан ойуу-дьарбаа сыһылаах Ботой сайылыгын оҕолоро таптаан «Мундуһут» диэн хос ааттыллар эбит. Кэбээйигэ кэргэн тахсан онно хаалбыт. Оҕолордооҕо буолуо даҕаны билсибэттэр. Кини Токут Маайа диэн соботох мааны балтылааҕа эмиэ кэргэннэнэн Дьокуускайга кэлэн олохсуйардыы саҕардыы ыал буолан иһэн, суорума суолламмыт. Онтон ыла кэм-кэрдийи ааһан, күн-дьыл устан, элбэх хаар уулан урукку дьон умнулан Тэкэллэ Платоновтар ааттара-сурахтара да иһилибэт буолан барбыт. Олох диэн оннук уустук. Аймахтара Иннокентий Гурьевич Теплоухов (1879—1963) сэнээриллибэтэ буоллар симэлийиэ да эбитэ буолуо.

Тэкэллэ уола норуоттан бэйэтиттэн тахсыбыт талаана «Ожо Туйгун бухатыыр» диэн суос-соботох сурукка киирбит кэриэс-хомуруос олонхотугар итэбэтиилээхтик көстүбүтэ. Айымньытын уус-уран

тылынан сааһылаан дьонго итэбэтиилээхтик тиэрдэр таһымна таһаарбыт. Олонхо бииртэн биир үөскээн тахсан иһэр мүччүргэннээх сырыыларын, быһылааннарын истэн олорооччулар илэ көрөр гына хоһуйан тыл дэгэтин туһанар уратылаах эбит.

Сэрии бүппүтүн, көһөрүллүүттэн кэлбиттэрин кэннэ отчуттар, атынан от оҕустарааччылар Петр Иванович Николаев (Баппах), Петр Николаевич Титов Хомустаахха Тэкэллэ үөһээнэн ыллаан ааһарын истэллэрэ үһү. Айылба үөйүллүбэтэх-ахтыллыбатах араас кистэлэнэ элбэх. Чиэски сиргэ үүрүллэн, хаайыы киһитэ буолбут олонхоһут хомуһуннаах тылынан иэйэн-куойан ыллаабытын сирдойду иччилэрэ иһитиннэрэллэрэ эбитэ буолуо.

Тэкэллэ уола олох уларыяр уустук, элбэх мөккүөрдээх кэмигэр олорон ааспыт. Айар сааһын үгэнигэр хоту көһөрүллүүгэ үүрүллэн, хаайыыга утаарыллан тапталлаах алааһыгар, дьонугар-сэргэтигэр эргиллибэтэх. Кини сырдык кэриэһин тилиннэрэргэ архыып докумуонугар уонна кырдыбаастар ахтыыларыгар олобуран суруйуум итинник.

Петр Васильевич Божедонов,
историк учуутал, Хадаар

Саҥа олох. — 2007. — Балаҕан ыйын 15 к.

Хотонго төрөөбүт Сынгынык

Ханнык даһаны атын олонхоһуттардааһар Сынгынык туһунан информациялар саамай элбэхтэр. Ол гынан баран информатордар кини араспаанньатын, аатын, аһатын аатын чуолкайдык билбэттэр эбит. Холобур, араспаанньатын Дьячковскай, Софронов, Говоров, оттон аатын Түмэппий, Ньюкулай, хабырылла диэн араастаан ааттыылар. Дьонго-норуокка аһаардастыы Сынгынык диэн легендарнай аата тарһаммыт. Г.Д. Ефимов филиал архыыбыттан билсипит, сурукка-бичиккэ Говоров Иннокентий Яковлевич диэн суруллубут.

И.Я.Говоров 1870 с. Хадаар нэһилиэгэр быстар дьадаҥы кэргэннэ төрөөбүт. Аһата кини төрүү түөрт ый иннинэ өлбүт. Огдообо хаалбыт ийэтэ хамначчыт. Оҕотун саах күрдьэ сылдьан хотонго төрөппүт. Кыайан иитиэ, көрүү-харайыа суох буолан, эһээкэй оҕотун бэйэтин нэһилиэгэр аһыйах иитимһилээх Софронов Фомаһа иитиэххэ биэрбит. Оҕо 12 сааһын туолуута аны ииппит аһата өлөр, онтон иип-

пит ийэтэ икки харафынан көрбөт буолан, күн туһата суох сылдьан уола 17 саастааҕар өлбүт. Аҕыйах сүөһүлээхтэрин баайдар ылаттаан бараннар бэйэлэрин таах ыталаабыттар. Сыгынык 17 сааһыттан баайдарга хамначчытынан сылдыбыт, ордук уһундук Байбал Протодьяконовка «Эдэр сааспар күүстээх көлөһүммүн баайдарга тоҕоммун, үлэни кыайбат буоламмын, олох олоҕорбокко, дьиэ булум-макка сааспын бараатым» диэн автобиографиятыгар суруйтарбыт. Оттон олонхотун туһунан бу курдук кэпсээбит: «Мин саха уус-уран литературатын, олонхотун, остуоруйатын бэрт кыра сааспыттан кэрэхсэн таптыы истибитим. Ол да инниттэн 12 сааспыттан кинини үтүктэн олонхолуу оонньуур буолтум. 20 сааспыттан ыла үчүгэйдик, дьон биһирир гына олонхолуур буолбутум. Ол күнтэн бу күнгэ диэри 50 сыл устатыгар утуйбут түүнүм ахсааннаах буолуо».

Сыгынык тас көстүүтүнэн-бодотунан сүдү киһи эбит: үрдүк унуохтаах, улахан төбөлөөх, ломпоруун сүүстээх, икки чанчыгынан көрбүт харахтаах. Куолаһа улахан. Дьону кытта үксүн үгэ-хоһоон тылынан кэпсэтэр. Кэпсээнииттэн сылыктаатаахха, Сыгынык ордук тахсылаахтык XIX үйэ тиһэх сылларыгар уонна XX үйэ 10-с,30-с сылларыгар олонхолотолуу сылдыбыт.

Кини олонхохот быһыытынан сураҕа оройуон нэһилиэктэригэр киэнник тарҕаммат. Ону таһынан Сыгынык Илин Хангалас, Амма нэһилиэктэрин кэрийтэлиирэ. Биирдэ Илин Хангалас нэһилиэктэригэр сылдьан Сыгынык хонук ыалын булбакка эрэйдэммит. Хас да баай ыаллартан холдьоһуллубут. Кэмниэ-кэнэбэс биир дьадангы ыалы таба тайаммыт. Ыаллара хоноһолорун туох идэлээх киһигиний диэн ыйыппыттарыгар олонхоһуппун, ырыаһыппын диэн билиммит. Онуоха ыаллара оҕонньору ол киэһэ «Ыллаан иһитиннэриэххин, төһө-хачча буолуо этэй?» диэн көрдөспүттэр. Сыгынык түүнү быһа ыллаабыт. Хайдах хонук сирин кыайан булбакка хас да ыалы кэрийбитин, таһынаабы баай ыаллара кинини кытта букатын даҕаны кэпсэтэ барбатахтарын тустарынан сиһилии ойуулаан туойан ыллаабыт. Сарсыныгар таһынаабы баай ыаллара хоноһо киһи олонхотун истэннэр, ыгыран, көрдөһөн таһаараннар, хас да күн устата хоннороманьылы сытыараннар, олонхолотон-ыллалан дуоһуяа истибиттэр. Дойдулууругар көбүччү манһа-тутуу биэрэн ыыппыттар.

Сыгынык өрөгөйдөөн олонхолуур сылларыгар биирдэ Болугурга киирэн Мындаҕаайы собуруу өтгүнээби Молоҕоойу үрэбин төрдүгэр олохтоох Куоспан Кууһумаҕа икки Амма (Амма икки нэһилиэгин)

аатырбыт олонхоһута кырдыбаас Хойтоһуннуун көрсүһэн күрэхтэспиттэр. Онно «Логлу Бэргэн» олонхотун үс түүн устата ыллаабыт. агаардас олонхо сириң-дойдугун туһунан ойуулааһыныгар биир киэһэлээх түүнэ бүппүт. Ити кэнниттэн Хойтоһун эмиэ үс түүн устата биир олонхотун толорбут. Иккиэн даһаны бөдөң олонхоһуттар түбэсигэһнэр эгил-тэгил эрийсибиттэр, элбэх истээччилэрин улаханлык сэнээрдибиттэр. Иккиэн тыллара-өстөрө хомоһойунан, куоластара дорбооннообунан, олонхолорун сюжеттара быһылааннара баайынан дыону-сэргэни сөхтөрбүттэр. Истээччилэр кими бастын олонхоһут быһыгытынан быһааралларын бэркэ ыарыһаппыттар. Онтон түмүгэр дыэлээх хаһайын Куоспан Кууһума, бэйэтэ эмиэ бэртээхэй олонхоһут, күрэхтэһии кыайыылаабын быһаардын диэн буолбут. Онуоха Куоспан Кууһума бу курдук быһаарбыт: «Сыгынык сонун олонхону иһитиннэрдэ уонна эдэр буолан куолаһа даһаны арыыйда чур, онон кыайыылаабынан кини буолара сөп» диэн. Итиннэ бары сөбүлэспиттэр. Кырдык оччолорго «Логлу Бэргэн» икки Аммаҕа сонун эпическэй поэма буолан иһиллибит. Логлу Бэргэн дойдугатар, дыэтигэр-уотугар эргиллэн кэлэн баран, бастагы түүнүгэр үс ойбоһуттан ханныгың кытта хоонноһолорун кыайан быһаарбакка, оһобун иннигэр муһааран оһорорунан олонхо түмүктэнэр эбит.

Сыгынык үрдүк искусствотыттан уһуйуллубуттар элбэх эбиттэр. Былыргыта кини поэтической сабыдыалын республика аатырбыт олонхоһута И.Г. Тимофеев Теплоухов, Тэкэллэ уола И.Д. Платонов билбиттэр. Хоһтоһоһо киэнник сураһырбыт Сидорова Өлөөн олонхоһуурга Сыгыныктан уһуйуллубут. Суруйааччылар союзтарың чилиэнигэр тийэй үүммүт норуот ырыаһыта Амма оройуонун Сулбаччы нэһилиэгин олохтоһоһо Екатерина Егоровна Иванова олонхоһуур, ылыыр искусствотын Сыгыныктан үөрэммитин билинэр. Кини «Сылгы уола Дыһрай Бэргэн», «Айыы сиэнэ Алантаайы-Кулантаайы» диэн олонхолору Сыгыныктан истэн толортуур буолбут.

Бэйэтин бириэмэтигэр Сыгынык үрдүк искусства атын үгүс олонхоһуттар, ырыаһыттар үүнэллэригэр үтүөкэннээх оһуола эбит.

Үгүс информатордар ахтыларынан, Сыгынык ыар тыллааһа-өстөһөһө. Сорох ыаллар, тыла ыараһаныттан чаһыйар буоланнар, кинини бэйэлэригэр олонхолоһоллоруттан тардыналлара. Олус аһыллан, кыдыгыһа-кыдыгыһа илбиһирэн туран ыллаабыт ыала кэнники даһаны оччо үчүгэйдик оһорбот эбиттэр. Ханлык да бэйэлээх баай ыаллар кини киирдэһинэ утары көрөн туран, мөһөн-сэмэлээн

сангарбат эбиттэр. Ол курдук, кини ыар-нүхэр, үгэ-хоһоон тылыттан дьулайаллара. Олонголоон этэн-туойан бардабына, хангас диэки долбуур иһиттэрэ тэннэ лынгынаһаллара, киһи этин сааһа дырылыыра үһү.

Сыгынык тыла-өһө нүхэринэн, уус-уран поэтикайынан оннооһор ойууннары чабытара. Эдэригэр ойууннары үтүктэн туойар үгэстэнэ сылдыбыт. Кинилэргэ кутуруксут буолан ылластабына, хоролуу тылларын, тойуктарын аһара этитэлээн кэбиһэр эбит. Балга хоһоһолуу кэллэбинэ, ойууннар тэскилээн атын ыалга хонорго күһэллэллэрэ. Биирдэ Бүлүүтээби Алыһардаах удабан уонна Одьулууннаабы Бүтүччээн ойуун иирсээннэрин хорохоото буолбут.

Ордук үгүстүк уонна араас варианнаан Сыгыныгы кытта Төлөй нэһилиэгин аатырбыт ойууна Хабырыыс Захаров абааһы бийһин тустарынан төһөнү биллэллэригэр күрэхтэспиттэрэ номоххо сылдыар. Хабырыыс ойуун кинини үс сылы быһа такайан ыһыртаран, Төлөй нэһилиэгэр ажалтарбыт. Сыгынык аллараа дойдулар 36 абааһы биис уустарын биир-биир ааттары ааттатаалаан сиһилии туойан барбыт. Онуоха Хабырыыс ойуун Сыгынык тойугун уһундук тулуйан истибэтэх, этэ саласпыт. Сыгынык олус элбэх абааһы биистэрин билэриттэн, тыла-өһө ыараханыттан чабыйбыт. Кини Сыгыныгы тохотон «Эн миигиннээбэр лаппа элбэх абааһы ааттарын билэр эбиккин» диэн хотторбутун билиммит.

Алгыс тыллаабынан Сыгынык эмиэ киэнник сурабырбыт. М.С. Иванов-Багдарыын Сүлбэ Чурапчы оройуонунаабы «Саһа олох» хаһыакка суруйарынан, былыр Сыгыныгы күөл уутун көһөрөллөрүгэр алгыс тыл этиппиттэр. Хадаарга Быакыны уутун ыһааһы оччо хараһыга суох киһи быһыытынан күөлгэ диэри хоруу тиһэх буорун алдыатааччынан уонна алгысчытынан олохтоох баайдар Сыгыныгы күһэйбиттэр. Кини онно: «Мин атаһ-бытаһ киһи буоламмын, баайдар баттыгастаах дьаһалларынан эн көхсүн хаанын бытан эрэбин, онон буруйа суохпун», — диэбит. Күөл уута көспүтүн кэннэ ууну ыһтарбыт баайдар олохторо улаханлык мөлтөөбүт, эстэргэ-быстарга барбыттар.

Сыгынык бэртээхэй мас уһун быһыытынан эмиэ биллибит. Араас кээмэйдээх хамсалары, хамыйахтары, энгинэ бэйэлээх мас иһиттэри онортоон чугас эргин ыалларыгар арыыга, бурдукка атастаһар эбит. Хас биирдии оноругар анал уус-уран ааттары биэртэлиир үгэстээбэ.

Былыргы олоххо үгүс чабылхай талааннаах саһа дьадангыллара

киэнник сэнээрилибэккэ, үрдүктүк сыаналаммакка, кырдыар саастарыгар умнаһытыа дьадайдан, Сынгынык курдук хомолтолоох дьылба-ланаллара, бэл өлбүт да сыллара оччо чуолкайа суох буолааччы.

В.Ф. Ермолаев

Чурапчы олонхоуттара. — Бичик, 1994.

Сынгынык эргиирэ

Мин 1922 с. сэтинньи 10 күнүгэр Хадаарга Александра уонна Павел Софроновтар кэргэннэригэр алтыс оѳонон төрөөбүтүм. Уонча сааһым эбитэ дуу, Сынгынык өлөөрү сытара. Ону дьонум сарсыардаангы үлэбэ тахсыах иннинэ Сынгыныгы аһаатын диэннэр, ас сылытан оронун аттыгар уураллар. Хобордооххо кыра-кырагына кырбаммыт эт буһаран. Ону мин тийэммин сиэн хамырбатан кээһэбин. Ону оѳонньор сытан эрэн үөрэр, туох диирин субу диэн өйдөөбөспүн. Арай дьонум хотонтон киирэн бараннар миигин таһыйан сыбырбаталлар. Ону Сынгынык: «Оѳо барахсан аһаабыта үчүгэй, хата киһи-сүөһү төрдө буолуо, эндиэлээмэн», — диэн көмүскэхэрин өйдүүбүн, онтон атын суохха дылы. Сынгынык төһө өр сыппытын эмиэ өйдөөбөспүн. Кини үчүгэй сааһыт эбитэ үһү. Бырдыакаанап Байбал кулубаѳа саас аайы сааһыт буолара. Уорѳа Тайаа көлүйэтигэр сытан кустуура-хаастыыра эбитэ үһү. Ону мин дьонум диэннэр Куома Соппуруонаптаах, аѳам Байбал Сынгыныгы Тымтыбыкка көмпүттэр, эргиирэ баарын көрөрүм.

Бииргэ төрөөбүт үс уол, түөрт кыыс этибит даѳаны улахан убайым аармыйаѳа баран өлбүтэ, дойдутугар эргиллибэтэбэ. Дойдуларыгар хаалбыттар бьалдьан өлүтэлээбиттэрэ. Ийэлээх аѳам сэрии бастакы сылыгар өлөннөр соѳотох хаалбытым. Сэрии кэнниттэн дойдубар эргиллэрбэр аѳам уңуоѳун кытта Сынгынык киэнин холбуу кураан сайын өрт уота сиэн туох да суох онгорбут этэ. Дьэ, оннук диэтэбин, былыргыны былыт сабара.

Софронов Петр Павлович *кэпсээниттэн*
киллэрдэ П.В. Божедонов

Урун Күөл, 2009 с., от ыйын 10 к.

Сыгынык ырыата

Иитиэх алааһыгар тобус ыал Лукиннар олорбуттара. Сыгынык 80-90 саастаах олонхоһут бу дьонно хоно сытан ылаабытын-туой-бутун кэнниттэн олохторо огдолуйбута үһү. Кинилэр Тоотохоон Билиилээбэ, Иитиэх алааһа эргин элбэх өтөхтөөхтөрө. Биһиги ыалларбыт этилэрэ. Сыгынык олус улахан куоластааба, ыллаатабына долбуурга турар иһит дыгыныны турар буолара үһү.

Е.В. Харитонов

Сыгынык

Е.Е. Иванова (1891—1964) родилась 8 декабря в Сулгаччинском наслеге Амгинского улуса Якутской области в семье крестьянина-бедняка. С ранних лет она познала горькую долю батрачки. Она выросла в долине р. Амга, заселенной жителями нескольких наслегов. В свободное от работы время, весной и летом молодежь собиралась на берегу Амги и устраивала игры с песнями и танцами. Особенно были распространены массовые круговые хороводные танцы с песнями, возникающими на том же круге. В них нередко принимали участие и известные певцы. Эти игрища молодежи были первой ее школой в усвоении народных песен.

Из того, что они пели в те годы, особенно запомнилась Е. Ивановой старинная круговая народная песня «Кружась мутовкой» (Күөрчэхтээн төгүрүйэн) впоследствии вошедшая в репертуар певицы. Вскоре пришло и увлечение олонхо.

Самым замечательным из прослушанных ею в этот период олонхоутов был старик, которого певица запомнила по его прозвищу «Сыгынык». Переходя от соседа к соседу, он каждый вечер пел песни и исполнял олонхо. Приезд его был радостью для всех, но особенно для молодежи, которая вместе с Сыгыныком кочевала из юрты в юрту, слушая его по многу вечеров подряд. По словам Е. Ивановой, Сыгынык исполнял олонхо артистически. В репертуаре его были такие популярные в народе олонхо, как: «Бэриэт Бэргэн», «Кыыс Ньургун», «Сылгы уола Дыырай», «Аландаайы Бэргэн». Так с Сыгыныком Е. Иванова открыла для себя олонхо, полюбив этот жанр древнего творчества якутов. По ее словам, она слушала

олонхосута много десятков раз. Два олонхо, усвоенных у Сыгыныка, в дальнейшем вошли в репертуар Е. Ивановой: «Сылгы уола-Дыырай» и «Айыгы уола Аландаайы Бэргэн». Как это часто бывало с якутскими детьми, она усвоила сказание, тут же пела его ближайшему окружению, среди родственников. Они и были первыми ее ценителями. Для самой же певицы это стало началом, творческой школой, давшей ей известную практику. «Особой учебы в исполнении олонхо, — говорила Е.Иванова, — я не проходила. Я научилась петь олонхо благодаря многократному исполнению у своих стариков и таким же многократным прослушиванием старого Сыгыныка. Хотелось бы обратить внимание на этот характерный для подавляющего большинства якутских певцов и олонхосутов способ обучения исполнению песни олонхо.

И.В. Пухов

От фольклора к литературе. — Якутск, 1980. — С. 96—98.

СЫГЫНЫК ДЫНГНЭЭХ АРАСПААНЬАТА, ААТА

Биир дойдулааба, Хадаар нэһилиэгин үөрэхтээх сахата Семен Владимирович Харитонов Сыгынык «Одунча Боотур» олонхотун бэйэтин тылыттан сурукка тиспитэ. Тыл литература институтун архыбыгар хараллан сытар. Сыгынык бэйэтин тылыттан тэтэрээт лиийинэн 300-тэн тахса сирэйгэ түһэрэригэр кини толору аатынсуолун Говоров Иннокентий Яковлевич диэн суруйтарбыт. Сотору кэминэн кинигэ буолан аабааччыларга олонхону сэнээрээччилэргэ, аан дойдуга саха омук биир кыһыл көмүстээбэр күндү бэлэбэ буолан утары уунулуохтаабын этэн үөрпүттэрэ.

Божедонов П.В.,

*РСФСР үөрэҕириитин туйгуна,
«Гражданской килбиэн» бэлиэ хаһаайына,
Хадаар нэһилиэгин ытык киһитэ,
үлэ ветерана*

Уот иччитин оонньообут Ырыа Хооһой

Ырыа Хооһой-Осипов Афанасий Петрович (1860—1919) туһунан иһитиннэриилэр аһыйахтар, ол эрэри характернай ис хоһоонноохтор. Төрөөбүт, өлбүт сыллара көрдөрөллөрүнэн, ыраахтаабылаах Россия сабанаабы быданнаабы ырыаһыт, ол да иһин сураба-садыга кэмчи, үксүгэр умнуллубут.

Кини ийэтин төрдүгэр ойууннар, ырыаһыттар баалларын утумнаабыта сэрэйиллэр. Дьонноро сэттэ ини-бии эбиттэр. Хадаар нэһилиэгэр Уус Алааһыгар улааппыт. Өссө букатын оҕо сылдьан бэйэтин кэмигэр ааттаах олонхохут да, ойуун да Махчай диэн киһиттэн ырыа-тойук искусствотыгар уһуйуллубут.

Оҕо эрдэбинэ баай уолаттара кырбааннар ангаар атабын үйэтин-сааһын тухары доболон буолар гына эчэппиттэр. Ол түүн Махчай ойуун утуяа сытан үлүгүнэйбит «Биэ түүтэ (ханнык эрэ алааска) бытарыйда!». Ол ааттаммыт алааска оҕотун кырбаабыт уолаттар баай аҕаларын биир бастын байтаһын биэтэ өлө сытарын булбуттар. Махчай ойуун, ол аата, иитэр оҕотун кырбаабыттарын иэстэстэбэ үһү.

Атабынан мөлтөх буолан, Ырыа Хооһой чугас нэһилиэктэринэн, ордук Хадаары, Хайахсыты кэрийэ сылдьан олонхолотолообут. Чакырга эрэ буолбакка, ити собуруу нэһилиэктэргэ биир бастын-нарынан сурабырбыт. Куолаһа дирин, дорҕоонноох, ыллаан-туойан бардабына туох барыта тула ньиргийэ олорор кэриэтэ буолара үһү. Бухатыырдар ырыаларын барытын кэриэтин тус-туһунан матыыпталаан толортуур, ыллыы олордобуна оҕолор ытыстарынан көхсүн дабайдахтарына биир кэм дып-дырылас буолар эбит. Ырыа Хооһой Хайахсыкка Платонов Дмитрий Иннокентьевич-Тэкэллэ диэн үтүөкэннээх олонхохуттуун көрсүһэн «Сылгы Уола Дыырай бухатыры» кыттыһан толорбуттар.

Өссө советскай былаас иннинэ быһыылаах, Дьокуускайга араас улуустартан аатырбыт олонхохуттары ынгыртаан киллэрэн «Дьулуруйар Ньургун Боотуру» спектакль онорон ылаппыттар. Онно Боотурускай улуухуттан Ырыа Хооһойу Уот Иччитин оруолун толорторбуттар. Онон кини Чурапчы оройуонуттан биир бастакынан Дьокуускай сценатыгар ыллаабыт олонхохут буолуон сөп.

Олонхолуур кэмигэр Ырыа Хооһой оһобу күүскэ оттоллоруттан, чүмэчи уота элэнниириттэн улаханлык мөһөйдэтэр эбит.

Чакыртан төрүттээх, 1985 с. 71 саастаах, 43 сыл учууталлаабыт,

Саха сирин олонхоһуттарын, тустарынан 1941 сыллаахтан матыры-йаал хомуйса сылдыбыт П.Г. Тарасов бигэргэтэринэн, Ырыа Хоо-хой 40-ча, И.Г.Теплоухов-Тимофеев — 30-ча, Тэкэллэ кинилэртэн арыый да абыйах олонхону билэллэрэ үһү. Ырыа Хооһойтон үөрэх-тээхтэр олонхо, ырыа, кэпсээн, суруйан ылбыттара биллибэт.

В.Ф. Ермолаев

Чурапчы олонхоһуттара. — Дьокуускай : Бичик, 1994.

Ырыа Хооһой

Осипов Афанасий Петрович-Ырыа Хооһой Боотуруускай улуус Хадаарыгар 1860 сыллаахха төрөөбүт. Аҕата Петр Фомич Осипов 1836 с. төрүөх киһи, ийэтэ Марфа Яковлевна Чакыртан төрүттээх эбит. Осиповтар олохторо Уус Алааһа былыргы аата Улахан Куоҕаайы. Кинилэр Охоһой (Ырыа Хооһой), Егор, Трофим диэн кыра уолаттардаахтара. Хооһой туһунан кэпсээччи кэмчи.

В.Ф. Ермолаев «Уот иччитин оонньообут Ырыа Хооһой» суру-йуутугар син балачча сырдаппыт. «Ырыа Хооһой ааттаах олонхоһут да, ойуун да Махчай диэн киһиттэн ырыа-тойук искусствотыгар уһуйуллубут». Ити ахтыллар Махчай ойуун — Уус Мохчой диэн ааттанар киһи Куоҕаайы алааска олорбута чаччы, сүрэхтэммит аата Григорьев Митрофан Николаевич 1854 с. төрүөх, саастыы кэриэтэ дьон эбиттэр. Ырыа Хооһойу сэбиэскэй былаас иннинэ куоракка ыныраннар «Дьулуруйар Ньургун Боотур» спектаклы туруораллары-гар Уот Иччитин оруолун толорторбуттарын В.Ф. Ермолаев Чурап-чы оройуонуттан биир бастакынан Дьокуускай сценатыгар ыллаа-быт олонхоһутунан ааҕар, түөрт уонча олонхону билэрэ үһү. Ырыа Хооһойу биир уоллааҕа дириллэрин 1895 уонна 1917 сыллаах биэрэ-пистэргэ тэннээн көрдүм да Афанасьевич аҕа ааттаах Осипов суох.

Давыдов И.И. 1-гы рукопись 101 стр.

Олонхону өрө туһут Болодьумар кинээс уолаттара

В.Ф. Ермолаев 19-с үйэ — иккис, 20 үйэ бастакы анаарыгар Чурапчы сиригэр-уотугар 167 олонхоһут олоро сылдыбытын, ки-нилэр 71 араас ааттаах олонхону толорорун чуолкайдаабыта бил-

лэр. Улууспутугар «кулгаахпытын минньитэр» тihэх олонхохуппут Константин Лукич Федоров (Көскөйө Көстөкүүн, Мырыла киһитэ) эбит буоллабына Хадаар нэһилиэгиттэн Семен Владимирович, Петр Владимирович Харитоновтар олонхолору үйэтиспит үтүөлээх дьоннорунан буолаллар.

Абалара Владимир Семенович Харитонов Хоптобо нэһилиэгин кулубатын суруйааччы Иван Егорович Федосеев Доосо кинигэтигэр ахтан турардаах. Өбүгэ алааһа Сүөдэр алааһа, Быкы, Арангастаах эргин олохтоох Хадаар биир бас-көс киһитэ Болодьумар кинээс 1934 с. өлбүт. Кини уола Семен Владимирович суут үлэһитэ, прокурор үөрэхтээбэ эбитэ үһү. Кини киэнник биллибит улуу олонхохут (Говоров Иннокентий Яковлевич (1870—1932) тыыннаабын баттаһа «Одунча Боотур» олонхотун бэйэтин тылыттан сурукка түһэрэн ылан архыпка уурдарбыт. Бииргэ төрөөбүтэ Петр Владимирович Харитонов 1917 с. от ыйын 14 күнүгэр Чурапчы оройуонун Хадаар нэһилиэгэр төрөөбүт. Кини бэйэтин айымньыларын суруйбут «Субулла сүүрэр сур сонобоһум» диэн кинигэтигэр: «14-15 сааспыттан ийэбин кытта бииргэ үлэлээн аспын-тагаспын булунарбар тийибитим», — диэн суруйар. Кырдык оччотообуга баай, сэниэ ыаллары, «Кулаактар, кинилэр хос моонньохторо» диэн кылаас быһыытынан эһэр политика аһытын-ньулуунун «кинээс уолунан» ааттаммыт Петр Владимирович хото билбитэ кэпсэммэккэ, искэ тутулан сылхонук тумарыгынан сабыллан хааллаба. Кини тойугар хохуйбут Сулбаччы оскуолатыгар 4 кылааһы бүтэрэн баран, салгыы үөрэх үтүөтүтэн туһамматах. Нэһилиэгин сэбиэтигэр суруксуттаабыт, ликбезкэ улахан дьону үөрэтиигэ кыттыбыт. Кылгас кэмнэ «саха Островскайыгар» суруйааччы Эрилик Эристииннэ сыһыарыллан суруксутунан сылдыбыт.

Петр Владимирович 1939—1941 сылларга Хадаар сельпотун бэрэссэдээтэлинэн талыллыабыттан эргиэн эйгэтиттэн арахсыбакка үлэлээбит. «Эргиэн туйгуна» бэлиэнэн набаараадаламмыт. Пенсияба тахсан да баран общественной үлэттэн туора турбакка Дьокуускайга тэриллибит «Тойук» ансамблыга кыттар, бу ансамблы тэрийсибит дьоннортон биирдэстэринэн буолар.

Петр Владимирович төрөөбүт норуотун фольклорун пропагандалааһынга бэрт өртөн кыттан кэлбит, уус-уран самодеятельность ветерана. Бэйэтэ туойар, айан ыллыыр уонна биллиилээх олонхохуттар олонхолорун толортоон бар дьонун биһирэбилин ылбыт.

Кини «Дьулуруйар Ньургун Боотур», Күннүк Уурастыырап «Тойон Дьаҕарыма» олонхолоруттан бөдөн лоскуйдары толортообут. Михаил Соров «Үөлэн Нүрүйэ», Сергей Васильев «Үөлэн Хардааччы» уонна «Айыы Дьураҕастай» олонхолорун радиокомитетка ыллаан туойан бизэрбит. Эмиэ ол курдук Бэдьээлэ «Дьырыбына Дьырылыатта», Тон Суорун «Кыыс Дэбилийэ» олонхолорун уо.д.а. республика радиотынан иһитиннэрбит. Кини төрөөбүт Хадаарын нэһилиэгин оҕолоругар туһаайан кэриэс тыл оннугар манныгы суруйбута: «Мин, бэйэм олонхохут идэни баһылаан иһэн, атын үлэбэ-хамнаска барбытым. Онон быраҕан кэбиспитим, син олонхохут буолуох этим, ону сайыннарбакка хаалбытым. Ол да буоллар кэнники улахан улуу олонхохуттар олонхолорун олонхолоон радиотекка туттарбытым. Нам Бэдьээлэ Ядрихинскаяй, Тон Суорун-Бурнашев олонхолорун толорон туттарбытым, эфиргэ таһаартардым. Билигин республика радиотыныгыгар элбэх олонхо сытар. С.С. Васильев, Эрилик Эристиин олонхолорун туттарбытым. Онтон Эрилик Эристиин 100 сааһыгар бизэрбиттэрэ. Бу олонхолоор хастыы эмэ чаас толоруллаллар. Дьэ, кырдык, Эрилик Эристиин дьингнээх олонхохут этэ, таһырдыаттан дьибэҕэ абааһы уола буолан киирэрин сөбүлүүрө. Кини диэтэх киһи дьүһүнэ-бодото, ырыата-тойуга энсигилэн, суоһа-суодала да сүр буолара. Онтон суруйааччылартан Күннүк Уурастыырап олонхону диринник билээччи этилэрэ. Оҕолорго, эһиэхэ этиэм этэ, урут олонхон ааспыт кырдыҕаастартан үөрэниэ диэн урут үлэлээн ааспыт үлэһиттэри үйэтитиэ этигит. Үчүгэй бэйэлээх дьон-нор төрөөн-үөскээн аастылар. Чэ, итинник оҕолоор, эһиги үтүө дьон буола иитиллэн тахсаргытыгар улахан баҕалаахпын. Эбэрдэни кытта, үтүөнү баҕара хааллым. Эһэбит П.В. Харитонов».

Петр Владимирович Харитонов (Кинээс уола) Сынгынык, Тэ-кэллэ Миитэрэй, Тэ-кэллэ уола Элэгэнтэй, Элэгэнтэй Гурьевич Теплоухов-Тимофеев, Күннүк Уурастыырап, Эрилик Эристиин курдук олонхохуттары, олонхону билээччилэрдиин көрсүбүт, сорохторун кытары ыкса алтыспыт, олонхолууларын эт кулгаабынан истэн ийэ кутугар ингэримит, салгын кутугар сааһылаабыт киһи.

Кини кэнчээри ыччакка олонхону толоруу искусствотун баһылаан идэтигийн баҕалаахтарга олус туһалаах нэһилиэстибэни хаалларбыт. Олонхону толоруу туһунан маннык диир: «Олонхону сорохтор ырыатын-тойугун кыайа тутан сиэдэрэйдээн, атыттар олонхо сэхэнин кэнэгэн, тылын-өһүн байытан киһини курдары тардаргына

толорор үгэстээхтэр. Истээччилэр ону кэтээн көрө-истэ сэргэбэлээн сыаналыы олорор буолаллара». Петр Владимирович (Кинээс уола) аҕа көлүөнэ киһитэ суруйтарбыт олонхолорун госрадио архыыбыттан булан санардыахха баара.

Убайа Семен Владимирович Харитонов Сынгынык «Одунча Боотур» олонхотун оскуола тэтэрээтин кээмэйинэн 300-тэн тахса сирэйгэ суруйан ылбыта НА филиалын архыыбыгар хараллан сытар. Семен Владимирович Таатта оройуонугар суут үлэһитэ, кэлин Дьокуускайга киирэн олоҕбут, Семен Семенович диэн уоллаах. Кинилэргэ Үлэ Геройа, сылгыһыт уола Степанов Михаил 70-нус сылларга дьиэлэнэн үөрэммит. Онно ошонньор кыралаан олонхолуура уонна Алыһардаахха хапкаанныыра үһү.

Биллэрин курдук, Сынгынык, И.Г. Теплоухов-Тимофеев, Д.И. Платонов, И.Д. Платонов, Е.Е. Иванова, о.д.а. улахан олонхотуттар иитиллэн тахсыларыгар, олонхо өргөстөөх өйүн-санаатын сайыннаралларыгар сабыдыаллаабыт, «көмүллүбүт буора хойукка диэри ыллыыр курдук дьырылыы сыппыт» сүдү киһи буоларын биллиилээх фольклорист Г.У. Эргис, В.Ф. Ермолаев, И.С. Окоемов, о.д.а. бэлиэтээн эппиттэрэ. Семен Владимирович Харитонов суруйан хаалларбыт Сынгынык суос-соҕотох кэриэс-хомуруос олонхотун Чурапчыга Олонхо ыһыабын көрсө күн сириг көрдөрөн, культура, искусство, тыл үөрэхтээхтэрэ чинчийэн ытыттылар оонньуулар ис хоһооннорун байытыыга туһаныахтара, онно Семен Владимирович аатын ааттыахтара диэн эрэниэхпин баҕарабын.

Туох барыта кэнчээри ыччакка бэриллэн салҕанан иһэр эрэ буоллабына үгэс диэн ааттанан удьуор тыыныгар ингэриллэн салҕанар. Ол иһин республика радиофондатыгар үп көрөн, санга технологиянан сэбилээн, туох хараллан сытарын сааһылаан ааспыт үйэ тыынаах ырыата-хоһооно, сэхэнэ-сэппэнэ алдыана, сүтэ иликтэринэ быһыһыр кыһалҕа тирээн турар. Улахан убайдарбыт: «Ньургун Боотур», «Тойон Дьаҕарыма», «Кулун Куллустуур» курдук олонхолортон 6—8 үйэлэрдээби Орхон түүрдэрин онтон «Мүлдү Бөбөттөн» өссө собуруу Сибири истиэптэрин дуорааннара иһиллэллэр диэн этиилэрэ Кинээс уола Петр Владимирович Харитонов нэһилиэстибэтигэр эмиэ сыһыаннаахтар.

Петр Васильевич Божедонов

Ныынаабый

Григорьев Николай Семенович диэн оҕо баара. Кини дьонно-ро Мэлдьэхси ыпсытыгар олонорнон холкуостааһын саҕана Уорба эргин көспүт курдуктар. Ныынаабый Диринг оскуолатыгар үөрэнэ сылдьан олонхолуура эбитэ үһү. Онтон куоракка киирэн баран, дойдутугар эргиллибэтэх. Олонхоһут идэтин хайаабыта биллибэт. Харитонов Егор Васильевич (Саччай) биридэ куоракка автобус кэтэхэ турдабына саха киһитэ кэлэн кэпсэтэн Хадаары сураспыт. Григорьев диэммин диэн сана ирэн-хорон эрдэбинэ автобуһа кэлэн барсан хаалбыт. Егор Васильевич бу Ныынаабый буоларын билэн аадырыһын ылаары милицияҕа икки төгүллээн тийбитин сатаан булан биэрбэтэхтэр. Ныынаабый Хадаартан төрүттээх олонхоһуттартан бүтэһик саҕалаан иһэр улахан олонхоһут тахсыах чинчилээх киһи эбитэ үһү. Ныынаабый Чурапчы бүтэһик олонхоһута Көскөйө Көстөкүүн кэнниттэн Диринг оскуолатыгар үөрэнэ сылдьан олонхолуура эбитэ буолуо. Олонхолуур үгэс умнуллан ааспыт үйэ 50-нус сылларыгар хадаардар П.А. Ойуунускай «Ньургун Боотур» олонхоһун, хайахсыттар «Кыһыл ойууну» туруоруулар улахан суолталаах событие этэ. Дьон-сэргэ биһирэбилин, махталын ылбыттарын кырдыаҕастар билигин да өйдүүлэр.

Хадаар нэһилиэгин олохтоохторо 1951 сылтан саҕалаан бэлэмнэнэн 1952 с. саас кулун тутар ыйга оруолларынан үлэстэн «Ньургун Боотуру» туруорбуттара. Сэргэй Арыылааҕар «III Интернационал» холкуос сэрии иннинэ тутан иһэн хаалларбыт хонтуора дьизэ көндөйө баарын кулууп гынарга көһөрөн аҕалан күһүн тымныыга ыллара сыһан киллэрбиттэрэ. Сэрии ветерана, учуутал Михайлов Федор Романович Үрүн Күөл кулуубугар сэбиэдиссэйбит этэ. Оруоллары үллэрэн, бэйэтэ режиссердаан, сэп-сэбиргэл куйах бөбөнү онорон, тыаһын-ууһун, уотун-күөһүн бэлэмнииргэ аллар атаһа кэлин РСФСР үтүөлээх рационализатора буолбут Сергеев Валерий Николаевич (Байыа) көмөлөспүтэ. 18 биэрэстэлээх Уорбаттан, тибини-хаһыны аахсыбакка ыраах кыстык фермалартан сыарҕалаах атынан кэлэннэр түүннэри сылдьан чүмэчи уотунан бэлэмнэнэн бараллара. Дьон үксэ сахалыы ыллыыра-туойара, талааннаах элбэбэ.

Божедонов П.В.

ЧАКЫР НЭҢИЛИЭГИН ОЛОНХОУТТАРА

Эрилик Эристиин олобо

Яковлев Семен Степанович 1892 с. тохсунньу 24 күнүгэр Чурапчы улуунун Чакыр нэһилиэгэр сэниэ ыалга төрөөбүтэ. Таайа Г.Д. Старостин уонна нэһилиэк үөрэхтээх кинитэ Ф.М. Егоров кэлэ-бара сылдьан, сурукка-бичиккэ үөрэтэннэр ааһар-суруйар буолбута. Кинигэ суоҕа бэрт буолан, өлбүт дьон унуохтарынан тааһыгар суруллубут суругу элбэхтик ааһар эбит. Бииргэ иитилибит И.Я. Яковлеваҕа тымтык туттаран, туоска чоһунан буукуба суруйан, кизэхэ хойукка диэри олон дьарыктанар идэлэммит. Уончатын диэки ханнык баһарар суругу иннибэккэ ааһар буолбут. 18 саастааһар кэргэннэммит. 1916 с. аҕата өлөн, хаһаайыстыбатын бэйэтэ дьаһанан, 24 саастааһар биир күрүү сирдээх, отучча сүөһүлээх ыал буолбут. 1917 с. сүүрбэ биэстээбэр продовольственной комитет председателинэн үлэлэтэ сылдьыбыттар. 1919 с. ревком чилиэнинэн, народной суут председателин солбуйааччынан аһаммыт. 1921 с. Гражданской сэрии кэмигэр кыһыл армия кэккэтигэр баһа өттүнэн киирэн Харыйалаах уонна Төхтүр кыргыһыларыгар кыттыбыт. Коробейниковы үлтүрүтүү кэнниттэн Дьокуускайга саха национальной этэрээтигэр киирбит. 1922 с. сайын милиция этэрээтин начальнигынан аһанан, оччотообута Чурапчыга баар кыһыл гарнизонна этэрээтин аһалбыт. Мантан өс-саас күөдүйөн үрүннэр Чакырга эмискэ саба түһөн Эрилиги ту-тан ыларга соруммуттара табыллыбакка 80 саастаах эһэтин күрдүк-кэ сыгыннахтыы соһон таһааран уһара-уһара ойоһоһо тостуор диэри сыспыттар. Ийэтин Чурапчыга тутан киллэрэн 1922 сыллаахха маһынан төбөҕө сырбаталаан «Чурапчы холотуускатыгар» өлөрбүттэрэ. Бандыыттар быраатын Кыра Хабырыһыны, икки күтүөтүн, түөрт уруутун өлөрбүттэрэ. Оһолоро уонна кэргэнэ куоракка баар буолан тыһыннаах орпттара. Суос-соһотох кыһыһын, саһардыы оһорор буолбут Валяны, биир ыһағы толук ыһан тыһыннаах хаалларбыттара. 1922 с. Эрилик Эристиин Дьокуускай типографиятыгар наборщигынан үлэбэ киирбитэ. 1925 Чурапчыга ЯООГПУ боломуочунайынан аһанан тахсыбыта. 1926 с. нэһилиэгэр сэбиэтинэн үлэлээбитэ. 1929 с. оройуон ситэриилээх комитетын председателинэн, 1929—1930 сс. үөрэх салаатын сэбиэдиһсэйинэн үлэлээбитэ. 1932 с. оройуоннаағы типографияга корректорынан, редактор эбээһинэһин толорооччуһан, райснаб инспекторынан үлэлиир. 1934—1935 сс. айар үлэ командировкатынан

Казахстанга, Ленинградка, Москваға сылдыталаан биир сыл буолан кэлбитэ. 1938 с. аны харабынан көрбөт буолбута. Кини Дмитриян диэн уола 16 сааһыгар өлбүтэ. 1932 с. улахан уола Вячеслав собуруу үөрэнэ сылдьан мунурдааға ыалдьан, Аполлон диэн уола балтараа саастааҕар өлбүттэрэ. 1933 с. бастакы кэргэниттэн арахан, фельдшер Анисия Дмитриевналыын холбоспуттара. Тамара диэн кыыһы ииппиттэрэ. 1942 с. Эрилик Эристиин балаҕан ыйын 6 күнүгэр өлбүтэ.

Эрилик Эристиин олонхоҕо абылатыта

Эрилик Эристиин саха литературатыгар баара эрэ уонтан тахса сыл үлэлээбитэ. Ол эрэри, хаһан да өлбөөдүйбэт, уһун үйэлээх айымньылары норуотугар айан хаалларбыта.

Эрилик Эристиин саха норуотугар 1936 с. «Революция уолатта-ра», 1937 с. «Аймалҕан», 1939 с. «Кэриэс туолуута» сэһэннэри, 1941 с. «Маарыкчаан ыччаттара» саха литературатыгар бастакы романы, суруйталаан хаалларбыт суруйааччы. Пьесалары, кэпсээннэри суруйууга эмиэ тахсыылаахтык үлэлээбитэ. Ол эрэри бүгүн мин кини олонхоҕо сыһыанын сырдаттыга холонуом. Олонхо суруйан бэчээттэспит суруйааччылар быһыыларынан Платон Ойуунускай, Күннүк Уурастыырап, Сергей Васильев олонхолоро биллибиттэрэ. Хомойуох иһин эмиэ ити кэмнэ (1939—1940) хас да олонхону айбыт Яковлев Семен Степанович-Эрилик Эристиин кинилэр ахсааннарыгар киирбэккэ хаалбыта. Кини архыбыгар түөрт олонхо баар. Олортон «Талыы-талба бухатыыр» (1939), «Хаалбат-сүпшэт хараһыктаах хааннаах Хараллаан Мохсоҕол» (1940) хоһоон строкаларынан араарыллыбакка кэпсээн курдук суруллубуттар.

Оттон «Айыы Дьөһүөл» (1939), «Буура Дохсун» (1939) олонхолоро республикаҕа олонхо конкурсугар киллэрилтэ сылдьан бараннар ааптарга төннөрүллүбүттэр. Иккиэн улахаттар бастакыта, уонтан тахса тыһыынча, иккиһэ 18 тыһыынчаны эрэ кыайбат строкалаах. Анаардас итинтэн да көрдөххө, Эрилик Эристиин олонхонон олус дьаныһан, сөбүлээн туран дьарыктаммыт эбит. Ол курдук, Эрилик Эристиини кытта өр кэмнэ бодоруспут, бииргэ үлэлээбит Макаров Егор Алексеевич ахтытынан, кини дьибэ-уокка сөп буола-буола, тобоостоох түгэннэргэ олонхолуур идэлээх эбит. Эрилик Эристиин олонхолуон иннинэ киирии кэриэтэ күлүү-оонньоу курдук маннык саҕалыыра: «Дьээ-эрэ, доҕоор! Бу аллара, арбаһаһын бүрүммүтүнэн

үөскээбит Арсан Дуолай ууһун биийигэр тийэ, тобус аартыгы дьөлө үүттэн, таннары этэн эрэлитэн кириэх эрэ, бу үс хартыгастаах үрдүк дьүрүс халлаан үрүт кырыытыгар тийэ тобус аартыгы өрө этэн дьулурутан таһаарыах эрэ...» Оттон бүтэригэр эмиэ түмүктүүр курдук: «Чэ, кэбис, түүн үөһүн сағана ыллаан ыґра-хайа бара олодохпутуй? Ыкса ыалбыт сибиэккиэхтэрэ», — диэн бүтэрэр эбит.

Эрилик Эристиин бэйэтэ билинэринэн олонхо тылын, алыс сиэллээбэккэ-кутуруктаабакка, судургутук этэрин сөбүлүүрэ. Күн-нүк Уурастыырап миигиннээбэр ордук ситэрэн этэр, киэргэтэр диэн билинэрэ үһү.

Эрилик Эристиин олонхохут идэтэ кини айымньыларыгар өтө биллэр. Ол кини тыла-өһө баайыгар, уус-уран маастарыстыбатыгар да көстөр. Филологической наука доктора Слепцов П.А. чинчийиитинэн, Эрилик Эристиин саха литературнай тыла сайдыытыгар ураты кылааты киллэрбит суруйааччынан буолар. Маннык сыанабыл киһи аайы бэриллибэт, чаччы саха тылын бары дэгэтин, эгэлгэтин, уратытын дэгиттэрдик баһылаабыт эрэ киһи онгорор дьыалата. Ол төрдө — саха тылынан уус-уран айымньытын диринник үөрэтии, билии, ытыктааһын. Эрилик Эристиин «Хата, көр бағайы» диэн кэпсэнин геройдара, туох да мунааға суох, былыргы ырыаһыттары хайгыыллар, сөбөллөр. Оттон «Кэриэс туолуута» сэһэнигэр Уулаах Уйбаан төһө да тас көрүнэ бөрүкүтүн иһин «олонголоон бардағына, оо, маннык кэрэ кэпсээннээх, маннык уус-уран тыллаах киһи өлөн хаалыах бэйэтэ буоллаға диэн киһи аһыйар киһитэ». Уулаах Уйбаан сэһэнгэ икки төгүл олонхолуура ойууланар — үрүнгэргэ түбэһэн баран, үрүн тыһынын өрүһүйтэрээри уонна колхоз тэриллэр мунһабар. Онно иккиэннэригэр Уулаах бэрт былыргыттан билэр олонхом диэн «Буура Дохсунтан» быһыта тардан олонхолуур. Ити олонхону Эрилик Эристиин бэйэтэ үгүстүк олонголообут олонхото буолуон сөп диэн суруйаллар. Онтон «Айыы Дьөһүөл» уонтан таһа тыһыынча строкалаах олонхоттон быһа тардыыны «Чолбон» сурунаалга 1992 сыллаағы 1,2 нүөмэрдэригэр бэчээттээбиттэрэ.

«Буура Дохсун» олонхото

Чакыр нэһилиэгин бастын олонхохута Кононов Илья Платоновы-Ырыа Ылдьааны (1875—1939) олонорон ааспыт киһини кытта Эрилик Эристиин добордоһон, өрүү олонхолотон истэр үгэстээх эбит.

Ордук элбэхтик «Буура Дохсуну» толорторбут. Бу олонхону Эрилик Эристиин бэйэтин тылыттан Саввин диэн киһиэхэ этэн суруйтарбыт тиэкиһэ 1939 сыллаахха филиал архыыбыгар туттарыллыбыт. Тиэкис 469 тэтэрээт лииһигэр 18 тыһыынча хоһоон строкатынан суруллубут. Онон «Буура Дохсун» бөдөн олонхолор кэккэлэригэр киирсэр. Эрилик Эристиин начальнай оскуолаҕа тэрийэн Ырыа Ылдьааны ыңыран «Буура Дохсуну» олонхолошпунун туһунан Чакыр нэһилиэгин олохтооҕо Михаил Капитонович Кириллин үөрэнээччи сылдьан истибитин кэпсир эбит.

Суруйааччы «Буура Дохсун» олонхону 1941 с. кинигэ издательство-тыгар ыта сылдьыбыт. Онон уус-уран литература отделын редактора А.К. Тимофеев «Күннүк Уурастырап «Нуораҕалдьын кугас аттаах Тойон Дьаҕарыма» диэн олонхотун быйыл бэчээттиибит, онон икки улахан олонхону биир сыл бэчээттиир кыахпыт суох, атыттар таһаарыллыах айылаах кинигэлэригэр охсуулаах буолуоҕа» диэн ол сыл кулун тутар 27 күнүгэр эппиэттээбит. Уонна эбии быһаарбыт: «Бу эн бэйэн айбыт «Буура Дохсун» диэн олонхоҕун Госиздат кини маннык-маннык итэҕэстэрдээх диэн эппэт, арай былааммыт татымын эрэ быһыытынан таһаарар кыахпыт суох, ол иһин бэйэҕэр төгтөрү ытарбытыгар тийэйбит» диэбит. Дьоннор ахтыыларынан, Эрилик Эристиин олонхотун букатын көрбөт буолан баран, араас дьонно этэн биэрэн суруйтарбыт. Ону кэлин биир киһи латынныы алфавитынан устан биир кэлим тиэкис онорбута Саха сиригэр науднай киин архыыбыгар баарын ылан филологическай наука доктора Николай Николаевич Тобуруокап уонна суруйааччы Иван Егорович Федосеев-Доосо бэчээккэ бэлэмнээбиттэр. «Онон араас-араас дьоннор суруйбут буоланнар, үгүс сирэ булкуурдар бааллар. Холобур, олонхо дьонун аата. «Нуораҕалдьын-Нуоралдьын» диэн атын атыннык сурулла сылдьаллар. Эбэтэр Ады Будь Алып Туйгун бухатыыр аата соробор көннөрү Алып Туйгун эрэ дэнэр. Ону барытын биир вариантынан ыттыбыт. Оттон «көссөр-көрсөр», «отто-орто», «чапчылыыр-чыпчылыыр» курдук суруйуулары соччо көннөрө барбатыбыт. Сорох эрэ сиргэ аттынаабы строкалар дорбоонноругар дьүөрэлэнэр гына уларыталаатыбыт, эбэтэр бэрт дэннэ алыс билигин тылга сөп түбэспэти эрэ уопсай туттулар тылынан солбуйдубут диэбиттэр. Холбура «Мүгэ диэни мэнэ диэн тылынан». Онон олонхо тыла-өһө Эрилик Эристиин хайдах этэн суруйтарбытынан тахсарыгар кыһана сатаатыбыт», — диэн Николай Тобуруокап, Доосо кинигэҕэ хос быһаарыы онорбуттар.

Олонхожо үс саха өбүгэлэрэ буолаары, түөрт саха төрүттэрэ буолаары Айыҥа Сиэр Тойон, Айыы Нуорабалдын эмээхсин өйөлөһөн олорбуттар эбит. Айыҥа Сиэр Тойон, Үрүҥ Аар Тойон убайын үрдүк солотун былдьаһан үс сылы быһа сүгүҥнээбэтэбин иһин халлаан үс дьөһүөл бухатырдарынан туттаран, умса кэлгиттэрэн, аатын ыта таарыйа ат кутуругар холботон, кэргэннэри-чабардары, киһилэри-сүөһүлэри орто дойдуга утаарыллыбыт киһи эбит. Үс оҕону төрөпшүттэрэ үөрэ-дьүөрэ үөскээбиттэр. Улахан уоллара Күөнэ манган аттаах Күн Эрбийэ диэн эбит. Сытар ынабы туруорбат сытыары-сымнабас киһи. Иккис уоллара Буура буулуур аттаах Буура Дохсун диэн, харса буурай хааннаах, ыйыллабас сэбэрэлээх, ыар дьиһпэ дьүһүннээх эбит. Аны туран үс былас соһуохтаах Үөкэйдээн Куо кыыстара көтөл мунунан көмүстээх, ат мунунан алтаннаах, киис тириитигэр кистэммит, саарба тириитигэр саспыт, көрөрдүүн көрсүө, сангарардыын набыл үтүө дьахтар үөскээбит эбит. «Буура Дохсун» олонхо советскай былаас кэмигэр айыллыбыт буолан, хайдах эрэ ол кэм тыһынын илгийэр. Олонхо сүрүн геройа Буура Дохсун ийэлээх аҕатын курдук Үөһээ, Аллараа дойду олохтоохторугар атахтарыгар үнэн-сүктэн куруук кутталга олоруон баҕарбат. Ол дойдулар үрдүк өһүлөөхтөрүн кытта күөн көрсүһэр күүстээх санаалаах улаатар. Уолларын ити майгытын билэн баран, төрөпшүттэрэ буойа-хаайа сатыыллар. Онуоха уоллара кинилэр сүбэлэрин ылыммат, «батталга олоруом кэриэтэ дьиэбиттэн барабын» диэн быһаарынан төрөпшүттэрин кытта бырастыылаһан букатыннаахтык араһсан барар. Бу кэмнэ аллараа дойду олохтооҕо Өһөх Дүксүүлэ Буура Дохсун балтын Үөкэйдээн Куону күүс өттүнэн, бэйэтэ эр баҕарарынан кэргэн ылаары күтүөттүү кэлэр. Убайдара Күн Эрбийэ утарылаһан көрөр да Өһөх Дүксүүлэ ытыс таһыйар ыас харанга онорон баран, үс хос үрүттээх үрүҥ көмүс чуулаантан Үөкэйдээн Куону уоран ильдэ барар. Күн Эрбийэ балтын быһыһыр айанҥа турунар. Ити курдук, төрөпшүттэрэ үс оҕолорун мүччү тутан ытыһы-сонну хаалаллар. Буура Дохсун Кыһырыыр Кындыа Хотун ийэлээх, Чыһырыыр Чыһыс Тойон аҕалаах кылааннаах-өргөстөөх Кыыс Ньургун бухатыры ыйаабын хоту кэргэн кэпсэтэ айанныыр. Ата Кыыс Ньургун тийгэһитигэр тийбэккэ akkaастанар уонна хомпоруун хотой буолан тийэригэр Буура Дохсуну сүбэлиир. Ата сэрэйбитин курдук харса суох бардам санаалаах Кыыс Ньургуннуун охсуһаллар. Айыы Уруйдаан удаһан иккиэннэрин Үрүҥ Айыы Тойон дьүүлүгэр таһаартыыр. Кыыс Ньургун «Аңардасты атабаһтаммпын аһынан

араардан абыраан» диэн көрдөһөр. Үрүн Айыы Тойон үрүн көмүс торуоската өбүллүөр диэри Буура Дохсуну үс төгүл оройго сырбатар. Онуоха Буура Дохсун: «Аҕам саҕаттан атаҕастаабыт абаккабытын!» — диэн үрдүк сололоох тойонно ньыланньы барбакка утары мордьойор. Урут манньк тойону утары көрөр киһини билбэтэх буоланнар үөһээ дойду тойотторо улаханньк уордайаллар.

Онуоха Айыы Уруйдаан удабан: «Айыҥа Сиэр бухатыыры күүс-күтүнэн кыһайан көскө ыппыккыт, кыракый алааска кыстык балаҕан тэринэн, ыал буолан ырыдыйан, иккиэйэх быһах угун саба уолаттары үөскэппиттэн, бургунас ынах аҥаар муоһун булгу охсор кэриэтэ биирдэрин туттаран таһааран, дүүллүү олороргутун саарыы олоробун. Харса хатай санаалаах дыахтарга оноруутун хоту кэлэн сэмэбэ-сунхаба тигистэбэ, түгнэстигэс дүүлгүтүн төлөрүтэн, аналларын хоту арахсыбат гына абылатан аан дойдуларыгар атаараргыт буоллар, астыныах этим» диир. Улуу тойоттор олоорбохтоон баран удабан тылыгар сөбүлэнэн ахсым дьону арахсыбат гына абылаан аан дойдуларыгар атаарар гына айаллар. Айыы Уруйдаан удабан албаан аан дойдуларыгар утаарар. Ол курдук, Кыыс Ньургун Буура Дохсуннуун чөлгиэннээх тэлгэһэлэригэр тийииллэригэр аймах-чабар дьонноро алаһа таһыгар тоһуйаллар. Кыыс Ньургун төрөппүттэриттэн уруу тэрийэллэригэр көрдөһөр. Ийэлээх аҕа алгыстарын ылан күтүөттээх кыыс аһыы-сии олоордохторуна, Күөнэ Манган ат кэлэн аллараа дойду бухатыыра Өһөх Дүксүүлэ күүс өгтүнэн күтүөттээн Үөкэйдээн Куону уоран-талаан барбытын, Күн Эрбийэ ир суолун ирдээн тийибитигэр, иккиэ буолан көмөлөөннөр өһөх хаанын тоҕон өлөрөн эрэллэрин этэр. Буура Дохсун убайын быһыһы аттанар. Буура Дохсун аллараа дойдуга түһэн Үөкэйдээн Куону атын тиэрдэн биэрэригэр көрдөһөн күрэтэр. Бэйэтэ Күн Эрбийэни быһыһыр охсуһууга киирсэн тэнэ суох кыргыһыыга түбэһэн, Кыыс Ньургуну көмөбө ыҥыраар. Онуоха кэргэнэ оболонору сытар буолан убайа Түгнэри Холорук көмөбө тийэр. Аллараа дойду атамааннарын кыайаллар. Буура Дохсун Кыыс Солуонһайы көрсөн ойох ылыах буолан манһатын өһөх Дүксүүлэ хаайбыт дьонун босхолууругар, өлбөт мэнэ уутун булан биэрэригэр этэр. Кыыс Солуонһай эргэ барар үөрүүтүттэн убайын өлбөт мэнэ уутун Буура Дохсунна туттаран кэбиһэр, абын тириитин устан аал уотугар симэр. Буура Дохсун абааһы кыһын өлөрөр, өлбөт мэнэ уутуттан иһэн туругун тупсарар. Онтон өлбүт дьону тириэрэр, убайыгар Күн Эрбийэбэ эмиэ өлбөт мэнэ уутун иһэрдэр. Аллараа дойду атамааннарын имири эһэн аны Үөһээ дойдуга айанныбар. Үрүн

Аар Тойону көмүскээн Тойон Дожууол бухатыыр охсуһан кыайтарар. Буура Дохсун кинини өлөрбөккө дьиэтигэр ытан кэбинэр. Айыы Уруйдаан удааны көмөбө ыһырбыттарын akkaастанар. Ити курдук, Үрүң Айыы тойону сөһүргэстэтэр. Бардамнаан хаайталаабыт дьон-норун босхолуур уонна алаһа дьиэлэригэр утаарар.

Онон Аллараа дойду ааттаахтарын кыайан, Үөһээ дойду үтүөлэрин үрдүк ааттарын бохотон дойдутугар эргиллиитигэр уола улахан киһи буолбут. Сыһыыга сылдыар сылгыны өлөрөн үссэммитэ уолун сылгыта буолан кыһырсан тураллар. Аҕата төрөппүт уола буоларын билбэккэ кырбаан чуут өлөрө сыһар. Кэргэнэ Кыыс Ньургун кэл-битигэр биридэ билэн өлбөт мэнэ уутун иһэрдэн тилиннэрэр, алаһа дьиэлэригэр кэлэллэр.

Түгнэри Холорук абааһы уолун кыайан эргиллэр, дьүһүн кубулуйбутун төлөрүтүнэн бухатыыр киэнэ бэрдэ буола түһэр. Айыы оҕото Ады-Буду Алып-Туйгун диэн сүрэхтииллэр Үөкэйдээн Куолуун ыал буолаллар. Убайдара Саха Саарын Тойон, Сабыйа Баай Хотун кыыстарын Одуна Ньургустайы кэргэн ыла тийбитэ аллараа дойду атамаана Таллан бэкийэ илдьэ барбытын иһитиннэрэллэр. Күн Эрбийэ өстөөгүн ир суолун ирдээн тийэн өлөрөр. Одуна Ньургустайдыын ыал буолаллар. Дьэ ити курдук Айыыга Сиэр ыччаттара барба баайы байан, дохсун тоту тотон, төрүүр оҕону төлөһүтэн, иитэр сүөһүнү элбэтэн, ураанхай саханы уһатан кэбиспиттэрэ удьуор умсуйан олонхо гынан оонньоон олохтооттара эбитэ үһү диэн тылларынан түмүктэнэр. Онон олонхо сүрүн геройа Буура Дохсун батталы утары охсуһан үтүө олобу олохтуура ойууланар. Дьэ ити курдук, Эрилик Эристиин саха норуотун биир дьонун олонхотун сурукка-бичиккэ киллэрэн, «Буура Дохсун» олонхо туспа кинигэ буолан 1993 сыллаахха күн сириҥ көрбүтэ.

Тарасова Нарыйа,

*Хайахсыт орто оскуолатын
VIII кылааһын үөрэнээччитэ*

Эрилик Эристиин-Семен Степанович Яковлев

Эрилик Эристиини кытта өр кэмнэ бодоруспут, биригэ үлэлээбит Макаров Егор Алексеевич ахтыгытынан, кини дьиэбэ-уокка сөп буола-буола тобоостоох кэмнэргэ, түгэннэргэ олонхолуур идэлээх эбит. Эрилик эһэбит олонхолуон иннинэ, күлүү-оонньоу курдук,

манньк сағалыыра үһү: «Дьэ эрэ добоор! Бу аллара арбаһаһын бүрүммүтүнэн үөскээбит Арсан Дуолай ууһун бийһигэр тийэ, тобус аартыгы дьөлө үүттээн, таннары этэн эрэлитэн киририэх эрэ, бу үс хартыгастаах үрдүк дьүүс халлаан үрүт кырытыгыгар тийэ тобус аартыгы өрө этэн дьулурутан таһаарыах эрэ...» Оттон бүтэригэр, эмиэ түмүктүүр курдук: «Чэ, кэбис, түүн үөһүн сағана ыллаан ыыра-хайа бара олордохпунуй? Ыкса ыалбыт сибиэкиэхтэрэ», — диэн эмиэ биир көрү таһаарара үһү. Эрилик Эристиин олонхоһут идэтэ кини айымньыларыгар өтө биллэр. Олонхо тылын алыс сииллээбэккэ-кутуруктаабакка, судургутук этэрин сөбүлүүрү үһү. Эрилик Эристиин, хомойуох иһин, биир да олонхото бэчээккэ барбакка хаалбыт. «Буура Дохсун» олонхотун сурукка таһаарытын 1939 сыллаахха ахсынньы 30 күнүгэр бүтэрбит. Онтон Дьокуускайга ыта сылдыбыт быһыылаах, 1941 сыл, кулун тутар 24 күнүгэр издательствоттан төннөрүллүбүт диэн бэлиэтээһиннээх. «Буура Дохсун» кэлин бэчээккэ 1993 сыллаахха тахсыбыта.

Эрилик Эристиин архыыбыгар 4 олонхо баар. Олоргон «Талыы-Талба бухатыыр», «Хаалбат-сүппэт хараһыктаах хааннаах Харалаах Мохсобол» хоһоон строкаларынан араарыллыбакка, кэпсээн курдук суруллубуттар. Оттон «Айыы Дьөһүөл», «Буура Дохсун» олонхо конкурсугар киллэриллэ сылдьан бараннар ааптарга төннөрүллүбүттэр. Иккиэн да улахаттар, бастакыта — уонтан тахса тыһыынча, иккиһэ 18 тыһыынчаны эрэ кыайбат строкалаах. аһаардас итинтэн да көрдөххө, Эрилик Эристиин олонхоһон олус дьаныһан, сөбүлээн туран дьарыктаммыт эбит. Ону кинини тыыннааһар көрбүт, истибит да дьон бигэргэтэллэр.

Хопто уола Мэхээлискэ

Эрилик Эристиин «Кэриэс туолуута» диэн документальнай сэһэнигэр, олонхоһут быһыытынан киллэриллибит Хопто уола Мэхээлискэ-Филиппов Михаил Александрович II, Уулаах Уйбаан-Яковлев Иван Петрович, иккиэн дьингээхтик олонхолуу сылдыбыт дьонноор буолалларын кырдыаһастар туоһулуулар. Бу сэһэнгэ суруллубуттан иһитиннэрдэххэ, манньк: «Былыр-былыргыттан бу Бакыр (Чакыр) нэһилиэгин курдук ырыаһыт, олонхоһут уутуйан үөскээбит сирэ суох. Мин кыра уол эрдэһинэ, Ороспо уола Ырыа Дьаарай, Абааһы Ньюкулай уола Саракааска Ньюкулааскы, Муос уола олонхоһут Околу, Атааннаах уола Ырыа Чоргуй диэн дьон үөскүү сылдыбыттары», — диэн Хопто уола Мэхээлискэ кэпсээбит.

Ырыа Ылдыаа-Кононов Илья Платонович

Сэһэнньиттэр кэпсииллэринэн, Чакыр нэһилиэгэр саамай бастын олонхохутунан, 1875—1939 сс. олорон ааспыт Ырыа Ылдыаа эбит. Ырыа Ылдыаа Хонду уонна Таатта үрэхтэр икки ардыларынаабы Тарабай алааска үөскээбит. Мотуруона диэн көрбөт буолбут кэргэннээбэ, оҕото суох киһи эбит. Элбэх сылларга ардыгар дьукаах, ардыгар ыкса ыалынан олорбут Васильев Дмитрий Афанасьевич, Кузьмин Григорий Гаврильевич уонна Кириллин Михаил Капитонович, о.д.а. кэпсииллэринэн Ырыа Ылдыаа уһулуччу умсугутуулаах лынкынас куоластааба, уус-уран тыллааба, импровизатор-тойуксут. Кини тугу көрбүтүн тутта хохуйан, уһун-киэн ырыа онорон толоро. Кини чугастаабы нэһилиэктэринэн, Тааттанан, Амманан кэрийэн ыллаталаабыт. Ырыа Ылдыааттан үөрэхтээхтэр биир даҕаны олонхону суруйан ылбатахтар. Онон хас уонна ханнык олонхолору билэрэ, сөбүлээн толортуу сылдыбыта биллибэт. Норуот ырыаларыттан «Сиппиир ырыата», «Амма ырыата» диэн кини толортуур ырыаларын Андрей Андреевич Саввин суруйан ылбыта уурулла сыталлар. Сизэмэ бурдуктаһа диэн үксүн Амма нэһилиэктэригэр баран кэлэрэ. Солооһун сонуогун хорутарыгар сухатын тутан иһэн күнү быһа ыллыыра. Дьокуускайга киирэн киэһэттэн киэһэ ыалларга ынгырыллан олонхолуура, салҕан нэһиилэ ый курдук сылдьан баран, атабынан күрөөн тахсара. Нэһилиэктэри кэрийэригэр миинэр, олус сөбүлүүр үтүө аттаах эбит. Гражданскай сэрии сылларыгар Нуотара үрэххэ күрөөн иһэр бандьыттар киниттэн атын көрдөөбүттэригэр биэрбэтэх, онуоха бандьыттар кини атын таһырдьанан туура тутан ильдэ барбыттар. Ырыа Ылдыаа атын төннөрөөрү Нуотараба бандьыттары экирэтэн тийибитигэр анараангылар аны бэйэтин тутан ыланнар саанан харабыллаан, икки сыл кэринэ ильдэ сылдыбыттар. Киэһэ аайы кэриэтэ олонхолотон, ыллатан истэннэр саатаммыттар. Кэмниэ-кэнэбэс Ырыа Ылдыаа мүччү туттаран атын ильдэ дойдутугар күрөөн кэлбит.

Чакырыгар тахсыбытыгар Ырыа Ылдыааны суруйааччы Эрилик Эристиин хаста даҕаны хонноро сытыаран олонхолоппут, ордук элбэхтик «Буура Дохсуну» толорторбут. Бииргэ төрөөбүт быраата Манньят Баһылай диэн үтүө олонхохут үүнэн истэбинэ, убайа Ырыа Ылдыаа бобон кэбиспит: «Ырыаны-тойугу батыстаххына, мин курдук быстар дыданы уонна оҕото-уруута суох буолуон», — диэбит. Онтон ыла Манньят Баһылай олонхолуур дьарыгын тохтоппут.

Кини икки уоллааба, үс кыыстааба. Ырыа Ылдьаа сайын куоракка арыы атыылыгы ыгыыр атынан түүнүн айанныыр эбит. Ол айаннаан иһэн Мэнэ Ханалас элбэх ыаллаах сайылыгын ааһан иһэн сарсыарда эрдэ туран ынах хомуйа, ыы сылдыбар дыахталлар истэллэрин курдук, лынгынас, чуор куолаһынан ол дойду отун-маһын, дыонун-сэргэтин хоһуйан ыллаатабына, дыахталлар ыраахха диэри батыһан истэллэрэ үһү. А.Е. Кулаковскай «Кэччэгэй Баайын» Ылдьааттан истэн суруйбута диэн Тарасов Пантелеймон Георгиевич кэпсээбитэ. Боотурускай улуус Хадаар нэһилиэгин сириэн Манчаары Баһылай арбаа ааһан истэбинэ, Намык диэн олохтоох бөбө оҕонньор киниттэн харчылаах саппыйатын туура тутан хаалбытын туһунан номоһу кэпсириин Дмитрий Петрович Лазарев кэпсээбитэ.

Ырыа Ылдьаа тihэх охтуутугар ыалдьан сыттабына, аймаба Устин Нохсоров Дьокуускайтан тахсан көрсүбүт. Онуоха Ылдьаа Нохсорову: «Ыллаан иһитиннэр», — диэн көрдөспүтүн, кийитэ толорбут. Ырыатын истэн баран: «Кырдык даһаны аатырыаххын аатырбыт эбиккин», — диэн хайбаабыт.

«Сиппиир ырыата» диэнэ «Саха фольклора» кинигэбэ кийрбитэ. 1937 сыллаахха Толоон Чакыр начальнай оскуолатын Эрилик Эристиин көрдөһүүтүнэн, Саҥа дыыл бырааһынньыгар «Халтар хайыһар аттаах, ойобос батыйалаах Оҕо Чоочустай» диэн олонхону олонхолообута.

Говоров Иннокентий Николаевич — аҥаардас киһи (Тырас) ыал аайы собуруу нэһилиэктэринэн ыгырыллан, утуйар таҥаһын сүтэ сылдыан, олонхолуура. Олус чуор куолаһынан, оруолларынан аһыллан ылыыра-туойара. «Дьаадыралаах туйахтаах, дыанысханаах сырыылаах Хаан Дьаргыстай» олонхону таптаан толороро. Сэри кэмигэр олохтон барбыта.

Флегонтов Гаврил Прокопьевич (Баһаһыйа ойуун) — кини тойуксут, олонхоһут. «Уол оҕо барахсан» диэни тойуктуур этэ. «Буор хайа аттаан Мөссүүк бөбө» олонхолоох. Кини «Ойуун тойугун» ис-иһиттэн тойуктуура. Ойууннаан сэбирдэх табаабы көтүтэрэ үһү. Эрилик Эристиин-С.С. Яковлев 1935—1936 сс. бу улахан олонхоһуттары дьиэтигэр ыгыран хонноро сытан олонхолотор, айымньытыгар туһанара үһү.

Ахтыыны суруйда М.И. 1

Ширяева

Афанасьев Н.К. кэпсээнииттэн

Хайагас сирин талааннаага

Потапов Василий Иванович (1893—1974) Кытаанах нэһилиэгин олонхоһуттарыттан бастыгнара этэ. Дьон кинини Маайа Баһылайа диэн аатынан билэллэрэ. Бу олонхоһут ийэтэ Маайа Борофон улуһун киһитэ Табына Сүөдэр диэн олонхоһут, көмүс уһуттан төрүттээбэ. Маайа Баһылайын туһунан быстахтык кэпсээбит дьон элбэхтэр. Ордук сиһилии кини туһунан улахан кыһа Е.В. Николаева, уола Н.В. Потапов кэпсээбиттэрэ. Биһиги аҕабытынан аймахтыбыт. Биир сыл кинилэрдийн дьукаах олоро сылдыбыппыт. Мин оччолорго оскуолаҕа киирэ илик сааһым этэ.

Кытаанах нэһилиэгин илин уһугар, Таатта оройуонун ыпсыытыгар, Хайагас сирэ диэн баар. Маайа Баһылайдааҕа аах манна Мааны диэн алааска кыстыктаахтара, Арыылаахха сайылыктаахтара. Манна 31-32 хаһаайыстыбалаах «Кыһыл иитиэх» диэн кыра холкуос тэрилбитэ. Үөрөбү да суох буоллар, Маайа Баһылайа уонча сыл бэрэссэдээтэллээбитэ. Холкуоспут 1942 с. Булунҕа көһөрүллүбүттэн чөлүгэр түһэрilliбэтэ. Маайа Баһылайа күнүһүн холкуоска үлэлиирэ, киэһэтин кини дьиэтигэр мустан дьон үксүн хаартылыылара. Ити быһыгар кини сотору-сотору олонхолуура. Мааны алааска Тааттаттан аатырбыт олонхоһут Табаахырап кэлэн ыллыра. Кини чугас, сэттэ биэрэстэлээх сиргэ олороро. Бу олонхоһуттан Маайа Баһылайа хас да сана олонхону истэн толорор буолбута. Маалгын диэн эмиэ Таатта олонхоһуттан бухатырдар арияларын, куолаһын, матыбын уларытан толорорго үөрэммитэ Бэйэтин аймаҕа Уорҕа Уола-Кууһума Потапов оччолорго 70-ча саастаах. Көрбөт да буоллар ханна баҕарар сирдэбитэ суох сылдыар үгэстээх кырдыагас олонхоһут үгүстүк кэлэрэ. Биирдэ Маайа Баһылайа, Кууһума уонна Табаахырап биир олонхону кыттыһан ыллаабыттара. Синнигэс, нарын-намчы, кыһахтаах куоластаах дьиэлээх хаһаайын — дьахтар ариятын, суон күүстээх куоластаах Табаахырап — абааһы улун монолуогун, айыы бухатырын ариятын Кууһума толортообуттара.

Уорҕа Уола Кууһума сөбүгэр биллэр бөдөн олонхоһут эбит. Убайа Кууһуманы орус сыарҕатыгар тиэйэ сылдьан Амма нэһилиэктэринэн олонхолоторо үһү. Ити курдук, сыл тахсар бурдуктарын булуналлар эбит. Биллэн турар, Кууһума аймаҕа Маайа Баһылайа талаана сайдарыгар көмөлөспүтэ эрэбил. Маайа Баһылайа ордук сөбүлээн «Кыыс

Кырадыман», «Мунг саарга мунурун булларбатах Бухсааллай удабан» уонна «Үс бырааттыбылар Тынгырахтаах Дыбырдаантан төрөөбүт Дыбырдааннар» диэн олонхолору ыллыыра. Олонхолорун суруйаары киниэхэ И.И. Барашков үс төгүл кэлэ сылдыбыт. Үһүс сырытыгар Маайа Баһылайын дьэ таба туппут. Олонхону суруйтарарга ыйтан ордук бириэмэ наада буоларын истэн баран, «Кэбис, үлэхамнас хаалыһы» диэн олонхоһут буолумматах. Кэнники, 1938 с., Д.М. Говоров «Бүдүрүйбэт Мүлдүү Бөбө» диэн олонхотун кинигэтин көрөн баран, дьэ кэмсиммит.

Маайа Баһылайа олонхолорун хайдах бабарар уларыта тутар уонна тутатына айан ыллыыр уратылааба биллэр. Биирдэ Мааны алаас куула ыаллара алта уолаттардаах Захаровтар кинини олонхолоо диэн үүйэ-хаайа туппуттар. Онуоха Маайа Баһылайа алта уолаттары ааттарын уларыталаан, олонхо бухатыырдарынан уобарастаан туойан ыллаабыт.

Маайа Баһылайа сэрии кэмигэр хоту Булунҥа холкуоһун дьонун кытта көһөрүүгэ баран, түөрт сыл олоһбут. Онно даҕаны олонхолуурун тохтоппотох. Аны олохтоох эбэнкилэри үөрдээри эбэнки бухатыыра кыайыылаах тахсарын туһунан толортуур үгэстэммит. Сталины аатын уларытан айыы бухатыырынан көрдөрөн, Гитлери абааһы уола онорон эмиэ олонхолуур эбит. Кыайыы да кэнниттэн ити тойук поэматын ыллыыра эбитэ үһү. Манна олордобуна ырыаны, олонхону биһириир милиция үлэһитэ П.Е. Апросимов Маайа Баһылайыттан хас да ырыалары суруйталаабыт. Ол ырыалар салгыы хайдах дьылжаламмыттара биллибэт. «Абам барыны барытын ырыагынан толорор үгэстээбэ. Кини элбэх ырыаны билэр быһыылааба», — диэн кыыһа Евдокия Васильевна кэпсиир. Баһылай ыалга киирдэр эрэ сонун, бэргэһэтин көхөбө ыйаат: «Бэйи чэйдииэххэ диэри ыллыы түһүөххэ», — диэн этэр үгэстээбэ үһү. Түөһүбэ аймахтарыгар бардагына, онно олохтоох олонхоһукка Холоруктаахха Ф.Е. Старостинҥа сылдыан кыттыһан ыллыыр эбит. Кинилэри кытта Ырыа Өкүлүүнэ-А.Т. Захарова Кытаанахтан кэлэн ыллаһарын сөбүлүүрү үһү.

Маайа Баһылайа үтүө ырыаһыт быһыытынан дьонго-сэргэбэ кэрэхсэппитэ. Ордук дьахталлар тустарынан ыллыырын сөбүлүүр эбит. Ырыалара «Кыымна», «Саҥа олоххо» бэчээттэммиттэр. Биир ырыата Дьокуускай радиотынан бэриллибитин истибиппит диэн дьон кэпсииллэр. Маайа Баһылайа икки кыыс, биир уол оҕолоро

элбэх ыччаттаннылар. Кинилэр эһэлэрэ олонхо умсулбаннаах поэзиятынан, кэрэ ырыаларынан дьонун-сэргэтин үгүстүк үөрдүбүтүн курдук дьону үөрдэ сылдыар дьонун дьон буоллуннар.

Василий Федорович Ермолаев

И.Д. Оконешников-Мундууска Уолун «Тамаллаайы Бэргэн» олонхото

1939—1940 сс. Дьокуускай куоракка олонхохуттар күрэхтэһиилэригэр кыттан мииниллэр атынан наһараадаламмыт. Биир дойдулаахтарыгар хастыы да түүн олонхолуура, үчүгэй чуор куоластаабын иһин «Кыл күөмэй» диэн ааттыыллар эбит. 1940 с. олонхохуттар биографияларыгар И.Д. Оконешников үс олонхолоох диэн суруйбуттар:

1. «Кинкиниир киэн халлаан түөрт күлэр кулугутуттан төлө тиэрэнэн түспүт төбөт тураҕас аттаах, талыы быһыылаах, таламас ааттаах Тамаллаайы Мэргэн».

2. «Орой-буурай оонньуур охсуган-тэбигэн, умнас улан аттаах, онгоһуулаах Оҕо Ньургун, кини балта дьахтар охсуһуулаах бухатыыр, кыһырымтыа хааннаах, кырыылаах муруннаах, кыырыктаах астаах, кынабар унуохтаах Кыыс Ньургун».

3. «Сүүһүгэр тоҕус туорай кэккэ хос туһахталаах, тоһоҕо тураҕас аттаах Тойон Доҕуһуол бухатыыр».

Олонхохут манньк диэн эбии эппит: «Ити үс олонхону дьаныһан олонхолуур буолабын, онтон атыттар баалларын да иһин аанһа ахтан олонхо онгостубаппын». И.Д. Оконешников-Мундууска уолун «Тамаллаайы Бэргэн» олонхото Саха сиринээби Научнай Киин архыбыгар харалла сытар. Аҕа дойду улуу сэриитин иннинэ олонхо своднай тиэкиһин тангар сыаллаах күрэхтэһии биллэрбиттэр. Бу олонхо ити күрэхтэһиигэ диэн ананан суруллубут эбит. Ол туһунан олонхону 1941 с. бэс ыйын 30 күнүгэр Чурапчы оройуонун Мугудай нэһилиэгэр сурукка тиспит Мэлдьэхси начаалынай оскуолатын учуутала А.Д. Местников манньк диэбит: «Бу «Тамаллаайы Бэргэн» диэн олонхону бэрт тиэтэлинэн олон, олонхохут тылыттан тугу эппитинэн суруйдубут. Итиэннэ бүтэрээт, бу ыыттыбыт. Срога кэллэ диэн. Онон бэрт элбэх грамматическай да өттүнэн аһыыпкалардаах, ону таһынан тыллара сааһыланыыта суох өрүттэрдээх. Ыраас

сирэйгэ көннөрөн баран, иккистээн кумаабыга устар былааннаах этибит. Биһи көрдөһүүбүт буолар үлэбит түмүгүн биллэрэргитигэр. Адреспыт: Чурапчы оройуонун Мэлдьэхси нэһилиэгин начальнай оскуолата Местников А.Д. Олонхоһут: Оконешников И.Д. 1941 с.».

Василий Федотович Ермолаев «Чурапчы олонхоһуттара» кинигэтигэр бу олонхону бастаан оҕото суруйан испитэ табыллыбакка, А.Д. Местников диэн учуутал суруйан ылбыт диэн ахтыллыбыт. (Ермолаев, 1994). Онон «Тамаллаайы Бэргэн» олонхону суруйууну И.Д. Оконешников оҕото саҕалаан испит, онтон А.Д. Местников салҕаан толору суруйбут эбит. Улахан лиис биир сирэйигэр харандааһынан солбуһа сылдьан сүрдээх кичэллик суруйбуттар. Рукописка көннөрүү, тылы сотуу, эбии суох. Строкалар нүөмөрдэрэ турбатах этэ, ону эмиэ бэйэбит нүөмөрдээн биэрдибит. Бэчээккэ бэлэмнииргэ олонхо хоһоонун санаттан наардаатыбыт. Дьэ ити курдук ис хоһоонноох «Тамаллаайы Бэргэн» олонхо кинигэтэ 2012 с. күн сириҥ көрдө. Бэчээккэ бэлэмнээбитэ ф.н.к., РНА СС ГЧ уоААХНПИ саха фольклорун секторын алын научнай үлэһитэ Айтина Ахметовна Дмитриева.

МУГУДАЙ ОЛОНХОХУТТАРА

Борокуоппай Майыһайап- Бырдья Бытык (Оконешников)

Диэн псевдонимынан сурукка киирбит олонхоһут буолар. Киниттэн элбэх айымньы сурукка үйэтигэрбит. Сэһэн Боло араас үһү-үһэннэри, номохтору, саха сиэрин-туомун, араас үгэһи суруйан ылбыта кинигэлэригэр бааллар. Төрөппүт кыһа А.П. Оконешникова кэпсииринэн: «Ойуунускай биһиэхэ сылдьара. «Ньургун Боотур» олонхотун сурунан ылбыта», — диэн. Онон улуу айымньы биир вариантын Бырдья Бытык биэрбит буолуон сөп эбит. Ойуунускай бэйэтэ «Отут суол олонхоттон онһулулубут олонхо» диэбитин билэбит.

Ааспыт үйэ 70-ус сылларыгар тахсыбыт «Саха поэзиятын антологията» диэн кинигэбэ Прокопий Моисеевич хас да айымньыта уусуран айымньы быһытынан киллэриллибитэ. 1935 с. Сэһэн Боло Чурапчы Мугудайын 70 саастаах кинигэ П.М. Оконешниковтан «Кэрэх туруоруу» диэн кэпсээнин суруйан, ситэрэн-хоторон биэрбит.

Онтон аабыабын: «Онуоха дьүһүннээх сүөһүнү тутталлар. Туттар сүөһүлэрэ саха киэнэ сылгы-ынах буолар. Дьүһүнүн аахтаха ман-нык: куочай кугас, тараах күрдьүгэс, мас күлүгүн курдук буор хара, уу долгунун курдук күөх чуобур, халчабай маҕаас ынах сүөһүлэри: далан аранас, кыталык элэмэс, бар-дьабыл, чанкырыыт сиэллээх-кутуруктаах, чаккырыас харахтаах кыыс кэрэ сылгы сүөһүлэри тут-туллуохтаах. Били сүөһү өлөн, этин тириититтэн арааран, бэт тиэтэ-линэн дьиэбэ таһаллар. Түөрт туйабын кытта тириитин ингирдэри, төбөгүн муостары араарбакка, тыыннаах сүөһү курдук көстүүлээх гына, кэрэх онгорон ачаахтаах маска, куочайын, балык маһын миин-нэри ыйыыллар. Куочай эбэтэр балык мас диэн тумустаах, кыыл (балык төбөлөөх) кэннэ, кутуруга ачаахтаах маһынан саһаан уһун гына онгороллор. Балык мас тумса хайа диэки барыы төрдүгэр тут-туллар да, ол диэки хайыһыахтаах, үксэ куочай тумса собуруу үөһэ диэки буолар», — диэн Багдарыын Сүлбэ «Сири-халлааны кыйа анааран» диэн кинигэтигэр суруйбут.

Майыһыайдар ыһыах ыһар эбиттэр. Этинг Эппит ампаарыгар ула-хан хоппоҕо угуллан турбут ыһыах иһитин 1953 с. сайын председа-тель Сивцев И.И. тиэйтэрэн Маралаайыга киллэрбитэ. Ол иһиттэр тобохторо билигин даҕаны биирдиилээн ыалга көстөллөр».

Ырыа Хоруодьа

Бахы Баалыга олохтоох Оконешниковтарга, Ырыа Хоруодьа диэн кырыыстаах, тийимтиэ тыллаах ырыаһыт киһи үөскээн ааспыта үһү. Бу киһи туһунан номох элбэх. Дьону албаан үтүөрдэр, кыраан өлөрөр да эбит. «Кыыс мончуук баайыта», «Байанай тардыта», «Байанай төннүүтүн ырыата» диэн тус-туспа сизэрдээх-туомнаах ырыалардааҕа үһү. Хоруодьа биирдэ куораттаан иһэн Дьабыыл диэ-ки ыалга тохтообут. Онуоха таһараа ыаллара дьахтар, ыраас, сыр-дык сэбэрэлээх буоллабым оностон, хара киһи туһунан үгэргээн, санаран-ингэрэн киирэн барбыт. Хоруодьа сангата суох истэн оло-рон баран, дьахтар кэрэтин, манганын, быһыытын-таһаатын хохуйан ыллаан сыһыан барбыт. Дьахтар соһуйан таһырдыа ыстаммыт. Сото-ру кэминэн өйүн булбат гына харааччы иирэн хаалбыт. Айан киһитэ аһа турбут. Төннөн истэбинэ дьахтар хайыы-үйэбэ өлөн, тумуска көмүллэн тоһуйбута үһү.

Төлөй Дьэччимэтигэр олохтоох Хаччылаах баай сааскы андыга табыллан бултаабатах. Кэксэлэһэ дурдалаах дьон сүрдээбин бултаабыттар. Хаччылаах Чурапчыттан ааһан иһэр Ырыа Хоруодьаны хонноро сытан, Байанай тартарытыын ыллырыгар көрдөспүт. Баай киһи тылын быһа гыммакка, Хоруодьа саа уоһун өнгөйөн олорон, Байанай алгыһын албаабыт. Сарсыарда туран салгыы айаннаабыт. Хаччылаахтар сыарбалаах оһуһунан тизэйэр элбэх андыны өлөрбүттэр. Бу туһунан сурах Бахы Баалыга тийибит. Ырыа Хоруодьа анаан-минээн таарыйбыт, баай аанһа ахтан сүгүн-саһын кэпсэппэтэх. Үлэһит дьахтарынан биир атыыр андыны уонна кыра туораах бурдугу биэрэригэр соруйбут. Ырыаһыт саната суох ылан баран, ааһа турбут. Аһыйах хонон баран, Чурапчыттан кэлэн иһэн, күөлү куулатынан тумуска тахсан, күөлү өнгөйөн олорон, Байанай төннүүтэ ырыатын ыллаабыт. Уонна ааһа турбут. Сайын анды төннүүтүн саһана, Хаччылаах ыраах үөрэнэ сылдьар уола сынһана кэлбит. Андылары көрөн тыынан киирэн ытыалаабыт. Сатыы андыны эскирэтэ сылдьан, тыыта түннэстэн, ууга былдьаммыт. Дьэччимэбэ, дьизэлэр үрдүлэринээби киһи унуохтаах тумуска, 3 кырыылаах соһо кырааскалаах остуолба түөрт уонча сыллааһыта бүтүн турбута. Үөһэ өттүнэн култабардаах, ол үрдүнэн балаачча киэн курдат үүттээх. Остуолбаһа нууччалы тылынан дьөлө быһыы сурук баара. Онно «1904 с. Дьячковской андыны эскирэтэ сылдьан ууга былдьаммыта» диэн суруллубут этэ. Бу остуолба билигин суулан үлтү тэпсиллибит.

Биирдэ Бүөчээнигэ Толстоуховтарга хоно сыттаһына, бурдуктаах атыһыттар кэлбиттэр. Хас да сыарбаһа толору тиэммиттэр эбит. Хоруодьаны көрөөт, ыллаа диэн хаайбыттар. Киһилэрэ хардатын бурдук көрдөөбүт. Ону дьоно akkaастаабыттар. Таннан тахсан, аттарын сүөрэн айанһа хонноору гыммыттара, аттара сэргэттэн туох иһин барбаттар үһү. Араастаан сордоно сатаабыттар. Аттар сүгүн буолбакка дэлби мөхсөн, бурдуктарын ыһан кэбиспиттэр. Атыһыттар ыксаан Хоруодьаһа харыһыйбыт бурдуктарыттан биэрбиттэригэр биирдэ сылгылар суолга киирэн айаннарын салбаабыттар. Хоруодьа ити хоно сытан, дьизэбэ баар икки кыра оһону чинчилээбит. Биир уол сырдык хааннаах, толору эттээх-сииннээх, көрүнгэ үчүгэй баһайы эбитэ үһү. Ол оһону туох да диэбэтэх. Иккис уол кыра, хара, бүрө дьүһүннээх эбит. Онуоһа Хоруодьа «Миэхэ диэри бүрө-хара киһи буолсу, ол эрэри бу уолтан үтүө киһи тахсаһа. Мин ааппынан Хоруодьа диэн хос ааттаарың, оһобор сааспын биэрэбин»

диэбит. Ол Лөгөнтөй Толстоухов-Хороудья Лөгөнтөй диэн ааттанан, Бүөчээнигэ уһуннук олорбута, биир уола сэрииттэн эргиллибэтэбэ, иккис уола эдэригэр өлбүтэ, кыра уола Иван Иннокентьевич Толстоухов 9 оҕолоох Мугудайга олорор.

Ырыа Миитэ

(1864—1944)

Дмитрий Максимович Пермяков (1864—1944) былыргылартан иккис көлүөнэ олонхохутунан буолар. Кини олобун кэпсээнин уола П.Д. Пермяков 1980 с. онорбута. «Эдэр сааһыгар Дьокуускайынан, Намынан, Бодойбо тайҕатынан тэлэһийэн сылдыбыт. Тайҕаттан дойдутугар олонхохут буолан эргиллибит. Ыһахтарга, урууларга ыңгырыллан олонхолуура үһү. Ырыа Миитэ бөдөҥ, дуорааннаах куоластааҕа чорботуллан бэлиэтэнэр. От тиэйэ сылдьан ыллаатабына, куолаһа хас да алаас нөҥүө дуораһыйара үһү. Обуһун мииннэ да, ыллаабытынан барар эбит. Балаҕан иһигэр олонхолоотобуна, иһит-хомуос барыта добуһуоллаһар курдук, лынкынаһа түһэр эбит. Уһуннук ыллаабакка-туойбакка сырыттабына, муунту буолан, ыалдьар курдук туруктанара үһү. Онон сотору-сотору олонхолоон, кудугун сүөкээн, тынынын таһааран кэнээн, сэргэхсийэн кэлэр эбит».

Ордук сөбүлээн «Дьулуруйар Ньургун Боотуру», «Икки ахсааны билбэт Баһымны баатыр уонна кини быраата Эрбэхтэй Бэргэни», «Тойон Дьаҕарыманы» толортуур эбит. Олонхотун геройдарынан тус-туспа куолаһын уларытан ыллыыра. Аатырбыт артыыс П.М. Решетников Сорук Боллур ырыатын үүт-үкчү кини курдук матыыптаан толорбутун, муодаргыы истибитим. Бука сэрэйдэххэ олонхолоор сорох геройдарын ырыаларын народной матыыптара биирдинилэрэ буолуо.

Дмитрий Максимович олонхону атыттары кытта кыттыһан толорорун сөбүлүүрө. Ордук биир дойдулааҕа Балыгыастыын, Терютина Пелагея Михайловналыын, кыттыһан толороро. Олонхолуууларын таһынан, норуот ырыаларын хардарыта ыллаһаллара.

Ырыа Миитэ чаастатык Бороҕон улуһун нэһиликтэригэр олонхолоон кэлэрэ. Бороҕон улуһугар «Бүдүрүйбэт Мүлдү Бөбө» ааптара Д.М. Говоровтыын-Ырыа Миитэрэйдиин табаарыстаспыта. Көрүстэллэр эрэ иккиэн түүнү быһа, хардарыта олонхолоорун то-

лороллоро. Говоров биһиги биир дойдулаахпытын «Үчүгэй бөдөн куоластааххын» диэн хайгыыра үһү.

Ырыа Миитэрэй 80 сааһын ааһан баран өлбүт. Мугудайга табаарыстарын Василий Лукич уонна Семен Оконешниковтары олонхолуурга үөрэппит. Ити эдэр дьон күнүһүн учууталларын кытта мас мастаһаллара, бурдук тардыһаллара уонна түүнү быһа үөрэттэрэн, хардарыта ыллаһа сылдыбыттар. Ити курдук кинилэр олонхоһут буола үһүйүллүбүттар.

Ырыа Миитэ норуот ырыаларын элбэҕи билэрэ. Холобур «Бөх чабычаҕа», «Тойон кыыл». Дьахталлар тустарынан туойарын сөбүлүүр үгэстээбэ. «Тойон кыыл» диэн ырыата кыра чараас кинигэ быһыытынан бэчээттэммит. Ити 1927—1928 сс. эбитэ буолуо. Ыраахтааҕы былааһын сағана Мугудай баайдара дыданылары көлөһүннүүлэрин үгэргээн ырыа онорбут, онон өскө-сааска киирэ сылдыбыт. Дьокуускайга сылдьан Өлүөнэ өрүскэ көмүөл мууһа устуутун көрөн туран туойбутугар тула дьон бөбө мустубут.

Ырыа Миитэ быллыргы олонхоһуттартан Ырыа Хоруодьа кэнниттэн үүммүт иккис көлүөнэбэ киирсиэн сөп. Кини төрөөбүт алааһа Липпэли. Онно олорон Уһун Сыһыыттан баай Мэхээттэ кыһын Мотуруонаны кэргэн ылбыт. Кийиит хотунунаан сөпсөспөтөхтөр, баай кыһа баттата олоруон бағарбатах. Арҕаа дьонугар кэргэнин илдэ көһөн хаалбыт. Түөрт кийииттээх хотуна өһөөн, кэнниттэн сэргэтин хостотон ылан, сарбыйтаран баран, төттөрү олорторбут. Ол сэргэлэр билигин дағаны Липпэлигэ кэккэлэһэн тураллар. Биирдэстэрэ ала-чуо намыһах.

Колхозтар тэриллииэлэрин сағана Дмитрий Максимович Мотуруоһалыын сааһырбыт дьон эбиттэр. Элбэх оҕоттон түөрт уол ордон, этэнгэ улаатан, ыал-дьон буолан барбыттар. Улахан уоллара Петр Дмитриевич Пермьяков «Дьэңкэрэ» колхоһу тэрийсэн председатели сылдыбыта. Иккис уоллара Гаврил Намна көһөн олохсуйбута. Оҕонньордоох эмээхсин кинини батыһан, икки аччыгыйдарынаан, Намна киирбиттэрэ. Сэрии сағана кырдыбаастар өлбүттэрэ.

Петр Дмитриевич кэпсээнинэн «Ньургун Боотур» олонхотун Уус Алдантан Миитэрэй Куобарап көрдөөн ылбыт. «Миигин уончалаах уолу, дэлби ааттаһан, тылыгар киллэрэн иитэ ылыах буолбут. Бэйэтэ оҕото суох киһи эбитэ үһү. Ону мин кыккыраччы батынан кэбиспитим. «Эн аат ааттатар оҕолордооххун, миэхэ тугум да суох, олонхоһун миэхэ ағал, Ойуунускайга биэриэм» диэбитигэр ағам сөбүлэспитэ.

Онон мин аҗабар хаалбытым» диэн П.Д. Пермяков бэйэтэ кэпсээн аһарбыта.

Ырыа Ымыгчаан

(1880—1971)

Баппат аҗатын ууһугар Топпойолор диэн аймах дьон олорубуттар. Кинилэртэн билигин 91 саастаах, үлэ, тыыл ветерана, уһун сылларга колхоз, нэһилиэк Сэбиэтин председателэ П.И. Пермяков бу курдук кэпсээбиттээх: «Өбүгэлэрим Топпойолор кэпсээннэ киирэр дыһала, сүрүбэ суох ыаллар эбиттэрэ үһү. «Топпойолорго дылы, ыалдыттарын түүтэх бурдугу астаан аһаппыттар үһү» диэн уос номоҕо үөскээбит. Эһэм Мэхээлэ ханна үөрэммитин билбэппин эрэри, нууччалыы быһаарсар киһи эбитэ үһү. Көмүстээх тайҕаҕа сүөһү үүрсэн тахсан баран, хаалан, балачча өр сылдьан кэлбитэ үһү. Балыгыас киниттэн төрөөбүт. Онон кини мин эдьийим».

Балыгыас ыраас, сырдык сэбэрэлээх, көнө унуохтаах, сырдык баттахтаах кыыс дыахтар буола улааппыт. Оҕо эрдэбиттэн муннун анныгар кинигинэйэн ыллыыр идэлээх эбитэ үһү. Оту-маһы кытта кэпсэтэр, үксүн соҕотобун сылдьар кыысчаан эбит. 14 сааһын туолууга, Кэнчиэрэ олохтооҕо Павел Григорьевич Терютиннэ дьоно кэргэн биэрбиттэр. Онон төрөөбүт Улахан Хаанхара алааһыттан чугас Өлөҥнөөххө кыстыктанан, Тэкээригэ сайылыктанан олорубуттара. Айылҕа биэрбит сүдү талаана кыратыттан биллибит. Булугас өйдөөх, оттомноох кыыс буолан, истибитин тутта хабаан ылан, бэйэтэ, ким да көмөтө суох, ырыа-тойук, олонхо онҕорон ыллыыр эбит. Соробор дыахталлар мэнэрийэллэрин үтүктэн, хаһан эмэ ыарыһаха кэлэн эмтээн баран, удабан дыахтардыы, ойууннаан көрүүлэнэн, чугастаабы ыалларын оҕолорун сөхтөрөр эбит. Улаатан ситэн, төлөһүйэн истэбин аайы, тыла-өһө байан, сайдан, куолаһа тупсан, улахан ырыаһыт, олонхоһут бэрдэ буолан тахсыбыт. Былыргы харанга үйэбэ үөскээбит буолан үөрэх диэннэ сыстыбатах. Ол оннугар ырыата-тойуга талааннаах буолан, дьон ортотугар сыһыа биллэн барбыт. Уус-уран хомоҕой тылыннан, кэрэ-чуор куолаһынан абылаабыт. Норуот ырыаларыттан ордук биһирээн «Мачайар Баһылайы», «Быттык-быттык Маарыйаны» толорор эбит.

«Саха фольклора» хомуурунньукка (Дьокуускай, 1970 с.) «Быттык-

быттык Маарыйабын» ырыата киирбитэ. «Саха поэзиятын антологията» хомуурунньукка «Тураах Маарка», «Чабычах ырыата», «Остуол ырыата», «Кыыс ырыата», «Икки үйэ дыхтара» диэн айымньылары киирбиттэрэ.

Ырыа Ымыычаан олонхохут быһыытынан советскай былаас кэмнэригэр сурукка киирбитэ. Орджоникидзе оройуонун I Малдыабар нэһилиэгин «Бөкчөкөн» колхоз чилиэнэ Е. Лукин 1940 с. Новгород алфавитынан суруйан ылбыт «Сэттэ күннүк сиртэн сэбиэркэтэ охсуллар эндиэ арабас аттаах Нөрүөн Мүлгү», 1946 с. сурукка киирбит «Уолусхан улаан аттаах Унук Туйгун бухатыыр», 1952 с. сурукка киирбит «Кыыс Ньургун» олонхолоро, «Тэтим Тэгэх», «Умнаһыт бааһынай», «Үс уоллаах үрүн ыраахтаабы» остуоруйалара, «Болтой Балтараах», «Будьуруунка», «Төрөкөй», «Сылан төрдө» үһүйээннэрэ, «Моотуона», «Кэрэ олох кэскиллэниэ, киһи аймах дьоллонуо», «Депутат туһунан», «Сталин туһунан», «Сибээс туһунан», «Аэроплан туһунан», «Кыайыы туһунан», «Кэлимсэ үөрэххэ кириэбин», «Үүнүү хомуура» ырыалара Гуманитарнай чинчийи институтун архыбыгар сыталлар.

Оччотооһу кэмнэргэ улууска барар быыбардар, түмсүүлэр, ыһахтар, мунха, сайылыкка тахсыы малааһына үксэ Балыгыас олонхотунан, алгыһынан добуһуоллатара үһү. Эр дьону кытта тэннэ, атах тэпсэн олорон толорсор үһүн тыыннаах эбит. Ол курдук, Д.М. Пермякову-Ырыа Миитэни кытта ордук тапсан, оруолларынан арахсан, олонхолууллара үһү. Отутус сыллардаахха Дьокуускайга олонхохуттары мунһан ыллатар кэмнэригэр, П.А. Ойуунускай кини олонхотун олус биһирээн истибит уонна сурукка киллэрбит диэн олохтоохтор өйдүүлэр. 60-ча саастаабар Мындабаайыга ынҕырыллан киирэн, олонхохуттар күрэхтэһиилэригэр кыттыбыт. Ити Р.И. Константинов Социалистической Үлэ Геройун үрдүк аатын ылбыт үөрүүтүн бэлиэтээһин түгэнигэр 1948 с. буолуон сөп. Балыгыас нэһилиэгин дьонугар ырыаһыт, олонхохут эрэ буолбакка, үтүөкэн сүбэһит, отохут, имэрийэр, ботугуруур эмчит уонна оҕо көтөбөөччү эбит. Урукку харанга кэмнэ, дыхтар оҕолонобун диэн суорума суолланара элбэх буолара. Убайа Уйбаантан төрөөбүт П.И. Пермяков кэпсириинэн, Балыгыас көтөбөөччүлүүрүн тухары, биир да дыхтар, оҕо эмсэбэлээбэккэ, этэнгэ буолаллара үһү. Онтон ытыһа эмтээбин, билигин Мархаба олоһор А.А. Оконешникова билбит киһи. Кини куртабынан ыалдыан, эмтэн akkaастанан тахсыбытын,

Балыгыас хас эмэ хонукка илиитин арылыгы-арылыгы имэрийэн, үтүөрдүбүтүн күн бүгүнүгэр диэри махтанар.

Сэрии сылларыгар Е.М. Варламов дьиэ кэргэнин 8 оҕото ахсыан, иһэн хаалар буолбуттар. Сөмүйэнэн баттаатахха бүтэйдии сүүлэ иһэн хаалбыт сирэйдэрин, илиилэрин тириитэ тыына тахсыбыт мээчик курдук хомуллан хаалар эбит. Балыгыас эмээхсин Евсейдээххэ көрдөһүүлэрин ылынан, сахалыы эмтээбит, кумаабыга силлиисилли ботугуруур уонна испит сирдэригэр сыһыарар эбит. Оҕолор сотору кэмминэн үтүөрэн хаалбыттар.

Пелагея Михайловна төбө ыарыытын ылан кэбиһэрэ. Туоһунан ии тигэн баран, ыарыһах төбөтүн мээрэйин ылар уонна сотору-сотору эмтэнээччитин төбөтүн кээмэйдиир эбит. Уларыыйы табыстабына ытыһын уокка сылыта-сылыта арыылаан баран, имэрийэн, эмтэнээччи хаанын тарҕатан, төбөтүн сиигин ыпсаран ыарыытын ылан кэбиһэрэ үһү.

П.М. Терютина төһө даҕаны ыңгырыыга сылдьар олонхоһут, эмчит, оҕо көтөбөөччү буоллар, иллэн кэмигэр биир ураты идэлээх этэ. Ол — туос иһити тигии. Араас улахан, кыра, курдаах, кура суох, иилээх, иитэ суох, талахтаах, талаҕа суох иһит эгэлгэтин тигэрэ. Ол иһиттэртэн билигин аймахтарыгар-сиэннэригэр биирдиилээн эмэ ордон сылдьаллар. Ону сыныйан көрдөххө сиигэ-уоһа олох уратыта көстө сылдьар. Таптыыр идэтин хара өлүөр диэри бырахпатаҕа. Саас от-мас тыллыыта, туос хастыы өйүөлэнэн-тайааланан, ыаҕайатын тоҕонохтонон тыаҕа баран хаалара. Хас да хонон баран, эмээхсин туос бөбөнү төргүүлэнэн, чэпчэкистик дугунан тийиэн кэлэрэ. «Ити мин ийэ айылҕаттан күүскүдэх ылынабын» диэн быһаарара эбитэ үһү.

Т.Е. Захарова

Мугудай. — Дьоккуускай, 2012.

Оҕотуттан обонньоругар тийэ биһирэммит Балагыас

Дьон-норуот ортотугар олонхолоһун искусствотынан эр дьон-нор идэтийдэллэрин эрэ курдук санаа олохсуйбут. Кырдыыга, олонхоһуттарынан наар кэриэтэ эр дьон буолаллара. Ол эрээри, дьахталлартан даҕаны биирдиилээн да буоллар, үтүөкэннээх ырыаһыттар үүнэ сылдыбыттар. Оннук биир чабылхай холобурунан Мугудай-

га төрөөбүт-үөскээбит Терютина Пелагея Михайловна-Балагыас (1880—1965) буолуон сөп. Кини норуокка киэнник сурабырбыт псевдонима — Балагыас. Ону сэргэ ардыгар, ордук дойдутугар, Ырыа Ымыычаан дэнэрэ.

Балагыас туһунан сөбүгэр элбэх информаннар кэпсээбиттэр. Абата Топпойо быстар дьадангытын туһунан, Мугудайга урут маннык тыл номоҕо олохсуйбут: «Топпойолорго дылы, ыалдыттарын түүтэх бурдугу астаан аһаппыттар үһү», — диэн. Олох дойдулара — Чыччан. Онно Хобороос Өлөҥнөөбөр өтөхтөөхтөрө.

Эдэригэр сөбүгэр үрдүк унуохтаах, көнө, кэрэ сэбэрэлээх эбит. Истээччилэрин номоҕон уус-уран тылынан, чуор куолаһынан абылаабыт. Норуот ырыаларыттан ордук биһирээн «Мачайар Баһылайы», «Быттык-быттык Маарыйаны», «Лагларыйа Даарыйаны» толороро. Хас да народной ырыалара бэчээккэ тахсыбыттара. Холобур, «Саха фольклора» хомуурунньукка (1970 с.) «Быттык-быттык Маарыйата» киллэриллибит. Сорохтор кэпсииллэринэн, Балагыас норуот ырыаларын толорууларга пластинкаҕа үһүллүбүт. Оччолорго ордук быыбардар, о.д.а. түмсүүлэр үкүсүгэр кини олонхотунан добуһуолланар эбиттэр. Онон бэрт үгүстүк улахан түмсүүлэргэ, ынҕырыларга сылдыра. Алабар оскуолатын үөрүүлээхтик аһыыга ынҕырыллан тийэн олонхолообут. Чурапчытаабы педучилище преподавателлэрэ ыллалан истибиттэр. Дьокуускайга олонхолоппуттар уонна онно толорор талаанын улаханлык хайбаабыттар. Ити курдук оройуон нэһиликтэрин үгүстэригэр сылдыталаан, олонхо тойугун толоруу искусствотын киэнник пропагандалаабыт.

Балагыас хаһыа да буолан биир олонхону толорууларга кыттарын сөбүлүүрө. Дойдутугар, Мугудайга, Ырыа Миитээлиин (Д.М. Пермяков) үгүстүк бииргэ толорор үгэстэнэ сылдыбыттара. Онно биирдэрэ олонхону сабалыыра, оттон кини салгыыра. Хаста даһаны солбуһаллара, үһүн түүнү быһа ыллаан-туойан тахсаллара. Чурапчытаабы педучилищеҕа Сыллантан сылдыар аатырбыт Чөлөһү-Н.М. Дьяконовы көрсөн, кыттыһан олонхолообуттар.

Мындаһаайыттан С.Ф. Абрамов кэпсиинэн, бадаҕа, 1954—1955 сс. икки күн устата уонча олонхотун холбоһон дуу, күрэхтэһэн дуу ыллаабыттар. Кинилэр бэйэлэрин билэр олонхолоруттан быһыта тарадан толортообуттар. Балагыас оччолорго 80-ча сааһыгар чугаһаабыт эмээхсин, онно ситиһиилээхтик кыттыбыт.

Балагыастан 60-ча саастааһар Арҕаа Ханалас киһитэ Е.Е. Лу-

кин «Сэтгэ күннүк сиртэн сибиркэтэ охсуллар эндиэ араҕас аттаах Нөрүөн Мүлгү» диэн олонхону 170 лиискэ 10500 хоһоон строкалаан суруйан ылбыт. Өссө киниттэн 1947 с. Г.С. Борисов 207 лиискэ «Уолусхан улаан аттаах Уһун Туйгун бухатыыр» диэни суруйбут. Бу икки олонхо филиал архыыбыгар туттарыллыбытын Г.Д. Ефимов көрөн бигэргэтэр. Балагыас «Нөрүөн Мүлгү» олонхото 1980 с. Н.В. Емельянов «Сюжеты якутских олонхо» диэн кинигэтигэр киирбит.

Ырыа Ымыгычаан кырдыар сааһыгар тиистэрэ түһэннэр, ырыатын-тойугун, тылын араарар уустугурбут. Ол иһин Дьокуускайга киирэн тиис онорторон эмиэ чуордук олонхолуур, ыллыыр-туойар буолбут.

Биир дойдулааҕа Н.А. Оконешников ахтарынан, эмээхсин сайылыгын оболорун мунһан олорон, киэһэ аайы остуоруйалыыр, таабырыннары таайтарар эгин эбит. Сонунтан-сонун, умсугутуулаах кэпсээнэ оболор кутгарын-сүрдэрин туппут. Арааһа, олус элбэх остуоруйаны, сэһэни, таабырыны билэрэ сурукка-бичиккэ киирбэккэ хааллахтара. Ити остуоруйалыырын быһыгар тулалаан турар айылҕатын, дойдутун сөбүлүү сөбө көрбүт туох эмэ харамайын хохуйан ыллаан-туойан барара.

Пелагея Михайловна оболорго фольклорнай айымньылары билиһиннэрэрин тас өттүнэн иллэн эрэ буоллар араас киэлилээх, эгэлгэ кэрэ киэргэллэрдээх бэртээхэй туос иһиттэри тигитэлээн, сайылык дыхталларыгар түнэтэрэ. Эмиэ да отоһулаан ыла, эмиэ да оҕо көтөбөрө.

Көрөрбүт курдук П.М. Терютина дэгиттэр идэлээбэ. Кини чабылхай холобура бигэргэтэринэн, урут дыхталлар даҕаны эр дьон-нордуун тэннэ олонхо искусствотын баһылыылара, үгүс өрүттээх талааннаахтара. Ол эрэри, былыргы кэмнэргэ дьэ кэргэн кумалаанын кэриэҕэ балаһыанньалаахтара, өйдөрө-санаалара, бириэмэлэрэ оболорун, дьиэлэрин-уоттарын, сүөһүлэрин-астарын көрүүгэ-истиигэ барара, дьобурдара сайдарыгар кыах, усулуобуйа суоҕа.

Балагыастан удьуордаах оҕо-уруу элбэх. Кини кэнчээри, ыччаттарыттан эбэлэрин курдук дьонно-норуокка туһалаах чабылхай талааннаахтар үүнүөхтэрэ диэн эрэл улахан.

В.Ф. Ермолаев

Чурапчы олонхонуттара. — Дьокуускай : Бичик, 1994.

Семен Андреевич Новгородов

(1892—1924)

Фольклорга улахан суолтаны биэрэрэ

С.А. Новгородов төрөөбүтэ 100 сыла туолуутугар

С.А. Новгородов төрөөбүт норуотун уус-уран тылынан айымньыларын хомуйуунан анаан дьарыктамматаҕа. Ол гынан баран үгүс түбүктээх үлэтин быһыгар ардыгар бириэмэ ордорунан фольклорнай айымньылары хомуйара. Норуот уус-уран айымньыларын туһунан суруйуулары өссө реальной училищеҕа үөрэнэр кэмигэр саҕалаабыт эбит.

Семен Андреевич фольклору хомуйууга, арааһа, А.Е. Кулаковскай кэнниттэн иккис эбитэ буолуо. Өскөтүн А.Е. Кулаковскай Саха сирин кэрийэ сылдьан, Новгородов быдан иннинэ норуот историческай сэһэннэрин, өс хоһооннорун суруйбут буоллаҕына, Семен Андреевич Саха сирин кизэнник кэрийбэтэҕэ, чугас нэһилиэктэринэн сылдыбыта.

Училищеҕа үөрэнэ сылдьан сайын каникулугар төрөөбүт Болто-нотугар тахсара. От үлэтигэр аҕатын хамначчыттарын кытта тэбистэннэ сылдьара. Киэһэтин кырдыаҕастары кытта сэһэргэхэрэ, былыргы сахалар төрүттэрин-уустарын, таннар танастарын, туттар сэптэрин, ону тэнэ бөбөстөр тустарынан ыйыталаһара. Семен училище үрдүкү курсугар үөрэнэ сылдьан, 1909—1910 сс. норуот айымньыларын утумнаахтык суруйан ылар буолбута.

1912—1913 сс. «Саха сангата» диэн сахалыы тылынан бастакы сурунаал тахса сылдыбыта. Семен Андреевич ити сурунаалга «Сайын», «Таатта ырыата», «Сут ырыата» диэн норуот айымньыларын бэчээттэспитэ.

«Сут ырыатыгар» 1910 с. буолбут уот-кураан ынырык сута хоһууллара. Суттан нэһилиэннэ олоҕо улаханник алларыйарын туһунан туойуллара. Ону тэнэ иэдээнтэн баайдар, атыһыттар, үлэһит норуоту иэскэ, хабалаҕа киллэрэн ордук байан-тайан хаалаллара сытытык ыйыллыбыт.

Баардаах
Байар дьыла кэллэ.
Үптээх үөрэр

Үрдүк дыбла үрүлүйдэ.
Харчылаах
Хангыр дыбла кэллэ.

Петебургтаагы университет студена Новгородов 1914 с. дойдутугар норуотун фольклорун хомуйарга командировкаланар. Ити сайын кини Тааттаба баран кэлэр. Онно сылдыан аатырбыт олонхохуттары И.Н. Винокуровы-Табаахырабы уонна Т.П. Борисовы-Ырыа Тиэхэни көрсүтэлиир. Кинилэр тылларыттан Семен Андреевич биир бөдөҥ олонхону, «Байанай алгыһын», күһүн кэлиитин туһунан ырыалары, икки былыргы кэпсээннэри суруйан ылаттыыр. Ити сайын бэйэтин тылынан биир олонхону айан суруйар. Семен Андреевич кылгас олобуун устатыгар ити эрэ сайын фольклору утумнаахтык хомуйуунан дьарыктаммыта.

Петербурга тийэн В.М. Ионов көмөтүнэн Антропология уонна этнография музейын хомуурунньугар 1916 с. «Байанай алгыһа» ырыатын хос быһаарыылардаах бэчээттэтэр.

Семен Андреевич норуот фольклорун хомуйуу аҕыйах үөрэхтээх дьон кыахтарын тас өттүгэр турар киэн үлэ буоларын эрдэттэн өйдөөбүтэ. Ол иһин кини фольклору хомуйууга тэрээһиннээхтик ылсар наадатын туһунан манньк эппиттээх: «Очередной задачей момента является надлежащая подготовка кадров — лиц, вооруженных знанием приемов и способов собирания памятников устного творчества народов». Кини бу идеята өссө 1919 с. көтөбүллүбүт буоллабына, Тыл, литература уонна история институтун научнай үлэһиттэрэ фольклору тэрээһиннээхтик хомуйууну 30-с 40-с сыллартан эрэ саҕалаабыттара.

Новгородов Сахатын сирин тас өттүгэр да сылдыар кэмигэр түгэн буллар эрэ норуот айымньыларын суруйан ыларын умнубат этэ. Башкирияҕа Уфимской күбүөрүнэҕэ 1915 с. сайын биир помещик оҕотугар репетитордыы таарыйа онно олохтоох тептярдар уонча частушкаларын уонна кинилэр тылларын суруйталаабыта. Оттон 1918 с. Петербурган дойдутугар айаннаан иһэн Бурятияҕа хаайтаран олон оннооҕу буряттар легендаларын суруйбута уонна кинилэр тылларын үөрэтэн оннооҕор дакылааты онгорор буолбута.

Норуот айымньыларын научнай өттүнэн чинчийиилэри саҕалаан испитэ. Туох-ханнык иннинэ, кини фольклорнай айымньылар ханнык жанрдаахтарын быһаарбыта. Ордук киэнник олонхо туһунан са-

нааларын суруйбута. Олонхолору кини иннинээби үөрэхтээхтэр уһун остуоруйанан, нуучча былинатын курдук быһаараллара. Новгородов аан бастаан олонхо диэн героической ис хоһоонноох эпос буолар диэн быһаарыы онорбута. Норуот үөрэбэ суох буолан, фольклорнай айымньылар, ол иһигэр олонхолоор, тутатына айан ыллааһын, туойуу эбэтэр импровизационнай характердаахтар диэн бигэргэтэрэ.

Фольклор туһунан санааларын «Виды якутских народных произведений», «Якутская народная словесность» диэн научнай ыстатыйаларыгар ордук сиһилии сырдаппыта. С.А. Новгородов саха айар интеллигенциятын представителлэриттэн бастакы учуонай-фольклорист быһыытынан сыанабылы ылын сөп дии саныбын.

Сахалар баай фольклордаахтарыгар тирэбирэн, норуот суругунан литературатын кэскиллэрэ улаханын туһунан этэрэ: «Скажу лишь, что она является прекрасным залогом будущего развития обширной и во всяком случае недурной литературы, чтобы не сказать больше». Кырдыга даһаны, аһыйах ахсааннаах кыра норуот эрээрибит, олус баай фольклорнай айымньылардаахпыт, ордук баарабай уонна элбэх олонхолоордоохпут сахалар улууканнаах поэтической айар кыахтаахтарын туоһулуур. Кэнэбэс сахалартан даһаны Чингис Айтматов, Олжас Сулейменов, Расул Гамзатов, Давид Кугультинов курдук аан дойду, Союз үрдүнэн иһиллэр куоластаах уһулуччулаах суруйааччылар, поэттар үүнэллэригэр мин улахан эрэллээхпин.

Новгородов хомуйбут фольклорнай айымньыларын үксүн «Ааһар кинигэтигэр» киллэртээбитэ. Кини бигэргэтеринэн, оһолор сахалы тылынан үөрэнэллэрин тас өттүнэн өссө кинилэр төрөөбүт норуоттарын айымньыларын сиһилии билсиэхтээхтэр. Кини Дьокуускайга уонна Петроградка бэчээттэммит 1922—1923 сс. «Ааһар кинигэлэригэр» барыта 90 араас ис хоһоонноох, жанрдаах айымньылар киллэриллибиттэрэ. Итилэртэн баһыйар үгүстэрэ норуот уус-уран айымньылара этилэрэ. Ааһар кинигэбэ «Эр Соһотох» олонхоттон улахан кэрчик киллэриллибит этэ.

С.А. Новгородов норуотун фольклорнай айымньыларын аан бастакынан оскуолаларга саха оһолорун үөрэтэргэ киэнник туһаныны саһалаабыта уонна фольклор туһунан элбэх научнай бэлиэтээһиннэри онортообута.

В.Ф. Ермолаев

Семен Андреевич Новгородов
уонна норуот тылынан уус-уран айымньыта

С.А. Новгородовы тыл үөрэхтээбин, маннайгы саха суругун-бичигин олохтообут, үөрэх учебнигын, аабар кинигэтин суруйбут общественнай деятель быһыытынан сыаналааһын өй-санаа баһылыыр. Ол эрээри, кини төрөөбүт норуотун тылынан айымньытын холобурдарын хомуйууга, норуокка тиердиигэ, ис номобун тойонноохунга төрүт сахалартан биир бастакынан суол аспыта диэн олохтоон этии күн бүгүнүгэр диэри, хомойуох иһин, суох.

Семен Андреевич норуот тылынан айымньытыгар умсугуйуута оҕо сааһыттан сабыллыбыта. Кини төрөөбүт-үөскээбит Боотуруускай улууһа билигин Чурапчы уонна Таатта, Амма оройуоннарын сорох нэһилиэктэрин хабара, итиэннэ норуот талба талааннаахтара, аатырбыт олонхохуттар, ыллам ырыаһыттар, көрдөөх күлүүлээхтэр уугуйан үөскээбит түөлбэлэринэн биллэрэ. Ол курдук, сурахха киирбит Иев Новгородов олонхолуур дыкти идэтинэн кыһынны түүннэргэ, А.Е. Кулаковскай ойуулаан суруйбутунуу, кыраныкыамматы, оҕону-оҕонньору саататара. Ырыа Ылдыаа, Сыгынык диэн киэн сирдэринэн тэлэһийэн олонхолуур, ыллыыр дьонно баалара. Чурапчылартан аан маннай И.Г. Теплоухов-Тимофеев «Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур» диэн олонхотун В.Н. Васильев 1906 сыллаахха суруйбута. Кэлин бу олонхо бэлиэ научнай таһаарыларга тахсан, саха олонхотун үөрэтиигэ биир дьонуннаах миэстэни ылбыта. Революция иннигэр Бахсы нэһилиэгэр (уруккута Мэнэ улуһун сирэ) Дьүлэй Бүөкээн-Я.В. Титов чабырбахсыт, дуобатчыт быһыытынан киин улуустарга эрэ буолбакка. Атын чиески сирдэргэ, Дьокуускай куорат баһаарыгар киэнник биллэрэ. С.А. Новгородов кинилэр уонна да атын уран тыл уустарын толорууларын үгүстүк истэн, этигэр-хааныгар, өйүгэр-санаатыгар ингэринэн, Өксөкүлээх Өлөксөй эппитигэр диэри, ийэтин эмийин кытта тэнгэ эмсэхтээн киһи-хара буолбута. Семен Андреевич норуот ойуулуур-дүһүннүүр тылын бары толбоннуура кырааскатын баһылаабытын кини суруйан хаалларбыт абыһах хоһоонугар уонна ордук биирдиилээн истин дьоботторугар Кузьма Гавриловка, Марфа Габышеваҕа суруйталаабыт сурктарын лоскуйдарыгар да көрүөххэ сөп.

С.А. Новгородов норуот тылынан айымньытын хомуйууну реальной училищеҕа үөрэнэ сылдьан саҕалаабыта. Ол туһунан Семен

Андреевич бэйэтин олобун суруйуутугар бэрт чопчу суруйууга баар (Новгородов, 1978. — С. 95). Маннайгы суруйуулар «Сайын», «Таатта ырыата», «Сут ырыата» уонна «Хонон турарбыт ырыата» диэннэр. «Саха сангата» диэн бастакы сахалыы сурунаал нүөмэрдэригэр утуу-субуу тахсыталаабыта (Дмитриев, 1960. — С. 13). «Сут ырыата» диэн норуот айымньытыгар «Иллэрээ, 1910 сыллаабы сут туһунан ырыата» диэн хос быһаарыы курдук аат бэриллибитинэн сылыктаахтааха, бу айымньылары С.А. Новгородов 1912 с. эргин баара-суоҕа сүүрбэччэ саастааҕар суруйбут буолуохтаах. Бэйэтин суруйууларыгар үгэс быһыытынан хаһан суруйбутун ыйбат. Ол оннугар ситэтэ да суох буоллар кимнээхтэн суруйбутун: Луха уола Иэп Н. (Иев Новгородов), Дьэлиһий уола Уйбаан Х. (Иван Елисеевич Кулаковская), Ырыа Охоһоһой, Уйбаан уола Ыппаатый С., Тиит уола Дьүлэй Дьаакып (Яков Васильевич Титов), Баһылай уола Ньюкулай М. диэн бэлиэтиир эбит. Көстөрүн курдук, С.А. Новгородов Чурапчы, Таатта чулуу олонхохуттарын, ырыаһыттарын, тойуксуттарын кытта бииргэ үлэлээбит.

С.А. Новгородов университетка үөрэнэр сылларыгар норуот айымньытын хомуйууга өссө күүскэ уонна дьаныардаахтык үлэлээн барар. Ол курдук кини 1914 с. сайын каникулун кэмигэр Орто уонна Киин Азияны үөрэтэр Нуучча комитетын командировкатынан илин улуустарга сылдьан саха фольклорун хомуйууга анаан-минээн үлэлиир. Таатта улуунун Дьүлэй нэһилиэгин аатырбыт олонхохуттара, ырыаһыттара, сэһэнньиттэрэ И.Н. Винокуров-Табаахырабы, Т.П. Борисовы, Е.М. Егоровы көрсөн бэрт таһаарыылаахтык үлэлиир.

С.А. Новгородов бэйэтин фольклорнай суруйууларыгар И.Н. Табаахырабы улахан талааннаах олонхохутунан ааҕар уонна Ырыа Тиехээни киниттэн ыллыыр-туойар идэҕэ үһүлүбүт курдук чопчу бэлиэтиир. (Новгородов, 1978). Семен Андреевич үөһэ ахтан аһарбыт олобун ойуулааһыныгар биир толору олонхону хоһоонунан наардаан суруйбутун туһунан ахтан аһарбыта уонна ити маннайгы хоһоонунан суруйуу холобура буоларын кичэйэн бэлиэтээбитэ. Учүонай өссө туспа бэчээттэтэ сатаабыт бадахтаах даһаны, тылбааһа суобунан сибээстээн ол кыаллыбатах. Мантан көстөрүнэн кини олонхону суруйбута чуолкай. Бииргэ төрөөбүт балта П.А. Коркина ахтарынан, Дьүлэй нэһилиэгин олонхохута И.Н. Табаахырабы уонча хонукка түүннэри-күүннэри олонхолоппут уонна суруйбут. (Новгородов, 1991. — С. 181). Аны кэргэнэ М.П. Новгородова ахтарынан, олонхону

Э.К. Пекарскайга көрдөрө биэрбитэ кэлин көстүбэтэбитэн, Семен Андреевич улаханлык аймаммыт. (Новгородов, 261 с.). Дьэ, ити курдук революция иннигэр Табаахырап курдук Таатта аатырбыт олонхохуттан суруллубут олонхо ханнык архыыпка тимирэн хаалбыта билигин таайыллыбат таабырын буолан хаалбыта хомолтолоох. С.А. Новгородов бэйэтин кэмигэр үрдүк таһымнаах фольклорист-хомуйааччы буоларын «Байанай алгыһа» диэн Т.П. Борисов-Ырыа Тиэхээн тылыттан булчуттар алгыстарын суруйуутугар көрдөрбүтэ. Булдунаан дьарыктанан, иитинэн ололорбут сахалар араас байанайдартан, хара тыа иччилэриттэн сүүрэр атахтаабы, кылааннаах түүлээби айаларыгар, туһахтарыгар тобуорутан биэрэллэригэр тыл иччитин, тыл күүһүн итэбэйэн туран, көрдөһөллөрө, онуоха сөптөөх сиэри-туому толороллоро биллэр. Ырыа Тиэхээнтэн суруллубут «Байанай алгыһа» норуот айымньытын биир бастын холобура. Семен Андреевич суруйбут алгыһын нууччалыы тылбаастаан, хос быһаарыылары онортоон баран уонна атын информатордар хос быһаарыыларын холбуу тутан, саха этнографиятын уонна фольклорун үөрөппит, хомуйбут, бэркэ билэр киһиэхэ В.М. Ионовка бэчээттэтэригэр туттарбыта. Всеволод Михайлович тылбаастыын, хос быһаарыылардыын Антропология уонна Этнография музейын сборнигы 4-с томун маннайгы таһаарыытыгар 1916 с. бэйэтин ыстатыйатыгар сыһыарыы быһыытынан киллэрбитэ. (Сборник МАЭ, 1916. — С. 33-43.). Оттон информатордар быһаарыыларын «Живая старина» 1914 с. хос сыһыарыытыгар бэчээттэппитэ. В.М. Ионов сахалар этнографияларын үөрөппит, үчүгэйдик билэр киһи киэбинэн, С.А. Новгород суруйууларын итэбэл уларыян иһиитин көрдөрөр матырыйаал быһыытынан үрдүктүк сыаналаан туран, туох да эбиитэ-көбүрэтиитэ суох туох баарынан таһаартарбыта.

С.А. Новгородов суруйуутугар оччотообу даҕаны, билинни да дьон тутта өйдөөн биэрбэт, эбэтэр араастык быһаарар тылларын «таала холумтан», «эстэрийи чокуур», «тоһоҕос от», «үөл-дүөл», «эргэнэ тыа» диэн курдук барыта 14 тылы олохтоохтук быһаарбыта. Итини тэнгэ тылбааһыгар ситэ өйдөмөт тыллары быһааран, ситэрэн, атыннык хайдах быһаарыахха сөбүн ыйбыта. Маныаха Семен Андреевич Аан Уххан, Күддьүгэн Чаадай, Бараанкы, Туонхааны, Эрбэс, Одунча курдук тыллар төһө да кыһаллыбыт иһин тылбаастамматтарын, онтон кинилэргэ сыһыаннаах эпитеттэр тылбаастанар кыахтарын ыйбыта. Ити түмүгэр, «Байанай алгыһын» курдук ойуулуур-дьүһүннүүр тыл

араас дэгэтинэн айыллыбыт норуот архаической жанрын С.А. Новгородов, икки тылы тэгинэн билэр киһи сиэринэн, тылбаастааһын бастын холобурун көдөрбүтэ. Иккис үтүө холобурунан, С.А. Новгородов «Байанай алгыһын» Ырыа Тиэхээнтэн суруйан баран, байанайдар ааттарын-суолларын хас биирдиилэрин туох аналлаахтарын чуолкайдаспыта буолар. Болтоно нэһилиэгин булчуттара Софрон Иванович Семенов, Севастьян Миронов уонна кинилэри кытта сэхэргэхэр Сөмүйэкээн Мэхээлэ кэпсээннэрин, кинилэр байанайдары хайдах ааттылларын суруйан ылбыта. Маныаха кини бэйэтэ суруйбут алгыһын уонна Э.К. Пекарской тылдытыгар киирбит байанайдар ааттарын аабыталаан биэрэр эбит. Ол түмүгэр, билигин биһиги да өйдүүрбүтүгэр сыаналаах бэлиэтээһиннэри оноргообут. Ол курдук өссө революция быдан иннинэ сахалар итэбэллэригэр христианство сабыдыала улахан кэрэһилиир түгэннэр кестөн ааһаллар. Булчут С.И. Семенов этэринэн, «Байанай алгыһын» олус ситэрэн-хоторон этэр сэттээх-сэлээннээх эбит. Бу булчут убайа, нуучча миэрэтин ылыммыт киһи, Байанайы олох да абааһынан ааттыыр эбит. Бу түгэни Сөмүйэкээн офонньор эмиэ бигэргэспит. Бу офонньор Э.К. Пекарской тылдытыгар киирбэтэх. Хааннаах Сөгөлөөн, Элип Хандабай уонна Куралай Бэргэн ааттарын алгыска ахтан аһарыаха сөбүн ыйбыт. Онтон Чочу Кылыһыт, Өндөлүкү Бөкөнө, Тэллэх Тэлиэримэ уонна Ытык Субайдаан ааттарын ойуун сингэн тардарга В.М. Ионов быһаарарынан, барыылаах тардарга ахтан аһарар байанайдарын ааттара эбит. Севастьян Миронов 13 байанай аатын хас биирдиилэрин ааба аатталаан биэрбит уонна байанайдар Дьылба Хаантан төрүттээхтэр диэн бигэргэспит. Онтон олонхоут И.Н. Табаахырап Ырыа Тиэхээн алгыһын истэн баран, көмнөхтөөх Күл хаан Тойон, Манган Күскэм Хотун, Хара киис Кичэлигэ Кыыс диэннэр тонгустартан төрүттээх байанайдар баалларын эбии киллэртээбит. С.А. Новгородов «Байанайын алгыһа» уонна онно киллэртээбит хос быһаарыылара билигин даһаны сахалар былыргы итэбэллэрин, фольклордарын үөрэтиигэ, чинчийиигэ улахан суолталаахтар уонна научнай өтгүнэн бигэ эрэллээх источник буолаллар.

С.А. Новгородов араас кэмнэ Иев Новгородовтан «Үнкүү ырыатын», «Сэттэ күннүк сири дэлэнэтитэн түһэн барар дьэллик сиэр аттаах эр киһи Элэй Боотур» олонхоттон киириитин, «Ырыа», «Чабырбах», Оонньуулаах Уйбаантан «Таатта ырыатын», «Иэйиэх-

сит ырыатын», «Халлаан сырдыра», «Сут ырыатын», Мария Ан드로ваттан «Дбыл кэлиитин ырыатын», «Кулун тутар», Дьүлэй Бүөкээнтэн хас да чабырҕабы, билигин үгүс фольклорнай хомууруньукка киирбит норуот айымньытын бастын холобурдарын суруйталаабыта. Семен Андреевич информатордара даҕаны хас биирдиилэрэ бэйэлэрин кэмнэригэр улаханник сураҕырбыт талааннаах дьоннор этилэр. Ол курдук, Иев Новгородов үөһээ, аллараа абааһылары сэргэхситэр дьобурдаах олонхохут быһыытынан чугас эргин ыалларыгар биллэрэ. Ол да иһин фольклорист Г.М. Васильев кэпсириинэн, кини олонхолууругар түннүктэргэ, аанна хатын лабаатынан абааһылар киирбэтиннэр диэн кириэс уураллара биллэр (Илларионов, 1982. — С. 16.). Онтон П.А. Ойуунускай «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхотугар М.Н. Андросова уонна Дьүлэй Бүөкөөн ааттарын уран тыл маастардарын быһыытынан иһирэхтик ахтан аһарбыттааҕа. М.Н. Андросова-Ионова норуот ырыаһытын, олонхохут, норуот айымньытын, этнографиятын дэгиттэр билээччи быһыытынан кэргэнигэр В.М. Ионова, Э.К. Пекарскайга мэлдьи сүбэ-ама буолара. Кэлин Нуучча Географическай обществота норуот тылынан айымньытын этнографиятын үөрэтиигэ уһулуччу үтүөлэрин иһин кыһыл көмүс мэтээлинэн наҕараадалаабыта. (Коркина, 1978.).

Семен Андреевич норуот тылынан айымньытын хомуйууга атыттары эмиэ уһуйара кини архыыбыгар Василий Сеялов, Прокопий Тимофеев, Николай Ортойуукап хомуйбут фольклорнай матырыяаллара да бааллара туоһулууллар. Ол иһигэр Өлүөхүмэ аатырбыт олонхохута Ырыа Бабанча «Көмүсчүт мунатыйбыт ырыата», итиэннэ «Суоһалдьыйа Толбонноох Мотуруона доборум» диэн Бүлүү бөлөх улуустарга уонна Өлүөхүмэ эргин киэнник биллибит тойук биир эрдэтээнни вариана баара кэрэхсэбиллээх.

С.А. Новгородов саха фольклорун айымньыларын сурукка-бичиккэ тиһэн, киэн аабааччыларга тиэрпит ураты үтүөлээх. Ол курдук, «Ааҕар кинигэтигэр» «Саха кэпсэтэр элэ-бала» диэн бастакы салааҕа 18 араас кэпсээн, үгэ-хоһоон, ырыа-тойук, олонхо, остуоруйа киллэриллибит. Манна Л.Н. Толстой, И.А. Крылов, саха суруйааччылара А.Е. Кулаковскай, А.И. Софронов айымньыларын сэргэ С.А. Новгородов бэйэтэ суруйбут фольклорнай айымньыллара: «Байанай алгыһа», «Сайын ырыата», «Үнкүү ырыата» диэннэр киллэриллибиттэр.

Үнүс салаа «Ааспыт олох үөрэбитэн» диэн ааттаах. Манна Семен Андреевич бэйэтэ суруйбут: «Саха хантан хааннааба», «Саха ууһаан-тэнийэн испитэ», «Былыргы саха үнэр айыылара, ытыктыыр иччилэрэ» «Былыргы саха сэриигэ туттар сэбэ» диэн научнай ыстатыйалара бэчээттэммиттэрэ. Кинигэ иккис салаатыгар киллэриллибит «Былыргы саха» диэни кытта бу ыстатыйалар учуонайлингвист научнай интэриэһэ киэнин, кини төрөөбүт норуотун историятын фольклорун бары өттүнэн сиһилии диригинник үөрөппитин көрдөрөллөр. Иккис өттүнэн өйдөөтөххө, кини үүнэр көлүөнэни, эдэр ыччаты үөрэтиигэ норуот олорон ааспыт олобун, культуратын кытта сибээстээн, күннээби олоххо-дьаһахха сыһыаран үөрэтэри тутуста киһини сөхтөрөр.

С.А. Новгородов норуот тылынан айымньытын туһунан анаан, биһирэмнээн суруйбутун ахтан аһарар наадалаах. Туох-ханнык иннинэ 1916 с. «Якутские вопросы» диэн хаһыат балаһан ыйынаабы 10, 14 уонна 17 күннэринээби нүөмэрдэригэр «Саха интеллигенциятын сүрүн соруктара» диэн дьохуннаах ыстатыйатыгар саха уус-уран народнай айымньытын туһунан аан маннай киэгник суруйбута. Онно ааптар: «Сколь неизмеримы глубина и остроумие наших пословиц и вместе с тем сколь уморительно смешны наши скороговорки (чабырхахи) сколь невероятно долги наши былины, сколь замечательны и оригинальны по форме и содержанию наши ораторские речи!» — диэн норуот айымньытын үрдүктүк сыаналаабыта уонна кини суругунан литература сайдыытыгар төрүөт буолар диэн түмүк өңөрбута кэрэхсэбиллээх. (Новгородов, 1991.).

1921 с. Э.К. Пекарской көрдөһүүтүнэн «Виды якутских народных произведений» уонна кэлин, Е.И. Коркина сэрэйэринэн, 1923 с. «Якутская народная словесность» диэн саха фольклорун сүрүн жанрдарын ис номобун арыһар ыстатыйалары суруйталаабыта. (Новгородов, 1978. — С. 69-74.). Ааптар норуот тылынан айымньытын жанрдарыттан олонхону өрө тутара өтө көстөр. Кини олонхону жанр быһыытынан героической поэмаларга киллэрэр. Олонхо кириитин үөрэ-дьүөрэ тылларынан наардаан этии баһылыбырын, онтон бухатырдар саналара араас ырыаларынан добууолланарын ыйар. Ааптар олонхоһуттар өйгө тутар дьобурдарын сөбөн, истээччилэр батыһа сылдьан истэллэрин бэлиэтиир. Норуот ырыалара ис хоһооннорунан олус баайдарын, кинилэри бөлөхтөөһүн уустуктардаабын ыйар. Манна тутатына хоһуйуу (импровизация) быһаарар оруоллаабын, онуоха

тэн олуктардаах сүһүөх уонна үөрэ-дьүөрэ тыллар хоһоону айыы сүрүн ньыматынан буолалларын чопчу бйар.

Семен Андреевич остуоруйалары икки суолга: төрүт саха уонна нуучаттан киирии остуоруйаларга араартаабыта билигин да кэрэхсэбили ылар.

Итини тэнэ С.А. Новгородов кэпсээн, чабырбаах, таабырын, өс хоһооннорун туһунан бэйэтин кэмигэр бэлиэ, таба бэлиэтээһиннэри онортообута. Норуот тылынан айымньытын биирдиилээн жанрдарын анаан-минээн үөрэтээччилэргэ учуонай-лингвист бэлиэтээһиннэре билигин даҕаны кэрэхсэбили үөскэтэллэр.

Түмүктээн эттэххэ, С.А. Новгородов норуот тылынан айымньытын хомуйааччы, бэчээттээн таһаарааччы уонна үөрэтээччи быһыытынан саха бастакы үөрэхтээхтэрин: А.Е. Кулаковскайы, Г.В. Ксенофоновы кытта тэннэ маннайгы ылыгы тыырысыбыта уонна саха фольклористикатын историятыгар бэлиэ суолу хаалларбыта.

В.В. Илларионов

Олонхо алыптаах эйгэтэ. — Дьокуускай : Бичик, 2006.

Улууспут киэн туттунуулар

Тыа хаһаайыстыбатын управлениетын кылаабынай агрономунан үлэлиир сылларбар идэм хайысхатынан нэһилиэктэргэ командировкаларга сылдьаммын таарыччы олохтоох 60-90 саастаах сүүсчэкэ кырдыаҕаны кытта көрсүтэлээн кинилэр урут истибит-билбит, көрбүт олонхоһуттарын тустарынан ахтыыларын хомуйсубутум. Ону таһынан филиал архыыбын сорох матырыйаалларын, урут толоруллубут анкеталары, научнай, уус-уран литератураны, хаһыат ыстатыйаларын туһанным.

Чурапчыга XIX үйэ иккис аҕаарыгар уонна XX үйэ 50—60 сс. диэри, ити аата, үйэ кэринэ бириэмэ устата 200-чэкэ олонхоһут ыллаан-туойан, олорон ааспыт. Онон уруккута Саха сиригэр бу улуус элбэх олонхоһуттардааҕын ити сыһыппаралар кэрэһилииллэр. Ордук XIX үйэтээҕи олонхоһуттартан Саха сирин үрдүнэн киэнник сурабырбыт уһулуччу талааннаах, наар олонхолоһунунан үлүһүйбүт, идэтийбит (профессионал) толорооччулар бааллара. Холобур, Хайахсыттан Олоодо, И.Г. Теплоухов-Тимофеев, Сылантан — Сулумаа-

та Уола эбэтэр Ырыачай, Хадаартан — Сынгынык, Болтонготтон — Иэгии Хотоох, Чэппиэдэй Амматтан Хойтоһун уо.д.а. Итинник профессионал-толорооччулары сэргэ бэйэлэрин улуустарын, нэһилиэктэрин кэрийэ сылдьан ыллаабыт-туойбут, дьону-норуоту эпос үтүө ыратынан сэргэхсиппит бөдөн олонхоуттарга Соловьев нэһилиэгиттэн Софрон Кузьмин, Чакыртан — Ырыа Ылдыаа, Хайахсыттан — Хоноһо Уола, Хадаартан — Тэкэллэ, Мугудайтан — Балагыас-Ырыа Ымыычаан, Мундууска Уоһук, Сылантан — бииргэ төрөөбүт ини-бии Чорообо уонна Чөлөс, Кытаанахтан — Маайа Баһылайа, Болтонготтон — Куолай Уола Бүөтүр, Хатылыттан Белых Мэхээчэ уо.д.а. киирсиэхтэрин сөп.

Нэһилиэктэргэ санаттан-сага көлүөнэ толорооччулар үүнэ-үөскүү туралларыгар тобоостоох эпическэй поэзия эйгэтин үгэһэ (традицията) баара. Ол да иһин бастакыларынан үүммүт суруйааччылар олонхоуттар этилэр. Холобур, Эрилик Эристиин, идэтийбэтэр да олонхолуурун сөбүлүүрү. Киниттэн суруллубут үс олонхо сюжеттара филиал фондатыгар ууруллан сыталлар. Михаил Добоордуурап эмиэ олонхоһутунан биллэрэ.

Чурапчыттан Саха сириг үрдүнэн аатырбыт идэтийбит бөдөн фольклористар үүммүттэрэ. Сахалартан бастакы учуонай, сахалыы суругу-бичиги айбыт уонна норуотун маассабай үөрэхтээһин суолугар киллэрбит Семен Андреевич Новгородов Болтоһо нэһилиэгин уонна Таатта бөдөн олонхоуттарыг тылларыттан хас даһаны героическай сюжеттары суруйталаабыта. Ону таһынан бэйэтин тылынан биир эпическэй поэманы суруйбута биллэр. Одьулуунтан төрүттээх Сэһэн Боло 20-чэ сыл устата соботох бэйэтэ бүтүн научнай коллектив үлэтин онгорбута. Ол курдук, 800 единицаттан таһса фольклорнай айымньылары хомуйбута, ол иһигэр хотугу оройуоннартан хас да олонхону суруйбута.

Болтоһо нэһилиэгин ыччата Андрей Андреевич Саввин элбэх аһсааннаах фольклорнай айымньылары, этнографическай, кыраайы үөрэтэр религиознай, историческай, о.д.а. матырыйааллары хомуйбута. Бүлүү өрүс умнаһынаабы оройуоннар олонхоуттарыттан 10-ча тиекиһи суруйан ылбыта. Сэһэн Боло уонна А.А. Саввин Саха сириг барытын кэриэтэ кэрийбиттэрэ, олус сыралаахтык, дьулуурдаахтык үлэлээбиттэрэ, онон филиал архивнай фондатыг байытыга биллэр-көстөр кылааттарыг киллэрбиттэрэ.

Чурапчылартан барыта 20-чэ араас эпическэй поэмалар сюжет-

тара суруллан филиал фондатыгар ууруллан сыталлар. Билигин ар-хыыпка 200-н тахса олонхо тиэкистэрэ сытар буоллахтарына, чурапчылар ити духовной баайбытын хангатыыга бэйэлэрин дьохуннаахай кылааттарын киллэрбиттэрэ итэбэтиилээхтик көстөр. Үйэ устата олон, ыллаан-туойан ааспыт норуот талааннаахтара барыта 70-ча араас ааттаах, үксүлэрэ ураты героической ис хоһооннордоох олонхолору толортуу сылдыбыттар. Ордук маассабайдык «Ньургун Боотур», «Оҕо Туйгун», «Сылгы уола Дыырай бухатыыра», «Кулун Кулустуур», «Күн Эрили» курдук эпостары толортообуттар.

Нэһилиэктэринэн олонхохуттар ахсааннара араас, ордук элбэх толорооччулардаах Хайахсыт, Сыланг, Соловьев, Мугудай, Кытаанах, Хатылы, Хадаар, о.д.а. буолаллар.

Фольклористар суруйалларынан сылыктаатаахха, Чурапчыга олонхо искусствота оччо-бачча маассабайдык сайдыбатах курдук өйдөбүлгэ кэлэбин. Дьининэн, фольклористар бары нэһилиэги кэрийэн элбэх дьоннуун көрсүһэн, кинилэр ахтылары хомуйсубатахтар, абыйах күннэр усталара биирдиилээн эмэ нэһилиэктэринэн тэһитэ кэрийэн көрбүттэр. Үөһэ ахтыллыбыт чохчылар итэбэтиилээхтик көрдөрөллөрүнэн, Чурапчы оройуонугар олонхолоохун маассабай этэ, эпостары толоруу искусствота лаппа үрдүк сайдылааҕа эбэтэр Чурапчы Саха сиригэр олонхолоохун биир саамай өрөгөйдөөн сайдыбыт улууһа буолара.

В.Ф. Ермолаев

Чурапчы олонхохуттара. — Дьокуускай : Бичик, 1994.

Дьячковскай Дмитрий Иванович-Сэһэн Боло (1905—1948)

Саха исторической фольклорун уһулуччулаах хомуйааччыта, чинчийээччитэ, кыраайы үөрэтээччи Сэһэн Иванович Боло сэтинньи 8 күнүгэр Одьулуун нэһилиэгэр төрөөбүтэ. Омуруйа аҕатын ууһа диэн төрүт-уус, баайдар. Аҕата Дьячковскай Иван Никитич-Түргэн Уйбаан (1867—1941) — 1902—1908 сылларга быыбарынай кулуба, ол быыһыгар нэһилиэгэр кинээс. Миитэрэһи төрөөгүн кытта таайдарыгар Боотуруускай улуус I Дьохсоҕон нэһилиэгэр (Маҕарас Амма-

тыгар, кэлин I Дьохсофонтон арахан Аллараа Амма нэһилиэгэ диэн буолбута) Малышевтарга иитиэххэ биэрбит.

Ийэтэ Варвара Николаевна, эһэтэ, эбэтэ 1920 с. өлбүттэр. 1922 с. убайын Уйбааны — кыһыллар, икки тастын убайдарын Лэгэнтэйи уонна Миитэрэйи бандьыттар өлөрбүттэр. Таайдарыгар кини 1923 сылга диэри сылдыбыт. 1918 с. тангара дьэтин оскуолатын бүтэрбит. Онтон Чурапчыга үрдүкү начальной оскуолаба үөрэммит. 1923 с. аҕатыгар төннөн, Дьокуускайга киирэн бастакы советскай (сэттэ кылаастаах) оскуола 6-с кылааһыгар үөрэммит. Онтон улахан эпидемия буолан дойдутугар төннүбүт. Уонна 1925 с. медицинскэй техникум ветеринарнай салаатыгар үөрэнэ киирбит. Бу техникумна кыраайы үөрэтэр туспа предмет баара. 1926 с. ити үөрэбин, аҕата уонна балта ыараханлык ыалдьан, бырабарга күһэллибит. Ол эрээри, техникумна үөрэммитэ Миитэрэй кэлэр олофор улаханлык суолталаммыта.

1925 с. аҕатын уонна атын аймахтарын сэһэннэригэр олобуран, бэйэтин аҕатын ууһун аакка-суолга киирбит Омуоруйа аҕатын ууһун төрүччү таблицатын онорбут. Ити кэмтэн саҕалаан истибит былыргы сэһэннэрин уонна кэпсээннэрин суруйууну саҕалаабыт. Туох да хамнаһа суох, кимтэн да командировката суох ыалтан ыалга сатыы хааман, ааттаах сэһэнньиттэри кэрийэ сылдьан, атах тэпсэн олорон, хонон-өрөөн, сэһэннэрин кумаабыга үйэтитэн испит. Бастаан билинни Чурапчы улуһун сэһэнньиттэрин кэрийбит. Онтон кэнгээн Саха сирин киин улуустарын, барыларын кэрийбит: Тааттаны, Амманы, Мэнгэ Хангалаһы, Уус Алданы, Намы, Хангалаһы. Анаардас Мэнгэ Хангаласка 48 биллэр-көстөр сэһэнньиттэн суруйбут. Өскөтө Сэһэн Боло киин улуустар сэһэнньиттэрин кэпсээннэрин суруйан ылбатаба буоллар, билигин киин улуустарга ааспыт өттүгэр сэһэннэр итинник киэнник тарҕана сылдыбыттарын киһи итэбэйиэ суох этэ.

1934 с. Миитэрэй Иванович Дьячковскай ЗАГС-ка аатын уонна араспаанньатын уларыттаран Сэһэн Иванович Боло диэн буолбут. Өбүгэлэрин Сэһэн Быркыһаа уонна Боло Күүлэкээн ааттарын ылбыт.

1937 с. олунньу ыйга С.И. Боло Тыл уонна литература институтугар научнай үлэһитинэн ыңгырыллыбыт. Сүрүн соругунан саха былыргы сэһэннэрин уонна кэпсээннэрин хомурунньугун бэлэмнээһин этэ. Эһилигэр (1938 с.) «Лиэнэбэ нуучча кэлиэн иннинээби саха олобо.

Урукку Дьокуускай уокурук сахаларын сэһэннэринэн» диэн кинигэтэ тахсыбыта. Кинигэ Москваттан кэлэн сана атылланан эрдэбинэ, редактора П.А. Ойуунускай норуот өстөөбүнэн биллэриллибитэ. Кинигэни хомуйан ылан, Дьокуускай Күөх Хонуутугар киллэрэн уоттаабытара. Онон бу кинигэ норуокка тийбэтэбэ. Онтон дьэ, 1994 с. хос бэчээттэнэн, норуот билиитигэр-көрүүтүгэр тийбитэ.

1938 с. тохсунньу 25 күнүттэн атырдыах ыйын 13 күнүгэр диэри Сэһэн Боло А.А. Саввинныын Бүлүү улуустарыгар фольклору хомуйар экспедицияҕа бараллар. Ити кэмнэ П.А. Ойуунускай норуот өстөөбүнэн биллэриллэн, Саха АССР Совнаркома Институт 1937 с. үлэтин туругун көрөргө уураах таһаарар. Ити уураах 1938 с. муус устар 29 күнүгэр тахсыбыт быһыылаах. «Выписка из Постановлений Совета Народных комиссаров Якутской Автономной ССР» диэн дьыалаҕа саҕаламмыт күнэ «29 апреля 1938 г.», бүппүт күнэ «3 сентября 1938 г.» диэн суруллубут. Институт 1937 с.үлэтин түһунан дакылааты Мординов А.Е., хос дакылааты Кычкин С.М. онорбуттар. (ЯНЦ архыыба, ф. 5, оп. 5, д. 22) Кытаанах түмүктэрдээх Тыл уонна культура институтун кадрдарын көрүү кэнниттэн Сэһэн Боло үлэтиттэн уһуллар. Бүлүүттэн төннөн кэлээт да Чурапчынан, Мэнэнэн салгыы барар. Чурапчыттан сэтинньи 6 күнүгэр кэлбитэ, балаҕан ыйын 21 күнүгэр үлэтиттэн уһуллубут бирикээһэ күүтэн сытара. Хайыай, Чурапчыга төннүбүт.

1939 с. олунньу 10 күнүгэр Бүтүн Союзтаабы Кыһыл Кириэс Саха уобаластаабы кэмितिэтигэр үлэбэ киирэр. Биир ый үлэлээн баран, уурайан, эмиэ Чурапчылыыр. Онно соботох биэлээбин атылаан куоракка 2-3 ый олорор харчыланан, сэтинньигэ куоракка киирэр. Куоракка киирээт, Тыл уонна культура институтугар үлэбэ ылыллар. Аҕыйах хонугунан А.А. Саввинныын Хотугу фольклорнай экспедицияҕа барар. С.И. Боло маршрута Өймөкөөн, Муома, Абый, Халыма сүнньэ. Хотуттан 1941 с. алтынньы ыйга кэлэр. Кэлбитэ института сэрии буолан сабыллан хаалбыт. С.И. Боло штаты таһынан үлэһит.

1942 с. сааһыгар А.П. Окладников Лиэнэтээби исторической-археологической экспедициятыгар кыттарга кэпсэтэр. Өктөмнө тахса сылдыбаллар. Онтон Өлүөнэни таннары усталлар. С.И. Боло бу экспедицияҕа урут сылдыбатах сирдэригэр хоһууннар тустарынан сэһэннэри хомуйар уонна А.П. Окладниковка күүс-көмө буолар. Ол курдук, Эдьигээннэ Уолба диэн сиргэ хотон тутта сылдыар дьон бы-

лыргы көмүүнү, таас сэби-сэбиргэли булбуттарын, кэпсэтэн-билсэн баран, онтуларын Сэһэн Болобо биэрэллэр. Ол таас сэптэрин Сэһэн Боло А.П. Окладниковка биэрэр. А.П. Окладников тута икки көстөөх Уолбаға дьонун илдьэр. Ити курдук, Уолба, Кыларса, Жирков күөллэригэр аан дойдуга биллибит санга таас үйэтээби (неолит) дьон олоро сылдыбыт сирдэрин арыян, баай инвентары булбута.

1942 с. алтынньыттан экспедицияттан уурайар. Кыраайы үөрэтэр музейга үлэбэ ылын диэн сайабылыаньа түһэрэр. Алтынны 3 күнүттэн үлэбэ ыларга диэн бирикээс тахсар. Олобо сүрдээх кырымчык буолан 1943 с. тохсунньу 24 күнүгэр харчыта суох хаалан, санга ырбаахытын, тэлигириэйкэтин атылылырга күһэллэр. Ити кэмнэ Сэһэн Болобо биир сырдык түгэн тосхойор. 1943 с. олунньу 20 күнүгэр кинини үөрэх Наркома В.Н. Чемезов ыгыран, Иркутскайга Сибиир фольклористарын уонна сэһэнньиттэрин мунньаҕар командировкалыырын уонна кини «Якутский фольклор, его собирание и изучение» диэн тиэмэбэ дакылаат оноруохтаабын этэр. Иркутскайга кулун тутар 29 күнүгэр тийэр. Мунньаҕа кулун тутар 21—25 күннэригэр буолан бүһпүт. Ол эрээри муус устар 2 күнүгэр дакылаатын Иркутскайдаабы университетка ааҕар. М.К. Азадовскай профессоры кытта көрсөн кэпсэтэр, Иркутскайдаабы обком культурнай-маассабай отделын сэбиэдиссэйин А.А. Шмаков приемугар сылдьан сүннүнэн, ситиһиилээхтик төннөр. Сэһэн Боло саха фольклорун хомуйбута олус элбэх. Кини саха дьоно түөлбэлээн олорор сирдэрин барытын кэрийбитэ: киин улуустары, Бүлүү сүннүн, Халыма, Индигир умнастарын, Эдьигээн, Булун улуустарын. Өскөтүн Сэһэн Боло хомуйбутун барытын бэчээттир киһи 50-ча эттээх том буолуо этэ диэн Г.В. Попов филологической наука кандидата, СР культуратын үтүөлээх үлэһитэ, ССРС НАСС үтүөлээх ветерана, Мэнэ Хангалас улууһун бочуоттаах гражданина, Гуманитарнай чинчийии институтун үтүөлээх ветерана «Саха сирэ» хаһыакка 13.10.2005 с. суруйбута.

Сэһэн Боло үйэтиппит олонхолоро:

«Оноруулаах Орто Быраан Дойду Орой киинигэр олохтоох Кучар Бэргэн» икки үйэлээх олонхо. Муома Соболообор олорор В.В. Атласов-Аңгар тылыттан. — 1940. — Ф. 5, оп. 3, дь. 417, л. 38-50.

«Орто дойду Оҕото Учар Бэргэн» икки үйэлээх олонхо. Муома

Соболооѳор олорор И.В. Черов тылыттан. — 1940. — Ф. 5, оп. 8, дь. 49, л. 23.

«Эрбэх Быһаҕаһын саҕа Чэрчилээн үөскээбит Эт Кулан Бухатыыр» икки үйэлээх олонхо. Муома Соболооѳор олорор И.В. Черов тылыттан. — 1940. — Ф. 5, оп. 8, дь. 49, л. 24-34.

«Дугуйа Бөѳ». Олонхохут Аммосов Максим Филиппович. Кубалахский наслег Оймяконского района. — 1940. — Ф. 5, оп. 7, ед. хр. 57 /100/, л. 62.

«Күн Эрили бухатыыр». Олонхохут Атласов Николай Прокопьевич. I Борогонский наслег Оймяконского района. — 1940. — Ф. 5, оп. 7. ед.хр. 104 /101/, л. 85.

«Хара дьоруо аттаах Харыйа Баатыр». Олонхохут Березкин И.Г.-Куччугуйдуур. Походский с/совет Нижнеколымского района. — 1940. — Ф. 5, оп. 7, ед.хр. 6 /103/, л. 62.

«Хаарылла Мохсобол». Олонхохут Атласов Василий Васильевич Момский район. — 1940. — Ф. 5, оп. 7, ед.хр. 63 /99/, л. 102.

«Эрбэхтэй Бэргэн». Олонхохут Алексеев Борис. Угулятский наслег Вилюйского района. — 1938. — Ф. 5, оп. 7, ед. хр. 28 /17/ 3904 строк.

А.П. Окладников экспедициятыгар С.И. Боло 1946 с. күһүнүгэр диэри үлэлээбитэ. Кини 1948 с. от ыйын 15 күнүгэр түөрт уон үһүн туолбакка сылдьан өлбүтэ.

Сэһэн Боло хомуйбут матырыйааллара бүтүннүү билигин Научнай киин архыыптарыгар чөм тутулан уурулла сытар.

Г.В. Попов

**Андрей Андреевич Саввин —
саха биллиилээх фольклорина, этнограба
(1892—1924)**

Андрей Андреевич Саввин 1896 с. Боотуруускай (билигин Чурапчы) улуунун II Хатылы (Болтоно) нэһилиэгэр төрөөбүтэ. Андрей Андреевич архыыпка сытар матырыйааллара үс суол улахан бөлөххө араарыллыбыттар:

Сүннүнэн киин улуустарга хомуллубут матырыйааллар Саха

сиринээби научнай киин архыбын 4 фондатыгар, 12 уоппуһун 95 дыбалатыгар.

Бүлүүтээби экспедицияҕа хомуйбут матырыйааллара.

Хотугу экспедицияҕа хомуйбут матырыйааллара.

А.А. Саввин архыыпка сытар матырыйаалларын хабар кэмэ 1932—1950 сыллар. Бастакы улахан бөлөххө киирэр А.А. Саввин суруйбут матырыйааллара сүннүнэн киин улуустарга хомуллубуттар. Үгүс өттө этнографической. Манна билигин киһи кимтэн да суруйар кыаҕа суох матырыйааллара бааллар: «Сахалар күөһү охсуулар», «Былыргы сэргэлэр», «Саха дьиэтэ-уота», «XIX үйэ бүтүүтүнээби сахалар оонньуулар», «Народная ветеринария», «Народная медицина» (2 папка), «Саха таҥаһын кизгэллэрэ», «Сэт, сэлээн» (табу), «Саха кымыһа» (кымыһы оноруу), «Сир онгоһуута сайдыан иннинэ сахалар астара», «Саха уустара». «Ыһыах», «Саха оонньуута, көрө-нара», «Дьэ кэргэн, аҕа ууһа», «Уруурҕаһыны бэлиэтиир тыллар», о.д.а.

Көстөрүн күрдүк, А.А. Саввин саха олоһун бары өттүн барытын тугу да ордорбокко сирийэн суруйбут. Бу оччотооһу былыргы олоһу олус үчүгэйдик билэр сээркээн сэһэн кырдыаҕастартан суруллубут бастын матырыйааллар. Билигин саха этнографиятынан, төрүт культуратынан дьарыктанар дьон, төрүт культура учууталлара А.А. Саввин суруйууларын бэрт элбэби туһаныахтарын сөп. Бу бастакы улахан бөлөх матырыйааллартан этнографияҕа сыһыаннааҕа 60 дыала.

Бастакы улахан бөлөх иккис салаата — итэбэл. Манна 10 дыала баар, ол иһигэр: «Аан дойду иччитэ Аан Алахчын хотунна сүгүрүйүү», «Айы ойуунун туһунан матырыйааллар», «Сүөһүнү кыйдаһын», «Саха итэбэлигэр буддизм элеменнэрэ», «Саха итэбэлэ. Ымы (фетишизм)», «Саха итэбэлэ. Ап (Магия)», «Саха итэбэлэ. Үөрдэр (Демонизм)», «Саха итэбэлэ. Көтөр уонна кыыл таҥаралар (тотемизм)», «Ойууттар» саха итэбэлин араас өттө сырдатыллар.

Үһүс салаа матырыйааллар историяҕа сыһыаннаахтар, алта дыалалаах. «Воспоминания о политическых в Ботурусском улусе», «Кыраайы үөрэтии (кураан, сир, о.д.а. тустарынан)», «Теории о происхождении якутов», «Материалы для произведения археологических исследований в Якутии», о.д.а. Археологической чинчийи дыбалатыгар Боотурускай улуу биллибит-көстүбүт, номоххо-сэһэннэ киирбит дьонун унуохтара ханнык алаас хайа тумулун хайа өттүгэр көмүллэ сыталларын схематической карталардан онорбута баар.

Төрдүс салаа тиэмэҕэ тыл туһунан матырыйааллар түмүллүбүттэр:

«Бирки у Ленских якутов», «Материалы по изучению Ленских надписей и рисунков», «Языческие имена у якутов до развития христианства», «Различие в говоре якутов Кокуйского, Теинского наследов Намского и якутов Болтогинского наслега Чурапчинского района», о.д.а.

Бу сүннүүнэн Саха сирин киин улуустарыгар хомуллубут матырыйааллар.

А.А. Саввин 1938 с. Бүлүүтээби экспедицияҕа сылдьан хомуйбут матырыйааллара Саха сиринээби Научнай киин архыыбыгар түмүллэн ууруллан сыталлар. Кини бу экспедицияҕа Кэбээйигэ, Бүлүү соробор, Ньурбаҕа, Сунтаарга сылдыбыта. Барыта — 118 дыала.

Бүлүүтээби экспедицияны А.А. Саввин 6 тиэмэҕэ арааран наардаабыт.

Саха былыргы сэхэннэрэ уонна кэпсээннэрэ. Кэбээйи, Бүлүү, Ньурба, Сунтаар сахаларын төрүттэрин туһунан — 45 сэхэн.

Итэбэл туһунан. Манна икки эрэ дыала баар. «Алгыстар», «Итэбэл, иччи туһунан суруйуулар».

«Ойууттар тустарынан үһүйээннэр уонна кэпсээннэр» диэн ааттаммыт. Ол ойууттар тустарынан быһаччы кэпсээннэр суохтар, ол оннугар манна киирбит матырыйааллар ойуун сиэрин-туомун, кырыыларын араастарын көрдөрөллөр. «Кэрэх туруоруу», «Обо өлүүтүн суолун бүөлээһин», «Дойду иччитигэр кирии», «Ойуун өлүүтүн уута», «Былаайах тойуга», «Кэйээрин», «Ытык дабаты», о.д.а. Кэнники үс матырыйаалы А.А. Саввин С.А. Зверев тылыттан суруйбут.

Остуоруйалар киллэриллибиттэр. Манна саха бүтгүүн остуоруйалара уонна олохтоох (түөлбэ) остуоруйалар бааллар. Бу тиэмэ бүтэһигэр «Бүлүү уокуругун бастын остуоруйаһытара, ырыаһытара» диэн 19 дыала баар. Уопсайа, 89 дыала киирбит.

Ырыалар. Манна сүннүүнэн үгкүү (оһуохай) ырыалара-тойуктара киирбиттэр. Уопсайа, 54 дыала, ол иһигэр Бүлүүтээби экспедиция туһунан отчуот дыалата.

Бу экспедиция кыттыылаахтара А.А. Саввин, Бүлүү улуустарыгар фольклор сайдыыта күүстээбин быһаарбыттара.

1939 с. эргэтигэр А.А. Саввин Верхоянской, Абый, Аллайыаха оройуоннарыгар фольклорнай-диалектологической экспедицияҕа барбыта. Манна хомуйбут матырыйааллара тиэмэнэн наардамматах. Кини суруйан испит бэрээдэгинэн архыыпка ууруллан сыталлар. Биллэн турар сүрүн болжомтону этнографияҕа, фольклорга, итэбэлгэ

уонна олохтоохтор тылларын уратыларыгар уурбут. Онно хотугу сахалар уратылары үчүгэйдик көстөр.

Түмүктээн, Андрей Андреевич Саввин киин улуустарга, Бүлүүгэ уонна хоту хомуйбут матырыйааллара олус баай. Кини биһиги норуоппут духовнай культуратын баайын былыргыны билэр сээркээн сэһэнньиттэри ирдээн туран, сирэй көрсөн, атах тэпсэн олорон сэһэргэһэн сурукка тihэн өрүһүйбүт киһинэн буолар. Маннык норуот иннигэр үрдүк үтүөлээх дьоннору биһиги түмүк-түмүк кэмнэргэ сылаас тылынан ахтан-санаан, кэриэстээн ааһар иэстээхпит.

Г.В. Попов,

филологической наука кандидата

Улуу тойуксуту үйэтиппитэ

А.А. Саввин үлэтин туһунан

«Чолбон» сурунаал 1993 сыллаабы 8-с нүөмэригэр «П.А. Ойуунускай мин санаабар уонна сүрэхпэр мэлдьи тыыннаах» диэн профессор А.Е. Мординов кылгас ахтыытыгар Платон Алексеевич ССРС Верховнай Советын депутатынан талыллан Москваба бараары олорон институт директорын эбээһинэһин толорууну киниэхэ сүктэрбит, итиэннэ Сэһэн Болону, А.А. Саввины сыл аһаарыгар болдьохтоон фольклору хомуйтара Бүлүүгэ ытытарыгар соруудахтаабыт. Ити иннинэ бу дьонно миинэр мингэ атыылаһан биэрэргэ уонна итиччэ уһуннук үлэлииллэригэр сыл аһаардаах хамнастарын эрдэ биэрэллэригэр үп суутуттан көнгүл ылары ситиспит. Ити туһунан профессор бэйэтин ахтыытыгар суруйбут.

Хара дьайдаахтар Платон Алексеевич модун санаатын булгуртаары М.К. Аммосов хаайыллыбытын биллэрэ охсубуттарыттан кини кута-сүрө төһөлөөх аймаммыта буолуой. Ол эрээри ити хара балыыры, хааннаах дьакыйыы күүтэрин туһунан санатыны эрдээхтик тулуйа сатаабыта. Омугун албан аатын араҥаччылыыр, инники кэскилин түстүүр уус-уран тыл улуу уустарын айымньыларын суруйтарар, үйэтитэр санаатын олоххо киллэрэр тihэх дьаһала ити этэ. Ону бииргэ үлэлээбит доботторо Сэһэн Боло уонна А.А. Саввин толорор туһугар төһөлөөх сыраларын биэрбиттэрин, хастыы тыһыынча километры атынан, табанан айаннаабыттарын

билбэспит. Бүлүүнү бүүрүктээн, Саккырыырга, Таастаах Дьяаньга тийэ сылдыбыттар.

Ити сылдыбыт экспедиция үлэлээбит түмүктэрин эмиэ билбэспит. Арай ураанхай саха улуу тойуксутун С.А. Зверев-Кыыл Уолун ырыаларын-тойуктарын аан бастаан суруйбут киһинэн А.А. Саввин буолара чуолкайдык бигэргэтилиннэ. Николай Заболоцкай «...*таб. Зверев ойуун итэҕэлин туһунан элбэҕи билэр. Ол курдук, «Ытык дабатыыта» биир улахан кыырыны киниттэн 1938 с. фольклорист А.А. Саввин суруйбут»* диэн ахтыыта П.А. Ойуунускай соруудаҥа толоруллубутун кэрэһилиир.

А.А. Саввин ити 1938 сыллаахха С.А. Звереви көрсөн балачча элбэх айымньытын суруйбутун туһунан «Аҕам туһунан аман өс» диэн улуу тойуксут төрөппүт уола Д.С. Зверев соторутаабыта таһаартарбыт кинигэтигэр этэр. Ыйынньыгар Тыл, литература уонна история институтун архыыбыгар А.А. Саввин улуу тойуксуттан суруйбут 14 айымньыларын ааттара кирибит. Ити фондаҥа 92 айымньы рукопистара баарыттан 14 Андрей Андреевич 1938 сыллаахха П.А. Ойуунускай соруудаҕынан суруйбута чуолкай. Ол аата, тойуксут айымньыларын суруйан аан бастаан архыыпка киллэрбит киһинэн А.А. Саввин буолара мэлдьэһиллибэт, онон учуонайдар, суруйааччылар үөрэтэллэригэр суолу тэлсибит. Ол иһин нөнүө сылыгар Саха сирин суруйааччыларын бастакы съезтэригэр норуот атын ырыаһыттарын, олонхохуттарын кытта биригэ С.А. Зверев ССРС Суруйааччыларын союһун чилиэнинэн ылыллыбыта. Ити төрүтүнэн А.А. Саввин рукопистара буолбуттара чуолкай.

«Аҕам туһунан аман өс» диэн кинигэ ыйынньыгар «С.А. Зверев олобун уонна үлэтин көрдөрөр даталар» диэн сылларынан быһаарыы үһүс абзаһыгар маннык суруллубут: «*1938 сыллаахха саха норуотун ырыатын-тойугун үөрэтээччи А.А. Саввин аан бастаан С.А. Зверев тылыттан «Ытык дабатыы», «Сиппиэ», «Суоһалдьыйа Толбонноох», «Остуол тойуга», «Кыталык ырыата», «Сайын кэлиитэ» диэн ырыалары суруйбута».*

Фондаҥа итини таһынан «Былаайах тойуга», «Алгыстар», «Бэргэһэ ырыата», «Быт тойуга», «Кэйээрин», «Ойуун кыырыыта», «Уот алгыһа» диэн айымньылар киирибитэр.

С.А. Зверев ырыалара-тойуктара 1943 сылтан саҕалаан «Хотугу сулу» сурунаалга, «Кыым» хаһыакка тахсыталаабыт эбиттэр. «Мин сүрүбүм» диэн бастакы кинигэтэ 1953 сыллаахха күнү көрбүтэ. Он-

тон Зверевы кытта бииргэ үлэлээбит Г.М. Васильев «Айхал эйиэхэ, аар тайба!» диэн кинигэтин 1958 сыллаахха таһаартарбыт. «Икки үйэ: ырыалар, хоһооннор хомурунньуктара» диэн 1964 сыллаахха бэчээттэммитэ. «Аман өс» тахсытыгар Суорун Омоллоон улахан көмөнү онорбут.

Үйэбэ биирдэ көстөн аһар дорбоонноох тойуксут, ырыаһыт, үнкүүһүт, икки Үлэ Кыһыл Знамята орденнаах, саха культуратын көһөһө, үһөһтэн айдарыллаах сүдү киһитин ырыатын-тойугун аан бастаан устубут, киэн эйгэбэ таһаарбыт А.А. Саввины Д.С. Зверевытыктабыллаахтык ахтар. Ити курдук, Андрей Андреевич Саввин саха уус-уран айымньытын өрүһүйсүбүт, үйэтитиспит үтүөлээх. П.А. Ойуунускай тиһэх сорудаһын тус бэйэтигэр суһуур кутталы умнан, онтон толлубакка олоххо киллэрсибитэ.

Роман Саввин,

РФ үөрэҕириитин туйгуна,

Чурапчы улуунун бочуоттаах гражданина

Сага олох. — 1996. — Алтынны 19 к.

Үйэтиппит үтүөлээхтэр

Сахалар олонхолоро быдан былыргы үйэлэргэ быраман ыраах собуруунну дойдударга айыллыбыттара. Холубур, «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхо VIII үйэбэ айыллыбыта сабадаланар. (Советская тюркология, 1989. № 4. — С. 82-86.). Ол кэмтэн ыла 12 үйэ ааста.

Үгүс үйэлэр мөһүөннэрин тыыннаах туораан кэлэн баран, олонхолор аныгы үйэбэ сүтэр-умнуллар кутталара үөскээбитэ. Сорох саха үөрэхтээхтэрэ, суруйааччылары 20—30-с сылларга олонхолору букатын даһаны билиммэт суолга туруна сылдыбыттара. Онуоха П.А. Ойуунускай олонхолору саха норуотун улуу поэтической айымньыларын быһыытынан сыаналаан, туруулаһан көмүскээбитэ. Кини норуот фольклорнай айымньыларын хомуйуу боппуруоһун көтөһпүтэ уонна бэйэтэ биир бастакынан Ньургун Боотур туһунан курдук баараһай олонхону суруйбута.

П.А. Ойуунускай көбүлээһининэн итиэннэ Тыл, литература уонна история институтун тэрээһининэн, ордук Аҕа дойдуну көмүскүүр Улуу сэрии сылларын иннинэ, үгүс үөрэхтээхтэр олонхолору сурукка-бичиккэ киллэриигэ көһтөөһүк туруммуттара. Биһиги оройуом-

мутугар олонхону суруйуу өссө XIX үйэ тihэх сылларыттан саба-ламмыта.

Саамай бастакынан үйэтитилибит эпоһынан «Тойон Ньургун» олонхо буолбута. Бу эпическэй поэманы билингнитэ Кылааннаах нэһилиэгин уруккута хотугу Хайахсыт нэһилиэгин, үөрэхтээх кинитэ Попов Николай 1895 с. суруйбут. Кини ким тылыттан ити олонхону суруйбута уонна бэйэтэ толору сурулларынан ким буолара биллибэт. Кылааннаах кырдыбаһа М.К. Попов суруйарынан, урут ити нэһилиэккэ былыргылыы икки кылаас үөрэхтээх Попов Николай Филиппович I (1870—1930) эбэтэр Ньюкулаас диэн бэйэтэ кыра олонхохут киһи олоро сылдыбыт. Кини «Онобос саалаах Ойобостой Бэргэн» диэн олонхону толорорун Михаил Ксенофонович оҕо сылдьан истэрэ үһү. Онон сэрэйдэххэ, Попов Николай диэн «Тойон Ньургун» олонхону бэйэтин тылыттан суруйбут Попов Николай Филиппович I буолуон сөп. Бу олонхо кылгатыллыбыт сюжета Г.У. Эргис редакциялаан таһаартарбыт «Ньургун Боотур Стремительный» кинигэтигэр (Якутск, 1947.) киллэриллибитэ.

Сахалар уһулччулаах олонхохуттара И.Г. Теплоухов-Тимофеев «Куруубай хааннаах Кулун Куллустуурун» сахатыйбыт нуучча үөрэхтээбэ 1906 с. Солобуода Амматыгар көрсөн суруйбутун Э.К. Пекарскай 1916 с. Санкт-Петербурга туспа туомунан бэчээттэппитэ.

Ордук элбэх олонхо 30—40-с сылларга суруллубута. Наука филиалын фондугар чурапчылартан хас, ханнык олонхо суруллан киирэн урулла сытарын кытта сэрии, үлэ ветерана Г.Д. Ефимов сиһилии билсипитэ уонна ол туһунан «Саҥа олох» хаһыакка суруйбута. Филиал фондатыгар чурапчылартан барыта 20-чэ тизкис киирэн сытар. Сорох олонхохуттартан хастыы даһаны эпостар суруллубуттар. Холобур, Хатылыттан — М.И. Белых, суруйааччы Эрилик Эристиин — үстүү, П.М. Терютина, И.Г. Теплоухов-Тимофеев иккилии олонхолоро суруллубуттар.

Олонхолору дьон-норуот билиитигэр-истиитигэр таһаарбыттары, сыраларын, бириэмэлэрин харыстаабакка үлэлэспиттэри биһиги бүгүн кинилэргэ махтанан туран ааттарын ахтыталыбыт. Чурапчы олонхохуттарын эпостарын өлбөг-сүппэт үйэлээбит дьонунан буолаллар: Е.Е. Лукин, И.И. Козлов, А.Ф. Бояров, Г.И. Егоров (Биилин), Д.П. Лазарев, А.Д. Местников, С.В. Харитонов, Г.С. Борисов, Г.П. Сивцев, С.М. Борисов уо.д.а. Кинилэртэн үгүстэрэ учууталлар

этилэр, отгон Дьяконов Николай Федорович Чурапчытаабы педучилище үөрэнээччитэ этэ.

Олонхолору суруйууга оскуола үөрэнээччилэрэ эмиэ кыттыыны ыла сылдыбыттара. Мырыла ыччата, ветврач идэлэммит Х.С. Иванов ахсыс-онус кылаастарга үөрэнэр сылларыгар «Ытык Солуоньай» олонхону, Софрон Кузьминтан истибититтэн төһөнү өйдөөбүтүнэн 20-чэ тэтэрээккэ суруйбута кэнники ыһыллан хаалбыт.

Нерюнриттэн А.П. Илларионов «Саҥа олох» хаһыакка суруйарынан, 1952 с. Хайахсыт оскуолатын учуутала И.П. Иванов салалтатынан үс-түөрт обургу үөрэнээччи И.Г. Теплоухов-Тимофеев «Кулун Куллустуурун» Күөх Оттоох сайылыкка олорон суруйбуттар. Ол суруйбут элбэх ахсааннаах тэтэрээттэрин дьылбалара биллибэт.

Арааһа оройуонҥа тиһэх олонхохотунан Мырыла кырдыаһаа Федоров Константин Лукич эбитэ буолуо. Киниттэн өссө 1981 с. Попов Василий Семенович фермаҥа үлэлии сылдьан хас да ый устата кизһэттэн кизһэ Константин Лукич «Сүнкэн Дьааһын» олонхотун суруйбута. Ону кэлин ошонньортон Тыл, литература уонна история институтун үлэһитэ П.Н. Дмитриев ылбыт сурахтааҥа.

Норуот айымньыларын хомуйууга аналлаах түмсүү оройуонҥа 1969 с. тэриллэ сылдыбыт. Түмсүү советын председателинэн М.П. Ефимов талыллыбыт. Ити түмсүү төһө айымньыны хомуйбута биллибэт.

Фольклорнай айымньылары хомуйууга республика үрдүнэн энтузиаст быһыытынан биһиги биир дойдулаахпыт Сэһэн Иванович Боло уонна Андрей Андреевич Саввин буолаллар.

Олонхону суруйуу олонхохуттан уонна суруйааччыттан олус улахан дьулууру, тулууру эрэйэр сындылбаннаах үлэнэн буолара. Олонхохот уһундук олорон хат-хат төннөн кэлэ-кэлэ этэриттэн салбара, сылайара, суруксут даһаны кини түргэн этиитин ситэн суруйан иһэрэ эмиэ уустуктардааҥа. Холобур, И.Г. Теплоухов-Тимофеев 1905 с. олус салбан, суруйтарарыттан хаста даһаны akkaастанан көрө сылдыбытын хата суруксуга Васильев дьулуурдаах киһи буолан тиһэбэр тиэрдибиттэр. Отгон А.С. Бродников Эңсии уустан-Макаров Константин Афанасьевичтан олонхотун ситэри суруйан бүтэрбэккэ тохтошуттар.

Дмитрий Петрович Лазарев биир дойдулааҥа И.Г. Теплоухов-Тимофеевтан «Эрэбил Бэргэн» олонхотун суруйууну 1941 с. саҥалаабыт. Бүтэллэрэ чугаһаан эрдэбинэ, Дмитрий Петровиһы армияҥа

ынгырбыттар. Кини армияттан доруобуйата мөлтөөн 1943 с. төннөн кэлбит уонна олонхохугун кытта 1944—1945 сс. көрсөттөр, тиэкистэрин салгыы суруйан ситэрбиттэр. Дмитрий Петрович ити тиэкиһин үс төгүл хаттаан устуталаабыт. Оттон олонхото 12 тыһ тийэ строкалаах айымньы эбит уонна биир суруйууга 650 тэтэрээт илииһигэр сөп буолбут. Көр, дьон саҕалаабыттарың ситэрэр туһугар хайдах курдук туруулаһан үлэлэһэллэрин!

Суруйуох диэтэххэ, олонхолоор бары уһун-киэн айымньынан буоллар. Чурапчылартан киирбит эпостар үгүстэрэ 10-лыы тыһыынча строкалардаахтар. Оттон Эрилик Эристиин «Буура Дохсун» олонхото 18 тыһыынча строкалаах.

Чурапчылар олонхолооро син сөбүгэр киэнник бэчээккэ таһаарылына. Холобур, И.Г. Теплоухов-Тимофеев «Кулун Куллуһуура» үс төгүл бэчээттэннэ. Ону таһынан Г.У. Эргис уонна Н.В. Емельянов кинигэлэригэр 10 эпос сюжета тахсыбыттар. Ити аата 10 олонхо 12 төгүл бэчээттэнэн дьон-норуот ааҕытыгар таһаарыллыбыта.

Филиал фондатыгар сытар олонхолоор саха норуотун кыайан сыаналамат духовнай кылааттарынан буоллар. Ити рукописстар инникитин даҕаны учуонайдар киэнник, диригинник чинчийэр матырыйаалларынан буолуохтара. Итилэртэн бэртээхэй кинигэлэр бэчээттэниэхтэрэ, кинилэр оҥоһуллуохтара, аан дойду араас норуоттарың тылларыгар тылбаастаныахтара, дьону-норуоту, ыччаты өйдөрүн-санааларың өрүкүтэр улуу айымньыларынан буолуохтара.

Олонхохуттар, олонхолору суруйбут табаарыстар киллэрбит кылааттара мэлдьитин үтүө тылынан ахтыллыа.

В.Ф. Ермолаев

Саҥа олох. — 1990. — Балаҕан ыйын 20 к. — №113 (7030).

**Макаров Дмитрий Степанович —
олонхоҕо үлэлиир ыччаты көбүлээбит философ
(1917—1990)**

Дмитрий Степанович Макаров 1917 сыллаахха балаҕан ыйын 4 күнүгэр биэс оҕолоох, үөрэбэ суох Степан Васильевич уонна Дарья Тихоновна Макаровтарга Үрүң Хомус диэн аччыгыһы алааска төрөөбүт. Уон саастааҕар оскуолаҕа үөрэнэ киирбит. Оскуолаҕа бал-

тараа кестөөх сир буолан аҕата билэр дьонугар дьиэлээн олохтообуттар. Уол кыра сылдьан дьонун кытта күнү-түүнү быһа олонхоуттары истэрин сөбүлүүр эбит. Сылан оскуолатын бүтэрэн баран, салгыы Чурапчы оскуолатыгар үөрэнэ кирибит. Онно икки сыл сылдьан баран, дьонноро үөрэттэрэр кыахтара суох буолан, 15 сааһыгар сельсовекка биир сыл секретарынан үлэлээбит. Нөнүө сылыгар Чурапчыга сэттис кылааска үөрэнэ тийибитигэр педучилище набора кыайан туолбатагынан үчүгэй үөрэнээччи диэннэр педучилищеҕа маннайгы курска үөрэтэ ылбыттар. Училищени туйгуннук бүтэрэн, велосипедынан наҕараадаламмыт. Оройуон үөрэбин салаатын инспекторынан ананан, велосипедынан нэһилиэк оскуолаларын кэрийтэлээн үлэ бөбөнү ыппыт. Үс сыл инспектордаан баран, 1940 с. үрдүк үөрэххэ кириээри гыммытын үөрэх наркома «Кадрбыт тийибэт» диэн ыппатах. Онон бэрт айдаанынан, үрдүкү суукка үнсэн кыайан, Совнарком уураагынан пединститутка үөрэнэ кирибит. Онтон сэрии саҕаланан норуот үөрэбириитин Орджоникидзевскай оройуоннаагы отделыгар инспекторынан үлэли барбыт. 1942 с. бэс ыйыгар Аҕа дойдуну көмүскүүр Улуу сэриигэ ынгырыллар. Стрелковой рота командирын солбуйааччытынан, зенитнэй-пулеметнай взвод командирынан Польшаҕа тийэ сэриилэспит. 1946 с. сэриитэн төннөөт, пединституту туйгуннук үөрэнэн бүтэрбит. Абыс сыл кэрингэ партия Уобаластаагы комитетыгар лектордаабыт. 1956 с. Москваҕа аспирантураҕа үөрэнэ кирибит. 1960 с. үрдүкү партийнай оскуола аспирантуратыгар (оччотообуга түөрт сыллааҕа) кандидатскай диссертациятын көмүскээбит. Ити кэннитэн 30 сыл Саха государственнай университетыгар философия кафедратыгар доценынан үлэлээбит, элбэх көлүөнэ студэннары үөрэппит. 1972 с. Саха АССР 50 сылын туолар юбилейыгар Туймаада Ытык Хайатын утары мырааныгар ыһыах тэрийэн ытыыны көбүлээбит. Түһүлгэбэ сүүнэ улахан өйдөбүннүк сэргэ туруорбуттар. Сэргэни төгүрүччү олорон аһаабыттар, илии-атах оонньууларын тэрийбиттэр. Тустууга кыайбыт дьонно мүһэ бириис олохтообуттар. Саха уустарыгар онгортон эр дьонно быһаҕы, дьахталларга хомуһу бэлэхтээбиттэр. Онтон ыла ити түһүлгэлэригэр хас сайын аайы ыһыахтыыр буолбуттар. Дмитрий Степанович 1990 с. олунньу 16 күнүгэр олохтон туораабыт.

1970 с. Саха сиригэр аан бастаан Дмитрий Степанович идеятын уонна практической көбүлээһининэн университетка олонхону

үөрэтэр научнай куруһуок үлэтин саҕалаабыт. Куруһуок соруктарыгар туруорбут:

Сахалар былыргы өбүгэлэрэ олонор ааспыт сирдэрэ-уоттара, айылҕалара, олохторо-дьаһахтара, дьиэлэрэ-уоттара, үгэстэрэ, таннар тангастара, аһыыр астара, туттар сэптэрэ-сэбиргэллэрэ, иитэр сүөһүлэрэ, хаһаайыстыбалара, дьаһанан олоруулары, өстөөх биистэрин кытта хабырыйсыылара, сындалбаннаах сырыылара, олох очуругар оҕустарыылара уо.д.а. олонхоҕо элбэхтик көстөллөр. Онон олонхо исторической уонна этнографической өрүттэрин чинчийиллиэхтээх.

Былыргы сахалар сир, тынар тыыннаах, киһи үөскээһинин, бу дойдуга киһи миэстэтин, оруолун, дьоннор историяҕа суолталарын, социальной-экономической тутул, общественной сыһыаннар тустарынан санаалара, кинилэр араас иччилэри, абааһылары, таңаралары итэҕэйиилэрэ, айылҕа быһылааннаах күүстэрин сүрдээн-киэптээн көрүүлэрэ эпоска эмиэ бааллар. Онон олонхо философской, мифологической уонна религиозной көрүүлэр өрүттэринэн чинчийиллиэхтээх.

Олонхо сүдү эпическэй айымньы буоларын быһыытынан кээмэйэ баараҕай, сюжета киэн, ис хоһооно дириҥ, формата сиппит-хоппут, персонажтара чаҕылхайдар, үтүөнү-мөкүнү көрдөрүүтэ урагылаах, фантазията дэбилийэр күүстээх, тыла олус уус-уран, үнкүүтэ, ырыата-тойуга дыкти-кэрэ, ойуулуур-дьүһүннүүр, көрдөрөр ньымалара наһаа баайдар, толоруллуута умсугутуулаах. Онон олонхо лингвистическэй, литературоведческой, этичкскэй, эстетическэй уонна искусствоведческой өрүттэрин эмиэ үөрэтиллиэхтээх.

Олонхо былыр хаһан, ханна үөскээбитин, кини кэлин толоруллуутун, чинчийии, олонхоһуттары учуоттааһыны ситэри, кинилэр тустарынан матырыйааллары, олонхону салгыы хомуйуу, олонхону атын норуоттар эпостарын кытта научнайдык тэннээн көрүү курдук уо.д.а. улахан суолталаах боппуруостар биһиги иннибитигэр тураллар.

Биһиги литературнай тылбыт, уус-уран литературабыт, театральнай, ойуулуур-дьүһүннүүр искусстволарбыт уонна идэтийбит музыкабыт үөскээһиннэригэр, сайдыыларыгар олонхо сүнкэн улахан суолталаах. Балары лингвистэр, литературоведтар, философтар, о.д.а. үөрэтиэхтээхтэр.

...Биһиги куруһуокпут кыттыылаахтара төһө күүстэрэ тийэринэн бу соруктары кээрэтэ туруулары буолар. Олонхону атын

омуктар эпостарыгар тэннээн көрүү боппуруостарыгар — филологической наука кандидата, доцент Михаил Андреевич Черосов; үөрэтии историятыгар уонна олонхо сюжетыгар — филологической наука кандидата Николай Васильевич Емельянов, тылын-өһүн чинчийиигэ — филологической наука кандидата П.С. Афанасьев; ойуулуур-дьүһүннүүр искусствоба олонхо матыыптара кирииллэрин — искусствоведческой наукаларга кандидат Иннокентий Афанасьевич Потапов; саха симфонической музыката үөскээһинигэр, сайдытыгар олонхо көдьүүһүн туһунан — Саха АССР народнай, РСФСР үтүөлээх артистка Галина Кривошапка; иитэр суолтатын туһунан — педагогической наука доктора Виктор Федорович Афанасьев; үөскээһинин боппуруостарыгар — старшей преподаватель Г.Р. Кардашевская; олонхоһуттар хайдах олонхолууларын туһунан — норуот айымньытын дьиэтин фольклорга методичка Петр Попов; олонхоһуттар тустарынан матырыйааллары хомуйууга — студент Василий Илларионов; олонхону уонна Гэсэри тэннээн көрүүгэ — студентка М. Прибылых; олонхо сорох философскай боппуруостарыгар Дмитрий Степанович Макаров үлэлээн эрэбит» — диэн 1970 с. бэс ыйын 7 күнүгэр «Кыым» хаһыакка суруллубута.

Манньык ааттаах ыстатыйаны 1972 с. от ыйын 5 күнүгэр «Кыым» хаһыакка А. Бястинов таһаартарбыт. Онно этиллэринэн, исторической наука доктора, профессор Г.П. Башарин «Саха театральнай искусствотын сайдытыгар олонхо суолтатын туһунан» диэн элбэх исторической матырыйаалларга олоһурбут дириг ис хоһоонноох дакылаат онорбут. Дакылаакка саха театра «Ньургун Боотур» операны уонна норуот айымньытыттан төрүттээх саха национальной балетын ситиһиилээхтик туруорбут холобурдара киэнник сырдатыллыбыт. Онуоха саха советскай литературатын төрүттээбит Платон Ойуунускай, биллиилээх драматург Суорун Омоллоон, композитордар Марк Жирков, Генрих Литинскэй үтүөлээхтэрэ бэлиэтэммит. Профессор Виктор Афанасьев олонхо педагогической суолтатын туһунан, философскай наука кандидата Дмитрий Степанович Макаров олонхоһо норуот мировоззрения кэстүүтүгэр тохтообут, философскай наука кандидата Н.К. Антонов «Олонхо тюркскай норуоттарга» диэн тиэмэлэргэ дакылааттаабыт. Ону тэнэ олонхо сюжетын, тылын проблемаларыгар, аал-луук мас туһунан, олонхо уонна саха билигини поэзиятын, о.д.а. тиэмэлэргэ дакылааттар истиллибиттэр.

Дмитрий Степанович 1971 с. «Эдэр коммунист» хаһыакка «Олон-

хону ыччат хайдах көрүстэ» ыстатыйата бэчээттэммитэ. Манна Саха АССР народнай артыыһа Гаврил Колесов «Дьулуруйар Ньургун Боотуру» толорон грампластинкаларга суруйтарбытын дьүүлэһиигэ киирбит матырыйааллары туһанан, эдэр ыччат бу олонхону хайдах көрсүбүтүн туһунан суруйбут. Бу грампластинкаларынан оскуолалар үөрэтэр уонна иитэр үлэлэригэр тутталларын ситиһиэххэ наада диэбит. Ыччаты патриотическай уонна эстетическэй өттүнэн иитэргэ олонхо биллэр-көстөр оруола күүһүрүүбүн ыйбыт. «Ньургун Боотур» олонхо грамзапиһа Бүтүн Союзтаабы «Мелодия» фирманан 1970 с. суруллубута. Философ бу үлэ политическай суолтата улаханын ыйбыт.

Кини «Почему мы выдвигаем кандидатуру Г.Г. Колесова на присуждение республиканской премии по литературе и искусству им. П.А. Ойунского за 1970 г.» диэн диринг ис хоһоонноох ыстатыйа суруйбут. Дьон-сэргэ бэркэ сэнээрбит, ыстатыйалар тахсыталаабыттар. Хомойуох иһин ол туруорсуу болжомтобо ылыллыбатах. Г. Колесов орто дойдуттан барбытын кэннэ СР маннайгы Президентэ М.Е. Николаев анал ыйаабынан 1997 с. балаҕан ыйын 10 күнүгэр Гаврил Колесовка П.А. Ойуунускай аатынан СР Государственной бириэмийэтэ аһамыт. Дмитрий Степанович биһиги дойдубут норуоттарын историятыгар бу курдук сүдү улахан героическай эпос сиһилии грампластинкаҕа үһүллүбута суоҕа диэн тоһоҕолоон бэлиэтээбитэ. Кини Гаврил Колесов олонхону толоруутун маастарыстыбатын, норуот дьингнээхтик кини талааныгар сүгүрүйэрин итэҕэтиилээхтик суруйбута. Гаврил Колесов толоруутугар саха омук тыла нарыннын, истэргэ кэрэтин, модун күүһүн уонна уустаан-ураннаан сангарыыга бэйэтэ бөдөн маастар буоларын олох сангалыы көрдөрдө. Олонхо тылын маннык уустаан-ураннаан сангарбыт киһи биһиэхэ урут суоҕа, билигин да суох диэн эппит. «Олонхо уонна Г. Колесов» диэн суруйуутугар Гаврил Колесов куолаһын уларыта сылдьан араас матыыштарынан дьахтар намыын, эр киһи сөҥ куоластарын киһи сөбүөх олус бэркэ биэртэлиирин, айыы, абааһы дьахталларын, удаҕаттар уо.д.а. ырыаларын араастаан сыыйан атын-атын матыыштарынан бэрт холкутук ылыырын, итинэн кини улахан кыахтаабын көрдөрөрүн тоһоҕолоон бэлиэтиир. «К библиографии олонхо» диэн үлэтигэр олонхо кылгас библиографиятын Э.К. Пекарскай 1912 с., профессор С.Е. Малов 1929 с. суруйбуттарын онтон 1962 с. Иннокентий Васильевич Пухов «Якутский героический эпос олонхо. Основные образы» диэн монографиятыгар туһаммыт литературатын испиһингэр 33 бэчээтинэй уонна 35 илиинэн суруллубут олонхолор

киирбиттэрин туһунан суруйбут. Олонхолор библиографияларын А.С. Пушкин аатынан республикатаабы библиотека библиографияба салаатын сэбиэдиссэйэ Т.С. Дьяконова ылсан ССРС наукаларын Академиятын Саха сиринээби филиалын Тыл, литература уонна история институтун архыыбыттан онгортобутун туһунан суруйбут.

Саха норуотун духовнай культуратын биир уратылаах кэстүүтүнэн кылыһахтаах ырыа буолар диэн «Кыымҥа» кэпсэтиини саҥалаабыт. Кылыһах — төрөөбүт айылҕаны кытары ситимнээх дэннэ кэстөр талаан туоһута. Кылыһах сүтэн хаалар кутталламмыта национальнай культураба хоромньулаах буолуон ыйбыт. Кылыһах сахалыы ыллааһын ураты стилин үөскэтэр, саха ырыатын эмоциональнай өнгүн-талатын, национальнай колоритын олустук күүһүрдэр. Кылыһахтаах куоластаах дьону оҕо эрдэхтэриттэн булан сайыннарыахха, салгыы үөрэтиэххэ. Кылыһах араас вариацияларын дьаныһан сайыннарыахха. Оройуоннарга уонна республикаба тийэ кылыһахха конкурстары тэрийиэххэ диэн философ Дмитрий Степанович санааларын ойуччу тутан бэлиэтээбиттээх.

В.Ф. Ермолаев

Ермолаев Василий Федотович

1929 сыллаахха тохсунньу 25 күнүгэр, архыып даннайынан кун тутар 20 күнүгэр Сыланг нэһилиэгэр Улахан Күөл учаастагар төрөөбүтүм. Аҕам Федот Иванович Ермолаев (1900—1941), ийэм Ермолаева (Платонова) Акулина Дмитриевна (1900—1939) колхозтаахтар. Бииргэ төрөөбүттэр иккиэбит. Быраатым Ермолаев Егор Федотович, авиатор, норуот хаһаайыстыбатын үтүөлээх үлэһитэ, билигин пенсияба олорор. Оҕо сааһым Кытаанах нэһилиэгин илин энээригэр баар Хайабас сиригэр ааспыта. Маннайгы-төрдүс кылаастарга — Кытаанах оскуолатыгар, төрдүс, онус кылаастарга Дьокуускайга, бэһис кылааска — Чурапчы сэттэ кылаастаах оскуолатыгар, сэттис кылааска Ытык Күөл орто оскуолатыгар үөрэммитим. Иккис кылааска үөрэнэ сырыттаһына ийэбит өлбүтэ. Мин төрдүс кылааска, быраатым Егор маннайгы кылааска үөрэнэ сырыттаһытына аҕабыт тымныйан ыалдьан Дьокуускайга өлбүтэ. Онон төгүрүк тулаайах хаалбыһыт. Аймахтарбынан, быраатым — детдомунан, хойугуу педучилище стипендиятынан итиллэн улааппытым, үлэһит буолбутум. 1950 с. — Чурапчытаабы педучилищени, 1957 сыллаахха СГУ

БГФ бүтэрбитим. 1970 с. Красноярскайдаабы тья хаһаайыстыбатын институтун бүтэрбитим. 1964 с. Ермолаева (Потапова) Анна Михайловналын ыал буолбуппут. Анна Михайловна учуутал, РСФСР үөрэбириитин туйгуна.

Үлэбин учуутал быһыытынан сабалаабытым. Педагогической үлэм ыстааһа 14 сыл. Сүүрүннээн биолог учууталынан үлэлээбитим. 1968—1971 сс. Чурапчытаабы интернат-оскуолаба директордаабытым. Биолог учуутал быһыытынан үлэлиир кэммэр үөрэнээччилэри тулалаан турар айылбаба ыкса чугаһатар принциби тутуспутум. Интернат-оскуолаба директордыр кэммэр оскуолаба Ленинскэй хос, Спортивной музей, Үлэ албан аатын музейа, краеведческой мунук тэриллэн үлэлээбиттэрэ. Үлэһиттэр олорор дьыэлэрин усулуобуйаларын тупсарарга соруктанан, үлэһиттэр бэйэлэрин күүстэринэн чааһынай дьыэлэри маассабайдык тутунууга туруммуттарын өйүүр элбэх өрүттээх көмөлөрү оноруу политика ытыллыбыта.

1964 с. Валентина Гаганова бачымын өйөөн оскуолаттан колхозка үлэли тахсыбытым. Агрономунан, колхоз председателинэн, учаастак сэбиэдиссэйинэн, отделение управляющейннан барыта 16 сыл устата, ол иһиттэн оройуоннаабы тья хаһаайыстыбатын управлениетыгар главнай агрономунан 12 сыл устата үлэлээбитим. Агроном быһыытынан үлэлиир сылларбар Чурапчы оройуонун нэһилиэнньэтэ хортуоппуйу, обуруот астарын үүннэриигэ маассабайдык киирэллэрин пропагандалаабытым. Совхозтар сүөһү аһылыгын бабатын бөбөрөгөтөллөрүгэр оруолун туһунан өйдөтөр үлэнэн дьарыктаммытым. Күөх маассаны үүннэрэн сиилэстээһингэ кирири идеяларын көтөхпүтүм. Оройуоннаабы «Саһа олох» хаһыакка агрономической үлэм сүннүнэн, өбүгэлэр тустарынан билиэн-көрүүн бабалаахтарга, хортуоппуйу, обуруот астарын уһаайбаларга үүннэри агротехникатын сырдатан элбэх аһааннаах ыстатыйалары суруйбутум. Эрдэтээби хортуоппуйу расаданан үүннэри уопута Союз, РСФСР, республика киин сурунаалларыгар, хаһыаттарыгар бэчээттэннэ, киэн сэнээрэбил эйгэтигэр табыста.

Чурапчы оройуонун олонхохуттарын, народнай мелиорация тустарынан этнографической матырыяаллары хомуйсабын. Дьокуускай куоракка 1977 с. ытыллыбыт Бүтүн Союзтаабы фольклористар конференцияларыгар кыттыыны ылбытым уонна олонхо термин этимологиятыгар иһитиннэри онорбутум. Олонхо этимология-

тын туһунан ыстатыйам научнай хомуруунньукка уонна «Кыым» хаһыакка бэчээттэннэ.

Ермолаев В.Ф. автобиографиятыттан

Ермолаев Василий Федотович — учуутал, агроном, чинчийээччи

Бастакы идэтэ биолог-учуутал этэ. Верхоянскый, Амма уонна төрөөбүт оройуонун оскуолаларыгар 14—15 сыл устата бэрт таһаарыылаахтык үлэлээбитин үгүстэр үчүгэйдик өйдүүлэр. Холобура, Чурапчытаабы интернат-оскуолаба учууталлыырын сабана үтүөкэннээх тыыннаах мунугу уонна оҕолор дьарыктанар опытной участкаларын тэрийэн, республика хаһыаттарыгар элбэхтик сурулла, кэпсэнэ сылдыбыттаах. Оттон учуутал быһыытынан оҕо аймах кутун-сүрүн чахчы тутар киһи этэ диэн кини биир үөрэнээччитин быһыытынан, ханнык даҕаны кэтэх санаата суох, этиэх тустаахпын. Ханна эрэ: «Биологияны библия курдук мискийбэксэ, тустаах тулалыыр айылбаба сыһыаран, онтон бэйэтиттэн таһааран үөрэтиллиэхтээх» — диэн этэн аһарбытын өрүү умнубаппын. Хайдах эрэ кэһиэхтээхтинги буолан баран набыл, сөҥ куолаһынан холку үлүгэрдик кэпсээн сыыйа олорор буолааччы. Ол былаһын тухары хантааччы соҕус туттан сылык харахтарынан кылааһын кэриччи көрө олорооччу.

Кэнники учуонай-агроном идэтин баһылаабыта. Сотору буолаат, кинини оскуолатыттан арааран, совхоз уһуга көстүбэт түбүктээх үлэтин салайыыга анаан ыппыттара. Оҕо эрдэбиттэн этинэн-хаанынан билбит үлэтигэр туох-ханнык иннинэ сангалыы сыһыаны олохтуу сатырынан кини биллэр уратылаах этэ диэххэ сөп. Кэккэ сылларга тыа хаһаайыстыбатын оройуоннаабы управлениетын кылаабынай агрономун быһыытынан суолун-иһин хаалларар курдук үлэлээн ааспытын билингини көлүөнэ специалистар билэллэр, сыаналыылар.

Ол курдук, 70-с сылларга республикаба биир бастакынан сүөһү аһылыгын бааһынаттан үүннэрэн ылыы хайысхата олоххо киириитигэр көбүлээччи, тэрийээччи буолан билиитин-көрүүтүн, дьобурун толору биэрбитэ. Тус бэйэтинэн туруорсан, учуонайдары кытыннаран балачча чинчийиини ыттарбыта түмүктээх буолбута. Нүөлсүтүллэр

сиргэ күөх маассаны ыһыы иэнин сыллата ахсаабакка кэнэтинии уонна онтон сиилэстээһини лаппа улаатыннарарыны туруулаһан туран ситиһэ сатаабыта. Ол, кырдьык, ураты кэскиллээх дыаланы саҥалааһын буолбутун үгүстэр кэлин өйдөөбүттэрэ. Үйэ-саас тухары сут-кураан кыһарҕаннарын үгүстүк көрсөр оройуон Василий Федотович көтөхсүбүт идеятын олоххо киллэрэн, билигин киһи бэйэтэ илиитинэн-атабынан үүннэрэн ылбыт культураларынан сыл тахсар аһылык 40—45% тийэ хааччынар буолла. Кылаабынайа, сити курдук дыһаныы хайаан да наадалаабын совхозтар толору өйдөөбүттэрэ буолар.

Үйэ чиэппэрин анараа өттүгэр, биридэ сааскы өрөбүлбэр ойдом фермаҥа ийэбэр тийбиппэр учууталым кэлэн чэйдии олорор эбит. Үлэ-хамнас туһунан ыйыталаһар быһыылааҕа. Остуолтан туран баран, от үрэби өнгөйө турар эргэ дьэ түннүгүнэн балачча одуулаан турбахтаабыта уонна: «Доҕоор, Сэмээн (дьэһэлээх дьукаах киһи), бу үрэххэ ханан быһыт баар этэй?» диэн ыйыппыта. Сэмээн бу диэн тугу хоруйдаабытын өйдөөбөппүн буолан баран, агроном бэркэ сыныһан ханан быһыттары онгортуроохха сөптөөбүн туоһуласпытын умнубаппын. Кини оччолортон ууну тохтотууну, хаһааныны кыһалҕа онгостубута чуолкай.

Кэтэх хаһайыстыбаҕа обуруоту сайыннарыыны, онно хайдах тэриниэххэ сөптөөбүн ахсаабакка пропагандалааччы эмиэ кини буолар. Чуолаан хортуоппуй курдук солбуллубат аһы үүннэриини, кэнэтиини таһынан, онуоха адьас санга ньыманы олоххо киллэриигэ бүтүн республика үрдүнэн умнуллубат үтүөлээх диэтэхпинэ, бука, сыыстарбатым буолуо.

Аан бастаан Чурапчыга от ыйын сангатыгар бэйэтин уһаайбатыттан сиппит сибиэһэй хортуоппуйу хостоон лөһүгүрэтэн, ыалларын, үгүс билэр да, билбэт да дьонун соһуспуттаах. Ол остуоруйата маннык: өссө 1976—1977 сыллартан саҥалаан хортуоппуйу расаада ньыматынан үүннэриини үөрэтэн, бэйэтин олбуорун иһигэр боруобалаан барбыта. Итиниэхэ, аата даҕаны этэрин курдук, саас эрдэ дьэ иһигэр расаада бэлэмнэнэр, кэлин сылыһытын саҥана биллэн турар, таһырдыа көһөрүллэн олордулар. Ис иһигэр киридэххэ, үлэтэ барыта бэйэтэ туспа уратылардаах да, олус оннук уустуга да суох быраабылалардаах. Василий Федотович бигэргэтэринэн, кини ньыматын туһаннаһа, күһүн балаһан ыйыгар хостонор хортуоппуй үүнүүтэ 3-4 төгүл үрдүк буолуон сөп. Ол эмиэ толору дакаастанан турар.

Саамай кэрэхсэбиллээбэ диэн кини бэйэтин уопутун дьонугар-сэргэтигэр тута тириэрдэ, төһө кыалларынан киэн билиигэ таһаара сатаабыта буолар. Рассадалааһыны хайдах гынан ордук көдүүстээхтик туһанар туһунан араас хаһыаттарга элбэх сүбэлэри бэчээттэттэ, ону ааһан кини саҥалааһынын киин бэчээт сэнээрбитэ, өйөөбүтэ. Холбура, эрдэтээнни хортуоппуйу үүннэри Саха сиригэр ньыматын туһунан матырыйааллар «Земля Сибирская, Дальневосточная» уонна «Картофель и овощи» диэн боччумнаах сурунаалларга тахсыталаабыттар. Ааптары «ТАСС — районному читателю» диэн серияны бэлэмнээччилэр эмиэ таба көрбүттэрэ. Дойдутугар кини уопутун «Витамины к столу» ааттаах Дьокуускайга тахсыбыт брошюраба сырдаппыттар.

«Биһиги, саха дьоно, уһайба сириттэн үүнүүнү үрдэтиигэ, — диир агроном, — биллэ көһүүннүк сыһыаннаабыт». Сыратын билиитин биэрбит киһи сөпкө мунгатыар. Оройуон ыала, кырдык да, иккис килиэбинэн аатырар хортуоппуй курдук аска ситэри, толору сыана биэрэн олохтоохтук тэриммэккэ олорор. Василий Федотовичты эттэххэ дьэ абалаах баҕайы. Арай рынок обургу кымньыылаа ини... Василий Федотович күннээби түбүгүттэн соло буоллар эрэ араас научнай кинигэни, сурунаалы, ол-бу кумаабыны анаан-минээн хасыһар идэлэммитэ 20-чэ сыл буолла диэн дьиэ кэргэттэрэ бигэргэтэллэр. Бастаан утаа Саха сиригэр бурдугу үүннэри дьыалатын интэриэһиргээбитэ. Өр сыллаах чинчийиитин түмүгэр өбүгэлэрбит нуучча культуратыгар сыстыахтарын быдан инниттэн сир оҥоһуутунан дьарыктана сылдыбыттарын туһунан сабадалааһынгна кэлбитэ. Билигин, профессор Башарин идеятын өйөөн, киһи сиир бурдугун бэйэ үүннэрэн, хааччынар кыах толору баарын дакаастаһа сатыыр. Ол туһунан Рынокка кирии проблемаларын таарыйар кэлинни ыстатыйаларыгар киһи ылынар гына суруйталаата. Олортон көстөрүнэн, холбура, Чурапчы урукку көлүөнэ үлэһит дьоно сэлиэһинэй, ньэчимиэн, дьаарысса, о.д.а. культуралары үүннэриигэ үтүө үгэстэрэ быстах, быһымах дьаһаллар уонна үөһэттэн хамаандалааһын түмүктэригэр умнулла быһытыһыттар эбит. Ити тиэмэбэ элбэх матырыйаалы мунньан, наардаан сытыарар. «Улуу долгун куттаахтара» диэн аатынан быйыл туспа кинигэ быһытыһынан күн сырдыгын көрөрүн күүтэр. Суһаһыт өбүгэлэрбит дьарыктарын историятыттан сиэттэрэн аны саха төрүттэрин быдан үйэтээби быралыйбыт суолларын-иистэрин анааран көрөр

түбүккэ түспүтэ. Ити этгэххэ дөбөн. Сайддыблаах научнай киин-нэртэн санаатын да сүбэлэтэр-амалатар анал үөрэхтээх дьоно суох уонна тустаах литература ылбычча көстө охсубат тыа сиригэр оло-рооччуга сыанан-арыынан аҕаабат суол буолара өйдөнөр. Хайа уон-на сүөһүтүн-аһын, күннээби мууһун-маһын, атын да хайа тарта-рар үлэтин-хамнаһын кыһалбаларын сыһыары тутан сыаналаан кэбиһин.

Ол да гыннар эмиэ интэриэһинэй түмүктэргэ кэлэн олорор, биһиги учуонайдарбыт үксүлэрэ саха хантан хааннаабын, кимтэн кииннээбин быһааралларыгар академик А.П. Окладников биллэр теориятын тутуһаллар. Атыннык этгэххэ, классической кэриэтэ буолбут «курыканской» диэн ааттанааччы теорияны. Василий Фе-дотович уһуннук үөрэтэн, сыта-тура сыаналаан, ыкса ылсан ырытан арыый атын санааба кэлбитэ.

Ол быһыытынан курыканнар биһиги дьиннээх өбүгэлэрбит буолбатахтар эбит. Адьас түн былыргы төрүттэрбит инньэ Арал муоратын энгэринээби уйаара-кэйээрэ биллибэт куйаарга тохтоон тобуруйан олобут саки диэн собурууну биис уустарыттан си-листээх-мутуктаах үһүлэр. Ол дьон көлүөнэлэрэ кэлин хоту диэ-ки көһөн, үгүстүк суруллубутун курдук, Прибайкальеба буолбакка, Забайкальеба сирдэнэн-уоттанан сылдыбыттар. Бу сылык кини би-гэргэтэринэн, саха кэлин консолидацияласпыт уонна онон кэскилэ өссө иннигэр турар норуот буолар. Сорохтор Василий Федотовиһы «периферия дилетана» дииллэр үһү. Өссө өйдөөбүмсүйэ былаан учуо-най Л.Н. Гумилев сахалары аар кырдыаҕас омул диэбитин токкоо-лостум. Ону киһим Окладников теориятын сабыдыалынан түүйэн этэр диэтэ.

Аны атын туһутар эмиэ мыһыныта суох тиэмэлээх, ол — олонхо исторической төрүттэригэр сыһыаннаах. Олонхо араастарын, алах-былах да буоллар истэр этим даҕаны Василий Федотович кэп-сээниттэн, кырдыга, соһуйдум. Остуоруйата уустугуттан. Кини нэһилиэктэри кэрийэ сылдьан кырдыаҕастар кэпсээннэрин суруйта-лаабыт, улам ылларан-тартаран, ингэн-тонгон ааҕан билигин барыта 180-ча олонхохут, ырыаһыт туһунан ырытыллыбыт сүүмэрдэммит суруктаах-бичиктээх. Барыта бэргээн балыһаланара төһө даҕаны чаастагыдар, онтукаларыттан илиитин араарбат. Эмиэ кинигэ онго-рор үтүө бағалаах. Олонхохуттар тустарынан кэрэхсэбиллээх суру-йуулары оройуонун хаһыатыгар таһаартаран турар.

Чинчийээччи сыаналыырынан, «Дьулуруйар Ньургун Боотур» былыргы орхон тюрдарын сабанаабы долгуннаах олох дуораанынан айыллан хаалбыт. «Мүлдү Бөбө» буоллабына ураанхайдар төрүт бэйэбит фольклорбутугар олобурубут. Оттон «Эрэйдээх-буруйдаах Эр Соботоох» кыргыыстар номохторуттан хаан тардан үөскээн-үөдүйэн кэлбит. Сити курдук. Олонхоҕо сыһыаннаах биир ыстатыйата Бакуга «Советская тюркология» сурунаалга, хаһа даһаны «Хотугу сулуска» уонна хаһыаттарга тахсыталаабыттара.

Кини курдук, киэн интэриэстээх, үөрэхтээх киһи тыа сиригэр аһыйах буолуохтаах. Оннук дьон үтүө сабыдыаллаахтарын бэлиэтиэх кэриннээхпит. Ордук үүнэр кэнчээри ыччакка. Киһи кыһаннабына, дьулуустабына, тыа сиригэр да олорон науканан ситиһиилээхтик дьарыктанар кыахтаабын итинник дьоннор дакаастыыллар, туһулууллар, сырдыгы, үтүөнү, үйэлээби сабаллар.

Степан Попов, суруналыыс

Баара буоллар төһө эрэ үөрэр этэ

Саха тылынан уус-уран айымньыта — олонхо үрдүктүк сыаналанан аан дойду чулуу, дьикти айымньытын аатын ылбыта, саха тыллаабы барыбытын сүргэбитин көтөхпүтэ чахчы. Бу дьиктилээхэй айымньыны таба өйдөөн, үрдүктүк сыаналаан, кини үөскээбит, төрөөбүт төрдүн-ууһун хайан көрөргө санаммыт дьонтон биридэстэринэн биһиги үөлээннээхпит учуонай-агроном, биолог учуутал үрдүк үөрэхтэрдээх (XX үйэ 60—70-с сылларыгар икки үрдүк үөрэхтээх киһи диэн дэнгэ көстөрө), бараммат-хороммот киэн, дирин билии баайдаах Василий Федотович Ермолаев буолар. Олонхо үрдүк чыпчаалга дабайбыт сылыгар наука сытыы харабынан тэһэ көрөн, наука олохтоох тылынан ылыннарыылаахтык суруйбут оройуонна, кини тас да өтүгэр бэйэтин айымньылаах үлэтинэн үрдүк аптарытыаты, дирин убаастабылы ылбыт сэмэй киһи туһунан ахтан аһар наадалаах курдук. Ол эбэтэр киһи үтүөгэ умнуллубат, суураллыбат. Василий Федотовиһы билэр, алтыспыт, бииргэ үлэлээбит сааһыра барбыт дьон истинник санылларыгар бүк эрэнэбин. Оттон эдэрдэр кини курдук күүстээх санаалаах, булгуруйбат дьулуурдаах, киэн билиилээх үлэһит буоларга дьулуһа сатыахтара, холобур оностуохтара турдаба. Итинник санаанан салайтаран Д.П. Коркин аатынан ЧРОСИО са-

лалтата кини аатынан бириэмийэни анаабыт буолуохтаах. Бу бириэмийэни бастын үөрэхтээх выпускниктар ылаллар. Кинилэр бары оскуоланы кыһыл уонна үрүҥ көмүс мэтээллэринэн бүтэрбиттэрэ уонна үгүс ахсааннаах араас конкурстарга, аабыларга кыттан бириистээх миэстэлэри ылбыттара, дипломнарын, грамоталарын, сертификаттарынан бэлиэтэммиттэрэ. Таарыччы абыннаахха Василий Федотович, Анна Михайловна Ермолаевтар улахан кыыстара Лина 1983 с. аан маннайгынан интернат-оскуоланы кыһыл көмүс мэтээлинэн бүтэрбитэ. Оттон кыра кыыстара Василина эдьийинээбэр үөрэбэр өссө күүстээх эрээри, дорубуйатынан экзаменнартан босхолонон буолан үрдүк ситиһиигэ тийбэтэбэ.

Василий Федотовичы кытары чугастык алтыспыт дьон бука бары бэлиэти кэрбүт, өйдөөн хаалбыт буолуохтаахтар: өрүүтүн киниттэн сырдык, ыраас санаа, олохтоох дирин билии-көрүү сыдыаайарын, ылыннарыылаах хомоҕой тыл-өс күөдүйэрин, ол быһыгар күлүү-оонньуу, элэк-хаады сыты тыллара-өстөрө тырымнаһан тахсан дуһаны минньитэр, өйү-санааны сэргэхситэр чабылхай түгэннэрин. Маны тэнэ кини аттыгар куруутун сэргэх, добордуу, бэйэ-бэйэбэ итэбэйсии иэийилээх долгуна эрийэ көтө сылдьалларын. Ол да иһин кинини кытары кэпсэтэр, санаа атастаһар өрүүтүн чэпчэки буолара, сэһэн-сэппэн төрөөн, сайдан тахсан иһэрэ.

Олонхо аан дойду чыпчаал айымньытынан ааттаммыта, Саха сиригэр олонхо 10 сыла биллэриллибитэ, Василий Федотович сүргэтин төһө эрэ көтөбөр этэ. Күүһүгэр күүс, санаатыгар санаа эбиллэн, кынаттаммыт курдук буолуохтаах этэ. Бэл оннообор ыарахан ыарыыга ыллара сытан ылбычча киһи санаммат былааннааба, ону толорорго бигэ дьулуурдааба. Дьокуускай куораттан бэрэбиэркэлэтэн тахсан баран, «Сахалар мин курдук биир эмэ түбэлтэбэ ыалдьаллар үһү. Биэс сылы биэрдилэр. Ол биэс сылбар биэс кинигэни суруйбут киһи диэн былааннаахпын. Тыыннаахпар бэчээттэммэтэбинэ даһаны хаһан эмэ бэчээттэтиэхтэрэ», — диэбитэ. Ити курдук кини кэлэр кэскил туһугар өлөрүн утуйарга холоон туран туруулаһан үлэлээбитэ.

Ити бириэмэбэ хараба кытта аккаастанаары гынан, телевизоры бэрт кыратык сиэркилэбэ тыктаран көрөрө, хаһыаты, сурунаалы аахпат этэ, электричество уотугар суруйбат даһаны, аахпат даһаны этэ. Ити научнай үлэтигэр харабын харыстыыра, күн сырдыгар эрэ үлэтиирэ. Кини ити улахан былаанын толороругар улуу сүрдүнэн суох сэдэх литературалар наада буолаллара. Олору киниэхэ

анаан оройуон библиотекатын үлэһиттэрэ Дьокуускайдаабы научнай библиотекаттан суруйтаран ылан биэрэллэрэ. Онон библиотека үлэһиттигэр Василий Федотович научнай үлэтигэр улахан көмөлөрүн иһин махтанара. Итиэннэ бэйэлэрэ да билбэттэринэн кини үйэтин икки сылынан уһаппыт тугунан да сыаналамMAT үтүү санаалаах үлэлэрин иһин «Үлэ баар эбит күүстээх эмп. Үлэм санаабын аралдьытар, ыарыбын умуннарар. Ол да иһин икки сылынан үйэбин уһаттым уонна уонча кинигэни бэлэмнээтим», — диэн олобун түмүктүүр тылларын ыһыктыбыта.

Ити уонча кинигэтигэр ыарыйдабын бастакы сылларыгар «Уу долгун куттаахтар» диэн балачча улахан кинигэтэ тахсыбыта. Бу кинигэтигэр сахалар бурдугу үүннэриинэн Өлүөнэ сүннүүн була иликтэриттэн дьарыктаммыттарын дакаастабыт этэ. Василий Федотович бу кинигэтэ научнай эйгэбэ үрдүктүк сыаналанар уонна туттуллар. Ону абыйах хонуктаабыта Н. Михалева «Кэпсиэ» диэн телевизорунан биэриитигэр биллиилээх учуонай, суруйааччы, чинчийээччи, краевед, Чурапчылар күтүөппүт Багдарыын Сүлбэ илиитигэр тутан олорон көрдөрө-көрдөрө, бэйэтин санаатын чинэтэр дакаастабыл быһыытынан туттан интервью биэрбитин үгүстэр көрбүт буолуохтаахтар. «Уу долгун куттаахтарын» миэхэ бэлэхтиригэр «Дьэ, добоор, эр да киһи төрүүр эбит. Мин биир уол оҕону төрөттүм. Онтум бу баар. Бэлэхтиибин», — диэбит сангата кулгаахпар иһиллэргэ, оронго тиэрэ түһэн хапсылла сытара харахпар көстөргө, дьарамай ытыһа илиибэр биллэргэ дылы. Эрдэ суруйан бэлэмнээбит кинигэтин улабатыттан ылан биэрбитэ.

Мин билэрбинэн, Баһылай олонхоҕо сыһыаннаах икки үлэлээх, онтукайдара иккиэн бэчээккэ тахсыбыттара. «Чурапчы олонхоһуттара» 1994 с. Дьокуускайга «Бичик» национальнай кинигэ кыһатыгар 5000 экземпляринан бэчээттэнэн тахсыбыта. Бу кинигэбэ улуус кылаабынай агрономунан үлэлии сылдьан 10-ча сыл муспут. Дьокуускай архыыбыттан булбут матырыяалларын киллэрбит. «Чурапчыга XIX үйэ иккис аҥаарыгар уонна XX үйэ 50—60 сс диэри, ити аата үйэ кэринэ бириэмэ устатыгар, барыта 200-чэкэ олонхоһут ыллаан-туойан, олорон ааспыт. Онон уруккута Саха сиригэр бу улуус элбэх олонхоһуттаабын ити сыышпаралар кэрэһэлииллэр» диэн суруйар. Итинтэн саха норуотун уусуран тылынан айымньытын олонхону ханатыыга, байытыыга чурапчылар бэйэлэрин кылааттарын дьоһуннаахтык киллэрбиттэрэ

итгэйтиилээхтик кестөр. Бу дьобус кинигэбэ сүүрбэччэ олонхохут туһунан ыстатыйалары, ахтылары түмпүт. Хас биирдиилэрэ туох туспалаахтарын, күүстээх, кэрэхсэнэр өрүттэрин бэргэнник сырдаппыт. Ааптар кыһанан-мүһэнэн, элбэх сыл дьаныардаахтык сыралаһан кинилэри билэр кырдыбаастар тыыннаах эрдэхтэринэ кыл-мүччү баттаһан, эскирэтиһэн, билэн-көрөн үйэтитэн кэбиспитэ улахан махталлаах. Итини кини онорботоҕо буоллар билигин, сүүрбэттэн тахса сыл аасытын кэннэ, суолларын-иистэрин омооно оспут кэмигэр үөрэтэргэ, үйэтитэргэ улаханлык ыараабыт, баҕар, олох да кыаллыбат буолбут буолуо этэ. Ол иһин Василий Федотович сырдык аатыгар олонхо бэйэтин миэстэтин бигэтик булбут кэмигэр сүгүрүйүөх, киниэхэ махтаных тустаахпыт.

Олонхоҕо сыһыаннаах иккис үлэтинэн олонхо хаһан, ханна үөскээбитин хасыһан, үөрэтэн суруйбута Баку куоракка (Азербайджан) научнай сурунаалга тахсыбытын туһунан бэркэ астынан кэпсээбитэ. Ол ыстатыйатын олонхону үөрэтээччилэр үрдүктүк сыаналаан, кэрэхсэн, Дьокуускайга буолбут конгресска дакылаат онороругар көрдөһөн ынҕыры ыппыттара. Итиннэ доруобуйатын туруга мөлтөөн кыайан кыттыбатаҕа. Улаханлык хомойбута. Бэйэтин онугар бииргэ үөрэммит доҕоро, филологической наука кандидата Михаил Андреевич Черосов дакылааты ааҕан иһитиннэрэригэр көңүл ылары ситиспитэ. Дакылаат тиэкиһэ кэлин конгресс хомуунунугар киирбититтэн үөрээтээбитэ. Ити ыстатыйатыгар биһиги олонхобут дьоруойдара, а.э. бухатырдар ааттара-суоллара, кинилэр албан ааттаах сырыылара Монгол истиэптэригэр туруоруллубут мэнгэ таастар суруктары кытта адьас биирдэр эбит, оһон олонхо биһиги өбүгэлэрбит итиннэ оһорбут кэмнэрин, а.э. VI—VIII үйэлэртэн көрдөрөллөр диэн кэпсиир буолара.

Нуучча улуу уола Николай Островскай, икки харабынан көрбөт эдэр киһи, суорҕанна-тэллэххэ сытан, кэлин уруучуканы да тутар кыаҕа суох буолан баран, «Ыстаал хайдах хатарыллыбытай?» диэн өлбөт-сүппэт романын бар дьонугар бэлэхтээбитэ аан дойду үрдүнэн биллэр. Саха Островскайынан аатырбыт С.С. Яковлев-Эрилик Эристиин саха норуотун магнайгы романын «Маарыкчаан ыччаттарын» айбыта бүтүүн норуоппут киэн туттуута. Оронтон турбат гына ыарахан ыарыыга эдэр сааһыгар быһа эмтэрэ сытан Дмитрий Васильев Күндүл инбэлииттэр дьыэлэриттэн ийиһилээх, инникигэ эрэллээх лирической хоһооннорун бэчээттэтэрэ, кинигэлэрэ тахса-

ра. Оттон биһиги Баһылайбыт кэлэр-барар, айанныыр кыаҕа суох, дыэтин түөрт истиэнэтигэр хаайтара сытан, научнай киинтэн, научнай библиотекалартан ыраах сытан санаатын күүһүнэн научнай эйгэ кэрэхсэбилин ылар үлэлэри суруйуута эмиэ биир туспа героической быһыы, түгэн, оройуон историятын биир өлбөөдүйбэт өйдөбүннүгүн быһыытынан үйэ-саас тухары хаалыаҕа.

Абрамов Р.Р.,

Чурапчы улуунун бочуоттаах олохтооҕо

Лазарев Дмитрий Петрович

(1910—1995)

Саха Республикатын норуотун хаһаайыстыбатын үтүөлээх үлэһитэ, Чурапчы улуунун бочуоттаах олохтооҕо, практик-мелиоратор, суол маастара Лазарев Дмитрий Петрович 1910 с. Хоптоҕо нэһилиэгэр төрөөбүтэ. Кини сэтгис кылааһы бүтэрэн баран, Хадаарга уонна Дьокуускайга кинигэ маҕаһыныгар атыылааччынан үлэлээбитэ. Онтон Алданнаабы хайа техникумун бүтэрбитэ. 1933 с. Москватаабы редакциянай-издательскай техникумга үөрэнэ киирэр, күнүһүн корректордыыр. 1938—1939 сс. «Якутиздат» Москватаабы отделениетыгар техническэй редакторынан үлэлээбитэ. П.А. Ойуунускай 6 томнаах кинигэтин бэлэмнээһингэ кыттыыны ылбыта. Онтон 1939—1940 сс. «Кыым» хаһыат редакциятыгар выпускаючайынан үлэлээбитэ.

Ити кэнниттэн дойдутугар Диринг, Төлөй оскуолаларыгар нуучча тылын учууталынан үлэлээбитэ. Кэбээйи оройуонугар Сииттэ начальнай оскуолатыгар директордаабыта. 1941 с. Саха АССР Министрдэрин Сэбиэтин иһинэн Тыл уонна литература институтугар олонхо тизкистэрин хомуйан суруйар үлэҕэ ылыллар. Онно И.Г. Теплоухов-Тимофеев «Иэйиэхсит сиэнэ эриэн таба аттаах Эрэбил Бэргэн» олонхотун Диринг бөһүөлөгэр ыаллыы олорон колхоз үлэтин кэнниттэн киэһэттэн киэһэ суруйуубун 1941 с. муус устар 15 күнүгэр саҕалаабыта. Олонхоһутун ыам ыйын аҕаарыттан ыһыы бэлэмигэр ылбыттара. Онтон бэс ыйыгар ыһыах саҕана сэрии саҕаламмыта. Олонхолорун сурукка киллэрэн атырдыах ыйын бүтүүтэ туттарыахтаах этилэрэ. Күүскэ үлэлээн 400 страницаны су-

руйбуттарын кэннэ Дмитрий Петровичка бэбиэскэ кэлбитэ. «Сэриптэн эргиллибэтэхпинэ олонхону ситэрээйэллэр диэммин ис хоһоонун суруйан хаалларбытым», — диэн суруйбута Дмитрий Петрович. Армияттан эргиллэн кэлэн, суруйууларын эмиэ салжаан барыттар. «Олонхохутум этиитин ахсын уларытан иһэрэ, арыт олох да көтүтэн кэбиһэрэ, истээччилэри сэргэхситээри сурукка киирбэт быдыр тыллары туттара. Сорох этиилэрин көннөрөн баран, ааҕан иһитиннэрдэхпинэ «Эн олонхохут буолуоххар сөп киһигин» диирэ. Ити кэмнэ мин Москва издательствотын саха салаатыгар үлэлээн кэлбит ухханым этэ. Д.М. Говоров «Бүдүрүйбэт Мүлдүү Бөбө» уонна П.А. Ойуунускай «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхолоругар техникскэй редактор эдим. Бу олонхону эт илиибинэн иккитэ-үстэ устубут буолуохтаахпын. Салгыы 46 страницаны суруйаммын барыта 449 страница буолбута. Үлэбитин туттара бараары олорон Иннокентий Гурьевичтыын олонхохутун өтөрүнэн кинигэ буолан тахсара биллибэт, онон атылылааха диэн сүбэлэспиппит. Ити 1945 с. от ыйыгар этэ. Оччолорго илиинэн суруллубут олонхолору архыпка туттарарга дьаһал эрэйиллэрэ. Онно миигин билэр Г.У. Эргис үлэлиирэ эрээри, сэллигэ бэргээн санаторийга киирэн хаалбыт этэ. Киһибитигэр тийэн дьаһал ыллыбыт. Олонхону туттааччы мин биир билэр дьахтарым Пономарева эбит. «Куруубай хааннаах Кулун Куллуустуур» олонхо ааптарын И.Г. Теплоуховы батыһыннаран кэлиим, иккис олонхотун туттараары дьаһал аҕаллым», — диэтим. Ол икки ардыгар дьахтар Бетлингк алфавитынан суруллубут «Кулун Куллуустууру» аҕалан көрдөрдө итиэннэ: «Мань атын олонхохут суруйтарбыт» диэтэ. Кырдык, «И.Г. Тимофеев» диэн сурулла сылдыар эбит. Олонхохуту кытта токкоолоспуппут эһээтин аата Тимофей диэн эбит. Дьахтар итэҕэйбэскэ страница кэринин өйүттэн эитэн баран тохтоотто. Ити В.Н. Васильев сурукка киллэрбит олонхото этэ. Ол кэмтэн ыла И.Г. Тимофеев-Теплоухов диэн буолбута. Кырдыбаас: «Кэннибэр ким да хаалбата. Арай орто дойдуга олорон ааспышпын «Кулун Куллуустуур» уонна «Эрэбил Бэргэн» олонхолорум аатталлар ини», — диэхтээбитэ. Кини «Иэйиэхсит сиэнэ эриэн таба аттаах Эриэдэл Бэргэн олонхото» илии суруйуутунан 449 страницалаах үлэ Тыл, литература уонна история институтун архыыбыгар сытар. 125 сылын туоларынан бэчээттээн таһаарар туһунан Правительствоттэн туруорсуоха. Куоппуйатын уһултаран таһааран улуус музейыгар ууруоха. Биир дойдулаахтара, хайахсыттар, улуу киһилэрин унуобун

үйэлээх матырыяаалынан сангалы эргийэллэрэ эрэйиллэр. Итиэннэ уулуссаға кини аатын ингэриэххэ» диэн 1994 с. суруйбут ыстатыйата 2009 с. бэс ыйын 4 күнүгэр улуус хаһыатыгар сөргүтүллэн тахсан турар.

Онтон Дирин детдомугар бухгалтердыыр, суол оройуоннаабы от-делыгар десятниктыыр, суол учаастагар производство начальнигынан ананар. Оройуон суолун онгорторууга 1951 сылтан 1990 сылга диэри сыраласпыта.

Д.П. Лазарев 1941 с. атырдыах ыйыгар армияға ынгырыллыбыта. 1943 с. ыалдыан эргиллибитэ. Армияға сырыттабына дыноно күүс өтгүнэн көһөрүллүбүттэрэ. Кинилэри көрдөөн булаттаабыта уонна холкуоһун элбэх тулаайах оҕотун хомуйталаан детдомнарға туттартаабыта. Бэйэтин баға өтгүнэн Дирин детдомун материальной базатын бөбөргөтүүгэ кыттыбыта, тутуу ыппыта.

Д.П. Лазарев Чурапчыга ууну олохсугууга үһүлүччү үтүөлээх. 1952 с. Дирингнэ Лампа быһытын туттаран, хоптоболор Чычаастара, Дириннэрэ, Лампалара силлиһэ уунан туолбуттара. Кырдыар диэри мотоцикльнан Уус Алдан, Мэнэ Хангалас оройуоннар үрэхтэрин, үрүйэлэрин сыйыбыта, чинчийбитэ. Өлүөнэ уутун турбанан бырахтарыны биир бастакынан өйөөбүтэ. Суола үрэбинэн, Төнгүлүнэн, Дьабыылынан ууну аҕалар табыгастаабын тоһоболоон бэлиэтиирэ.

Дмитрий Петрович Таатта уугун Чурапчы күөлүгэр бырахтары идеятын көтөбөн элбэх сыл үлэлэспитэ. Ол бағата олоххо киирбитэ. Куохара үрэбин туоруур таас муостаны маастардаан үлэбэ киллэрбитэ. Кини 85 сааһыгар ыараханлык ыалдыан балабан ыйын 4 күнүгэр 1995 с. өлөн туораабыта.

Макаров Егор Алексеевич

(1905—1987)

Егор Алексеевич 1905 с. Сылан нэһилиэгэр бааһынай кэргэнигэр төрөөбүтэ. Үлэтин 1924 сылтан сағалаабыт. Сылан нэһилиэгэр сэбиэт секретарынан. Онтон 1925 с. сайыныгар Николай Дмитриевич Кривошапкин-Уот Субуруускай бэйэтинэн дьаһайан Мугудай нэһилиэгин суруксутунан анаабыт эбит. Дойдуну социалистической уларыта тутууга оччотооһу үүнэн эрэр эдэр ыччат быһытынан активнайдык кыттыбыт. Мугудайга сир түнэтигин ыппыт. Тэ-

рийэр үлэбэ дьобурдаах комсомол чилиэнин Дьокуускай куоракка сэбиэскэй-партийнай оскуолаба үөрэххэ ыппыттар. 1927—1928 сс. бандыттар Босоойко, Артемьев тобохторун эсигэргэ саа туппут. Бэриннэрбиттэр. Кириэс Халдыаайынан, Петропавловскайынан, Миил үрэбинэн экирээппиттэр. «Уонча бандыыты онтон-мантан тутан турабыт» диэн сэхэргиир эбит. Егор Алексеевич 1924 с. комсомолга киирбит. 1932 с. ССКП чилиэнэ. Богдан Чижик көбүлээн киллэрбит. 1928 сылтан оройуоннаабы сэбиэт исполкомугар инструктордаабыт, 1930 с. сельпо председателинэн үлэлээбит. Салгыы үөрэнэн, сэбиэскэй-партийнай оскуоланы бүтэрэн, 1933 с. Амма оройуонугар «Социализм тутуута» хаһыат бастакы редакторынан ананан тахсыбыт. Кулун тутар ыйга хаһыат маннайгы нүөмэрэ 500 экземплярнаан икки балаһалаах тахсыбыт. Оччолорго редакция иккиэйэх эрэ үлэһиттээбэ. Икки наборщиктаахтара. Онтон биирэ кырдыаһас, ыраахтаабы харчытын набордаабыт, кистэлэн листогу набордуу сылдыбыт Е.В. Прокопьев диэн киһи эбит. Егор Алексеевич партийнай публицист быһыытынан хаһаайыстыбаннай уонна культурнай тутуу соруктарын быһаарыыга, үлэһиттэри түмэ тардыыга элбэхтик көмөлөспүт. Журналистскай үлэбэ дьобурдаах үлэһити «Кыым» хаһыат тыа хаһаайыстыбатыгар отделын сэбиэ-диссэйин солбуйааччынан ылбыттар. Ити кэмнэргэ ССКП Обкомун иһинээби марксизм-ленинизм икки сыллаах курсун бүтэрэн, 1936—1939 сс. төрөөбүт оройуонугар «Социализм суола» хаһыат редакторынан үлэли тахсыбыт. 1939—1941 сс. Дьокуускайдаабы пединститутка үөрэнэр. Онно сылдьан «Социалистическая Якутия» хаһыакка главлит болумуочунайынан ытыллар. 1941—1943 сс. Нам оройуонугар эргинэн отделыгар, кэлин райсовет исполкомун секретарынан үлэлиир. 1943 с. төрөөбүт оройуонугар кэлэн Чурапчы толорута суох орто оскуолатыгар директорынан, райсовет исполкомун культураба отделын сэбиэдиссэйинэн, ССКП райкомун инструкторынан үлэлиир. 1949 сыллаахтан ССКП Кэбээиттээби райкомун партийнай кабинетын сэбиэдиссэйинэн, үп салаатыгар старшай инспектор-ревизорунан үлэлээн оройуон экономика, культурата сайдарыгар бэйэтин кылаатын киллэрситбит. 1956 сыллаахха Чурапчыга төннөн кэлэн, райсовет исполкомугар инструктордаабыт. 1957 сылтан райсовет исполкомун социальнай хааччыйыыга отделын инспектора. 1960 сылтан пенсияба тахсыар диэри (1965 с.) оройуоннаабы «Союзпечать» отделын тэрийээччитинэн үлэлээбит.

Е.А. Макаров «1941—1945 сс. Аҕа дойду сэриитигэр килбиэннээх үлэтин иһин», 1970 с. «В.И. Ленин төрөөбүтэ 100 сыла туолуутун бэлиэтээн. Килбиэннээх үлэтин иһин» уонна Улуу Кыайыы 30, 40 сылларыгар аналлаах юбилейнай, «Үлэ ветерана» мэтээллэринэн, САССР Верховнай Сэбиэтин Президиумун Бочуотунай грамоталарынан наҕараадаламмыта. Егор Алексеевич «ССКП кэккэтигэр 50 сыл» бэлиэни оройуонна бастакылар кэккэлэригэр ылбыта. Чурапчы улуунун бочуоттаах олохтооҕо этэ.

Иустинова Мария Петровна

Хатылы нэһилиэгин историятын үөрэтии, үйэтитии сырдык өйдөбүл, кэрэ кэриэстээһин буолан түмүллэн үүнэр көлүөнэбэ сүдү кылаат буолар. Оннук киһинэн, нэһилиэк биир баар-суох энтузиаст, патриот үлэһитэ, библиотечнай үлэ бэтэрээнэ, культура үлэһиттэрин VI съезин делегата, ССРС культуратын туйгуна, Хатылы нэһилиэгин бочуоттаах олохтооҕо, «Чурапчы улуунун сайдыытыгар кылаатын иһин» III степеннээх бэлиэ хаһаайына буолар. Кини 1947 с. тохсунньу 28 күнүгэр тоһуттар тымныы түһэн турдабына Хатылы нэһилиэгэр элбэх оҕолоох Дария, Петр Чичигинаровтар дыяэ кэргэннэригэр күн сириҥ көрбүтэ. Ахсыс кылаас кэнниттэн 1965 с. Дьокуускай куоракка культурнай-сырдатар училище библиотечнай салаатыгар үөрэнэ киирэр. Үөрэҕин ситиһиилээхтик бүтэрэн, Чурапчытаабы оҕо библиотекатыгар үлэтин саҕалаабыта. 1970 с. Хатылы нэһилиэгэр сынньалан киин директорунан ананар. Онтон 1976 сылтан Хатылы библиотекатыгар үлэлии киирэр. Нэһилиэккэ ытыллар бары дыаһалга көхтөөхтүк кыттан үлэни сүрүннэспитинэн барар. Идэтигэр бэриниилээхтик 40 сыл үлэлиир. 10 сыл устата иннин кимиэхэ да биэрбэккэ «Идэтигэр чулуу» ааты субуруччу ылбыта.

Мария Петровна дойдутун туһунан араас элбэх ыстатыйалары, кинигэлэри мунньан библиотекатыгар 1976 с. анал «Төрөөбүт төрүт түөлбөм Хатылы» диэн фонда тэрийбитэ. Барыта 600 экз. хаһыат матырыяала, 130 кинигэ, сурунаал, 20 буклет, проспект хомулунна. Манна баар Хатылы нэһилиэгин историята: төрүт-уус өбүгэ олобун, хас биирдии тэрилтэ, дьон-сэргэ, оҕо-ыччат туһунан кэпсиир матырыяаллар. Бу матырыяалларынан 2000 с. «Хатылы Ньургун уола»

хорсунун иһин мэтээллээх, хорсун хамандыыр «Кыһыл Знамя» орден кавалера Е.Д. Добордуурап туһунан, «Дойдум миэнэ Хатылы» кинигэ 2010 с., «Дойдум дьоно Хатылылар» фотоальбомна 200-тэн тахса дьизэ кэргэн туһунан матырыйаалы бэчээккэ бэлэмнэспитэ. Бу сыл Макарова Нь.В. «Хатыннардаах, чараннардаах Хатылыбыт барахсан» диэн кинигэтигэр нэһилиэк быллыргытын кэпсиир матырыйааллара, «175 сааскынан» диэн хоһооно кирибиттэрэ. «Ньургунун мэлдьи тыллар» диэн детсад 50 сыллаах үбүлүөйүгэр аналлаах кинигэни наардаан, редакциялаһан бэчээккэ тахсарыгар үлэлэстэ. И.М. Павлов «Чурапчы уолаттара — кыргыз хонуутугар» иккис кинигэтигэр нэһилиэгин 10 буйунун сырдатар матырыйааллара бэчээккэ тахсыбыта.

Мань сэргэ олонхо дириг байбалагыгар, кып-кыра баарыстаах оночо буолан, устан кирибит нэһилиэк олонхохуттарын, ырыаһыттарын, норуот талааннаахтарын тустарынан хомуйбут, түмпүт үлэлэрэ аан бастаан «Хатылы нэһилиэгиттэн — норуот талааннаахтара» диэн 2006 с. буклекка сырдатыллыбыттара, «Фольклор — үйэлэри унуордаан» диэн норуот тылынан уус-уран айымныытын фестивалыгар билиһиннэрибитэ. Бу матырыйаалларын салгы сайыннаран 2010 с. нэһилиэк баһылыга В.В. Ершов быһаччы кыттытынан М.И. Белых «Ала Хотобой» олонхото күн сирин көрбүтэ. Кинигэбэ сыһыары быһыытынан «Хатылы нэһилиэгиттэн — норуот талааннаахтара» диэн хомуйбут бэлиэтээһиннэрэ бэчээттэммитэ. Кинигэ саамай сүрүн күүһүнэн эдьийдэрэ, сээркээн сэһэнньит Иустинова-Максимова Татьяна Ивановна буолар. Итинтэн салгы 2011 с. олонхохут А.Н. Кривошапкин-Нуора Өлөксөй «Хара дьоруо аттаах Хара Ньургун бухатыыр» диэн кинигэтигэр Нуора Өлөксөй туһунан уонна «Хатылы нэһилиэгэ — олонхо киэн киэлитигэр» диэн сыһыарыыга хомуйбут матырыйааллара балачча киэнник сырдатыллан тахсыбыта. Ол курдук, Ньобуйаан уола Киргизэлэй Үстүүнэп удьуора «Ньургун Боотур» опера — Хатылы сценатыгар», «Илгэ» ансаамбылтан силис тардан, олонхону толорор кэскиллээх Толя Захаров, Ньургун Захаров тустарынан уо.д.а. суруллубуттара.

2015 с. «Олонхо ыһааба: үйэтитии, түмүктэр, соруктар» НПК кытан бу үлэлэрин өссө сайыннаран биэрбитэ. Эбии «Сээркээн сэһэнньит Татыйыс» туһунан кэпсиир. Салгы үлэлэһэн Белых М.И. «Дьулуруйар Ньургун Боотур», Иустинов Григорий Гаврильевич «Айыы

ЧУРАПЧЫ ОЛОНХОНОУТТАРА

Дьоруяа бухатыыр» олонхолоро архыыпка харалла сыталлара күн сирин көрөллөрүгэр, дьон көрүүтүгэр тахсалларыгар баҕарар.

Бу курдук, элбэх түбүгүттэн бириэмэ булан бэйэтэ сөбүлүүр дьарыгынан иистэнэр. Сиэлинэн сөрүөлэри, олбохтору паннолары олус сиздэрэйдик онорор. Чөл олох пропагандиһа, «Доруобуйа» кулууп, норуот талааннаахтарын түмэр «Ай-тал» студия чилиэнэ. «Азия оҕолоро» спортивнай тэрээһингэ, улууспут 375 сылыгар аналлаах Дьокуускай куоракка Манчаары оонньууларыгар ытыллбыт быыстапкаларга үлэлэрэ туруоруллан сэнээриини ылбыттара.

Оксана Гоголева, сиэнэ

IV түһүмэх. ТҮӨЛБЭНЭН ОЛОНХОНУ СЦЕНАҒА ТУРУОРУУ

«НЬУРГУН БООТУР» ОПЕРА — ХАТЫЛЫ СЦЕНАТЫГАР

1976 с.олунньу ыйга оройуонна бастагы фольклорнай фестиваль ытыллыбыта. Биһиги нэһилиэк самодельноһун биир улахан ситиһиитинэн Суорун Омоллоон либреттотыгар «Ньургун Боотур» операны туруоруу буолар. Сэттэ сыл оройуон культуратын отделын сэбиэдиссэйинэн үлэлээбит САССР культуратын үтүөлээх үлэһитэ Афанасий Алексеевич Сивцев, оччотообуга Хатылы нэһилиэгин сэбиэтинэн үлэлии олон, режиссердаан үгүс түбүгү көрсүбүтэ. Бэлэмнэнии икки ый устата барбыта, киэһэ үлэ чааһын кэнниттэн биир да күн өрөөбөккө дьарыктанан, нэһилиэк дьоно бары кытан, үрдүк таһымнаахтык толорбуттара. Афанасий Алексеевич олус ирдэбиллээбэ, оннообор биир эмэ киһи репетицияға кэлбэтэбинэ, хайаан да дьизиттэн баран аҕалара. Киниэхэ төһүү күүһүнэн детсад сэбиэдиссэйэ Евдокия Дмитриевна Протодьяконова-Жебсаина буолбута. Оруоллары толорооччулар бары анал үөрэбэ суох этилэр. Ол гынан баран, бары сахалыы норуот ырыаларын олус бэркэ толорор дьобурдаах буоланнар оройуоннаабы фестивальга ситиһиилээхтик оонньоон тахсыбыттара.

Опера декорациятын айылбаттан талааннаах худохунньук, норуот маастара Николай Николаевич Колесов-Дьүһүй соботобун олус итэһиилээхтик, опера ис хоһоонугар дьүөрэлиир гына онорбута толорооччулар аһыллан ылыылларыгар кыабы биэрбитэ. Опера уотун-күөһүн ыччаттар кыайа-хото туспуттара.

Опера туруоруутугар оччотообуга үлэлээбит кулууп үлэһиттэрэ

СР культуратын туйгуна Александра Алексеевна Посельская (Попова), директор Яна Иннокентьевна Прудецкая, көстүүмнэри тигиигэ Мария Петровна Иустинова, ону таһынан дьахтар комитетын чилиэннэрэ, оруоллар тиэкистэрин бэчээттээһингэ сельсовет, совхоз секретарь-машинисткалара күүс-көмө буолбуттара.

Мантан салгыы сүрүн оруолларга оонньообут дьоннорбутун ахтан-санаан ааһыабын.

Дьулуруйар Ньургун Боотур оруолун Иван Егорович Дорогунов итэбэтиилээхтик толорбута. Иван Егорович өр сылларга сылгыһыттар звеноларын салайбыт совхоз биир төһүү үлэһитэ, үлэ, тыыл ветерана, соц.куоталаһы хас да төгүллээх кыайыылааба, коммунистической үлэ ударнига. Чөллөркөй куоластаах норуот ырыаларын толорооччу, «Сцена ветерана» бэлиэ хаһаайына, «Ньургун Боотур» операны толоруу тыыннаах кэрэһитэ, сэттэ оҕолоох дьыэ кэргэн аҕата, 22 сиэн, 4 хос сиэн эһэтэ.

Үс үүт бүтэй үрдүнэн көтөр үрүмэччи манган аттаах Үрүн Уолан барахсаны, уус-уран самодеятельность активной кыттыылааба, тойуксут Иван Львович Говоров толорбута. Уйбаан 1934 с. төрүүх. Аҕалара уоттаах сэрииттэн тыыннаах эргиллэн кэлэн баран, ууга түһэн хомолтолоохтук өлөн, ийэтинэн, убайынаан бэрт эрэйдээхтик олорон улааппыта. 1952 с. 18 сааһыгар аан бастаан нэһилиэк фестивалыгар кыттыбыта. 1956 с. сахалыы ырыаны биһирээн бэйэтэ туойар идэлэммитэ. 1957 с. илин энгээрдээҕи оройуоннар фестиваллара Тааттаҕа ытыллыбыта. Уйбаан бу фестивальга кыттан дипломант үрдүк аатын ылбыта. Саамай улахан ситиһиитинэн Үрүн Уолан оруолун толоруута буолар. 1997 с. «Дьырыбына Дьырылыатта» олонхоттон быһа тардан көрдөрүүгэ Уйбаан Сорук Боллур уол ырыатын толорбута. Бэйэтэ этэринэн, туох да үөрэбэ суох да буоллар, сүрэбин баҕатынан, сырдык ыраас санаатынан салайтаран алгыс, тойук туойар, оһуохай этэн, кэлэр көлүөнэбэ норуот уус-уран айымньытын сахалыы кылыһахтаах ырыаны-тойугу тиэрдиспит дьоннортон биирдэстэрэ этэ.

Тобус былас суһуохтаах, туналҕаннаах ньуурдаах Туйаарыма Куо барахсаны Сунтаартан төрүттээх кийиит кыыспыт товаровед Тамара Ефимовна Алексеева (Чичигинарова) толорбута. Тамара Ефимовна 9 оҕолоох Дария, Петр Чичигинаровтар саамай улахан оҕолоругар Василий Петровичка кэргэн тахсан, товаровед үөрэбин бүтэрэн Хатылыга кэлбитэ. Бэйэтин идэтинэн үлэ суох буолан, Субуруускай

совхозка кадр отделын специалиһынан үлэлээбитэ. Кини Туйаары-ма Куону толороругар 20 эрэ саастаах этэ. Олус эдэр да буоллар, киэн, холку куолаһынан кыайа-хото ыллаабыта. Бу киниэхэ олобун биир саамай үтүө түгэнэ буолар.

Көмүскэс санаалаах Күн Күбэй ийэ оруолун Хатылытаабы дьааһыла сэбиэдиссэйэ, кэрэ куоластаах, уус-уран самодеятельность активнай кыттыылааба Евдокия Дмитриевна Протодряконова толорбута. Евдокия Дмитриевна көрүнүнэн да, ыллыыр маастарыстыбатынан да Күн Күбэй оруолугар олус барсара.

Түөнэ Мобол оруолун Михаил Михайлович Хоютанов толорбута. Идэтинэн сылгыһыт, Бүтүн Союзтаабы тыа хаһаайыстыбатын быыстапкатыгар 4 төгүл сылдыбыта, хоту көһөрүллүү кыттыылааба, үлэ, тыыл ветерана, сорсуннаах булчут, бэйэтин кыабынан мас ууһа, 8 оҕо амарах аҕата, элбэх сиэн эһэтэ. Ырыата-тойуга улуустаабы норуот уус-уран айымньытын фондатыгар хараллан сытар. Уус-уран самодеяльноһы көрүүлэргэ оройуон 5 төгүллээх лауреата, «Сцена ветерана» бэлиэ хаһаайына. Ырыаны-тойугу көбүлүттэн туппут кырдыабаастартан биирдэстэрэ этэ.

Сорудахха сылдыар сыыдам сындыыс сырыылаах Сорук Боллуру Бабаҕаттан төрүттээх ырыа-тойук куттаах Алексей Петрович Попов толорбута. Алексей Петрович 7 кыталык кыргыттардаах, биир аатын ааттатар Өлөксөй диэн уоллаах, улахан ыал аҕалаатар аҕата, үгүс сиэн, хос сиэн эһэтэ. Бэйэтэ этэринэн, Орто туруу бараан дойдуга остуоруйаны үрдүнэн, олонхону аннынан олох олорон, ырыата ыраахтан эйээрэн, баһыылаах үлэһит, бастың сылгыһыт, дружбаһыт, ысқылаат сэбиэдиссэйэ, осеменатор, заправщик бэрдэ. Оннук хоһуун киһи этэ Өлөксөй Бопшук.

Муус Кудулу байбал иччитэ буолан иэнигийэн үөскээбит Уот Ухутаакыны колхоз, совхоз байанайдаах кадровай булчута Михаил Николаевич Дьячковскай (Россия Мэхээлэ) толорбута. Михаил Николаевич күүстээх баритон куоластаах ырыаһыт, уус-уран самодеятельность активнай кыттыылааба, көрү-нары тардааччы, Уус Майа, Чурапчы оройуонун лауреата, хомоҕой тыллаах, эйээркэй ырыалаах тамада бэрдэ, «Россия — родина моя» диэн ырыаны ыллаан дьонсэргэ сэнгээриитин ылан норуокка «Россия Мэхээлэ» диэн таптал аатынан биллибитэ. Киэн Россия курдук, киэн, аһаҕас дууһалааба, элбэх доботтордооҕо. Операба абааһы улун уобараһын чабылхайдык

арыйарыгар киэн диапозоннаах куолаһа, улахан суон сангата дүнгүрү кытта дьүөрэлэспитэ көмөлөспүт буолуохтаах.

Дьоруо тойук, дьойуо тумус, холорук өттүк, тынырахтаах тыытылба кыыс оҕо Кыыс Кыскыйдааны кэрэ куоластаах хотун дьахтар Елена Ильинична Баина толорбута. Елена Ильична төрдө — Түөйэттэн. Баин Николай Дмитриевичка кэргэн тахсан, 5 кыыс, удьурдарын салгыыр Николай диэн уол оҕолонон, Хатылыга олохсуйан олорбута. Эдэригэр колхозка ыанньыксыттаабыта, кэлин саһыл ферматыгар үлэлээбитэ. Олус чэбэр, ыраас туттуулаах, кинилэр дьиэлэрэ орун-оннугар уурбут-тупшут курдук буолара.

Аан Эскэли — чөллөркөй куоластаах Мугудайтан төрүттээх күтүөт уол, сылгыһыт бэрдэ Дмитрий Дмитриевич Терютин толорбута. Дмитрий Дмитриевич бэйэтин кэннигэр 4 кыыс оҕону хаалларан эдэр сааһыгар олохтон туораабыта. Төһө да кэлэбэй буоллар, ырыатыгар-тойугар ону биллэрбэт этэ.

Абыс халлаан арчыһыта буолбут Айыы Умсуур удаһаны Розалия Егоровна Сивцева толорбута.

Дэ ити курдук, «Ньургун Боотур» операны сценаҕа туруоруу культура сайдытыгар, нэһилиэк историятыгар норуот уус-уран айымньытын дьонно-сэргэбэ тиэрдиигэ биир сана үктэли уурбута.

Чакыр нэһилиэгэр олонхону оонньоһун

«Бастаан Чакыр нэһилиэгэр 1951 сыллаахха И.Г. Теплоухов-Тимофеев аатырбыт «Куруубай хааннаах Кулун Куллурустуур» олонхотун «Правда» колхоз председателэ Филиппов Роман Афанасьевич, Протасов Николай Николаевичы ыңгыран аҕалан, хамнастаан туруортарбыт. Онтон 1954 сыллаахха «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхону Анисимов Степан Николаевич туруорбута. Салгыы уус-уран фестивалга кыттыыны ылбышытын Афанасьев Николай Афанасьевич ахтытыттан билсиэбин: «Биһиги Чурапчы улуһун Чакыр нэһилиэгин «Правда» колхоз дьоно, оройуонҕа норуот фольклорун көрүү фестивалыгар «Ньургун Боотур» олонхону туруорбуппут. Оччолорго колхоз председателэ Филиппов Роман Афанасьевич көбүлээнининэн, 1956 сыл ахсынньы ыйтан бэлэмнэнэн, оройуонҕа 1957 сыллаахха олунньу ый 25 күнүгэр оонньообуппут. Онно кулууп сэбиэдиссэйэ Капитонов Петр Иванович уонна Ани-

симов Степан Николаевич көмөлөөн туруорбуттара. Николай Константинович Афанасьев аhtar: «Билигин санаатахха, туох да үөрэбэ суох дьон, анаардас баҕа өтүлэринэн дьулуһан, оонньуу декорациятын, Сорук Боллур убаһатын, Ньургун Боотур атын моойдоох баһын, бухатыыр үөһэнэн атынан көтөр, кыталык сапсына-сапсына көтөр, Абааһы уолун эһэтин, араастаан эриллэннээн хамсыыр уот садаҕа моҕой макеттарын ураты дьобурдаах, мындыр (Г.Н. Адамов-Халла күтүөтэ) Петр Романов сүрүннээн онорбута. Бухатыырдар куйахтарын, сэптэрин-сэбиргэллэрин Адамов Агафий Иннокентьевич уһаммыта. Биһиги кыттааччылар кинилэргэ көмөлөһөн бары кэриэтэ кыттыны ылбыппыт. Таһаһы-сабы тигиигэ оскуола учуутала, кулууппут сэбиэдиссэйин кэргэнэ Ульяна Федоровна Сидорова бөһүөлөк иистэннээн дьахталларын түмэн сөбүмэр үлэни ыппыта. Саас кулун тутар санатыгар Чурапчыга тийэн соцкультура дьиэтигэр оонньуубутун көрдөрбүппүт. Саала иһэ лыык курдук дьонунан туолбут этэ. Оонньуубут саҕаланыабыттан бүтүөр диэри саала иһэ ытыс таһыныытынан ньиргийэ олорбута, соботохто аатырбыппыт. «Иккиһин көрдөрүн», — дииллэрин ылыммакка Хатылыга, Сыланга, Хоптоҕоҕо, Хадаарга көрдөрөн төннүбүппүт. Чурапчыга көрдөрдөхпүт нөҕүө күнүгэр соцкультура дьиэтигэр мунһан барыбытын уопсай хаартыскаҕа түһэрбиттэр».

Мин ити сыл Дирин орто оскуолатыгар ахсыс кылааска үөрэнэн иһэн харабым ыалдьан, үөрөхпиттэн тохтоон, дойдубар Эбэбэ кыстаабытым. Петр Романов кэргэнинээн Тянялыын, мин Мотя Егоровалыын киэһэ аһылык кэнниттэн сыарҕалаах атынан Эбэттэн биир көстөөх Толоонго репетицияҕа кэлэрбит. «Репетиция киэһэ үлэ чааһын кэнниттэн буолара, ону ким да ыарырҕаппакка, көтүппэккэ мусталлара, өссө оонньууга кыттыбыт дьон, холобура мин, салайар дьон эмиэ кэлэн, түүн үөһэ буолуор диэри көх-нэм, сүбэ-ама буоларбыт», — диэн оччолорго «Правда» колхоз председателинэн үлэлээбит Р.А. Филиппов бэйэтин «Дьаҕа баһыттан саҕалаан...» диэн кинигэтигэр суруйар.

Кырдык, репетициябытыгар Роман Афанасьевичтан ураты үгүс киһи сылдыара. Ол курдук, Р.П. Данилов, М.К. Кириллин, бэл биирдэ Хатылыга үлэлиир П.Е. Адамов анаан-минээн кэлэн, сүбэ-ама биэрэн барбыта. Колхоз салалтата улаханлык кыһаммыта, биир сүрүн оруолу толорооччу Коля Макаровы Толоонтон балтараа көстөөх Минньиэлэ ферматыгар уу баһааччынан кыстаан

олордобуна, чугаһатан Толоонтон балтараа биэрэстэлээх Сапһыйа ферматыгар көһөрөн киллэрбиттэрэ.

Суруйааччы Михаил Дожордуурап улаханлык биһирээн, Хатылыга батыһан тахсан иккистээн көрбүт этэ.

Сүрүн оруоллары оонньообуттара:

Түөнэ Монгол оҕонньор — Адамов Агафий Иннокентьевич

Күн Күбэй эмээхсин — Матвеева Елена Афанасьевна

Ньургун Боотур — Еремеев Константин Егорович

Үрүҥ Уолан — Романов Петр Романович

Туйаарыма Куо — Яковлева Тамара Семеновна Эрилик Эристийн ииппит кыһа

Уот Уһутаакы — Михайлов Петр Алексеевич

Кыыс Кыскыйдаан — Макаров Николай Семенович

Айыы Умсуур — Алексеева Анастасия Константиновна

Аал Луук Мас иччитин — Филиппов Василий Константинович

Сорук Боллур — Афанасьев Николай Константинович

Бу олонхо Макаров Николай Семенович Кыыс Кыскыйдаан оруолун толорон, Яковлева Тамара Семеновна Туйаарыма Куо оруолун толорон хайбананнар, оройуонҥа сыаналаах бэлэби туттарбыттара. Онтон ыла партком секретара Дмитриев Н.С. совхоз улахан ыһыахтарыгар ынҕыран тойуктатар-ыллатар этэ».

Урукку көлүөнэ уус-уран самодеятельность кыттыылаахтарын көмөлөрүнэн, 1993 сыллаахха улууска Платон Алексеевич Ойуунускай төрөөбүтэ 100 сааһын көрсө ытыллыбыт культура эстафетатыгар, «Туналзаннаах ньуурдаах Туйаарыма Куо» олонхону быһа тардан туруорбуппут. Манна, урут олонхоҕо кыттыбыт Адамов Агафий Иннокентьевич, Макаров Николай Семенович сценарийы суруйууга, режиссердааһынҥа улахан көмөнү оҕорбуттара.

Режиссер — Оконешникова Вера Иннокентьевна

Сценаристар — Оконешникова Вера Иннокентьевна, Васильева Полина Ивановна

Иистэҥнэҥнэр — Андросова Варвара Агафьевна, Ануфьева Ульяна Николаевна, Филиппова Валентина Николаевна

Уотунан киэргэттилэр — Ануфьев Афанасий Афанасьевич, Ануфьев Николай Афанасьевич оҕорбуттара

Декорацияны оҕордулар — Петров Григорий Николаевич, Лебедев Иннокентий Константинович

Оруолларга:

Саха Саарын Тойон — Адамов Агафий Иннокентьевич
Сабыйа Баай Хотун — Ширяева Мария Ивановна
Күн Дьырибинэ — Оконешников Николай Иванович
Ньургун Боотур — Михайлов Софрон Васильевич
Үрүн Уолан — Григорьев Николай Никитич
Туйаарыма Куо — Адамова Татьяна Ивановна
Айбы Сиэн оҕонньор — Макаров Николай Семенович
Уот Ухутаакы — Сивцев Прокопий Николаевич
Симэхсин эмээхсин — Попова Ульяна Васильевна уонна Чакыр
эдэр ыччаттара.

Бу олонхонон улуустаабы фестивальга, Болтоноҕо бастакы миэстэни ылбыттара.

2000 сыл «Туналбаннаах ньуурдаах Туйаарыма Куо» олонхо турбута. Барыта, 56 киһи кыттыбыта.

Режиссердар — Оконешникова Вера Иннокентьевна, Тарабукина Александра Петровна

Сценарист — Сергеева Евдокия Андреевна

Уотунан кизэргэттилэр — Миронова Анастасия Егоровна, Петров Петр Иннокентьевич

Декорацияны онордулар — Филиппов Тимофей Александрович, Еремеев Дмитрий Иванович

Оруолларга:

Туйаарыма Куо — Михайлова Ирина Николаевна

Ньургун Боотур — Попов Николай Николаевич

Саха Саарын Тойон — Оконешников Николай Иванович

Үрүн Уолан — Григорьев Николай Никитич

Күн Дьырибинэ — Филиппов Тимофей Александрович

Симэхсин эмээхсин — Попова Ульяна Васильевна

Илбис Кыһа — Ануфьева Акулина Семеновна

Дьэс Эмэгэт — Федорова Марфа Дмитриевна

Уот Ухутаакы — Михайлов Софрон Васильевич

Олонголоон оҕонньор — Лебедев Иннокентий Константинович

Олонголоон оҕонньор сиэнэ — Вася Васильев

Бу сыл улууска киирэн ситиһиилээхтик кыттан бастакы миэстэ буолбуттара. Бу сылга Оконешникова Вера Иннокентьевна оскуолаба музыка учууталынан үлэлии сылдьан, оҕолорго анаан Платон Алексеевич Ойуунускай суруйуутугар «Дьулуруйар Ньургун Боотур»

литературнай-музыкальнай композицияны туруорбута. Бу композицияба барыта 43 оҗо кыттыбыта.

Сүрүн оруолларга:

Сабыяа Баай Хотун — Тая Адамова

Саха Саарын Тойон — Илья Егоров

Ньургун Боотур — Коля Адамов

Туйаарыма Куо — Афоима Андреева

Үрүн Уолан — Коля Егоров

Өксөкү Кыыл — Коля Филиппов

Уот Уһутаакы — Ваня Васильев

Удабаттар — Даша Макарова, Груня Попова, Аня Миронова, Надя Филиппова, Мила Старостина.

Оҗолор нэһилиэккэ кыттаннар, көрөөччүлэр биһирэбиллэрин ылбыттара.

2001 сыллаахха Сергеева Евдокия Андреевна режиссердаан, «**Туналбаннаах ньуурдаах Туйаарыма Куо**» иккистээн туруоран улуустаабы көрүү конкурска 3 миэстэ буолбуттара.

2008 сыллаахха Кирилл Никифоров суруйуутугар «**Айдааннаах айаннаах Ала Буурай аттаах Мохсоҗоллой Боотур**» диэн олонхо турбута. Барыта 68 киһи кыттыбыт.

Режиссер — Оконешникова Вера Иннокентьевна

Сценарист — Сергеева Евдокия Андреевна

Уотунан киэргэтии — Петров Петр Иннокентьевич

Художественнай киэргэтииини онордо — Еремеев Дмитрий Иванович

Оруолларга:

Үөһээ дойду Айыылара — Попова Ульяна Васильевна

Еремеев Семен Егорович

Ануфьева Марфа Афанасьевна

Григорьев Николай Никитич

Ширяева Мария Ивановна

Луковцев Иван Николаевич

Еремеев Константин Константинович

Мохсоҗоллой Боотур — Оконешников Иннокентий Николаевич

Сэгэйэ Куо — Маркова Афоима Афанасьевна

Айыы Куо удабан — Маркова Нина Николаевна

Хотой Айыы — Васильев Иван Николаевич

Аан Алахачын — Адамова Валентина Петровна

Кудай Бахсы — Сивцев Дмитрий Васильевич
Бырдыа Бытык Хатан Тэмизэрийэ — Андросов Алексей Николаевич
Баай Байанай — Филатов Семен Александрович
Айына Сизэр оҕонньор — Афанасьев Николай Константинович
Симэхсин эмээхсин — Ноговицына Клара Васильевна
Абааны уола Тимир Бэкистэй — Михайлов Софрон Васильевич
Кыталык — Даша Макарова

Бу олонхону Таатта улуунун Ытык Күөл нэһилиэгэр «Таатта — Олонхо биһигэ» диэн республиканскай ыһыахха бэс ыйын 19—20 күннэригэр оонньообуппун. Хас да олонхону айбыт биир дойдулаахпыт Яковлев Семен Степанович-Эрилик Эристиин 4 олонхолоох эбит. Олортон «Талыы Талба бухатыыр», «Хаалбатынан-сүппэт хараһыктаах хааннаах Харалаах Мохсоҕол» олонхо (бу олонхо хоһоон курдук суруллубакка, кэпсээн курдук суруллубут), «Айыы Дьөһүөл», «Буура Дохсун». Кэлин Саха сиринээби «Бичик» кинигэ кыһата 1993 сыллаахха «Буура Дохсун» олонхо бэчээттэнэн тахсан киэн ааҕааччыга тэнийдэ.

2012 сыл бэс ыйын 16 күнүгэр Чакыр нэһилиэгэр Эрилик-Эристиин 120 сааһыгар аналлаах ыһыахха «**Буура Дохсун**» олонхону туруорбуттара. Барыта 40 киһи кыттыбыта.

Режиссердар — Сергеева Евдокия Андреевна, Якимец Валентина Афанасьевна

Сценарист — Сергеева Евдокия Андреевна

Уот, музыка оформлениета — Макарова Сардана Яковлевна

Художественнай оформление — Адамов Иннокентий Иннокентьевич

Оруолларга:

Олонхолоон оҕонньор — Григорьев Николай Никитич

Айыы Нууралдьын — Адамова Татьяна Ивановна

Айына Сизэр — Адамов Михаил Иннокентьевич

Күн Эрбийэ — Сивцев Дмитрий Васильевич

Буура Дохсун — Адамов Николай Платонович

Үөкэйдээн Куо — Алексеева Настя

Кынырыыр Кыйдыа Хотун — Львова Мария Семеновна

Чынырыыр Чыгыс Тойон — Филатов Семен Александрович

Кыыс Ньургун — Петрова Антонина Петровна

Түгүнэри Холорук — Михайлов Софрон Васильевич

Түгүнэри Холорук арыалдыта — Кузьмина Майя Владимировна

Айыы Уруйдаан — Ширяева Мария Ивановна
Симэхсин Унаар Салама — Ноговицына Клара Васильевна
Арыалдыт кыргыттар — Собакина Лиза, Попова Груня, Сазонова Аня.

Болтоно нэһилиэгэр олонхону туруоруу

Культура управлениета 1993 сыллаахха нэһилиэктэринэн П.А. Ойуунускай төрөөбүтэ 100 сылын көрсө уус-уран айымньылары көрүүгэ фестиваль тэрийбитэ. Биһиги Болтоно нэһилиэгэ Суорун Омоллоон «Ньургун Боотур» драматын саха тылын уонна литературатын учуутала Гея Михайловна Слепцова сценарийынан туруорарга холоммуттук. Кулууп директора Петрова А.В., хуруда Баина М.Е. этилэрэ. Сцена кизэргэтиитин Лыткина Л. А. онорбута. Бастаан оруолларбытын үллэстибиппит. Ньургун Боотуру — физкультура учуутала Жирков В.М., Үрүн Уоланы — сельсовет председателэ Слепцов А.М., Туйаарыма Куону — үлэ учуутала Игнатьева Н.К. 9-ка үөрэнэр кыһынаан Игнатьева Ньургунанын толорбуттара. Сорук Боллуру — 5-с кылаас үөрэнээччитэ Игнатьев Витя толорбута. Кыыс Кыскайдааны — ырыа учуутала Жиркова Д.Г. ыллаабыта. Аал Луук Мас иччитин Монастырева М.К. толорбута. Маассабай сценаҕа нэһилиэк дьоно-сэргэтэ, ыччата кыттыбыта. Мырылаҕа киирэн жюрига туттарбыппыт. Гриммитин Миронова Е.Т. библиотекаттан «Ньургун Боотур Стремительный» кинигэни уларсан онорбута. Уопсай түмүккэ биһиги нэһилиэк бастакы миэстэ буолбута.

Д.Г. Жиркова,
*Болтоно нэһилиэгин
Бочуоттаах гражданина,
РФ үөрэҕириитин туйгуна,
үлэ, сцена ветерана*

V түһүмэх. УТУМ САЛБАНАР

Тарасов Николай Петрович

Николай Петрович, 1928 с. ахсынны 21 күнүгэр Хадаар нэһилиэгэр Үрүң Күөл куулатын үрдүгэр Локуоруку диэн кыарабас алааска холкуостаах Петр Игнатьевич, Анастасия Дмитриевна Тарасовтарга үһүс оҕонон төрөөбүт. Аҕата кыратыгар өлбүт. Ийэтэ иккистээн кэргэн тахсарыгар, кыракый 4 саастаах уолу, аҕатын аймахтарыгар Хадаарга хаалларбыт. Абаҕатын аахха олорон тулаайах кыһалбатын билбэтэбин да иһин, ийэтин ахтарын күн бүгүннэ диэри долгуйбакка эрэ кыайан кэпсээбэт. 1942 с. иитэ сылдыар дьонун кытта хоту көһөрүүгэ, күүс өтгүнэн күһэйиллэн барбыт. Ити күнтэн олох диэн эрэйин этинэн-хаанынан билбит. Эдьигээнгэ Быһыттаах учаастагар күһүн муус тонуута алтынны ыйга тийбиттэрэ. Сэтинньи сабаланыыта бараак балабан дьиэбэ киирэн уоскуйбуттар. Оччолорго 14 саастаах оҕо улахан дьону кытта тэнгэ балыктаспыт. 1944 с. холкуостарын уһук хоту муора таһыгар Тумат диэн сиргэ көһөрбүттэр. Кыайы туһугар түүннэри-күннэри аччыктыыры, сылайары аахсыбакка Ийэ дойду иннигэр бэриниилэхтик үлэлээбитэ.

1945 с. ордубут дьон дойдуларыгар төннүбүттэрэ. Николай Петрович көһүүттэн эргиллэн кэлэн баран, бэһис, алтыс, сэттис кылаастарга Чурапчыга үөрэммитэ. 1948—1951 сылларга холкуос үлэһитэ буолан сайынын окко үлэлээбит. 1949 сыллаахха биригэдьиридээ-

бит. 23 сааһыгар холкуостан көнгүллэтэн Чурапчыга үөрэнэ киирбит. Тохсус кылааска үөрэнэ сылдьан аны армияҕа барар. Армияҕа үс сыл этэннэ сулууспалаан кэлэн, үөрэххэ баҕалаах буолан, орто оскуоланы бүтэрэн аттестат ылбыт. 1959 с. Дьокуускайга финансовай-кредитнэй техникуму ситиһиилээхтик бүтэрэн «финансист» идэтин баһылаан дойдутугар бухгалтер-ревизорунан анаммыт. Эдэр, тэрийэр дьобурдаах киһини таба көрөн ССКП райкома И.П. Листиков Бахсы Толоонугар сирэй биригэдьиirinэн ыыппыт. Бу кэмнэ Лэбийэҕэ санга бөһүөлөк тутулан, 200 ынах турар толору механизациялаах хотон үлэҕэ киирбитэ. Бахсыга Николай Петрович үлэҕэ үөрэммитэ, буһуу-хатыы оскуолатын ааспыта. 4 сыл үлэлээн баран, билиитин үрдэтэргэ быһаарынан Москваҕа Тимирязев аатынан тыа хаһаайыстыбатын академиятыгар «экономист» идэтигэр үөрэнэ барар. 1968 сыллаахха үөрэбин ситиһиилээхтик бүтэрэн кэлэн тыа хаһаайыстыбата сайдарыгар бэриниилээхтик үлэлиир. 1974 с. улуус улахан анаарын хабар, санга тэриллибит Карл Маркс аатынан совхозка главной экономииһынан ананар.

Николай Петрович үлэлиир сылларыгар «Эрилик Эристиин» совхоз үүтү-эти онорууга үрдүк чыпчааллары дабайар, «миллионер» совхозка тийэ үүнэр. Манна барытыгар диринг билиилээх экономист кылаата улахан орууллаах.

Николай Петрович айылбаттан бэриллибит айар куттаах. Дьикти дьарыгынан олонхо буолар. Ханна да сырыттар олонхону айа, кэпсии, тарҕата сылдьар. Уус-уран самодеятельность биир солбуллубат артыыһа. Хомоҕой тыллаах хобоонньут, «Диринг уоттара» литературнай түмсүү чилиэнэ. Кини оһуохайдыт, тойуксут буолбутун туһунан манньк кэпсиир: «Миигин ийэ тыл алыптаах дойдутугар сирдээбит сир Москва анныгар баар Искра куорат буолар. Дойдубуттан ыраатан, армияҕа сулууспалыы сылдьан, соботох саха этим. Төрөөбүт тылбын ахтаммын ахтылҕаммын таһаараары кыралаан испэр кигинэйэн ыллыыр этим. Кэлин Москваҕа үөрэнэ сылдьан, сахалар түмсүүлэригэр оһуохай этэр буолбутум. Аны биир түгэнинэн буолар, үөрэхпин бүтэрэн кэлбиппэр, ыһыах тэрийиитин комиссиятын председателэ онорбуттара. Онтон саҕалаан күн бүгүннэ диэри нэһилиэгим культурнай олоҕор кыттан кэллим диир. Николай Петрович саха омук тылынан уус-уран айымньытын-олонхону эдэр көлүнөҕө тарҕатааччы, ситимнээччи буолар. Үгүстүк төрөөбүт Хадаарын оскуолатын оҕолорун кытта көрсөн олонхолоон, тойук-

таан, оһуохайдаан, үөрэнээччилэргэ ийэ тыл сүмэтин инэрэр. Кини уһуһаан иитиллээччилэригэр күүтүүлээх ыалдьыт. Олонхо алыптаах остуоруйатын кырачааннарга үөрэтэр. Чурапчыга С.К. Макаров аатынан улуустаабы гимназия «Күн өркөн» фольклору, кыраайы үөрэтэр-чинчийэр лаабыр оҕолорун кытта элбэхтэ көрсөр. Оҕолор Николай Петрович туһунан «Чаран» сурунаалга уонна «Фольклор и краеведение» диэн кинигэбэ истинник-иһирэхтик суруйбут этилэр. Дирин агро-оскуолатыгар үөрэнээччилэри кытта көрсүһүүгэ элбэхтэ сылдьар. Саха тылын нэдиэлэтигэр, «Түөлбэ олонхото» диэн оҕолор түһүлгэлэригэр куруутун кыттар. Олонхобут аан дойду таһымыгар биһирэммит кэмигэр, өбүгэлэрбит үйэттэн үйэбэ илдэ кэлбит тылынан уус-уран айымньыларын салгыы сайыннарар, тарҕатар ырыа-тойук кутун инэриммит Николай Петрович, санга ыал буолар эдэр ыалларга алгыстаан тойуктуур. Оһуохай тылын этэн дьон сүргэтин көтөбөр, Кини ыһыахтарга солбуллубат алгысчытынан буолар. Ол курдук, 1995 с. Чурапчы улууһун юбилейнай ыһыабын оһуохайынан аспыта. Николай Петрович суруйуутунан «Күн Уолан бухатырдар» уонна «Киэн Сыһыы» олонхо спектакларынан Хоптобо уус-уран самодеятельноһа улуустаабы көрүүлэргэ бастаабыта. Олонхо саха норуотун тылынан уус-уран айымньытын үрдүк чыпчаала. Кини норуот философиятын, итэбэлин, төрөөбүт айылҕатын үөрэтэргэ эмиэ улахан суолталаах. Итини барытын Николай Петрович ийэ кутугар инэринэр олонхоһут буолар. Дьон-сэргэ болҕомтотун тардар талааннаах. Устар ууну сомоҕолуур уран тыллаах, дорҕоон тойуктаах. «Дархан этээччи», «Дорҕоонноох тойуксут», аатын сүгэн Чурапчы улууһун аатын үгүс олонхо күрэхтэригэр ааттаппыт олонхоһут буолар.

2009 с. Бороҕонно олонхо ыһыабар, олонхо геройдарын ырыаларын-тойуктарын толорон күөн күрэс кыайыылааба «Чулуу аат үрдэлэ» номинация буолан харчынан бириэмийэ ылбыта. 2010 с. Горнайга буолбут олонхо ыһыабар кыттан «Бастын аат» биһирэбилгэ тиксибитэ. Хоптобо нэһилиэгин социальной-экономической сайдыытыгар олобун анаабыт киһи. Дирингээби народной театр Дьокуускай куоракка И.Д. Оконешников-Мундууска Уола «Тамаллаайы Бэргэн» олонхотунан күрэхтэһэн «Гран-при» буолбута. Онно Николай Петрович Акымалдын Баай оҕонньор оруолун толорон, көрөөччү биһирэбилин ылбыта. Хоптобо кулууба Николай Петрович олонхоһуттаах буолан проект көмүскээн Гран ылан үлэлэригэр туһаммытара үгүс.

Сиэннэрэ эһэлэрин олобун, дьобурун туһунан суруйан араас аабыыларга билиһиннэрэллэр. Ол курдук, сиэнэ Катя Михайлова, Чурапчытаабы гимназия үөрэнээччитэ, «Утум ситимэ» диэн эһэтин төрдүн-уһун туһунан үлэлээх, Дьокуускай куорат «Айыы кыһатын» оскуолатыгар үөрэнэр сиэнэ Ира Петрова «Эһэм олонхохут» диэн тиэмэбэ үлэлиир. Кыра 5 саастаах сиэнэ Женя Пермьяков «Мин эһэм олонхохут» диэн дакылаатынан уһуйаанын оҕолоругар кэпсээбитэ. Стендэтэ «Мичил» уһуйаанна ыйанан турар.

Николай Петрович биир дойдулаахтарын үйэтитиинэн дьарыктанар. Сэриигэ сылдыбыт, олохторун толук уурбут хорсун саллааттар тустарынан элбэх суруйуулардаах. Хомоҕой хоһооннорун Кыайыы 60 сылынан анаан оҕолорго «Сүрэхпэр сөнмүт санааларым» диэн кинигэ бэчээттээн бэлэх ууммута.

«Хоптоҕо нэһилиэгин ытык олохтооҕо», «СР бастын экономииһа», «Үлэбэ килбиэнин иһин» медаль кавалера. Саха Сирэ Россиялыын холбоспута 375 сылынан юбилейнай мэтээллээх, «За вклад в развитие народного художественного творчества» бэлиэлээх.

Мань сэргэ: «Үрүҥ көмүс кытах», «Чулуу аат үрдэлэ», «Дорҕоонноох тойуксут», «Дархан этээччи», «Кыһыл көмүс кытах», «Бастын аат» оһуохай таһаарытыгар бэлиэлэрдээх.

СР Правительствотыттан грамоталаах. Республикатаабы оһуохай түмсүүттэн «Саха омук иннигэр аарыма үтүөн иһин» мэтээллээх.

Биһиги аҕабыт төһө да 85 саастаннар илиитин үлэттэн араарбат, сиэннэрин көрсөн күн солото суох сылдыар. Биэс оҕотун барыларын үрдүк үөрэххэ үөрэттэрэн, атахтарыгар туруоран, олоххо суолларын булалларыгар күүс-көмө, үтүө холобур буолар.

Күндү киһибит, өрүү маннык үөрэ-көтө, төрөөбүт сахан тылын сүмэтин бар дьоннор ингэрэ сылдыаргар, кырдыыга кыайтарбаккар, ыарыыга ыларбаккар баҕарабыт!

Екатерина Михайловна Петрова,
кэргэнэ, СР культуратын туйгуна

2013 с.

Григорьев Николай Никитич

Хадаар нэһилиэгэр Никита Сидорович, Мария Михайловна Григорьевтарга бастакы оҕонон тохсунньу 9 күнүгэр 1952 с. төрөөбүтэ. Бииргэ төрөөбүтгэр ахсыалар. 1967 сыллаахха Одьулууннаабы СПТУ-ну бүтэрэн тракторист идэтин ылан өр сылларга трактористаабыта. «Эрилик Эристиин» колхозка, совхозка сылгыһыттаабыта, тракториһынан үлэлээбитэ. 1971 сыллаахха Дария Константиновнаны кэргэн ылан алта оҕолонон, элбэх оҕо эһээтэ, күтүөттэнэн, кийииттэнэн, кэлин «Байара» б/х баһылыга буолан, ньир бааччы олороллор. Кыра уола Коля Чурапчытаабы колледжы ситиһиилээхтик бүтэрэн, газосварщигынан Дьокуускай куоракка үлэлии сылдьар, кэргэннээх, оҕолоох. Кыра кыыстара Дария Благовещенскайдаабы университет инженер-энергетик үөрэбэр үөрэнэн, идэтиэн улуус киинигэр, Энергосбытка отдел кыл. специалиһынан үлэлии сылдьар.

Иллэн бириэмэтигэр Чакырын нэһилиэгэр социальной культурнай сайдыытыгар ситиһиилээхтик ыллыы-туойа, олонхону толорооччунан, биир активнай кыттааччы буолар. Саха Республикатын тыа хаһаайыстыбатын туйгуна. Олобун культураба анаабытын «Сцена ветерана» Чурапчытаабы культура управлениетын, «За вклад в развитие народного творчества РС(Я)», Чурапчы улууһун Бочуотунай грамотата бэлиэлэр туоһулууллар. 1992 с. Чакыр нэһилиэгэр «Тойук» ансаамбылга ырыаһытынан киирбитэ. Николай Никитич ыраас дьурулатар, кылыһахтаах куоластаах.

Репертуура: «Туналбаннаах Ньуурдаах Туйаарыма Куо» олонхоттон Үрүҥ Уолан оруола, «Буура Дохсун» олонхоттон быһа тардыы.

Ситиһиилэр: 1971 с. улуустаабы көрүү конкурса II степеннээх дипломант. 1993 с. «Туналбаннаах Ньуурдаах Туйаарыма Куо» олонхоҕо Үрүҥ Уолан оруолун үчүгэйдик толорон грамоталаах. 2002 с. Чурапчы улууһугар «Уус-уран тыллаах дьэ кэргэн» диэн күрэххэ III миэстэлээх.

2003 с. Чурапчыга П.А. Ойуунускай 110 сааһын көрсө «Дьэ-буо» конкурса III степеннээх дипломант. 2003 с. Амма улууһугар Эмис

нэһилиэгэр норуот олонхоһута Т.В. Захаров-Чээбий 135 сааһыгар аналлаах, олонхоһуттар республиканскай күрэхтэһиилэригэр, «Саха күөрэгэйэ Екатерина Захарова» анал бириийһин убаһа ылбыта. 2003 с. Амма улууһугар Эмис нэһилиэгэр улуус ыһыаһар «Өрөгөй талаан үрдээтин, саргы дьаалы салалыннын» тойугунан Махтал суруктаах. 2006 с. Чурапчы улуһун Диринг нэһилиэгэр, Саха сиригэр норуоттарын спартакиадатын чэрчитинэн ытыллар, «Сунтаар — олонхо дойдута» илин энээр улуустарга ытыллыбыт көрүүгэ, «Сыл саҥа тойуксута» анал аат хаһаайына буолбута. 2009 с. Уус Алдан улууһугар Бороһонго «Олонхо ыһыаһа» республиканскай күрэххэ сертификат ылбыта. 2010 с. Татарстанга, Набережные Челны куоракка, «Радуга Сабантуя» диэн норуоттар икки ардыларынааһы фестивалыга, «Эдэр ыччат сайдытыгар көмөн иһин» диэн Махтал суруктаах. 2011 с. Мирнэй куоракка «Олонхо ыһыаһар» III степеннээх дипломант. 2012 с. Ньурба куоратыгар, «Олонхо ыһыаһар» М.Н. Петрова-Тойуктаах Марыына аатыгар «Тохтор Тойук туоната» диэн тойук уонна туйсуу республиканскай күрэххэ, «Дьон кутун туппут тойуксут» анал аат кыайылааһа. Николай Никитич кэпсээнигэр: «Мин бастаан олонхоһо холонуум 1973 сыллаахха «Туналбаннаах ньурдаах Туйаарыма Куо» диэн олонхо испэктээкилгэ Үрүг Уолан оруолун толоруубунан сабаламмыта. Ол иннинэ олонхо диэни ыллаан көрбөтөбүм. Бастаан сахалы тойукка М.И.Ширяева тэрийбит «Тойук» ансамбылга Н.С. Макаров ыһыран үөрөппиттэрэ. Онно ырыа тылын түргэнник өйдүүгүн диэн Үрүг Уолан оруола тыла уһунун иһин миэхэ биэрбиттэрэ. Ол олонхоһон улууска бастааммыт бэйэбит даһаны соһуйбуппут. Ньургун Боотуру — С.В. Михайлов, Туйаарыма Куону — Т.И. Адамова, Күн Дьирибинэни — Н.И. Оконешников. Саҥа олонхоһо ыллыр дьонго олус үчүгэйдик толорбутара. Абааһы уолун Уот Уһутаакыны сцена ветерана П.Н. Сивцев олус үрдүк таһымга киһи өйүгэр хатанан хаалар гына оонньообута. Ол кэнниттэн иккиһин саҥа састаабынан туруорбуппут даһаны, бастакыга тийбэт курдук этэ. 2008 с. «Айдааннаах айаннаах, Ала Буурай аттаах Мохсоһоллой Боотур» диэн олонхоһон испэктээкил В.И. Оконешникова туруорбута, онно мин Үрүг Аар Тойону толорбутум. Дьылжа Хаан Тойону — Луковцев Иван Николаевич, Улуу Суоруну — Еремеев Семен Егорович, Күрүө Дьөһөгөйү — Еремеев Константин Константинович, Ала Мылахсыны — Попова Ульяна

Васильевна, Ахтар Айыыһыты — Матвеева Мария Агафоновна, Аан Алахчыны Адамова Валентина Петровна толорбуттара.

Лазарева Сусанна Васильевна

Мин 1952 сыллаахха сэттинньи 17 күнүгэр Кытаанах нэһилиэгэр Липпэ диэн кыракый алааска күн сириҥ көрбүтүм. Эмиэ бу күн төрөөбүт убайым Афанасий Захаров тустууга спорт маастара төрөөбүтэ. Ийэбит Анна Николаевна оччолорго арыыһытынан сылдьан саха балаҕаныгар оҕоломмут. Аҕабыт Василий Николаевич суотчут, биригэдьиир этэ, кэлин балыыһаҕа өр кэмнэ завхозтаабыта.

1960 сыллаахха оскуолаҕа үөрэнэ кириппит. Үөрэхпитигэр үчүгэй этибит. 1970 с. орто оскуоланы бүтэрбиппит. Мин оскуолаҕа үөрэнэр сылларбар саха фольклора диэн дьарык төрүт суоҕа. Ырыа уруогар үксүн нууччалыы ырыалары үөрэтэллэрэ. Тойукка, олонхоҕо анаан ким да үөрэппэтэҕэ. Ийэм аҕата Абрамов Николай Аввакумович сахалыы кылыһахтаах үчүгэй тойуксут эбитэ үһү. Аҕам аҕата Захаров Николай Николаевич тойуксут, олонхохут үһү. Кыра сылдьан олонхо ааҕарын истэр этим.

Оскуола кэнниттэн сопхуоска икки сыл ыанньыксыттаабытым. Штукатур-маляр идэтин ылан икки сыл Дьокуускайга тутууга үлэлээбитим. Кэлин Кытаанах дetsадыгар 20 сыл үлэлээбитим. 1977 с. Лазарев Семен Семеновичтыын холбоһон ыал буолбутум. 3 оҕолоохпут, 6 сиэннээхпит. Улахан уол Василий Килэнкигэ тыа хаһаайыстыбатын специалиһа. Кийиит Татьяна география учуутала, икки оҕолоохтор.

Кыыспыт Людмила Төлөй дьаһалтатыгар экономист, күтүөт Алексей Төлөй оскуолатыгар технология учуутала, икки уол оҕолоохтор.

Кыра уол Андрей тыа хаһаайыстыбатын бүтэрэн, технолог идэлээх, кэргэнэ Катя «Салон здоровья» диэн тэрилтэ менеджерэ. Икки кыыс оҕолоохтор.

«Илгэ» ансаамбылтан силис тардан

1992 с. кулууп иһинэн «Илгэ» тойук ансаамбыла тэриллибитэ. Ансаамбылы тэрийбит дьоннорунан буолаллар кулууп үлэһитэ СР культуратын туйгуна А.Ф. Захарова, Сунтаар улууһугтан төрүттээх З.К. Мохначевская, оскуолаҕа фольклор куруһуогун салайааччыта Т.Н. Горохова.

«Илгэ» ансаамбыл сахалыы ырыаны-тойугу киэн эйгэбэ таһааргарга төһүү күүһүнэн буолбута. 1996 с. улууска ытыллыбыт Улуу Кыайыы 50 сылыгар аналлаах фестивалга лауреат үрдүк аатын ылары ситиспитэ. 1997 с. улууска ытыллыбыт олонхо конкурсулар «Дьырыбына Дьырылыатта» олонхону туруоран, төрдүс миэстэни ылбыта.

Бу олонхоттон быһа тардыыны З.К. Мохначевская режиссердаан иилээн-сабаллаан туруорбута. «Илгэ» ансаамбыл ырыаһыттары сүрүн персонажтары толорбуттара. Олонхо сүрүн оруолун Дьырыбына Дьырылыатта кыыс бухатыыры Хатылы орто оскуолатын музыкаҕа учуутала, СР үөрэҕириитин туйгуна, ырыа куттаах Розалия Михайловна Попова толорбута.

Розалия Михайловна үгүс көлүөнэ оҕону ырыаҕа-тойукка уһуйан үөрэтэн кэллэ. Оҕолоро сыллата ытыллар «Алаас сибэккилэрэ», «Хотугу сулус» республиканскай телевизионнай конкурстарга ситиһилээхтик кытталлар. Оскуолаҕа 2010 с. «Хатынчаана» ансаамбылы салайбыта. Араас саастаах коллектив ырыата да ыллам. Сыланна ытыллыбыт ырыа күрээбэр I степеннээх дипломант буолбуттара. Ансаамбыл репертуарыгар үгүс саха народнай ырыалара бааллар.

Хатылытаабы «Ситим» сынньалан киингэ директорынан үлэлиир, СР культуратын туйгуна Анастасия Федотовна Захарова олонхо тиэкиһин аахпыта. Анастасия Федотовна үлэтин биир сүрүн хайысхатынан сахалыы ырыаны-тойугу тарҕатыы, оҕолору үөрэтии-уһуйуу буолар. Ол курдук, кулууп иһинэн тэриллибит «Дайаара» дьахталлар вокальнай ансаамбыллара улууска ытыллар күрэхтэргэ лауреат, дипломант буолбута. «Дайаара» ырыаһыттары Дьокуускай куоракка Хатылы нэһилиэгин күннэригэр икки төгүл кыттыны ылбыттары, үгүс ырыаны көрөөччүлэргэ бэлэхтэбиттэрэ.

А.Ф. Захарова «Илгэ» фольклорнай ансаамбыл сүһүөбэр турарыгар салайааччы быһытынан үгүс сыратын биэрбитэ. Бу ансаамбыл Чурапчы улууһун күннэригэр Дьокуускайга икки төгүл кыттан улахан сэнээрийини ылбыта.

«Илгэ» уонна «Хатынчаан» ансаамбыллар нэһилиэк ыһахтарыгар биир төһүү күүс буолаллар. Бу ансаамбыллартан силис тардан 2008 с. ветеран дьахталлар ансаамбыл ырыаһыттары вокальной ырыаны толорууга III степеннээх дипломант, 2 анал аат хаһаайыннара буолбуттара. Пьесалары көрүү күрэххэр улууска 2-с, 4-с миэстэлэри ылаттаан сүргэлэрэ көтөбүллэн, көр-күлүү республиканскай күрэххэ 2009, 2010 сс. лауреат аатын ылбыттары. Бу барыта үгүс үлэнэн тахсарын культура үлэһитэ эрэ билэн эрдэбэ. Билигин Анастасия Федотовна бочуоттаах сынныаланна олонорон орто оскуола 3-с кылаас үөрэнээччилэрин олонхо эйгэтигэр уһуйар, ону тэнгэ төрөппүт оболорун Толяны уонна Настяны дьарыктаан, олонхо сүдү кистэлэнгэрин арыярга үлэлэһэр.

Аан Алахчын Хотун оруолун Сунтаартан төрүттээх алгысчыт, тойуксут, оһуохайдыт, норуот уус-уран айымньытын аныгы ыччакка тарҕатааччы олохтоох сибээс начальнигынан үлэлиир Зоя Ксенофоновна Мохначевская толорбута. Зоя Ксенофоновна толорор маастарыстыбата сыллата тупсан иһэр, ырыатын-тойугун бэйэтэ айар. Араас таһымнаах түһүлгэлэргэ, күрэхтэргэ өрүү ситиһиилээхтик кыттар. Улууска, нэһилиэккэ биир тарбахха баттанар фольклор тарҕатааччылартан биирдэстэрэ. Биллиилээх олонхоһут И.Г. Теплоухов-Тимофеев төрөөбүтэ 125, 130, 140 сылларыгар кыттан улууска оһуохай күрэххэр «Уһун тыыннаах этээччи», «Улуу Дархан тойуксут» диэн ааттары ылаттаабыта. Нэһилиэкпит 175 сылыгар аналлаах ыһах аһыллыгытын сиэрин-туомун режиссердаан туруорбутун дьон-сэргэ биһирээн, астынан тарҕаспыта.

Нэһилиэк олохтоохторо биир биһирээн истэр бэйэтин кэмин ырыаһыта, суоппар идэлээх күтүөт, Петр Васильевич Сивцев олонхо биир сүрүн геройун Тойон Дьөһүөлдүт бухатыры толорууга биир эмиэ сэдэх булумһу диэххэ сөп. Петр бу иннинэ хаһан да сахалы народнай ырыалары толорботох киһи, чаччы да үгүс сыратын биэрэн үлэлэспитин түмүгэр бэйэтин оруолун кыайа-хото туппута.

Абааһы кыһын Обот Хобочоон хотун ырыатын норуот тылыннан уус-уран айымньытын дэгиттэр толорооччу Татьяна Николаевна Горохова толорбута. Татьяна Николаевна 1977 с. ЯРКПУ режиссерскай салаатын бүтэрэн Өктөмнөөбү культура дьиэтигэр үлэтин саҕалаабыта. 1991 с. диэри культура эйгэтигэр үлэлээбитэ. 1991 с. Хатылы орто оскуолатыгар оболору норуот уус-уран айымньыларын-

тойугу, олонхону, чабырбағы толорууга, хомуска оонньооһунга үһүйбута.

Кэскиллээх олонхону толорооччу Толя Захаров

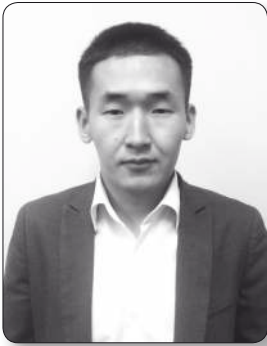
Толя Захаров, 1994 с. муус устар 3 күнүгэр Анастасия, Анатолий Захаровтар дьэ кэргэннэригэр үһүс оҕонон күн сириҥ көрбүтэ. Ийэтэ культура үөрэхтээх буолан, Толяны бэрт кыра сааһыттан ырыа кэрэ эйгэтигэр үһүйбута. 2003 сылтан ырыа күрээбэр кыттан бастакы наҕараадатын ылан, дьонун үөрдүбүтэ. Толяҕа ыллыыр дьобур төрөппүттэрин төрүттэриттэн бэриллибит. Ол курдук, Толя эбэтэ Анастасия Гаврильевна аҕатын кытта бииргэ төрөөбүт Федот Гаврильевич Седалищев бэйэтин нэһилиэгэр олонхону толорооччу быһыытынан биллэрэ. Кинини улуу убайбыт П.А. Ойуунускай ыңыртаран наар олонхолоторо эбитэ үһү.

Оттон аҕатын Анатолий Иванович өтүнэн ылан көрдөххө, Батас Мөндүкээн уола Кытаанах Баллыттан силис тардыбыт Одунча Гаврил Захаровтан (1772 с.т.) 6 уол төрүүр. Бу уолаттартан Ылдьаа диэн киһиттэн Игнатий, Егор, Парфен төрүүлэр, кинилэртэн Егор, Федор, Тихон диэн уолаттар төрүүлэр. Дьэ бу Тихон диэн уолтан Толя хос эһэтэ Уйбаан (Кугас Уйбаан) төрүүр. Кугас Уйбаан кыһыл партизан, тойуксут, ырыаһыт эбит (2 тойуга архыыпка баар). Кугас Уйбааны кытта бииргэ төрөөбүт балта Акулина Тихоновна тойуксут, ырыаһыт үтүөгэ буолан куруук ыңырыыга Чурапчы, Таатта нэһилиэктэринэн сылдан ыллыыра-туойара диэн кырдыаҕастар ахталлар, ону тэнгэ саха народнай суруйааччыта В.С. Яковлев-Далан саха тылын сүмэтигэр Таатта аатырбыт олонхоһута Табаахырап, Кытаанахтан Акулина Захарова бэйэлэрин ырыаларынан-тойуктарынан үһүйбүттэрин туһунан бэйэтин ахтытыгар суруйбута. Кугас Уйбаан икки уоллаабын Улахан уонна Кыра Кугас Уйбаан диэн ааттаталаабыт. Толя төрөөбүт эһэтэ Кыра Кугас Уйбаан эбит. Акулина Кытаанах нэһилиэгин олонхоһута, тойуксута Василий Николаевич Потаповтыын (Маайа Баһылай) ыһахтарга ыңырыллан бииргэ ыллыыллара үһү. (Биир тойуга архыыпка баар) Кыра Кугас Уйбаантан

Толя аҗата Анатолий төрүүр. Дьэ ити курдук, Толябыт удьуордарын утумнаан ылыыр-туойар. Толя аҗата Анатолий Иванович төрөппүт ийэтинэн Мария Егоровна Лобакова өттүтэн ылан көрөр буоллаха, аймаҕа Егор Григорьевич Аргунов-Тонус ырыаһытынан уонна олонхохутунан биллэр эбит.

Олонхону толорооччу бэрдэ Ньургун Захаров

Ньургун Захаров, олунньу 2 к. 1995 с. Чурапчыга Надежда Семеновна, Георгий Николаевич Захаровтарга 4-с саамай кыра уол оҕоннор төрөөбүтэ. Ньургун Захаров төрүттэрин ырытар буоллаха, ийэтэ Надежда Семеновнанын эбэтэ Татьяна Васильевна Илларионова кэпсиинэн, таайа Егор Иванович Мионов бэйэтин кэмигэр биир тарбахха баттанар олонхохут эбитэ үһү. Егор Иванович 1942 с. Хоту көһөрүүгэ «Кыһыл сизэмэ» колхоху кытта барсан, көмүс унуоҕа Кэбээйи Сииттэтигэр хаалбыт. Кэргэнэ Маайа, уола Уйбаанчык көһүүттэн нэһиилэ тыыннаах эрэ кэлбиттэр. Кинилэр да өр буолбатахтар. Бэйэтиттэн аатын ааттатар киһи суох, арай Татьяна Васильевнаҕа сыһыары тутан аймаҕа, сизэн-быраата Ньургун кини аатын кытта ситимнээх диэххэ сөп. Ханнык олонхолору толорбута биллибэт, урукку өттүгэр үчүгэйдик сураһан тугу да суруйбакка хаалбыһпыт хомолтолоох.

2003 с. — фольклорунан, 2006 с. олонхонон утумнаахтык дьарыктанар, фольклорга бастакы салайааччыта — Маргарита Гаврильевна Старостина, маннайгы олонхоҕо уһуяаччыта Елена Ивановна Тихонова буолаллар. Олонхоҕо оҕолору уһулуччу дьобурдаахтык уһуяар СР үтүөлээх учууталыгар» Никандр Прокопьевич Тимофеевка дьарыктаммытын киэн тутта ааттыыр. «Алаатыр Ала Туйгун», «Айыы Дьураҕастай» олонхолору толоро сылдьыбыта.

Кэлин суруйууга холонор, ол курдук, 2010 с. эбэтин Хатылы нэһилиэгин бочуоттаах гражданинын Үлэ Кыһыл Знамята, «Ийэ албан аата» III степеннээх орденнар кавалера Татьяна Васильевна Илларионова кэриэһигэр «Үтүө киһи үйэлэргэ...» хомурунньуга тахсыбыта.

Кэскиллээх олонхону толорооччу Алексеева Настя

Алексеева Настя сэтинньи 15 күнүгэр 1998 сыллаахха төрөөбүтэ. С.С. Яковлев-Эрилик Эристиин аатынан Чакыр орто оскуолатын 10 кылааһын туйгун үөрэнээччитэ, 6 сааһыттан олонхолуур. Маннай П.П. Ядрихинскай-Бэдьээлэ «Дьырыбына Дьырылыатта» олонхотун толорон саҥалаабыта. Онтон Иосиф Оконешников-Мундууска Уоһук диэн Мугудай олонхоһутун «Тамаллаайы Бэргэн» олонхотун, С.С. Яковлев-Эрилик Эристиин «Буура Дохсун» уонна «Айыы Дьөһүөл» олонхолорун олонхолуур. Саха норуотун

төрүт культуратын салааларын пропагандалыыр. Мирнэй куоракка ытыллыбыт Олонхо ыһааҥар оҕолор икки ардыларыгар аан маннай ытыллыбыт Олонхо күрэбин «Гран-при» хаһаайката, Франция куоракка барар путевоканан наҥараадаламмыта, Республиканскай Олонхо ыһаахтарын олонхо түһүлгэтин үс төгүллээх «Гран-при» хаһаайката, олонхо эдэр толорооччуларга диэн Саха Республикатын Аан Дарханын Гранын икки төгүл ылбыта. Бииргэ төрөөбүт балтын Попова Сайаананы олонхоҕо уһуйар. Салайааччыта күнүгэ көрдөрбүт Ийэтэ Алексеева Зинаида Николаевна.

Попова Сайаана Афанасьевна

Сайаана Попова 2001 сыллаахха бэс ыйын 29 күнүгэр күн сириҥ көрбүтэ. С.С. Яковлев-Эрилик Эристиин аатынан Чакыр орто оскуолатын 7 кылааһын туйгун үөрэнээччитэ. 3 сааһыттан олонхолуур. Прокопий Прокопьевич Ядрихинскай-Бэдьээлэ «Дьырыбына Дьырылыатта Кыыс Бухатыыр» олонхотун толорор. Ханалас улууһугар ахсыс төгүлүн ытыллыбыт Олонхо ыһааҥын кыайыылааҕа, Франция куоракка барар путевоканан наҥараадаламмыта. 2014 сыллаахха олонхо эдэр толорооччуларыгар анал-

лаах Саха Республикатын Аан Дарханын Гранынан бэлиэтэммитэ. Олонхонон эрэ буолбакка саха норуотун фольклорун көрүгүнэринэн утумнаахтык дьарыктанар.

Оболорго олонхону үөрэтии салбанар

Обо омук быһыытынан кимин-тугун, тус уратытын билэ-өйдүү үөрэниитэ бэрт кыра сааһыттан төрөөбүт тылын, норуот ырыатын-тойугун, оһуохайын, олонхотун нөнгүө этигэр-хааныгар ингэрэн улаатытыттан улахан тутулуктаабын өйдөөн, «Ньургунун» уһуяан өбүгэ үгэһин үйэтитиигэ араас өрүттээх үлэни ыттар. Олонхону үөрэтии, толоруу ньымаларыгар куруһуок салайааччыта туйгун категориялаах иитээчи Мария Николаевна Павлова үгүс сыратын биэрэр. Куруһуок үлэтэ кэккэ ситиһиилэрдээх. Ол курдук, «Чабаара» ансаамбыл ытыгыттар конкурстарга сыллата ситиһиилээхтик кыттар. П.А. Ойуунускай «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхотун «Олонхо дойдутун оботобун» республиканскай фестивалга бөлөбүнэн толорууга «Бастын толоруу» анал аат дипломуна наһараадалаамыттар. Кырачаан дьоммут олонхоттон быһа тардан лоп бааччы, олус диэн кыһаллан-мүһэллэн толорбуттарын дьон-сэргэ үөрэ-көтө, айхаллыы көрүстэ. Оболортон Коркин Сеня, Барахсанова Уйгулаана толорууларын биһирээбиттэрэ. Кырачаан Уйгулаана төрүттэригэр сахалыы ырыаны-тойугу бэйэтин кэмигэр тарбаптыг сцена ветерана Говоров Иван Львович баара кинини үөрдэр, утум салбанарын сэмээр кэтэһэбит.

Олонхо иитэр-үөрэтэр суолтата сүрдээх улахан. Үтүө санаалаах, куһаҕаны кыайар, бэйэ-бэйэбэ көмөлөсүһэргэ, төрөөбүт дойдуну таптыырга үөрэтэр. Онтон сиэттэрэн оскуолаба олонхону үөрэтии саҕаламмыта. Оболор саха фольклорун уустук көрүгүн билсигэллэригэр СР культуратын туйгуна Анастасия Федотовна Захарова күүс көмө буолар. Кини билигин фольклорун куруһуогар 1—4 кылааска диэри оболору үөрэтэр. Кини үлэтин сүрүн хайысхатынан сахалыы ырыаны-тойугу нэһилиэнньэбэ тарбагыты, оболору үөрэтии-уһуйуу. 2008 сылтан бастакы кылаастан саҕалаан олонхону саха фольклорун уустук көрүгүн үөрэтиигэ ырытыыга уонна толорууга оболору үөрэтэр-такайар. Ол курдук, Бүтүр Оботоойоп «Элэс Боотур» олонхотун кыра кэрчиктэрин толорууттан саҕалаан олонхо күрээбэр кыттан «Мин олонхо дойдутун оботобун» күрэххэ дипло-

мант, улуустаабы «Саһарба саас» конкурска I степеннээх дипломант, 2011 с. «Олонхо дойдутун оҕотобун» фестиваль түүнэ түһүлгэтигэр 3 кылаас үөрэнээччилэрин бөлөбө «Көрөөччү биһирэбилэ» диэн бөлөбүнэн толоруу кыайыылаахтарынан буолбуттара. Биирдиилээн толорууга «Түөлбэ үгэһин тутуһааччы» диэн ааты Анатолий Захаров ылбыта. 2014 с. Хайахсыт нэһилиэгэр ытыллыбыт улуустаабы кутсүр фестивалыгар Хатылы орто оскуолатын үөрэнээччилэрэ 8—9 кылаас оҕолоро улууска I миэстэни ыллылар. Попова Алена, Горохова Алина, Яковлев Ваня сахалыы ырыаба-тойукка дьобурдарын салгыы сайыннардахтарына олонхо киэн аартыга аһаҕас. Ваня Яковлев таайа Егор Иванович Мироновы уонна олонхону толорооччу убайа Ньургун Захаровы утумнаан, ааттарын ааттатара буоллар диэн баҕалаахпыт. Дьэ ити курдук, кини салайар ансаамбылын оҕолоро улууска ытыллар күрэхтэргэ ситиһиилээхтик кытталлар.

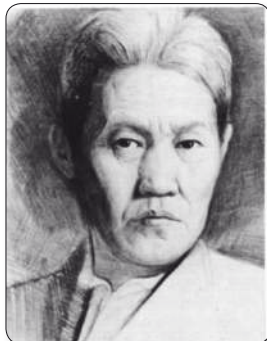

VI түһүмэх. ОЛОНХО ЧУРАПЧЫТТАН ТӨРҮТТЭЭХ ХУДУОНУННЬУКТАР, НОРУОТ МААСТАРДАРЫН ДЬҮҮҮЙҮҮЛЭРИГЭР

Олонхо үс дойду тутулугун, эгэлгэтин, кыылын-сүөлүн, дьонун-сэргэтин уус-уран улаҕалаах тылынан ойуулаан-оһуордаан көрдөрөр. Манна олонхоһут тылынан, эгил-дьэбил эргитэн, уустаан-ураннаан орто дойду олобун, үөһээ дойду үтүөлэрин, аллараа дойду ааттаахтарын анаарар. Сырдык-харанга охсуһуута, бириэмэ күн-дьыл уларыһыта, кэм-кэрдии хамсааһына түнҥ былыргыттан билинҥи кэми көрдөрүү, кэлэри түстээһин барыта көстөр.

Олонхоҕо тылынан араас эгэлгэ уобарастары көстүүлэри уустаан-ураннаан тылынан хоһуйаллара. Онтон олонхону ойуулуур-дьүһүннүүр искусство маастардара тылынан буолбакка графика үрүн-хара өнүгөн, өң-дьүһүн сытыы дьүһүнүнэн, маһы ыллатан, муоһу чочуйан, Саха сириг туойун кутан дьүһүйүттэрэ. Ол курдук, профессиональнай үөрэхтээх киэн туттар аҕа худоһунньуктарбыт олонхо уустук жанрыгар бэйэлэрин суолларыг солообуттара.

Романов Петр Петрович, 1902 с. Чурапчы Мэдьэкситигэр төрөөбүтэ. 1945 с. Саха АССР народнай художника буолбуга. Церковнай-приходской оскуола кэннитэн реальной училищени бүтэрбитэ. Комсомолец, Гражданской сэрии кыттыылааҕа. 1927 с. ВХУТЕМАС иһинэн искусство рабфагар дьарыктанан, Москватааҕы искусство институтун литография отделениетыгар киирэн 1934 с.

бүтэрэн, идэлээх художник буолан дойдутугар кэлэн. «Мүлдү Бөбө» олонхону иллюстрациялаабыта хорсун быһыы этэ. 1937—1938 сс. Советскай былаас интеллигенциятыгар ыарахан кэм этэ, репрессиялар буола тураллара. Ити сыл олонхо геройдарын уобараһынан «Витязь с невестой» картина суруйбута. Билигин Чурапчы киирэр ааныгар турар скульптура бу хартыынаттан оноруллубута. 1940 сыллаахха Д.К. Сивцев-Суорун Омоллоон туруорбуг «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхотугар олонхо геройдарын көстүүмнэрин эскиһин онорбута. ХС правлениетын председателэ 1945 с. ДьХУ төрүттээбитэ. Училище билигин кини аатын сүгэр. Художественнай музей аһыллыбытыгар эмиэ элбэх өнөлөөх.

Корякин Иннокентий Дмитриевич, 1931 с. Чурапчы Мэлдьэхситигэр төрөөбүтэ. Живописец, Саха Республикатын культуратын үтүөлээх деятелэ. 1956 с. ДьХУ С.Л. Александровка үөрэммитэ. Худфонгга үлэлээн баран, 1959 с. кэргэнин дойдутугар Таатта Харбалаабар олоҕорбута. 1989 с. Харбалаахтаабы картиннай галерея директорынан үлэлээбитэ. Тыа сириҥ айылҕатын, үлэһит дьонун таптаан уруһуйдаабыта.

1973 с. П.А. Ойуунускай «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхотун В.С. Карамзин, Э.С. Сивцев уонна И.Д. Корякин буолан иллюстрациялаабыттара. Бу улуу айымньы киэнг биһирэбили ылбыта. Кинигэ уобарастара олонхону истэр-көрөр дьонго каноническай суолталаах буолбуттара.

Мунхалов Афанасий Петрович, график, на-роднай художник РСФСР, П.А. Ойуунускай аатынан Государственной бириэмийэ лауреата, Россия художниктарын союһун чилиэнэ. Мэлдьэхситтэн төрүттээх Чурапчы хоту көһөрүлүүтүн кыттыылааба, оҕо сааһыгар тулаайах хаалан Мындабаайы детдомугар иитилибитэ.

1957 с. ДьХУ бүтэрэн Москваба Суриков аатынан институтка кирибитэ. Е.А. Кибрик диэн биллиилээх графикка үөрэммитэ. «Мой север» линогравюратын сериятынан аан дой-

дуга биллибитэ. 1977 с. В.Д. Иванов уонна А.П. Мунхалов «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхо сценографиятын онорбуттара. 2009 с. Д.М. Говоров «Бүдүрүйбэт Мүлдьү Бөбө» олонхотун кинигэтигэр иллюстрациялары онорбута.

Сергей Константинович Марков, 1951 с. ахсынны 25 күнүгэр Дьокуускай куоракка төрөөбүтэ. Абата Константин Сергеевич Марков Чурапчы оройуонун Мэлдьэхси нэһилиэгиттэн төрүттээх. Үлэ, тыыл бэтэрээнэ, Аба дойду Улуу сэриитин сылларыгар Үлэ фронун кыттыылааба этэ.

Сергей оҕо эрдэбиттэн үчүгэйдик уруһуйдуура, онон, 9 кылааһы бүтэрээт, Дьокуускайдаабы художественной училищеба үөрэнэ киирбитэ. Училищетын 1972 с., тимиртэн, мастан, сэлии муоһуттан уус-уран оноруктар маастара идэлээх бүтэрбитэ. Хас да сыл «Сардаана» фабрикаба ювелирынан үлэлээбитэ. Армияба сулууспалаабыта. Онтон 1976 с. Москватаабы Строганов аатынан Үрдүкү художественной промышленной училищеба киирбитэ уонна 1981 сыллаахха ситиһиилээхтик бүтэрбитэ.

1981 с. Сергей Марков Нерюнгри куоракка тийэн Саха сирин Худфондатын мастарыскайдарын филиалын төрүттээбитэ. Куораттар уонна бөһүөлөктөр аныгылыы уус-уран көстүүлээх, сахалыы тыыннаах буолалларын туһутар араас санга идеялары, бырайыактары онорон олоххо киллэртээбитэ. Кини чеканканан уус-уран үлэлэрэ «Россия эдэр сааһа», «Төрөөбүт дойду устун» диэн Бүтүн Россиятаабы уонна «Сэбиэскэй Дальнай Восток» VII зонатаабы уус-уран быыстапкаларга дүүллүүр сүбэ саамай үрдүк сыанабылларын ылбыттара.

1991 с. Сергей Марков ССРС Худуохунньуктарын сойууһун чилиэнэ. Россия народнай худуохунньуга, биир дойдулааба Афанасий Мунхалов кини туһунан маннык этэн турардаах: «Сергей Марков — үрдүк үөрэхтээх дьингнээх саха тимири ууһа, тимири ылатар талааннаах худуохунньук этэ, өссө үүнэр-сайдар кыахтааба, хомойуох иһин, оһолго түбэхэн бу олохтон эрдэ барбыта... Сергей норуот уусуран айымнытыгар — Олонхоҕо элбэх үчүгэй үлэлэрдээх, суруйуулардаах». Кини өссө Москваба устудьуоннуур сылларыттан Ойуунускай «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхотугар улахан болбомтотун ууран, хас да үлэни саҕалаабыта. Ол курдук, 1985 сыллаахха са-

халартан биир бастакынан «Ньургун Боотурга» чеканкаттан олус интэриэһинэй триптиһи онорон, айан таһаарбыта.

Колесов Ким Конфеевич, 1937 с. Хангалас Булгунньахтааһар төрөөбүтэ. 1991 с. ССРС культуратын туйгуна. 2002 с. СР үтүөлээх үлэһитэ. 1962 с. — ДьХУ-ну, 1977 с. Хабаровскайдаабы пединституту бүтэрбитэ. 1963 с. кэрэ айылбалаах Чурапчы сириҥ сөбүлээн олохсуйбута. 1994 с. — Кыҥдалга бэйэтин айымньыларынан художественнай галереяны аспыта. 2001 с. «Олонхо дойдута» культурно-этнографическай киин дьиэтин тутан үлэбэ киллэрбитэ. «2000 үтүө дьыала» тэтимигэр туһуна. Дэгиттэр дьобурдаах маастар маска, муоска уонна кыраасканан харгыналары суруйан тыа сириҥ үлэһит дьонун олбун араас матырыйаалларга хоһуйбута. Мас кистэлэҥин баһылаан чорооннору, кытыйалары, элбэх фигуралаах паннолары онорор. Ыһыах иһитин хомуоһун эгэлгэ быһыытын былыргылыгы төрүт үгэһи тутуһан онорбута сөхтөрөр. Сэлии муоһуттан саахымат фигураларын онорбута. «Олонхо» (1985), « Ньургун Боотур уонна Хот Уһутаакы» (1996), «Олонхоһут», (1999) биллэр үлэлэрдээх.

Родионов Георгий Николаевич, 1945 с. Чурапчы Мэлдьэхсигигэр төрөөбүтэ.

Россия үтүөлээх художника, Саха сириҥ искусствотын үтүөлээх деятелэ, Россия Художниктарыҥ союзун чилиэнэ. 1968 с. ДьХУ-ну бүтэрэн Жиганскайга уруһуй учууталынан үлэлээбитэ, 1990 с. кэтэхтэн СГУ пединститутун бүтэрбитэ. 1988—1999 сс. ДьХУ преподавателлиир. 1996 с. ыла СГУ үлэлиир, 1998 с. фольклор уонна национальнай культура кафедратыгар доцент. Педагогическай наука кандидата. Кини эскиһинэн Урал уустара «Якутская пальма — Батас Победы» онорбуттара. Российскай юбилейнай конкурска 1995 с. наһараадаламмыта. 1998 с. «Олонхо» диэн серия онорбута, атын да үлэлэригэр олонхо мотивтарыҥ элбэхтик туһанар.

Пинигин Роман Михайлович, художник-косторез. 1947 с. Чурапчы Дирингэр төрөөбүтэ.

1988 с. РФ Худуохунньуктарын союһун чилиэнэ. 1975 с. «Сардаана» фабрикаба косторейынан үлэлээбитэ. **Онтон Чурапчыга музыкальной оскуола художественной кылааһыгар преподавателинэн үлэлээбитэ.** Талааннаах виртуоз-муосчут норуот уус-уран тылынан номохторугар, үһүээннэригэр олобуран муоһунан миниатюралары, тыа сиригэр олобуун дьаһабын сэлии муоһугар **дьүһүйэн умнуллубат айымнылары** онорбута. Ону таһынан «Бухатыыр»

(1987), «Норуот тойуксуттара» (1990), саахымат «Олонхо дойдута» (1994) диэн олонхо курдук уустук жанрга биллэр үлэлэрдээх. .

Саввин Егор Петрович, художник-косторез. 1959 с. Чурапчыга төрөөбүтэ. 2001 с. РФ үтүөлээх художнига ааты ылбыта. 1995 с. РФ Худуохунньуктарын союһун чилиэнэ. 1980 с. ДьХУ-ну бүтэрбитэ.

«Сардаана» фабрикаба косторезтаабыта. Филиграннай ажурнай резьбаны баһылаабыта. Элбэх үлэтин олонхо мотивтарыгар онорбута. «Олонхо дойдута» (1990), «Эпос» (1991), «Олонхо эйгэтэ» (1993).

Гуляева Мария Николаевна-Туоя, художник-керамист. 1991 с. РФ Худуохунньуктарын союһун чилиэнэ. 1958 с. Чурапчыга төрөөбүтэ. 1988 с. Красноярскайдаабы художественной институту бүтэрбитэ. Керамикаба норуот уусуран айымныгыгар, саҥа хайысханы киллэрбитэ. Художественной оскуолаба үөрэтэр оҕолоро конкурстарга куруук миэстэлэһэллэр. Үлэлэригэр элбэх олонхо персонажтара көстөллөр. Олортон ааттаатахха «Аал луук мас» (1997) (глина, ангоба). «Алгыс» (1996).

Бочкарева-Иннокентьева Александра Самсоновна-Сууралдыма, живописец, РФ Худуоһунньуктарын союһун чилиэнэ, Саха Республикатын искусствотын үтүөлээх деятелэ.

1953 с. Чурапчы улууһун Соловьев нэһилиэгэр төрөөбүтэ. 1970 с. ДьХУ, 1983 с. Владивостокка ДВПИИ С.А. Литвинов мастерскойун бүтэрбитэ. Дойдутугар төннөн ДьХУ-га преподавателлиир. 1992 с. ЭЗР «Заречье» үлэһитэ буолар, туризм уонна реклама боһуруостарынан дьарыктанар. 1998 с. ыла творческой үлэбэ сылдьар.

Олонхоһо студены сылдьан Суорун Омоллоон салалтатынан Чөркөө музейын тэриллээтигэр кыттыһан сыстыбыта. Бэйэтэ соһотобун 1996 с. Ытык Күөл оскуолатын актовай залын истиэнэтигэр олонхо сюжеттарынан 12 фреска онорбута. 2002 с. «Олонхо дойдута» диэн улахан үлэтэ дьон биһирэбилин ылбыта. Олонхо мотивтарынан өссө элбэх үлэлэрдээх. 2005 с. Олонхо Ассоциациятын эмблематын онорбута. Кэлинни кэмнэ үлэтин сүрүн хайысхата: Саха норуотун былыргы культурата, сирэ-туома, туттар сэптэрэ, иһитэ-хомуоһа, таһаһа-саба. Архыптары хасыһан, дьону кытта сэхэргэһэн, этнографической чинчийи оноро сылдьар. Ол хомуйбут матырыйаалын туһанан саха норуотун былыргытын дьиннээххэ кыалларынан чугаһатан киһи хараһар, өйүгэр-санаатыгар хаалар уобарастары онорор баһалаах.

Чурапчыттан төрүттээх худуоһунньуктар, норуот маастардара олонхоттон күүс ылаллар. Норуот, ыччат сахабыт культуратын өссө диринник өйдүү-саныы сылдьарын туһугар айымньылары оноро сылдьаллар.

**VII түһүмэх.
БИОБИБЛИОГРАФИЧЕСКАЙ ЫЙЫННЫК**

ЧУРАПЧЫ ОЛОНХОҔУТТАРА

Аржаков Петр Степанович

Ожунский наслед

Тойон Толуу Бухатыыр / сост. М. Д. Кривогорницын, 1940 // Архив ИЯЛИИ ЯФ СО РАН, ф. 5, оп. 4, ед. хр. 57, л. 6.

О нем

Төлкөбүт дьоллоох түөрүбэ — Мындабаайы / [хомуян онгордо И. М. Павлов.]. — Дьокуускай : Дани Алмас, 2012. — 172 с.
Ахтыллар : С. 44.

Аржаков Прокопий Петрович

Ожунский наслед

Тойон Толуу Бухатыыр / сост. М. Д. Кривогорницын, 1940 // Архив ЯФ СО РАН, ф. 5, оп. 4, ед. хр. 57, л. 6.

Белых Михаил Иннокентьевич

Хатылынский наслед

Ала Хотобой / М. И. Белых ; Россия наукаларын акад. Сиб. Салаатын, Саха сиринээби науч. киин., Гуманит. чинчийии уонна абыйах ахсааннаах хотугу норуоттар проблемаларын ин-та, Респ.

Олонхо ассоц. ; [ырыаһыт тылыттан Г. С. Борисов, С. С. Борисов суруйуулар ; бэчээккэ бэлэмнээтилэр : В. В. Илларионов, Т. В. Илларионова ; эппиэттиир ред. Н. А. Алексеев.]. — Дьокуускай : ИГИ-иПМНС СО РАН, 2010. — 234 с.

Ала Хотогой / зап. С. М. Борисов, 1941 // Архив ИЯЛИИ ЯФ СО РАН, ф. 5, оп. 7, ед. хр. 102/93/, 249 с.

Дьулуруйар Ньургун Боотур / зап. И. П. Козлов. 1941 // Архив ИЯЛИИ ЯФ СО РАН, ф. 5, оп. 7, ед. хр. 133/2/, л. 160.

О нем

Илларионов, В. В. Белых Михаил Иннокентьевич / В. В. Илларионов // Саҥа олох. — 2014. — Алтынны 4 к. — («Олонхо эйгэтэ» сыһыары).

Боякинов Иннокентий Васильевич

Ожунский наслег

Түмэн Дүрбүй / зап. Г. И. Егоров // Архив ИЯЛИИ ЯФ СО РАН, ф. 5, оп. 7, ед. хр. 36/84/, л. 483.

Брызгаев Андрей Титович-Оччоох Өндөрөй

Соловьевский наслег

Брызгаев, В. Н. Брызгаев Андрей Титович-Оччоох Өндөрөй / Василий Николаевич Брызгаев тылыттан И. И. Собакин суруйуута // Мырыла ытык кырдыаҕастара / [хомуйан онгордо И. И. Собакин.]. — Дьокуускай, 2011. — С. 268.

О нем

Васильев, Г. М. Живой родник : об устной поэзии якутов / Г. М. Васильев ; АН СССР. Сиб. отд-е Якут. филиал. Ин-т языка, лит. и истории. — Якутск : Кн. изд-во, 1973. — 304 с.

На с. 156: упоминается Брысгаев А. Т.

Г. М. Васильев кини олонхотун суруйбута. Дьуон Дьангылы эмиэ.

Говоров Афанасий Николаевич- Сынгсый Ньюкулаас уола Ырыа Охоноон

Алагарский наслед

Алабаркаан-тэтэгэркээн алтан арангас далбардаах Алабар нэһилиэгэ / [хомуйан онгордулар: В. Г. Оконешников, П. Н. Дьячковская, О. Г. Решетникова.]. — Дьокуускай : Сайдам, 2010. — 488 с.

Иһинээбититтэн: Алабар сириҥ сүдү олонхоһута — Ырыа Охоноон / В. Г. Слепцова. — С. 32—35 ; Ырыа Охоноһой / Иннокентий Федорович Гоголев тылыттан Егор Дмитриевич Сорокоумов суруйуута. — С. 35.

Андросов, Е. Д. Таатта олонхоһуттара, ырыаһыттарата : [2 чаастаах] / Е. Д. Андросов ; А. Кулаковскай аатынан культура иск-во киинэ, Таатта оройуонун үөрэбин управлениета. — Дьокуускай : Ситим, 1993.

1 ч. : Сынгсый уола ахтыллар : С. 18.

Слепцова, В. Г. Сынгсый уола Ырыа Охоноон / В. Г. Слепцова // Саҥа олох. — 2014. — Кулун тутар 22 к. — («Олонхо эйгэтэ» сыһыарыы).

Говоров Иннокентий Яковлевич-Сыҥынык

Хадарский наслед

Ермолаев, В. Хотонно төрөөбүт Сыҥынык // Чурапчы олонхоһуттара / В. Ф. Ермолаев. — Дьокуускай : Бичик, 1994. — С. 24—27 ; Саҥа олох. — 2014. — Алтынньы 25 к. — («Олонхо эйгэтэ» сыһыарыы).

Божедонов, П. В. Сыҥынык дьингнээх аата / П. В. Божедонов // Саҥа олох. — 2014. — Алтынньы 25 к. — («Олонхо эйгэтэ» сыһыарыы).

Софронов, П. П. Сыҥынык эргиирэ / Петр Павлович Софронов // Саҥа олох. — 2014. — Алтынньы 25 к. — («Олонхо эйгэтэ» сыһыарыы).

Ермолаев, В. Ойууттары дьулатара / В. Ермолаев // Саҥа олох. — 1987. — Балаһан ыйын 24 к.

* * *

Васильев, Г. М. Живой родник : об устной поэзии якутов / Г. М. Васильев ; АН СССР. Сиб. отд-е Якут. филиал. Ин-т языка, лит. и истории. — Якутск : Кн. изд-во, 1973. — 304 с.

На с. 185 : О Сыгыныке.

Пухов, И. В. Традиционное и новое в песнях Екатерины Ивановой // От фольклора к литературе : статьи о фольклоре и литературе / И. В. Пухов. — Якутск : Кн. изд-во, 1980. — С. 95—121.

На стр. 185 : О Сыгыныке.

* * *

Афанасьев, Н. К. Чакыр нэһилиэгин олонхохуттара / Н. К. Афанасьев кэпсээниттэн М. И. Ширяева суруйууга // Саҥа олох. — 2014. — Сэтинньи 27 к. — («Олонхо эйгэтэ» сыһыары).

Дьяконов Михаил Михайлович-Чорообо

Альджагарский наслег

Ермолаев, В. Быраатты Чорообо уонна Чөлөс / В. Ермолаев // Чурапчы олонхохуттара. — Дьокуускай : Бичик, 1994. — С. 29—30.

Сырдыгынан сыдьаайар Сыланмыт / [хомуйан онордо К. Г. Макаров] ; «Чурапчы улууһа» муниципальной тэриллии ; Сылан нэһилиэгэ муницип. тэриллии. — Дьокуускай : Дани Алмас, 2012. — 728 с.

Дьяконов Михаил Михайлович-Чорообо, Дьяконов Николай Михайлович-Чөлөс төрөөбүт алаастара. С. 55, 252.

Ермолаев, В. Чорообо уонна Чөлөс / В. Ермолаев // Саҥа олох. — 1990. — Алтынньы 13 к.

Дьяконов Николай Михайлович-Чөлөс

Альджагарский наслег

Абыс күннүк сири атаратын иһигэр хаалларар айдаарыкы сиэр аттаах айдааннаах үйэбэ төрөөбүт Ала Хотобой / Н. М. Дьяконов-Чөлөс ;

[хомуян онордулар : Л. С. Сивцева, К. Г. Макаров, А. В. Аммосова.]. — Дьокуускай : Дани Алмас, 2010. — 152 с.

Ала Хотобой / зап. Н. Ф. Дьяконов. 1941 // Архив ИЯЛИИ ЯФ СО РАН, ф. 5, оп. 7, ед. хр. 103/90, л. 297.

* * *

Ермолаев, В. Чурапчы олонхохуттара. — Дьокуускай : Бичик, 1994. — С. 31—32.

**Дьячковской Петр Семенович-Мурун уола Бүөтүкэ,
Бэрэ Жирков Ион Петрович**

Мэльдэхси

Корякин, Н. Ытык кырдыбас / Н. Корякин // Саҥа олох. — 1968. — Тохсунньу 9 к.

Иустинов Гаврил Михайлович-Ньобуйаан

Хатылынскый наслег

Белых, М. И. Ала Хотобой / М. И. Белых ; Россия наукаларын акад. Сиб. Салаатын, Саха сиринээби науч. киин., Гуманит. чинчийи уонна Хотугу аҕыйах ахсааннаах норуоттар проблемаларын ин-та, Респ. Олонхо ассоц. ; [ырыаһыт тылыттан Г. С. Борисов, С. С. Борисов суруйуула ; бэчээккэ бэлэмнээтилэр: В. В. Илларионов, Т. В. Илларионова ; эппиэттиир ред. Н. А. Алексеев.]. — Дьокуускай : ИГИИПМНС СО РАН, 2010. — 234 с.

Гаврил Михайлович Иустинов-Ньобуйаан / Г. Г. Иустинов тылыттан М. П. Иустинова суруйууга // Саҥа олох. — 2014. — Алтынньы 4 к. — («Олонхо эйгэтэ» сыһыары).

**Иустинов Григорий Гаврильевич —
Ньюбуяан уола олонхоут Киргизэлэй**

Хатылынский наслед

Белых, М. И. Ала Хотобой / М. И. Белых ; Россия наукаларын акад. Сиб. Салаатын, Саха сиринээби науч. киин., Гуманит. чинчийи уонна Хотугу абыах ахсааннаах норуоттар проблемаларын ин-та, Респ. Олонхо ассоц. ; [ырыаһыт тылыттан Г. С. Борисов, С. С. Борисов суруйуулар ; бэчээккэ бэлэмнээтилэр: В. В. Илларионов, Т. В. Илларионова ; эппиэттиир ред. Н. А. Алексеев.]. — Дьокуускай : ИГИИПМНС СО РАН, 2010. — 234 с.

Иустинов Г. М.-Ньюбуяан уола Киргизэлэй туһунан : С. 228.

Иустинова, М. П. Ньюбуяан уола Киргизэлэй Үстүүнэп удьуора / М. П. Иустинова // Хара дьоруо аттаах Хара Ньюргун бухатыыр / А. Н. Кривошапкин ; Россия наукаларын акад. Сиб. Салаатын, Саха сиринээби науч. киин., Гуманит. чинчийи уонна абыах ахсааннаах Хотугу норуоттар проблемаларын ин-та, М. К. Аммосов аатынан Хотугулу-Илинги федеральной ун-т, Хотугулу-Илинги норуоттар тылларын уонна культураларын ин-та, Олонхо науч.-чинчийэр ин-та ; [ырыаһыт тылыттан Е. Е. Лукин суруйуута ; бэчээккэ бэлэмнээтилэр: В. В. Илларионов, Т. В. Илларионова ; эппиэттиир ред. П. Н. Дмитриев.]. — Дьокуускай : ГЧ уо. ААХНПИ РНА СС, 2011. — С. 86—87.

Ньюбуяан уола олонхоут Киргизэлэй / Г. Г. Иустинов тылыттан М. П. Иустинова суруйуута // Саҥа олох. — 2014. — Алтынньы 4 к. — («Олонхо эйгэтэ» сыһыары).

Кононов Илья Платонович-Ырыа Ылдыаа

Чакырский наслед

Ермолаев, В. Кэрэ куолаһынан кэрэхсэппит Ырыа Ылдыаа // Чурапчы олонхоуттара / В. Ф. Ермолаев. — Дьокуускай : Бичик, 1994. — С. 39—41 ; Чакыр уруккута, билингитэ / хомуйан онгордо Н. В. Филиппов. — Чурапчы : [и. с.], 1996 (Чурапчы улуһун тип.) — С. 11—12.

Ырыа Ылдыаа-Кононов Илья Платонович / Н. К. Афанасьев кэл-

сээнитгэн М. И. Ширяева суруйуута // Сага олох. — 2014. — Сэтинньи 27 к. — («Олонхо эйгэтэ» сьһыары).

Кривошапкин Алексей Николаевич

Хатылынский наслег

Хара дьоруо аттаах Хара Ньургун бухатыыр / А. Н. Кривошапкин ; Россия наукаларын акад. Сиб. Салаатын, Саха сиринээби науч. киин., Гуманит. чинчийи уонна Хотугу аҕыйах ахсааннаах норуоттар проблемаларын ин-та, М. К. Аммосов аатынан Хотугулу-Илинни федеральной ун-т, Хотугулу-Илинни норуоттар тылларын уонна культураларын ин-та, Олонхо науч.-чинчийэр ин-та ; [ырыаһыт тылыттан Е. Е. Лукин суруйуута ; бэчээккэ бэлэмнээтилэр: В. В. Илларионов, Т. В. Илларионова ; эппиэттиир ред. П. Н. Дмитриев.]. — Дьокуускай : ГЧ уо. ААХНПИ РНА СС, 2011. — 112 с.

Хара Ньургун бухатыыр / зап. Е. Е. Лукин // Архив ИЯЛИИ ЯФ СО РАН, ф. 5, оп. 7, ед. хр. 69/ 31, 41410 строк.

* * *

Илларионов, В. В. «Хара дьоруо аттаах Хара Ньургун бухатыыр» олонхо сюжета / В. В. Илларионов // Ала Хотобой / М. И. Белых ; Россия наукаларын акад. Сиб. Салаатын, Саха сиринээби науч. киин., Гуманит. чинчийи уонна Хотугу аҕыйах ахсааннаах норуоттар проблемаларын ин-та, Респ. Олонхо ассоц. ; [ырыаһыт тылыттан Г. С. Борисов, С. С. Борисов суруйуулар ; бэчээккэ бэлэмнээтилэр: В. В. Илларионов, Т. В. Илларионова ; эппиэттиир ред. Н. А. Алексеев.]. — Дьокуускай, 2010. — С. 215—220.

* * *

Илларионов, В. В. Кривошапкин Алексей Николаевич-Нуора / В. В. Илларионов // Сага олох. — 2014. — Алтынньы 4 к. — («Олонхо эйгэтэ» сьһыары).

Кривошапкин, П. И. Эһэбит Нуора Өлөксөй туһунан номохтор / П. И. Кривошапкин // Сага олох. — 2014. — Алтынньы 4 к. — («Олонхо эйгэтэ» сьһыары).

Ксенофонтова Елена Кузьминична-Ырыа Чырыыкай

Хадарский наслег

Ермолаев, В. Ырыа Чырыыкай // Чурапчы олонхохуттара / В. Ф. Ермолаев. — Дьокуускай, 1994. — С. 34—36 ; Хайахсыт : Чурапчы улууһа: I т. / [хомуйан онордо М. А. Герасимова.]. — Дьокуускай, 2012. — С. 69—70 ; Саҥа олох. — 1989. — Бэс ыйын 24 к.

Кузьмин Дмитрий Платонович-Тэкэллэ

Ермолаев, В. Өбүгэ талаана ыччакка бэриллэр / В. Ермолаев // Саҥа олох. — 1989. — Ахсынньы 9 к.

Кузьмин-Тэкэллэ ахтыллар

Кузьмин Софрон Давыдович-Олонхохут Софрон

Соловьевский наслег

Ермолаев, В. Олонхохут Софрон — икки Амматтан бастыннара // Чурапчы олонхохуттара / В. Ф. Ермолаев. — Дьокуускай : Бичик, 1994. — С. 28—29 ; Мырыла ытык кырдыбаастара / [хомуйан онордо И. И. Собакин.]. — Дьокуускай : Көмүөл. — С. 272.

Местников Н. П.

Бахсытский наслег

Туналыҥса Дьаргыстай / зап. Г. К. Ноговицын. 1946 // Архив ИЯЛИИ ЯФ СО РАН, ф. 5, оп. 8, ед. хр. 66, л. 8.

Николаев Данил Тимофеевич-Дайбаһыы Дайыыла

Соловьевский наслег

Собакин, И. И. Николаев Данил Тимофеевич-Дайбаһыы Дайыыла // Мырыла ытык кырдыбаастара / [хомуйан онордо И. И. Собакин.]. — Дьокуускай, 2011. — С. 270.

Новгородов Иов Лукич-Иэбии Хотоок, Болтогинский наслег.

Ойуунускай, П. А. Религия үөскээбитэ : абааһы-танара, иччи-айбы, удабан-ойуун / П. А. Ойуунускай. — Дьокуускай : САССР гос. изд-вата, 1930. — 27 с.

Хотоок туһунан : С. 83.

Белых, М. И. Ала Хотобой / М. И. Белых ; [ырыаһыт тылыттан Г. С. Борисов, С. С. Борисов суруйуулар ; бэчээккэ бэлэмнээтилэр: В. В. Илларионов, Т. В. Илларионова ; эппиэттиир ред. Н. А. Алексеев] ; Россия наукаларын акад. Сиб. Салаа, Саха сиринээби науч. киин., Гуманит. чинчийии уонна Хотугу аҕыйах ахсааннаах норуоттар проблемаларын ин-та, Респ. «Олонхо» ассоц. — Дьокуускай : ИГИ-иПМНС СО РАН, 2010. — 234 с.

Новгородов туһунан : С. 7

Васильев, Г. М. Живой родник : об устной поэзии якутов / Г. М. Васильев ; АН СССР. Сиб. отд-е Якут. филиал. Ин-т языка, лит. и истории. — Якутск : Кн. изд-во, 1973. — 304 с.

На с. 13 : упоминается Иэбии Хотоок.

Илларионов, В. В. Искусство якутских олонхосутов / В. В. Илларионов ; АН СССР. Сиб. отд-е Якут. филиал. Ин-т языка, лит. и истории. — Якутск : Кн. изд-во, 1982. — 128 с.

На с. 16 : упоминается Иев Новгородов-Иэгии Хотоок.

* * *

Ермолаев, В. Иэгии Хотоок диэн кимий? // Чурапчы олонхохуттара / В. Ф. Ермолаев. — Дьокуускай : Бичик, 1994. — С. 15—19.

Иэгии Хотоок // Саҥа олох. — 2014. — Кулун тутар 22 к. — («Олонхо эйгэтэ» сыһыарыы).

Ноговицын Семен Алексеевич-Сааскыйар Сэмэнэ

Бахытский наслег

Ноговицын, А. С. Олонхохуттарбыт тустарынан / А. С. Ноговицын // Саҥа олох. — 2014. — Ыам ыйын 31 к.

Оконешников Василий Лукич

Ермолаев, В. Чурапчы олонхохуттара / В. Ф. Ермолаев. — Дьокуускай : Бичик, 1994. — 46 с.

Оконешников В. Л. ахтылар : 18 с.

Захарова, Т. Сарбыллыбыт сэргэ / Татьяна Захарова // Санга олох. — 1994. — Олунньу 3 к.

Пермяков Д. М.-БҮрҮҮ Мииэттэн олонхолуурга үөрэммитэ ах-тыллар.

Оконешников Иосиф Дмитриевич-Мундууска Уоһук

Мельжесинский наслег. Мугудай

Тамаллаайы Бэргэн / [И. Д. Оконешников тылыттан А. Д. Местников суруйда ; бэчээккэ бэлэмнээтилэр : А. А. Дмитриева, Н. А. Дьяконова] ; Россия наукаларын акад. Сибиирдээби Салаа, Гуманитар. чинчийи уонна Хотугу абыйах ахсааннаах норуттар проблемаларын ин-та. — Дьокуускай : «Медия-холдинг Якутия», 2012. — 320 с.

Кыыс Ньургун Бухатыыр / зап. А. Д. Местников. 1941 // Архив ИЯЛИИ ЯФ СО РАН, ф. 5, оп. 7, ед. хр. 24/85/, л. 428.

Емельянов, Н. В. Тамаллаайы Бэргэн // Сюжеты якутских олонхо / Н. В. Емельянов ; АН СССР. Сиб. отд-е Якут. филиал. Ин-т языка, лит. и истории. — М. : Наука, 1980. — С. 191—200.

Ермолаев, В. Театр үбүлүйдээх толоруутугар кыттыбыта // Чурапчы олонхоуттара / В. Ф. Ермолаев. — Дьокуускай : Бичик, 1994. — С. 41—43.

Мундууска улун «Тамаллаайы Бэргэн» олонхото // Санга олох. — 2014. — Ахсынны 25 к. — («Олонхо эйгэтэ» сыһыары).

Оконешников Константин Иосифович-Татаар Куоста, Мундууска уола

Мугудайский наслег

Оконешников Прокопий Моисеевич-Бырдья Бытык

Мугудайский наслег

Кыыс Туйгун. Кыыс Ньургун Бухатыыр : [сюжеты] / зап. А. Л. Новгородава // Архив ИЯЛИИ ЯФ СО РАН, ф. 5, оп.7, 8, ед. хр. 73, л. 18.

Кыыс Ньургун Бухатыыр / зап. А. Ф. Бояров. 1935 // Архив ЯФ СО АН СССР, ф. 5, оп. 7, ед. хр. 55/78/, л. 230.

Емельянов, Н. В. Борьба женщины за право на целомудрие : [об олонхо «Кыыс Ньургун Бухатыыр»] // Сюжеты ранних типов в якутских олонхо / Н. В. Емельянов. — М. : Наука, 1983. — С. 138—150.

Емельянов, Н. В. Кыыс Ньургун : [об олонхо «Кыыс Ньургун Бухатыыр»] // Сюжеты якутских олонхо / Н. В. Емельянов. — М. : Наука, 1980. — С. 272—280.

Оконешников Сидор Егорович-Сиидэкэ

Мугудайский наслег

Ермолаев, В. Чабырбахха киирбит Олоодо // Чурапчы олонхохуттара / В. Ф. Ермолаев. — Дьокуускай : Бичик, 1994. — С. 7-9.

Илларионов, В. В. Олонхо алыптаах эйгэтэ / В. В. Илларионов ; [хомуйан онордо Т. В. Илларионова] ; М. К. Аммосов аатынан Саха гос. ун-та. — Дьокуускай : Бичик, 2006. — 336 с.

Олоодо ахтыллар : С. 56.

Попова, К. Н. Олонхохут-ырыаһыт Бурнашов И. И. (Тон Суорун) / хомуйан онордо К. Н. Попова. — Майа : [и. с.], 1993 (Мэнэ Хангалас улуунун тип.) — 53 с.

Олоодо ахтыллар : С. 2.

Васильев, Г. М. Живой родник : об устной поэзии якутов / Г. М. Васильев ; АН СССР. Сиб. отд-е Якут. филиал. Ин-т языка, лит. и истории. — Якутск : Кн. изд-во, 1973. — 304 с.

На с. 13 : упоминается Олоодо.

Илларионов, В. В. Искусство якутских олонхосутов / В. В. Илларионов ; АН СССР. Сиб. отд-е Якут. филиал. Ин-т языка, лит. и истории. — Якутск : Кн. изд-во, 1982. — 128 с.

На с. 14 : упоминается Олоодо.

Ортойуков Охонооһой-Иэгии Хотоок

Болтогинский наслег

Ермолаев, В. Иэгии Хотоок диэн кимий? // Чурапчы олонхохуттара / В. Ф. Ермолаев. — Дьокуускай, 1994. — С. 15—19.

Ермолаев, В. Ыллаан бүтэрбэтэбэ / В. Ермолаев // Сана олох. — 1988. — Тохсунньу 9 к.

Иэгии Хотоок // Сага олох. — 2014. — Кулун тутар 22 к. — («Олонхо эйгэтэ» сыһыары).

Осипов Афанасий Петрович-Ырыа Хооһой

Хадарский наслег

Ермолаев, В. Уот иччитин оонньообут Ырыа Хооһой // Чурапчы олонхохуттара / В. Ф. Ермолаев. — Дьокуускай : Бичик, 1994. — С. 36—37 ; // Сага олох. — 2014. — Алтынны 25 к. — («Олонхо эйгэтэ» сыһыары).

Давыдов, И. И. Ырыа Хооһой / И. И. Давыдов // Сага олох. — 2014. — Алтынны 25 к. — («Олонхо эйгэтэ» сыһыары).

Пермяков Дмитрий Максимович-Ырыа Миитэ

Мугудайский наслег

Ырыа Миитэ // Мугудай нэһилиэгэ, Чурапчы улууһа / [хому-йан онгордулар: Т. Е. Захарова, В. И. Пермякова.]. — Дьокуускай : Көмүөл, 2012. — С. 19—21.

Чурапчинский улус : история, культура, фольклор / Администрация МО «Чурапчинский улус (район)» ; АН РС(Я). Ин-т гуманитар. исслед. ; ответ. ред. Б. Н. Попов и др. — Дьокуускай : Бичик, 2005. — 440 с. — (Улусы Республики Саха).

На с. 393 : упоминается Д. М.Пермяков.

Ермолаев, В. Ырыа Миитэ — Былыргылартан иккис көлүөнэ олонхохут // Чурапчы олонхохуттара / В. Ф. Ермолаев. — Дьокуускай : Бичик, 1994. — С. 17—19.

Захарова, Т. Сарбыллыбыт сэргэ / Татьяна Захарова // Сага олох. — 1994. — Олунньу 3 к.

Петр Васильевич Петров-Боруһуок Бүөтүр

Хайахсытский наслег

Олонхохут Петр Васильевич Петров-Боруһуок Бүөтүр // Хайах-

сыт : Чурапчы улууһа: 1т. / [хомуйан онордо М. А. Герасимова.]. — Дьокуускай, 2012. — С. 70.

Петров Петр Михайлович-Куолай уола Бүөтүр

Болтогинский наслег

Ермолаев, В. Ойуунускай биһирээн истибитэ // Чурапчы олонхохуттара / В. Ф. Ермолаев. — Дьокуускай : Бичик, 1994. — С. 37—39 ; //Саҥа олох. — 1989. — Балаҕан ыйын 9 к.

Петрова, И. Н. Олонхохут Куолай уола Бүөтүр Михайлович Бөтүрүөп удьурдара / И. Н. Петрова // Саҥа олох. — 2014. — Ыам ыйын 31 к. — («Олонхо эйгэтэ» сыһыары).

Платонов Иннокентий Дмитриевич-Тэкэллэ Уола

Хадарский наслег

Божедонов, П. Тэкэллэ уола / Петр Васильевич Божедонов // Саҥа олох. — 2007. — Балаҕан ыйын 15 к. ; // Саҥа олох. — 2014. — Алтынны 25 к. — («Олонхо эйгэтэ» сыһыары).

Давыдов, И. И. Ырыа Хооһой : [Тэкэллэ уола ахтыллар] / И. И. Давыдов // Саҥа олох. — 2014. — Алтынны 25 к. — («Олонхо эйгэтэ» сыһыары).

Ожо Туйгун Бухатыыр : сюжеты / сост. Я. З. Стручков, 1950 // Архив ЯФ СО АН, ф. 5, оп. 8, ед. хр. 38, 7 с.

Платонова Ульяна-Уус Ылдьаана

Хатылынский наслег

Уус Ылдьаана / М. П. Иустинова // Ала Хотобой / М. И. Белых, ; Россия наукаларын акад. Сиб. Салаатын, Саха сиринээҕи науч. киин., Гуманит. чинчийии уонна аһыйах ахсааннаах Хотугу норуоттар проблемаларын ин-та, Респ. Олонхо ассоц. ; [ырыаһыт тылыттан Г. С. Борисов, С. С. Борисов суруйуулар ; бэчээккэ бэлэмнээтилэр : В. В. Илларионов, Т. В. Илларионова ; эппиэттиир ред. Н. А. Алексеев.]. — Дьокуускай, 2010. — С. 229.

Попов Изот Гурьевич-Суота

Соловьевский наслег

Собакин, И. И. Попов Изот Гурьевич-Суота // Мырыла ытык кырдыбаастара / [хомуйан онгордо И. И. Собакин.]. — Дьокуускай, 2011. — С. 271.

Попов Николай Филиппович I

Арылахский наслег

Попов, С. Р.-Сиздэрэй Сэмэн. Суруксут, олонхохут Ньюкулаас Боппуок // I Хайахсыт (Арыллаах) / С. Р. Попов-Сиздэрэй Сэмэн. — Дьокуускай, 2009. — С. 157—191 ; Саҥа олох. — 2014. — Кулун тутар 22 к. — (Олонхо эйгэтэ).

Чурапчинский улус : история, культура, фольклор / Администрация МО «Чурапчинский улус (район)» ; АН РС(Я). Ин-т гуманитар. исслед. ; ответ. Ред. Б. Н. Попов и др. — Дьокуускай : Бичик, 2005. — 440 с. — (Улусы Республики Саха).

На с. 394—395 : о Н. Попове.

Попов Петр Петрович-Ытыйар

Хатылынский наслег

Төлкөбүт дьоллоох түөрүбэ — Мындабаайы / [хомуйан онгордо И. М. Павлов.]. — Дьокуускай : Дани Алмас, 2012. — 172 с.

Попов П. П. ахтыллар : С. 44.

Потапов Василий Николаевич-Маайа Баһылайа

Кытанахский наслег

Ермолаев, В. Ф. Хайабас сирин талааннааба : [Уорба Уола Куу-хуматтан, Таатта олонхохуттара Табаахыраптан, Маалгынтан үөрэммитэ ыйыллар] / Василий Федорович Ермолаев // Саҥа олох. — 1991. — Олунньу 14 к. ; Саҥа олох. — 2014. — Ахсынньы 25 к. — («Олонхо эйгэтэ» сыһыары).

Протопопов Алексей Андреевич-Ыга Үктүүр

Хатылынский наслег

Ырыаһыт Алексей Андреевич Протопопов / П. А. Соловьева тылыттан М. П. Иустинова суруйуута // Ала Хотобой / М. И. Белых ; Россия наукаларын акад. Сиб. Салаатын, Саха сиринээби науч. киин., Гуманит. чинчийи уонна абыйах ахсааннаах Хотугу норуоттар проблемаларын ин-та, Респ. Олонхо ассоц. ; [ырыаһыт тылыттан Г. С. Борисов, С. С. Борисов суруйуулар ; бэчээккэ бэлэмнээтилэр : В. В. Илларионов, Т. В. Илларионова ; эппиэттиир ред. Н. А. Алексеев.]. — Дьокуускай, 2010. — С. 229.

Саввин Афанасий Андреевич

Ермолаев, В. Чурапчы олонхохуттара / В. Ермолаев. — Дьокуускай : Бичик, 1994. — 47 с.

Саввин А. А. ахтыллар : 9 с.

Седалищев Михаил Данилович-Сүөдээх

Хатылынский наслег

Олонхохут Седалищев Сүөдэх / М. П. Седалищева тылыттан М. П. Иустинова суруйуута // Ала Хотобой / М. И. Белых ; Россия наукаларын акад. Сиб. Салаатын, Саха сиринээби науч. киин., Гуманит. чинчийи уонна абыйах ахсааннаах Хотугу норуоттар проблемаларын ин-та, Респ. Олонхо ассоц. ; [ырыаһыт тылыттан Г. С. Борисов, С. С. Борисов суруйуулар ; бэчээккэ бэлэмнээтилэр : В. В. Илларионов, Т. В. Илларионова ; эппиэттиир ред. Н. А. Алексеев.]. — Дьокуускай, 2010. — С. 229.

Сибиряков Никон Радионович

Соловьевский наслег

Собакин, И. И. Сибиряков Никон Радионович // Мырыла ытык кырдыабаастара / [хомуян онгордо И. И. Собакин.]. — Дьокуускай, 2011. — С. 271.

Сидорова Елена

Хоптогинский наслег

Ермолаев, В. Чурапчы олонхоуттара / В. Ермолаев. — Дьокуускай : Бичик, 1994. — 47 с.

Өлөөнө Сидорова ахтыллар : 7 с.

Собакин Андрей Николаевич-Күттэм Өндөрөй

Соловьевский наслег

Собакин, И. И. Собакин Андрей Николаевич-Күттэм Өндөрөй // Мырыла ытык кырдыбаастара / [хомуян онгордо И. И. Собакин.]. — Дьокуускай : Көмүөл, 2011. — С. 272.

Терютин Иннокентий Иванович

Мугудайский наслег

Сүнкэн Эрилик / зап. Г. П. Сивцев, 1941 // Архив ЯФ СО РАН, ф. 5, оп. 7, ед. хр. 106/33/, 5280 строк.

Терютина Пелагея Михайловна-Балагыас,

Ырыа Ымыычаан,

Мугудайский наслег

Кыыс Ньургун / зап. Е. И. Говоров, 1939 // Архив ЯФ СО РАН, ф. 5, оп. 8, ед. хр. 22.

Нэриэн Мүлгү / зап. Г. Г. Мухин, 1939 // Архив ИЯЛИИ ЯФ СО РАН, ф. 5, оп. 7, ед. хр. 62/30, 5950 строк.

Сэтгэ күннүк сиртэн сибиркэтэ охсуллар эндиэ арабас аттаах Нөрүөн Мүлгү / зап. Е. Е. Лукин, 1939 // Архив ЯФ СО РАН, ф. 5, оп. 7, ед. хр. 62, 10500 строк, л. 170.

Уолусхан улаан аттаах Уһук Туйгун Бухатыыр / зап. С. Борисов, 1947 // Архив ИЯЛИИ ЯФ СО РАН, ф. 5, оп. 7, ед. хр. 92/114/, л. 207. Емельянов сюжеты як. Олонхо. — ед хр. 62, л. 170, 10500 ст. строк.

Емельянов, Н. В. Младшая сестра-богатырка — защитница племени : [об олонхо П. М. Терютиной «Кыыс Ньургун»] // Сюжеты ранних типов якутских олонхо / Н. В. Емельянов. — М. : Наука, 1985. — С. 193—198.

Емельянов, Н. В. Нэриэн Мюлгю : [об олонхо П. М. Терютиной] // Сюжеты Якутских олонхо / Н. В. Емельянов. — М. : Наука, 1980. — С. 42—46.

О ней.

Ермолаев, В. Оботуттан обонньоругар тийэ биһирэммит Балагыас // Чурапчы олонхохуттара / В. Ф. Ермолаев. — Дьокуускай : Бичик, 1994. — С. 32—34.

Ырыа Ымычаан // Мугудай нэһилиэгэ, Чурапчы улууһа / [хомуян онордулар Т. Е. Захарова, В. И. Пермяков.]. — Дьокуускай : Көмүөл, 2012. — С. 3, 22—24.

* * *

Ермолаев, В. Ырыа Ымычаан / В. Ермолаев // Саҥа олох. — 1989. — Балаҕан ыйын 23 к.

Данилова, Е. М. Эбэм Ырыа Ымычаан — олонхохут, норуот ырыаһыта / Елена Михайловна Данилова // Саҥа олох. — 2014. — Балаҕан ыйын 4 к. — («Олонхо эйгэтэ» сыһыарыы).

Теплоухов Дмитрий Тимофеевич-Ырыа Мииккэ, Хайахсытский наслег

Тимофеев, Ф. А. Олонхохут Дмитрий Тимофеевич-Ырыа Мииккэ / Федор Афанасьевич Тимофеев // Хайахсыт : Чурапчы улууһа / [хомуян онордо М. А. Герасимова.]. — Дьокуускай, 2012. — 480 с. 1т. — С. 61—63.

Ермолаев, В. Өбүгэ талаана ыччакка бэриллэр / В. Ермолаев // Саҥа олох. — 1989. — Ахсынньы 9 к.

Ырыа Мииккэ ахтыллар

Тимофеев-Теплоухов Иннокентий Гурьевич

Хаяхсытский наслег

Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур / [олонхохут И. Г. Теплоухов-Тимофеев тылыттан П. Н. Попов суруйууга.]. — Дьокуускай : САССР гос. изд-вота, 1958. — 256 с.

Куруубай хааннаах Кулун Куллуустуур = Строптивный Кулун Куллуустуур / записал В. Н. Васильев ; текст подг.: Э. К. Пекарский, Г. У. Эргис ; пер.: А. А. Попова, И. В. Пухова ; вступ. ст. И. В. Пухова, Г. У. Эргиса ; АН СССР. Сиб. отд-е Якут. филиал. Ин-т языка, лит. и истории. — М. : Наука, 1985. — 608 с. — (Эпос народов СССР).

Образцы народной литературы якутов / сост. В. Н. Васильев ; под ред. Э. К. Пекарского. — Пг. : Изд-во АН, 1916. — (Образцы народной литературы якутов; III: Тексты).

Вып. I. : Саха олонхолоро: Куруубай хааннаах Кулун Куллуустуур. — 196 с.

Куруубай хааннаах Кулун Куллуустуур // Литература хрестоматията : ситэтэ суох орто уонна орто оскуолалар V кылааһыгар үөрэнэр кинигэ / Н. М. Заболоцкай. — М., 1937. — С. 3—17.

Энгэлэй Бэргэн / зап. Д. П. Лазарев 1941 // Архив ИЯЛиИ ЯФ СОРАН, ф. 5, оп. 7, ед. хр. 32/106, л. 449.

* * *

Сибирякова, Р. «Куруубай хааннаах Кулун Куллуустуур» олонхоҕо тэнгнээһин туттулуута / Раиса Сибирякова // Саҥа олох. — 1994. — Кулун тутар 12 к. ; Саҥа олох. — 2014. — Кулун тутар 22 к. — («Олонхо эйгэтэ» сыһыарыы).

Бурцев, Д. Т. Якутский эпос олонхо как жанр / Д. Т. Бурцев ; отв. ред. И. Г. Спиридонов ; Акад. наук РС(Я), Ин-т гуманитар. исслед. — Новосибирск : Наука, 1998. — 85 с.

На с. 5, 49 : упоминается олонхо И. Г. Тимофеева-Теплоухова.

Емельянов, Н. В. Сюжеты олонхо о родоначальниках племени / Н. В. Емельянов ; АН СССР, Сиб. отд-е, Якут. науч. Центр, Ин-т языка, лит. и истории. — М. : Наука, 1990. — 208 с.

На с. 140 : об олонхо И. Г. Тимофеева-Теплоухова.

Емельянов, Н. В. Устройство семьи и защита племени айыы : [«Куруубай хааннаах Кулун Куллуустуур = Строптивный Кулун Куллуустуур»] // Сюжеты ранних типов якутских олонхо / Н. В. Емельянов ; АН СССР. Сиб. отд-е Якут. филиал. Ин-т языка, лит. и истории. — М. : Наука, 1985. — С. 198—209.

Емельянов, Н. В. Строптивный Кулун Куллуустуур : сюжеты // Сюжеты якутских олонхо / Н. В. Емельянов ; АН СССР. Сиб. отд-е

Якут. филиал. Ин-т языка, лит. и истории. — М. : Наука, 1980. — С. 120—226.

Емельянов, Н. В. Эрэбил Бэргэн : сюжеты // Сюжеты якутских олонхо / Н. В. Емельянов ; АН СССР. Сиб. отд-е Якут. филиал. Ин-т языка, лит. и истории. — М. : Наука, 1980. — С. 214—221.

Илларионов, В. В. Искусство якутских олонхосутов / В. В. Илларионов ; АН СССР. Сиб. отд-е Якут. филиал. Ин-т языка, лит. и истории. — Я. : Кн. изд-во, 1982. — 128 с.

На с. 42 : упоминается И. Г. Тимофеев-Теплоухов.

Сидоров, Е. С. Очерки по олонхо : монография / Е. С. Сидоров ; Якут. гос. ун. им. М.К. Аммосова. — Якутск : Изд-во Якут. ун-та, 2004. — 132 с.

На с. 64, 73 : об олонхо И. Г. Тимофеева-Теплохова.

Эргис, Г. У. Очерки по якутскому фольклору / Г. У. Эргис ; [отв. ред. В. Гусев ; отв. за переиздание В. М. Никифоров] ; Рос. акад. наук, Сиб. отд-ние, Якут. науч. центр, Ин-т гуманитар. исслед. и проблем малочисл. народов Севера. — Якутск : Бичик, 2008. — 400 с.

На с. 186—187, 204, 212 : об олонхо И. Г. Тимофеева-Теплохова.

* * *

Олонхохут И. Г. Тимофеев-Теплоухов : ахтыбылар / [хомуян онгордо Р. С. Сибирякова]. — Дьокуускай : Ситим, 1994. — 24 с.

Ермолаев, В. Улуу олонхохут И. Г. Теплоухов-Тимофеев // Чурапчы олонхохуттара / В. Ф. Ермолаев. — Дьокуускай : Бичик, 1994. — С. 19—23.

Хайахсыт : Чурапчы улууһа : 3 кинигэлээх / [хомуян онгордо М. А. Герасимова.]. — Дьокуускай : Көмүөл, 2012.

1 т. : 2012. — 480 с.

Иһинээбититтэн : Олонхохут Чоппулуохап ахтыгыта / И. Г. Тимофеев-Теплоухов тылыттан М. Д. Дорофеев суруйуута ; Олонхохут дьылбата / Н. В. Емельянов ; Үөрэ истэбин / Татьяна Михайловна Петрова ; Махталым улахан / П. К. Дорофеев ;

Дорофеев, П. К. Киниэхэ махталым улахан : И. Г. Тимофеев-Теплоухов төрөөбүтэ 125 сылыгар / Прокопий Кузьмич Дорофеев // Санга олох. — 1994. — Кулун тутар 26 к. ; Санга олох. — 2014. — Олунньу 11 к. — («Олонхо эйгэтэ» сыһыарыы).

Дыдаев, Д. «Кулун Куллустуур» ааптара — культура оройуоннаабы дьиэтигэр / Д. Дыдаев // Социализм суола. — Чурапчы. — 1957. — Тохсунньу 29 к. ; Саҥа олох. — 2014. — Олунньу 11 к. — («Олонхо эйгэтэ» сыһыарыы).

Каженкин, И. Олонхоһут И. Г. Теплоухов-Тимофеев / Игнат Каженкин // Иити кыһата. — 2009. — №1(13). — С. 66—72.

Көрсүһүү биэчэрэ : [«Кулун Куллустуур» олонхо суруллубута 50 с. бэлиэтээһин] // Социализм суола. — Чурапчы. — 1957. — Тохсунньу 25 к. ; Саҥа олох. — 2014. — Олунньу 11 к. — («Олонхо эйгэтэ» сыһыарыы).

Константинова, А.-Дархаана. Теплоухов-Тимофеев олонхолоро баар буолуохтаахтар / А. Константинова-Дархаана // — ... — Ыам ыйын 8 к.

Лазарев, Д. Олонхоһут кэпсээнэ / Д. Лазарев // Саҥа олох. — 1990. — Олунньу 27 к.

Лазарев, Д. Улуу киһибит аатын үйэтитиэбин / Дмитрий Лазарев // Саҥа олох. — 1994. — Кулун тутар 10 к.

Олонхоһут Чопулуохап-Тимофеев Иннокентий Гурьевич ахтыгыта / И. Г. Тимофеев-Теплоухов тылыттан М. Д. Дорофеев суруйуута // Саҥа олох. — 2014. — Олунньу 11 к. — («Олонхо эйгэтэ» сыһыарыы).

Попов, П. «Кулун Куллустуур» олонхо / П. Попов // Кыым. — 1957. — Олунньу 10 к. ; Саҥа олох. — 2014. — Олунньу 11 к. — («Олонхо эйгэтэ» сыһыарыы).

Флегонтов, П. Улуу олонхоһут туһунан өйдөбүлүм / Прокопий Флегонтов // Саҥа олох. — 1994. — Кулун тутар 26 к.

Чурапчинский улус : история, культура, фольклор / Администрация МО «Чурапчинский улус (район)» ; АН РС(Я). Ин-т гуманитар. исслед. ; ответ. ред. Б. Н. Попов и др. — Дьокуускай : Бичик, 2005. — 440 с. — (Улусы Республики Саха).

На с. 395—396 : о И. Г. Тимофееве-Теплоухове.

Трофимов Иван Терентьевич-Сулумаата уола, Уйбаан Сулумаата

Сыланский наслед

Ермолаев, В. Саха сирин үрдүнэн сурабырара // Чурапчы олонхоһуттара / В. Ф. Ермолаев. — Дьокуускай : Бичик, 1994. — С. 9—11.

Сырдыгынан сыдбаайар Сыланмыт / [хомуйан онгордо К. Г. Макаров] ; «Чурапчы улууна» муниципальной тэриллии ; Сылан нэһилиэгэ МТ. — Дьокуускай : Дани Алмас, 2012. — 728 с.

И. Т. Трофимов туһунан : С. 251.

Ермолаев, В. Уйбаан Сулумаата // Саҥа олох. — 1987. — Атыр-
дях ыйын 1 к.

Устинов Григорий, Ожулунский наслег.

Айыы Доргуйа Бухатыыр : сюжеты / сост. Е. Седалищев, 1946 // Архив ИЯЛИИ ЯФ СО РАН, ф. 5, оп. 8, ед. хр. 69, л. 4.

Күн Тулуур Бухатыыр : сюжеты / сост. Е. Седалищев, 1946 // Архив ИЯЛИИ ЯФ СО РАН, ф. 5, оп. 8, ед. хр. 67, л. 2. ; Хара дьоруо аттаах Хара Ньургун бухатыыр / А. Н. Кривошапкин ; Россия наукаларын акад. Сиб. Салаатын, Саха сиринээби науч. киин., Гуманит. чинчийи уонна абыйах ахсааннаах Хотугу норуоттар проблемаларын ин-та, М. К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги федеральной ун-т, Хотугулуу-Илинги норуоттар тылларын уонна культураларын ин-та, Олонхо науч.-чинчийэр ин-та ; [ырыаһыт тылыттан Е. Е. Лукин суруйуута ; бэчээккэ бэлэмнээтилэр: В. В. Илларионов, Т. В. Илларионова ; эппиэттиир ред. П. Н. Дмитриев.]. — Дьокуускай : ГЧ уо. ААХНПИ РНА СС, 2011. — С.84—86.

Федоров Константин Лукич-Көскөйө Көстөкүүн

Соловьевский наслег

О нем.

Дмитриев, П.Н.-Туутук. Олонхохут К. Л. Федоров-Көскөйө уонна кини «Күн Тэгиэримэ» олонхото // Айылбаттан айдарыылаахтар : ыстатыйалар, бэлиэтээһиннэр, очеркалар / П. Н. Дмитриев-Туутук. — Дьокуускай, 2008. — С.81—85.

Собакин, И.И. Федоров Константин Лукич-Көскөйө Көстөкүүн // Мырыла ытык кырдыбаастара / [хомуйан онгордо И. И. Собакин.]. — Дьокуускай, 2011. — С. 273—275.

Ермолаев, В. Уйэтипит үтүөлээхтэр / В. Ермолаев // Саҥа олох. — 1990. — Балаҕан ыйын 20 к.

К. Л. Федоров «Сүнкэн Дьааһык» олонхото ахтыллар.

Федоров, К.Л. Күн Тэгиэримэ : олонхо / [К.Л. Федоров-Көскөйө

Көстөкүүн тылыттан бэчээккэ бэлэмнээтэ П.Н. Дмитриев-Туутук ; эп-пиэттиир ред. ф.н.д., проф. В.В. Илларионов; редколл.: А.Н. Жирков (бас ред.) уо.д.а.] ; Рос. Наукаларын акад., Сибиирдээби салаа, Гуманитар. чинчийи уонна абыях ахсааннаах Хотугу норуоттар проблемаларын ин-та, Респ. «Олонхо» ассоц., олонхо уон сылын (2006—2015 сс.) бэлэмнээн ытыгыга Саха Респ. Национальнай тэрийэр комитета. — Дьокуускай : Бичик, 2012. — 232 с. — (Саха боотурдара : 21 т ; т. 12).

Флегонтов Гаврил Прокопьевич

Чакырский наслед

Афанасьев, Н. К. Чакыр олонхохуттара / Н. К. Афанасьев кэп-сээнииттэн М. И. Ширяева суруйуута // Саҥа олох. — 2014. — Сэтинньи 27 к. — («Олонхо эйгэтэ» сыһыарыы).

Флегонтов Гаврил Прокопьевич ахтыллар.

Фомин Иосиф-Молохус Уола

Болугурский наслед

Төлкөбүт дьоллоох түөрүбэ — Мындабаайы / [хомуйан онордо И. М. Павлов.]. — Дьокуускай : Дани Алмас, 2012. — 172 с.

Фомин ахтыллар : С. 44.

Хойтоһун

Соловьевский наслед

Сибиряков, М. Н. Улуу ырыаһыт Хойтоһун / М. Н. Сибиряков // Мырыла ытык кырдыбаастара / [хомуйан онордо И. И. Собакин.]. — Дьокуускай, 2011. — С. 275.

Ермолаев В. Хойтоһунтан силис тардан // Чурапчы олонхохуттара / В. Ф. Ермолаев. — Дьокуускай, 1994. — С. 12—13.

Хойтоһун аллараа дойду ырыаһытын кыайбыта // Мырыла. Чурапчы улууһа Соловьев нэһилиэгэ / хомуйан онордулар М. Н. Сибиряков, Е. И. Собакина уо. д. а. — Дьокуускай, 2002. — С. 26—27.

Хомподоев Николай Саввич-Күндү Бытык Күндүөбэй

Соловьевский наслег

Ефремова, В. Е. Хомподоев Николай Саввич-Күндү Бытык Күндүөбэй / В. Е. Ефремова // Мырыла ытык кырдыбаастара / [хомуян онордо И. И. Собакин.]. — Дьокуускай, 2011. — С. 275—276.

Чаллах кыыһа Нөөнөкө Өлөөнө IV Хатылы (Чэмпиздэй)

Соловьев, Н. Олонхохут дыхталлар : [Түөйэттэн төрүттээх Өлөөнө] / Николай Соловьев // Саҥа олох. — 1994. — Алтынны 8 к.

Ырыа Хоруодьа

Мугудайский наслег

Ермолаев, В. Ох тыллаах Хоруодьа // Чурапчы олонхохуттара / В. Ф. Ермолаев. — Дьокуускай : Бичик, 1994. — С. 13—14 ; Саҥа олох. — 1988. — Алтынны 4 к.

Ырыа Хоруодьа // Мугудай нэһилиэгэ, Чурапчы улууһа / [хомуян онордулар Т. Е. Захарова, В. И. Пермяков.]. — Дьокуускай : Көмүөл, 2012. — С. 18—19.

Захарова, Т. Кырыстаах ырыаһыт / Т. Захарова // Сахаада . — 1993. — Бам ыйын 12 к.

Яковлев Семен Степанович-Эрилик Эристиин

Чакырский наслег

Буура Дохсун / [бэчээккэ бэлэмнээтилэр : И. Е. Федосеев, Н. Н. Тобуроков] ; Рос. Наук. Акад.-та, Сиб. Салаатын, Саха сиринээби науч. киинэ, Гуманит. чинчийии уонна абыйах ахсааннаах Хотугу норуоттар проблемаларын ин.-та. — Дьокуускай : Бичик, 1993. — 416 с.

Хаалбат-сүппэт хараһыктаах хааннаах Харалаах Мохсобол=Негибнуший Харалаах Мохсобол // Архив ИЯЛИИ ЯФ СО РАН, ф. 5, оп. 10, ед. хр. 28, л. 408.

Айыы Дьөһүөл : сюжеты // Архив ИЯЛИИ ЯФ СО РАН, ф. 4, оп. 2, ед. хр. 27, л. 11800.

Илларионов В. В. Олонхохут-суруйааччылар уонна кинилэр

олонхолоро // Олонхо алыптаах эйгэтэ : (ыстатыйалар, санаалар, сэхэргэниилэр) / В. В. Илларионов ; [хомуйан онгордо Т. В. Илларионова] ; М. К. Аммосов аатынан Саха гос. ун-та. — Дьокуускай : Бичик, 2006. — С. 146—154 ; Чолбон. — 2000. — № 6. — С. 3—6.

Эрилик Эристиин олоҕо / Н. К. Афанасьев кэпсээниттэн М. И. Ширяева суруйууга // Саҥа олох. — 2014. — Сэтинньи 27 к. — («Олонхо эйгэтэ» сыһыары).

Чурапчинский улус : история, культура, фольклор / Администрация МО «Чурапчинский улус (район)» ; АН РС(Я). Ин-т гуманитар. исслед. ; ответ. ред. Б. Н. Попов и др. — Дьокуускай : Бичик, 2005. — 440 с. — (Улусы Республики Саха).

На с. 396 : о С. С. Яковлеве.

ОЛОНХОНУ ТОЛорооччулар

Божедонов, П. Норуот ырыаһыта Петр Харитонов / Петр Божедонов // Саҥа олох. — Сыла суох.

Тарасов Николай Петрович.

Тарасов Николай Петрович : ахтыы // Хайахсыт : Чурапчы улууһа : 1 т. / [хомуйан онгордо М. А. Герасимова.]. — Дьокуускай, 2012. — С. 329—400.

Чечебутов, Д. П. Дьон, дьон. — 2012. — С. 43.

Кузьмина, А. Олонхо диэн өлбөт мэнэ уутун курдук // Саха сирэ. — 2011. — От ыйын 2 к.

Аржакова, А. Р. Николай Тарасов ыалдьыттыыр / А. Р. Аржакова // Саҥа олох. — 2014. — Ахсынньы 6 к.

Жиркова, О. Тоҕус томтор, Ытык тойуксута / Оксана Жиркова // Чаранг. — 2015. — №1. — С.10.

Алексеева Настя.

8 түүмэх. СЫҢИАРЫЫЛАР

Саха сиринээҕи Научнай киин архыбыгыгар уурулла сытар Чурапчы улуунун олонхоуттарын испииһэгэ, 1940 с.

Список анкет олонхосутов Чурапчинского района:

1. *Тюрютин Иннокентий Иванович*
2. *Дьяконов Николай Михайлович*
3. *Слепцов Гаврил Андреевич*
4. *Теплоухов Иннокентий Гурьевич*
5. *Местников Николай Петрович*
6. *Ноговицын Семен Алексеевич*

Список анкет олонхосутов Чурапчинского района	
Ф. И. О.	
1.	Тюрютин Иннокентий Иванович
2.	Дьяконов Николай Михайлович
3.	Слепцов Гаврил Андреевич
4.	Теплоухов Иннокентий Гурьевич
5.	Местников Николай Петрович
6.	Ноговицын Семен Алексеевич

Норуот айар идэлээхтэрин паспордара

Араспаанньата, аата, аҕатын аата, (хос аата) — *Теплоухов Иннокентий Гурьевич.*

Оройуона, нэһилиэгэ — *Чурапчинский р-н, Хоптогинский насл.*

Сааһа — *74 лет.*

Үөрэбэ, норуот ханнык-ханнык уус-уран айымньытын аахпыта — *неграмотный*.

Партиялаах дуо — *нет*.

Хайа дойдуларга тугу гына төһө өр сылдыбыта — *ханна да сылдыбатах*.

Олобун илгэтэ, идэтэ, тугунан үлэлиир — *колхозник. Работает чернорабочим*.

Хаһаангыттан олонхолуур, ыллыыр буолбута — *с 14 лет стал сказителем*.

Ырыаһыт, олонхонут аймах төрүттээх дуо? — *Дядя был народным певцом и сказителем былин*.

Идэлэнэн, дьарыктанан ыллыыр дуу, эбэтэр көннөрү дуу? — *В молодые годы занимался сказителем былин*.

Өйүттэн бэйэтэ айар дуу, эбэтэр истибитин ыллыыр-туойар дуу?:

Кимтэн үөрэммитэй? — *от Кузьмина Дмитрия Платоновича (Тэ-кэлэ оҕонньор)*

Ордук тугунан таптаан идэлэнэр (ырыа, олонхо, остуоруйа, сэнэн, чабырбах):

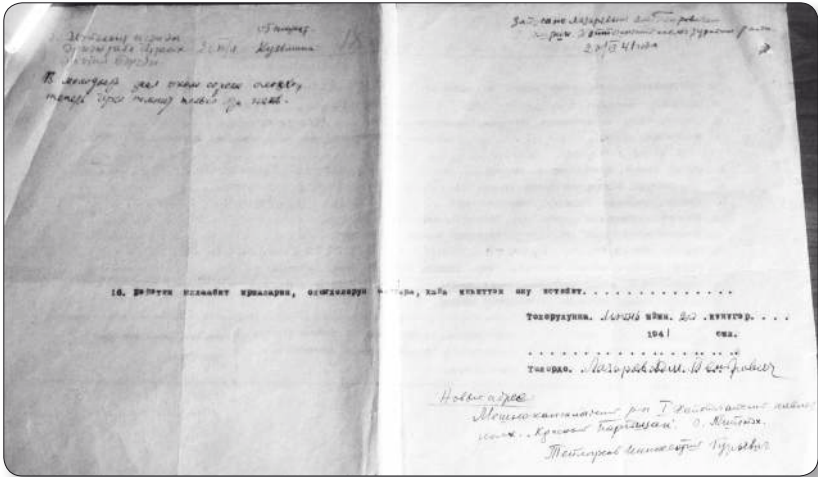
НУРУОТ ААХПЫТА ТУУГА БИТЭРИИ БАСПОРДАРА

18

1. Аарыаһыттан, ким, кимин аһаа тугу аһаа. *Тугу аһаа. Истибитин. Үлэлиир.*
2. Ордук, кимини. *Тугу аһаа. Истибитин. Үлэлиир.*
3. Тугу, кимин аһаа-аһаа уус-уран айымньытын аһаа. *Үлэлиир.*
4. Үлэлиир, кимин аһаа-аһаа уус-уран айымньытын аһаа. *Тугу аһаа.*
5. Үлэлиир аһаа. *Тугу аһаа.*
6. Үлэлиир кимин, кимин, тугу аһаа. *Тугу аһаа.*
7. Үлэлиир кимин, кимин, тугу аһаа. *Тугу аһаа.*
8. Үлэлиир кимин, кимин, тугу аһаа. *Тугу аһаа.*
9. Үлэлиир кимин, кимин, тугу аһаа. *Тугу аһаа.*
10. Үлэлиир кимин, кимин, тугу аһаа. *Тугу аһаа.*
11. Үлэлиир кимин, кимин, тугу аһаа. *Тугу аһаа.*
12. Үлэлиир кимин, кимин, тугу аһаа. *Тугу аһаа.*
13. Үлэлиир кимин, кимин, тугу аһаа. *Тугу аһаа.*
14. Үлэлиир кимин, кимин, тугу аһаа. *Тугу аһаа.*
15. Үлэлиир кимин, кимин, тугу аһаа. *Тугу аһаа.*

Айымньытын	Тугу	Кимин аһаа	Кимин аһаа	Кимин аһаа	Кимин аһаа
1. Үлэлиир кимин	35.1.	Кузьмин			
2. Үлэлиир кимин	35.2.	—			
3. Үлэлиир кимин	35.3.	—			
4. Үлэлиир кимин	35.4.	—			

1905 г.

Олорор сирин аата, оройуонуттан төһө ырааба: *Колхоз имени Андреева с. Диринг от Чурапчи 30 км.*

Бэйэтэ ыллыыр ырыаларын, олонхолорун ааттара:

1. *Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур: 25 п.л. Кузьмин. Зап. произв. 1905 г. Васильевым Н.В. с. Свобода Амгинск. р-н*
2. *Сылгы уола Дырай бухатыр: 20 п.л.*
3. *Көс туоралаах күүнүк усталаах күөнэ маҥан аттаах Күн Эрили бухатыр: 18 п.л.*
4. *Эриэн тойон аҕалаах Эбириэн хотун ийэлээх иккилээх эмнык улан аттаах Эриэдэл Бэргэн бухатыр.*
5. *Иэйэхсит сизлэн эриэн таба аттаах Эрбил Бэргэн: 20 п.л. Кузьмин Зап. Лазаревым Д.П. 20/VI—41 г.*

В молодости знал около 40 олонхо, теперь четко помнит только пять.

Толорулунна. Июнь 20, 1941 г.

Толордо Лазарев Дмитрий Петрович.

Новый адрес: Мегино-Кангаласский район I Хаптагайский наслег, колхоз «Красный Партизан» с. Тииттээх Теплоухов Иннокентий Гурьевич.

Норуот айар идэлээхтэрин паспордара

Араспаанньата, аата, аҕатын аата, (хос аата): *Дьяконов Николай Мэхээлэ.*

Оройуона, нэһилиэгэ — *Чурапчы, Сылан нэһилиэгэ.*

Сааһа: — *51.*

Үөрөбү, норуот ханнык-ханнык уус-уран айымньытын аахпыта — *суох.*

Партиялаах дуо — *суох.*

Хайа дойдударга тугу гына төһө өр сылдыбыта — *Дьокуускай куоракка үгүстүк болуотунньуктуу сылдыбыт.*

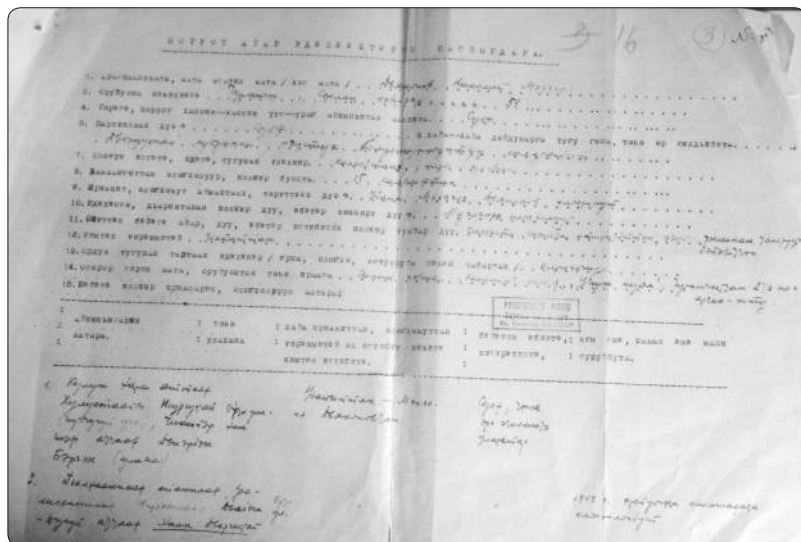
Олобун илгэтэ, идэтэ, тугунан үлэлиирэ — *холкуостаах, хара үлэһит.*

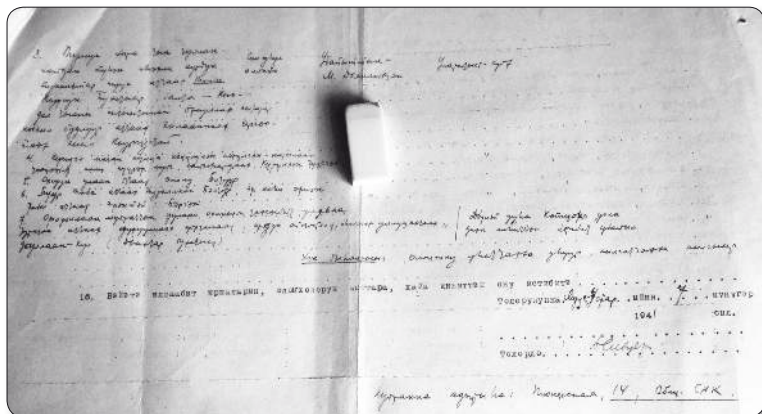
Хаһаанньыттан олонхолуур, ыллыыр буолбута — *15 сааһыттан.*

Ырыаһыт, олонхоһут аймах төрүттээх дуо? — *аймаҕа — убайа Мэхээлэ Дьяконов олонхоһут.*

Идэлэнэн, дьарыктанан ыллыыр дуу, эбэтэр көннөрү дуу? — *идэлэнэн олонхолуур.*

Өйүттэн бэйэтэ айар дуу, эбэтэр истибитин ыллыыр-туойар дуу? — *истибиттэн, эбиитэ, тылыннан туойуута бэйэтиттэн.*

Кимтэн үөрэммитэй? — убайыттан.

Ордук тугунан таптаан идэлэнэр (ырыа, олонхо, остуоруйа, сэхэн, чабырбах):

Олорор сирын аата, оройуонуттан төһө ырааба — *Сылан нэн.*
«Комбайн» колхоз Унун Күөл Чурапчыттан 2 1/2 көс арбаа — хоту

Бэйэтэ ыллыыр ырыаларын, олонхолорун ааттара:

1. Кулун хара аттаах Кулустаайы Ньургустай орто уола (куччугуй уол), Чиккэйэр хаан сизэр аттаах Дьыэрбэн Бэргэн (улана) Улахан Убайыттан Мэхээлэ Дьяконовтан суох, тыла эрэ эбиллиитэ уларыйар.

2. Дьалхааннаах айаннаах, дьалысханнаах сырыылаах Дьабын-Дугуй аттаах Хаан Дьаргыстай 1940 с. оройуонга олимпиадаба олонголообут.

3. Тумул хара тыа туллан хайдах түһэн иһэрин курдук, туналы-йар туус аттаах Тойон Ньургун Бухатыыр, балта — Кындал тыаны кытытытынан охсуллар кытарар кыһыл буулуур аттаах кылааннаах өргөстөөх Кыыс Ньургустай. Убайыттан М. Дьяконовтан суох.

4. Күндэл мабан күнгэ көгүлүнэн көрүлээн-нарылаан үөскээбит икки сүүрэр муос хайыһардаах Күрүлээн Чүүчүч.

5. Охсуун улаан аттаах Онолу Боотур.

6. Буур таба аттаах Тураллаан Боотур, эр киһи эриэн таба аттаах Эрэнтэй Бэргэн.

7. Ороһуоллаах муораттан уулаан оонньоон тахсыбат улдьаа

ЧУРАПЧЫ ОЛОНХОҢУТТАРА

тураҕас аттаах одурууннаах уорҕалаах, ордук ойбоҕостоох, оһоллоох уллунахтаах Уйуллаан Куо (дьахтар бухатыыр) Дьүлэй ууһа Көтүөхэ уола диэн киниттэн истибит убайым.

Хос быһаарыы: Олонхону уһаттааха уһуур, кыччаттааха кылгыыр.

Толорулунна. Муус устар ыйын 7 күнэ, 1941 с.

Толордо Д. Сивцев.

Куоракка аадырыһа: Пионерская, 14, Общ. СНК.

Норуот айар идэлээхтэрин паспорттара

Араспаанньата, аата, аҕатын аата, (хос аата) — *Слепцов Гаврил Андреевич.*

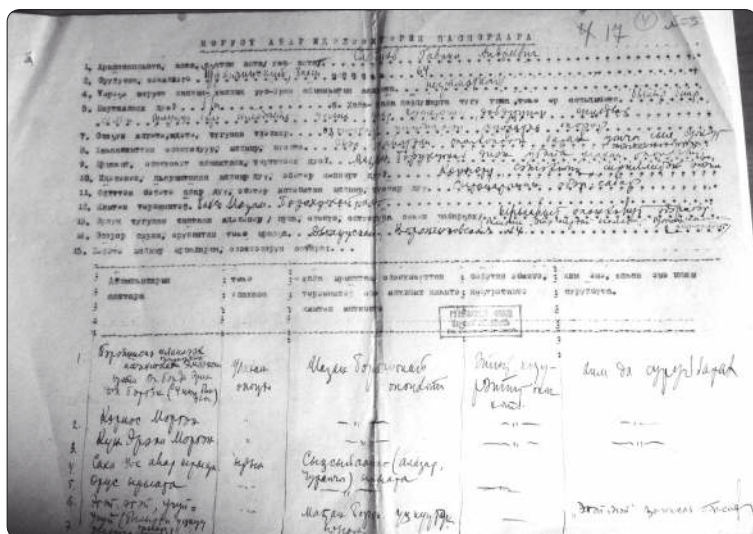
Оройуона, нэһилиэгэ — *Чурапчинский, Бахсы.*

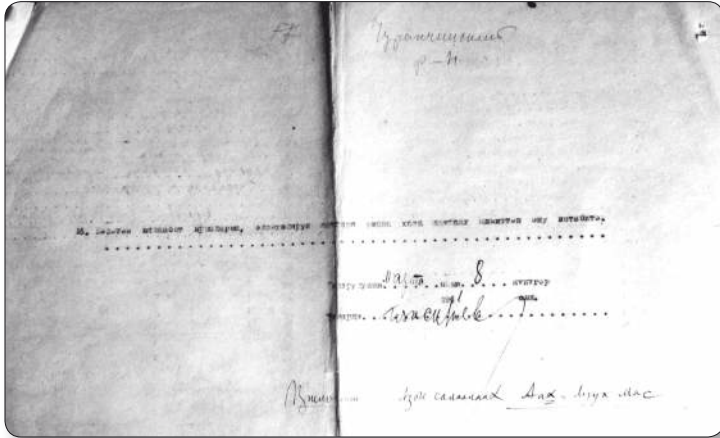
Сааһа — *64.*

Үөрэбэ, норуот ханнык-ханнык уус-уран айымньытын аахпыта — *неграмотный.*

Партиялаах дуо — *б/п.*

Хайа — хайа дойдударга тугу гына төһө өр сылдыбыта — *былыр биир сайын Булунна бара сылдыбыт уонна наар куоратынан дойдутунан сылдыар.*

Олобун илгэтэ, идэтэ, тугунан үлэлиир — *оботугар итиллэн куоракка олорор.*

Хаһаангыттан олонхолуур, ыллыыр буолбута — *эдэр сааһыттан олонголоон баран уонча сыл буолбут олонголооботоҕо.*

Ырыаһыт, олонхохут аймах төрүттээх дуу? — *Мафан Борокуоппай диэн убайа улахан олонхохут.*

Идэлэнэн, дьарыктанан ыллыыр дуу, эбэтэр көннөрү дуу? — *көннөрү сэдэхтик сириллибэт этим.*

Өйүттэн бэйэтэ айар дуу, эбэтэр истибитин ыллыыр-туойар дуу? — *сатанаран эбэр-сабар.*

Кимтэн үөрэммитэй? — *Бахсы — Манган Борокуоппайтан үөрэммит.*

Ордук тугунан таптаан идэлэнэр (ырыа, олонхо, остуоруйа, сэһэн, чабырбах) — *ырыаһыт, олонхохут эдэригэр, билигин «этэ тардан» ыалдьар буолан кыайан толорбот.*

Олорор сирин аата, оройуонуттан төһө ырааба — *Дьокуускай, Ко-роленковская № 4.*

Бэйэтэ ыллыыр ырыаларын, олонхолорун ааттара:

Тэрэниискэ илиилээх айахтаах оҕонньордоох эмээхсин оҕото Эр бэрдэ Эриэдэл Бэргэн Улахан олонхо Мафан Борокуоппай олонхото Эппит-көбүрэппит олонхото. Ким да суруйбатах.

Кэриэс Мэргэн.

Кун Эрэли Мэргэн.

Саха уос аһар ырыата Ырыа Сынсыйаана (Алабар Чурапчы) ырыата.

ЧУРАПЧЫ ОЛОНХОҢУТТАРА

Өрүс ырыата.

Эгэй-эгэй, угуй-угуй (былыргы үнкүү ырыата) Маѳан Борокуопнай үнкүүтүн ырыата.

Чурапчинский р-н.

Толорулунна. Кулун тутар 8, 1941 съл.

Толордо.

Ырыаһыттары, олонхоһуттары учуоттуур анкета

Ыйыгытыллара:

Араспаанһыата, аата, аҕатын аата (хос аата) — Тюрютин Иннокентий Иванович.

Оройуона, нэһилиэгэ — Чурапчы Мугудай нэһилиэгэ.

Сааһа — 43.

Үөрөбү — суох.

Төрдө, ууһа (төрөөбүт дыноно туох идэлээхтэрэ) — дьадаһылар.

Олобун илгэтэ, идэтэ — колхозник.

Хаһаанһыттан олонхолуур ыллыыр буолта — 33.

Идэлэнэн, дьарыктанан ыллыыр дуу, эбэтэр көннөрү дуу? — хаһан эмэ.

ЫРЫАҤЫТТАРЫ, ОЛОНХОҤУТТАРЫ УЧУОТТУУР АНКЕТА

14 45-1

1. Арааһыһыһыта, аата, аҕатын аата (хос аата) *Тюрютин Иннокентий Иванович*

2. Оройуона, нэһилиэгэ *Чурапчы Мугудай нэһилиэгэ*

3. Сааһа *43*

4. Үөрөбү *суох*

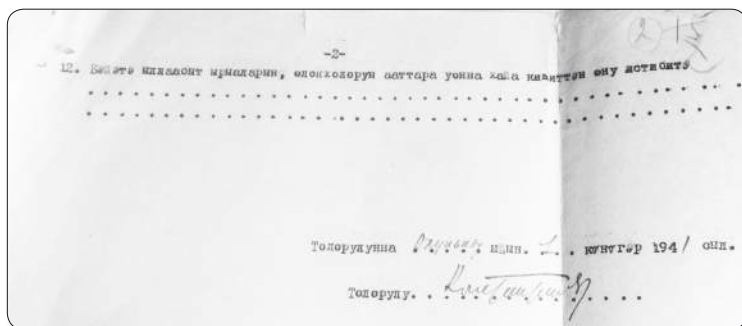
5. Төрдө, ууһа (төрөөбүт дыноно туох идэлээхтэрэ) *Дьадаһылар*

6. Олобун илгэтэ, идэтэ *Колхозник*

7. Хаһаанһыттан олонхолуур ыллыыр буолта *33*

8. Идэлэнэн, дьарыктанан ыллыыр дуу, эбэтэр көннөрү дуу? *Хаһан эмэ*

Ырыаһыттар, олонхоһуттар	Тыла	Хара үлүһүттөр, олонхоһуттар үөрөһүттөр, ол иһигэр иһэһэ үлүһүттөр	Ырыаһыттар, олонхоһуттар	Сыл
1. <i>Синкэи Тюрютин</i>	<i>Ураһа</i>	<i>Мугудай аҕаһа Тюрютин</i>	<i>Тюрютин</i>	<i>Тюрютин</i>
2. <i>Арааһыһыт</i>	<i>Ураһа</i>	<i>Тюрютин</i>	<i>Тюрютин</i>	<i>Тюрютин</i>
3. <i>Арааһыһыт</i>	<i>Ураһа</i>	<i>Тюрютин</i>	<i>Тюрютин</i>	<i>Тюрютин</i>
4.				

Бэйэтэ өйүттэн айар дуу, эбэтэр истибитин ыллыыр, туойар дуу? — олонхону истибитин эрэ.

Олорор сирин аата, оройуонтан төһө ырааба:

Бэйэтэ ыллыыр ырыаларын, олонхолорун ааттара:

1. *Синкэн Эрэлк улахан Тыараһа* нэһил. Таатта р. Киргиэлэй диэн киһиттэн (өлбүтэ) кыра баар сурулла илик.

2. *Кириэс Ньургун* кыра Асаам диэн дойдум оҕонньоруттан (өлбүтэ) кыра.

3. *Ала Саарын* кыра орто баар кыра.

Анкета сказителя

1. Фамилия, имя, отчество — *Местников Николай Петрович.*

Район — *Чурапчк. Наслег Бахсы.*

Местожительство (расстояние от города или райцентра от Якутска — *120 км.*

Прозвище — *Ньоодьуска Уола.*

Возраст — *84.*

Состояние здоровья — *здоров.*

Занятие, семейное и хозяйственное положение — *колхозник.*

Грамотность, знание русского языка неграмотный по русски — *не знает.*

Где бывал в пределах Чурапчи и проживал — *в Намцах.*

Сколько лет рассказывает первый интерес к олонхо — *17-летнего возраста.*

Репертуар (переписать былины, сказки, легенды, шаманский фольклор).

А) Олонхо — 1) Туналынгса Дьаргыстай.

2) Эрэйдээх буруйдаах Эр Сожотох.

3) Сүрдээх кэптээх Күрүйэ Баатыр.

4) Томороон Дугуй бухатыыр (собственный).

Б) Остуоруйа — 1. Тимир суолу кичэйэн онгорбут Дьириниэпийэ омук ыраахтаабыта Самсон царь.

2. Ысыт хорум элэлээх, Лизбэ ыраахтаабы тээтэлээх, Настаачыйа Царевна мамалаах 1 чааска төрөөбүт.

В) Былыргы ырыалар — 1. Мохсобол ырыата.

2. Иэйэхсит ырыата.

3. Күһүн буолуута.

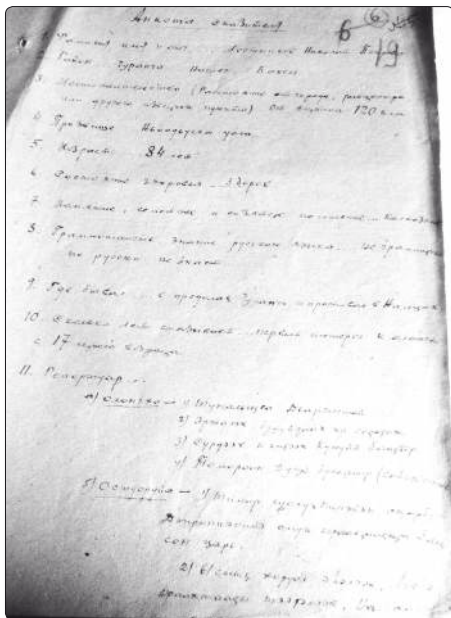
4. Уос аһар ырыа.

Г) Импровизация — Мохсобол ырыата (1945 с.).

Дата 9 июня 1946 г.

Верно: корреспондент НИИЯЛ Ноговицын Г.К.

9 / IV—46 г.

Анкета сказителя

Фамилия, имя, отчество — Ноговицын Семен Алексеевич.

Район — Чурапча. Наслег Бахсы.

Местожителство (расстояние от города или райцентра).

Прозвище (только популярное) — Сааска Сэмэнэ.

Возраст — 67.

Состояние здоровья — здоров.

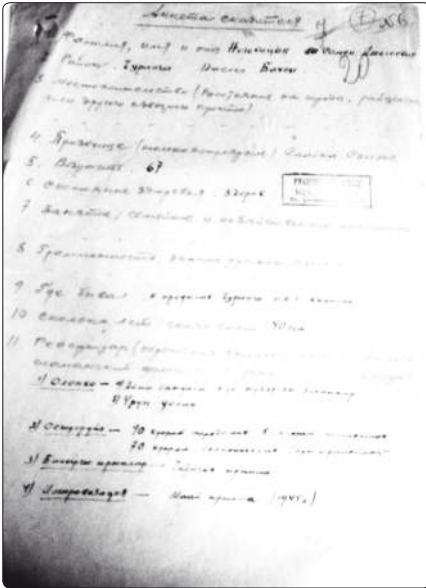
Занятие, семейное и хозяйственное положение.

Грамотность, знание русского языка

Где бывал пределах Чурапчи — в г. Якутске.

Сколько лет сказывает — 40 лет.

ЧУРАПЧЫ ОЛОНХОХУТТАРА

Репертуар (переписать бы-
лины, сказки, легенды, шаман-
ский фольклор)

Олонхо: 1) Айвын сандалын Күн
Нүхэргэн бухатыр.

1) Үрүн Уолан.

2) Остуоруйа — 90 куорат но-
руоттаах 80 куорат аймахтаах.
70 куорат сэлиэнньэлээх Үрүн
ыраахтаабы.

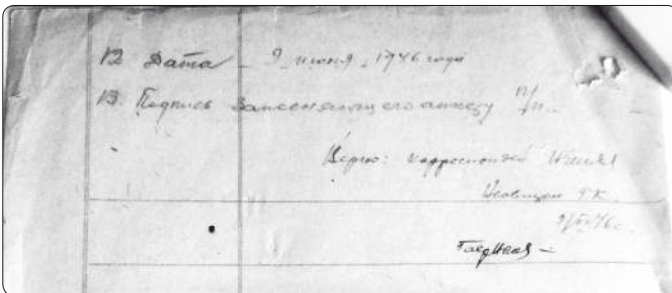
Былыргы ырыалар — чабычах
ырыата.

Импровизация — Маай ыры-
ата (1945 с.).

Дата 9 июня 1946 г.

Верно: корреспондент НИ-
НЯЛ Ноговицын Г.К.

9 / IV—46 г.

**Чурапчы улуунун культураныгн управлениетын
информационнай-методической киин
архыбын матырыйаалларыттын**

БАХСЫ ОЛОЦХОУТТАРА

Саха театралнай искусствотын сайдытыгар ула-
хан кылааты киллэрбит угус артистар уоскээбит Бахсы нэби-
дигере олоцхоуттар, остуоруйалыттар, ырыалыттар бииктери-
нен буслар: манны 17 сааыттан олоцхообут Николай Петро-
вич Мостников/Ньосодуска уола/4 олоцхотэ, 2 остуоруйата,
5 ырыата суруулан сытар. Сомен Алексеевич Ноговицын/Сааска
Сомона/, Гавриил Андреевич Слепцов диэн дөгиттэр олоцхоут-
тар айминнылара суруллубут.

Мостников Н.П. Туналацо Дьарыстай: рукопись/Г.К.
Ноговицын суруйуутунан 1946с.-архив ЯФ СО АН СССР.-ф 5,
оп 8, од.хр. 66, 6с.

МУГУДАЙ НЭБИЛИЭГИТТЭН

Сэрийуон дьахталларыттан биэр биллэр олоцхоут
1000 сылсаахы Муғудай нэбилиэгэр төрөөбүт, Полагел Михай-
ловна Теретина "Сөттө куннук оиртөн оибиэркөтө охсуллар
экиэ аччаас каттаах норуон Муғду"уснна"Уолуохан улаан
киттаах Ууук туйгун бухатыр"диэн олоцхообуэ эмие филиал-
на уурулла сытар.

1. Теретина П.М. "Ууун туйгун Бухатыр" рукопись
/1947с. С.Б. диэн суруйуутунан.-архив ЯФ СО АН СССР.-ф 5,
оп 7, од.хр. 52/114-207с.

2. Теретина П.М. Кыыс Ньургун: рукопись/1939с. Е.М.
Даварева суруйуута.-архив ЯФ СО АН СССР.-ф 5, оп 8, од.хр.
22.

3. Теретина П.М. Нэриэн Муғду: рукопись/1939с. Му-
хин П.Г. суруйуута.-архив ЯФ СО АН СССР.-ф 5, оп 7, од.хр.
62/30.-5950 строк.

4. Теретин И.И. Суцкэн Эрилик: рукопись/1941с. Сив-
цов Г.Г. суруйуута.-архив ЯФ СО АН СССР.-ф 5, оп 7, од.хр.
106/30, 3200 строк.

5. Теретин И.И. Дла Саарын Кэриэс Ньургун: олоц-
хоут.-архив ЯФ СО АН СССР.

6. Окношников Проксипий Моисеевич, Кыыс Туйгун:
олоцхо/1935с. А.С. Вояров суруйуута.-архив ЯФ СО АН СССР.

7. Окношников П.М. Кыыс Ньургун Бухатыр/1935с.
А.Л. Новгосродова суруйуута.-архив ЯФ СО АН СССР.-ф 5, оп 8,
од.хр. 73-18с.

СДЬУЛУУН НЭБИЛИЭГИТТЭН

1. Аржаков Проксипий Петрович. Тойон Толуу Буха-
тыр: олоцхо/1940с. А.И. Новгосродовна М.Д. суруйуута.-архив ЯФ
СО АН СССР.-ф 5, оп 4, од.хр. 57-6с.

2. Вояков Иван Ксентий Васильевич. Тумэн Дугуй:
олоцхо/1941с. Вояров Г.И. суруйуута.-архив ЯФ СО АН СССР.

- - 2 - -

3. Устинов Г. Кун тулууу бухатыр: олоцхо/1946о. В. Сохалищев суруйуута.-архив ЯФ СО АН СССР.-ф 5, оп 8, од. хр. 67-о. 2.

4. Устинов Г. Айны доруйа Бухатыр: олоцхо/1946о. Сохалищев Е. суруйуута.-архив ЯФ СО АН СССР-ф 5, оп 8, од. хр. 69-о. 4.

Х А Т Ы Ы НЭБИЛИЭГИТТЭН

1. Болых Михаил Иннокентьевич. Дуудуруйар Ньургун Бестур: олоцхо/1941о. И. П. Козлов суруйуута.-архив ЯФ СО АН СССР-ф 5, оп 7, од. хр. 133/2-о. 160.

2. Болых М. И. Ала Хөтөбөй: олоцхо/1941о. Борисов С. М. суруйуута.-архив ЯФ СО АН СССР-ф 5, оп 7, од. хр. 102/93, о. 242.

3. Кривошапкин А. Н. Хара Ньургун Бухатыр: олоцхо/1941о. В. В. Дукин суруйуута.-архив ЯФ СО АН СССР-ф 5, оп 7, од. хр. 60/31-4140 отрок.

Х А Д А Р НЭБИЛИЭГИТТЭН

Олоцхохут Иннокентий Акавлевич Геверов 1940 сыл-дарооха "Одунча Бестур" диен айымньытын С. В. Харитонов 304-дигиэке суруйан илбэти. Иннокентий Дмитриевич Платонов репортуарыгар "Өйөбөстөсхтөн өхтубатах уола хаантан ула-хай өцөбуулаах өхсүбэн хара аттаах өбө туйгун бухатыр", "Кициниир киэц халлаан туурт кулер кулукутун төлө мөбөн зоросбут, төбөт турабаас аттаах, талыи биннидлаах талама сад-таах Тамалдайы Бергөн", "Өрөй буурай өөнцүүр өхсүбэн өтөбигөн, умнае илаан аттаах, өцөбуулаах өбө Ньургун", "Суу-дугер туорай добуе көккө тууахтаалаах төвөбө турабаас ат-таах Тейсн Добууул Бухатыр" диен олоцхолер бааллар эбит.

1. Геверов Иннокентий Николаевич. Одунча Бестур: олоцхо/1940о. Харитонов С. В. суруйуута.-архив ЯФ СО АН СССР-ф 5, оп 7, од. хр. 4/29-о. 600.

2. Платонов И. Д. Өбө туйгун бухатыр: олоцхо/1950о. И. З. Стручков суруйуута.-архив ЯФ СО АН СССР-ф 5, оп 8, од. хр. 30-7о.

М Э Л Д Ъ Э Х С И НЭБИЛИЭГИТТЭН

1. Хонешников Иосиф Дмитриевич/Мундууска уула/Тамалдайы Бергөн: олоцхо/1941о. А. Д. Местников суруйуута.-архив ЯФ СО АН СССР-ф 5, оп 7, од. хр. 24/35-420о.

С М Л А Н НЭБИЛИЭГИТТЭН

1. Дьяконов Николай Михайлович/Чолос/Ала Хөтөбөй

- - 3 - -

слэцхэ/1941о.Н.Ф.Дьяковс суруйуута-архив № 00 АН СССР-
-ф 5, оп 7, од.хр.103/90-297о.

Т Е Л Ы Н ЭБИЛИЭГИТТЭН

1.Александрс/Тимефсов/Элик Бостур Ныгыл Бостур
икки/Бостур Элик и Бостур Ныгыл/-В кн.Образцы народной
литературы якутов, записанные В.Н.Васильевым-СПб, 1911, вып.
4, о 311-396.

Ч А К Ы Р НЭБИЛИЭГИТТЭН

1.Яковлев С.С.-Эгидик Эгистин.Айнь Дьорууд:слэц-
хэ/литературнай нэбилиэстэктэн/Чолбон-1992о.-# 2-о.136-
-151.

2.Яковлев С.С.-Эгидик Эгистин.Буурба Дьохсун:слэц-
хэ/1939о./-архив № 00 АН СССР-# 4, оп 2, од.хр.26-
-937о.

Х А Й А Х С Н Т Н Э Б И Л И Э Г И Т Т Э Н

Саха уулулчулуулаах слэцхэвута Иннокентий Гурьевич
Топлоухов-Тимефсов төрөсбүт сирэ.Кини 1869.ыам ийин 25
кунугар Гурий Тимефсович уонун, Мария Платоновна Топлоухов-
тар диэн Иал Чурапчы улууһун Хайахонт нэбилиэстэр "Дьуу-
ууһун слэсэки төрөсбүтэ.Кини 14 ойдоттон слэцхэвүт ийэти-
тэн биллибитэ.Хэс элэтэ дериэйдэ, аакаыттан уонна Дмитрий
Платонович Кузьминтан/Мекеллеттэн/уореммитэ.И.Г.Топлоухов-
Тимефсов "Куруубай хааннаах Кулун Кулдуустуур"диэн слэцхэ-
тэ 1916 оыллархха Петербурга Саха өйрүттөн аян бастаан
бэчээттэммитэ.Бу слэцхону эччөлөргө Аммаба слорбүт полит-
скай Николай Егитерович Васильев/1877-1930с.о./дунини
и-циран 1936 оыллархха суруйбута.Көнники 1958 оыллархха
этнограф П.Н.Попов якутскайга бу слэцхону хаттаан бэчээт-
тэппитэ.Иннокентий Гурьевич "Иэйэхонт өйөнө өрбөн ааба ат-
таах Эрэбил Берген"диэн слэцхотун 1941 оыллархха Д.П.Дья-
ков суруйбута.Итилэри сөргө"Сылгы уола Дьырдый бухатын",
"Кэс тусраадаах куннук усталаах куоде мадан аттаах Кун Эрэ-
ли бухатын", "Эриен Тойон абаадаах Эбирсен хотун ийэлээх
аакайлаах улаан аттаах Эридир Берген"диэн таптыр слэцхо-
лорохтун, барта 40-на слэцхону силэбин диэн суруйбута.

1957о.Саха АССР Верховнай Советин Президиума
И.Г.Топлоухов-Тимефсовы Бочуотунай Грамстанан набаарада-
лаабыта.И.Г.Топлоухов-Тимефсов бэчээттэммит кинигэлэрэ
кини аатын, таалаачын, слэцхотун үйэтитор аналлаахтар.
5 омук тыллан тааарыллыбыта.Норуот таалаанна-
ба кини 1962 оыл кулун тулар 26 кунугар олбута.Төрөсбүт
Хайахсэтыгар улуу слэцхэвүккэ аадын даагытыкка диэн-сөрг-

ЧУРАПЧЫ ОЛОНХОХУТТАРА

Саха сиринээби научнай киин архыыбыгар харалла сытар араас кэмнэ хомуллубут Чурапчы олонхолоро

Фонд, Опись, Ед.хр.	Олонхо аата	Олонхохут	Ким суруйбута	Хаһан, ханна суруллубута	Объема
5;7;4	Одунча Боотур	Говоров Иннокентий Яковлевич	Харитонов С.П.	1940 Чурапчы ул.	304 л.
5;7;24	Тамаллаайы Бэргэн	Оконешников Иосиф Дмитриевич- Мундууска	Местников А.Д.	1941 Чурапчы ул.	213 л.
5;8;77	Тамаллаайы Бэргэн	Оконешников Иосиф Дмитриевич- Мундууска	Новгородова А.Л.	1950 Чурапчы ул.	25 л.
5;7;32	Энгэлэй Бэргэн	Тимофеев- Теплоухов Иннокентий Гурьевич	Лазарев Д.Н.	1941 Чурапчы ул.	449 л.
5;7;127	Куруубай Хааннаах Кулун Куллустуур	Тимофеев- Теплоухов Иннокентий Гурьевич	Васильев В.Н. в 1906 г. перевод на русский яз. Попова А.А.	1959 Чурапчы ул.	265 л.
5;7;36	Түмэн Дүрбүй	Байаканов Иннокентий Васильевич	Егоров Г.И.	1941 Чурапчы ул.	483 л.
5;8;79	Түмэн Дүрбүй	Байаканов Иннокентий Васильевич	Кривошап- кина В.Д.	1950 Чурапчы ул.	21 л.
5;7;65	Дьулуруйар Ньургун Боотур	Белых И.И.	Козлов И.П.	1941 Чурапчы ул.	202 л.
5;7;102	Ала Хотобой	Белых И.И.	Борисов С.М.	1941 Чурапчы ул.	249 л.
5;7;65.32	Дьулуруйар Ньургун Боотур	Белых И.И.	Козлов И.П.	1941 Чурапчы ул.	7474 строк

ЧУРАПЧЫ ОЛОНХОҢУТТАРА

5;7;69	Хара Ньургун Бухатыыр	Кривошапкин Андрей Николаевич	Лукин Г.Г.	1941 Чурапчы ул.	57 л.
5;7;92	Уһун Туйгун Бухатыыр	Терютина Пелагея Михайловна	Борисов Г.С.	1947 Чурапчы ул.	207 л.
5;7;62.30	Нэриэн Мүлчү	Терютина Пелагея Михайловна	Мухин Г.Г.	1941 Чурапчы ул.	5950 строк
5;7;103	Ала Хотобой	Дьяконов Николай Михайлович	Дьяконов Н.Ф.	1939 Чурапчы ул.	297 л.
5;8;33	Тойон Ньургун уонна Кыыс Ньургун	Дьяконов Николай Михайлович	Сивцев	1951 Чурапчы ул.	3 л.
5;7;106	Синкэн Эрилик	Терютин И.И.	Сивцев Р.Я.	1941 Чурапчы ул.	132 л.
5;8;37	Синкэн Эрилик	Терютин И.И.	Стручков	1940 Чурапчы ул.	3 л.
4;2;26	Буура Дохсун	Яковлев С.С.-Эрилик Эристиин		1939 Чурапчы ул.	937 л.
5;8;30	Буура Дохсун	Яковлев С.С.-Эрилик Эристиин	Попов	1941 Чурапчы ул.	12 л.
5;7;55/78	Кыыс Туйгун	Оконешников П. Моисеевич	Бояров А.Ф.	1935 Чурапчы ул.	230 л.
5;8;73	Кыыс Ньургун Бухатыыр	Оконешников П. Моисеевич	Новгородова А.Л.	1950 Чурапчы ул.	18 л.
5;10;28	Хаалбат- сүшпэт хараһыктаах хааннаах Харалаах Мохсобол	Яковлев С.С.-Эрилик Эристиин		1940 Чурапчы ул.	406 л.

ЧУРАПЧЫ ОЛОНХОХУТТАРА

4;2;27	Айыы Дьөһүөл	Яковлев С.С.-Эрилик Эристиин		Чурапчы ул.	11800 строк
5;8;66	Туналынса Дьаргыстай	Местников Н.П.	Ноговицын П.И.	1946 Чурапчы ул.	8 л.
5;8;38	Обо Туйгун Бухатыыр	Платонов И.Д.	Стручков Я.З.	1940 Чурапчы ул.	4 л.
5;8;67	Күн Тулуур Бухатыыр	Седалищев Е.	Ноговицын Н.К.	1946 Чурапчы ул.	2 л.
5;8;68	Айыы Доргуйа Бухатыыр	Платонов И.Д.	Ноговицын Н.К.	1940 Чурапчы ул.	2 л.
5;4;5	Тойон Толуу Бухатыыр	Аржаков Проконий Петрович	Кривогор- ницын Н.Д.	1940 Чурапчы ул.	3 л.
5;8;633	Дьулуруйар Ньургун Боотур	Белых М.И.	Чиряев В.Е.	1941 Чурапчы ул.	3 л.
5;8;22	Кыыс Ньургун Бухатыыр	Терютина В.М.	Говоров Г.И.	1941 Чурапчы ул.	62 л.
5;8;76	Эрэбил Бэргэн	Тимофеев- Теплоухов Иннокентий Гурьевич	Кривошап- кина В.Д.	1950 Чурапчы ул.	25 л.
5;8;78	Ала Хотой Бухатыыр	Дьяконов Николай Михайлович	Новгородова А.Л.	1950 Чурапчы ул.	13 л.
5;7;55.78	Кыыс Туйгун	Оконешников Проконий Моисеевич	Бояров А.Ф.	1935 Чурапчы ул.	230 л.

Иһинээбитэ

Аан тыл 3

I түһүмэх.

Чурапчы олонхоһуттара

Чулуу олонхоһуттар.....	6
<i>Д.П. Лазарев.</i> Теплоухов-Тимофеев Иннокентий Гурьевич	6
<i>В.Ф. Ермолаев.</i> Терютина Пелагея Михайловна- Ырыа Ымыгчаан (Балагыас).....	9
<i>В.Ф. Ермолаев.</i> Николай Саввич Хомподоев-Күндү Бытык Күндүөбэй.....	12
<i>В.Ф. Ермолаев.</i> Федоров Константин Лукич-Көскөйө Көстөкүүн.....	14
Араас источниктан чуолкайдаммыт Чурапчы улуунун олонхоһуттарын испииһэгэ	16
Алабар	16
Арыылаах — I Хайахсыт.....	17
Бахсы.....	17
Болгонго	19
Кытаанах.....	20
Мугудай.....	21
Мындабаайы	24
Мырыла	25
Одьулуун	29
Сьлан	30
Хадаар	34
Хатылы.....	37
Хайахсыт.....	40
Хоптобо.....	44
Чакыр.....	45

II түһүмэх.

Чурапчы улуунун олонхотун чинчийээччилэрэ, хомуйааччыллара уонна тарбатааччыллара

Васильев Виктор Николаевич.....	48
Васильев Георгий Митрофанович.....	50
Герасимова Мария Андреевна-Сэнгээрэ.....	52
Гермогенов Георгий Устинович-Эргис.....	53
Гоголева Марина Трофимовна.....	55

Данилова Анна Николаевна	57
Данилова Елена Михайловна	58
Дмитриев Петр Никифорович-Туутук	59
Дьяконова Надежда Афанасьевна	61
Егоров Гаврил Иванович-Биилин поэт	62
Емельянов Николай Васильевич	63
Ермолаев Василий Федотович	64
Ефимова Диана Гаврильевна	67
Ефимов Федор Петрович	69
Захарова Агафья Еремеевна	70
Иванова Екатерина Михайловна	72
Иванов Василий Николаевич	73
Избекова Евдокия Игнатъевна	74
Илларионов Афанасий Петрович	75
Илларионов Василий Васильевич	76
Илларионова Туяра Васильевна	79
Иустинова Мария Петровна	80
Кузьмина Айталина Ахметовна	81
Лазарев Дмитрий Петрович	82
Макарова Клара Гаврильевна	84
Маркова (Фомина) Татьяна Афанасьевна	84
Обоюкова Варвара Валерьевна	85
Пекарской Эдуард Карлович	87
Попова Матрена Алексеевна	89
Попов Андрей Александрович	90
Попов Петр Никифорович	92
Протодьяконова Елена Николаевна	92
Пухов Иннокентий Васильевич	96
Сибирякова Раиса Спиридоновна	97
Сидорова Елизавета Алексеевна	98
Собакин Иннокентий Иннокентьевич	99
Решетникова Аиза Петровна	100
Тарабукина Клавдия Максимовна	102
Тобуроков Николай Николаевич	103
Федосеев Иван Егорович-Доосо	104
Филиппова Мария Егоровна	104
Флегонтова Ульяна Михайловна	105

III түһүмэх.

Олонхоһуттар уонна олонхону чинчийээччилэр тустарынан ахтыгылар

<i>Ермолаев В.Ф.</i> П.А. Ойуунускай биирээни истибитэ	107
Алабар олонхоһуттара	108
<i>Слепцова В.Г.-Санаа.</i> Сынсыы уола Ырыа Охоноон	109
<i>И.Ф. Гоголев.</i> Ырыа Охонооһой	110

<i>И.Н.Петрова.</i> Олонхогут Куолай Уола	
Бүгүр удьурдара.....	111
<i>В.Ф. Ермолаев.</i> Иэгии Хотоок.....	113
Мындабайы нэһилиэгин олонхогуттара	115
Хайахсыт аатырбыт олонхогуттара	115
<i>Ф.А. Тимофеев.</i> Олонхогут Дмитрий Тимофеев-Теплоухов- Брыа Мииккэ	116
Олонхогут Чоппулоухап- Тимофеев Иннокентий Гурьевич ахтыгыта	118
Олонхогут дьылбата	122
<i>Т.М. Петрова.</i> Үөрэ истэбин	123
<i>П.К. Дорофеев.</i> Махталым улахан	124
<i>С.Р. Попов</i> Суруксут, олонхогут Ньюкулаас Бопшук	126
Теплоухов-Тимофеев Иннокентий Гурьевич	127
<i>Н.В. Лукин</i> Олонхогут ааттааба	132
<i>П.П. Борисов I.</i> Үөһэттэн айдарыылаах олонхогут эбит этэ... ..	133
<i>Н.Н. Протасов.</i> Киниттэн уһуйуллубутум	134
<i>И. Каженкин.</i> Олонхогута үйэтитии.....	135
<i>А. Данилова.</i> Эһэм биллиилээх олонхогут	
И.Г. Тимофеев-Теплоухов туһунан сырдык өйдөбүллэр	137
<i>А. Кузьмина.</i> Хайахсыкка — Олонхо ыһыаба.....	139
Чабырбаха кирибит Олоодо.....	143
Брыа Чыырыктай	145
Олонхогут Петр Васильевич Петров (Боруһуок Бүгүр).....	147
Тимофеев Афанасий Васильевич-Брыа Мииккэ сиэнэ.....	147
Хайахсыт олонхогуттарыгар бэлиэтээһиннэр	150
Сылаг олонхогуттара	152
<i>В.Ф. Ермолаев.</i> Уйбаан Сулумаата	153
Дьяконов Михаил Михайлович-Чорообо.....	156
Дьяконов Николай Михайлович-Чөлөс	157
Талааннаах кэпсээнньит, олонхону толорооччу.....	158
Дэгиттэр талааннааба.....	159
Үйэтитии	160
Хатылы нэһилиэгин олонхогуттара	161
Кривошапкин Алексей Николаевич-Нуора	161
<i>П.И. Кривошапкин.</i> Эһэбит Нуора Өлөксөй туһунан номохтор.....	162
<i>М.П. Иустинова.</i> Олонхогут Нуора Өлөксөйө уонна кини удьуора	167
Олонхогут Бельх Михаил Иннокентьевич.....	169
<i>М. Неустроев.</i> Норуот талааннаахтара	174
Гаврил Михайлович Иустинов-Ньобуйаан.....	175
Олонхогут Гаврил Михайлович Иустинов-Ньобуйаан	175
<i>М.П. Иустинова.</i> Ньобуйаан Уола олонхогут Киргизэлэй.....	176
<i>Г.Г.Иустинов.</i> Ньобуйаан Уола олонхогут Киргизэлэй	179
<i>П.М.Седалищев.</i> Олонхогут Седалищев Сүөдээх.....	180

<i>М.П. Иустинова. Олонхогут Седалищев Михаил Данилович-Сүөдээх</i>	181
<i>П.А. Соловьёва. Ырыаһыт Алексей Андреевич</i>	
<i>Протопопов (Ыга Үктүүр)</i>	182
<i>М.П. Иустинова. Ырыаһыт Өлөксөй-Ыга Үктүүр</i>	182
<i>М.П. Иустинова. Уус Ылдьаана — уос номоһор</i>	183
<i>Т.И. Максимова (Иустинова). Сэһэнньит, ырыаһыт, олонхогут</i>	185
<i>Н. Соловьёв. Олонхогут дьахталлар</i>	186
Мырыла олонхогуттара	187
<i>В.Н. Брызгаев. Брызгаев Андрей Титович-Оччоох Өндөрөй</i>	189
<i>М.Н. Сибириков. Дьизэ кэргэнинэн олонхогут</i>	
<i>Ивановтар-Бахайаннар</i>	191
<i>И.И. Собакин. Николаев Данил Тимофеевич-Дайбаһы Дайбылла</i>	193
<i>И.И. Собакин. Попов Василий Константинович</i>	193
<i>И.И. Собакин. Попов Изот Гурьевич-Суота</i>	194
<i>И.И. Собакин. Сибириков Никон Родионович</i>	194
<i>И.И. Собакин. Сибирикова Прасковья Дмитриевна</i>	195
<i>Собакин Андрей Петрович-Күттэм Өндөрөй</i>	195
<i>И.И. Собакин. Олонхогут Соппуруон икки Амматтан бастыг олонхогут</i>	196
<i>Г.Д. Николаев. Абатын, эһэтин туһунан үлэ ветерана Николаев Г.Д. ахтыгыта</i>	198
<i>М.Н. Сибириков. Улуу ырыаһыт Хойтоһун</i>	200
<i>В.И. Илларионов. Илларионов Никифор Михайлович</i>	201
<i>М.Н. Заровняева-Дьячковская. Дьячковскай Николай Петрович</i>	203
<i>И.И. Собакин. Попов Дмитрий Григорьевич</i>	207
<i>И.И. Собакин. Федоров Григорий Гаврильевич</i>	208
Хадаар нэһилиэгин олонхогуттара	208
<i>П.В. Божедонов. Тэкэллэ Уола</i>	208
<i>В.Ф. Ермолаев. Хотонно төрөөбүт Сынгынык</i>	211
<i>П.В. Божедонов. Сынгынык эргиирэ</i>	215
<i>Е.В. Харитонов. Сынгынык ырыата</i>	216
<i>И.В. Пухов. Сыгынык</i>	216
<i>П.В. Божедонов. Сынгынык дьингээх араспаанньата, аата</i>	217
<i>В.Ф. Ермолаев. Уот иччитин оонньообут Ырыа Хооһой</i>	218
<i>И.И. Давыдов. Ырыа Хооһой</i>	219
<i>П.В. Божедонов. Олонхону өрө тупшут</i>	
<i>Болодьумар кинээс уолаттара</i>	219
<i>П.В. Божедонов. Ньынаабый</i>	223
Чакыр нэһилиэгин олонхогуттара	224
<i>Эрилик Эристиин олобо</i>	224
<i>Эрилик Эристиин олонхожо абылатыгыта</i>	225
<i>Н. Тарасова. «Буура Дохсун» олонхото</i>	226
<i>Эрилик Эристиин-Семен Степанович Яковлев</i>	230
<i>Хопто уола Мэхээлискэ</i>	231
<i>М.И. Ширяева. Ырыа Ылдьаа-Кононов Илья Платонович</i>	232

<i>В.Ф. Ермолаев.</i> Хайагас сирын талааннаага	234
И.Д.Оконешников-Мундууска Уолун «Тамаллаайы Бэргэн» олонхото	236
Мугудай олонхоуттара	237
Борокуоппай Майыһыайап-Бырдья Бытык (Оконешников).....	237
Ырыа Хоруодьа	238
Ырыа Миитэ.....	240
<i>Т.Е. Захарова.</i> Ырыа Ымыгчаан	242
<i>В.Ф. Ермолаев.</i> Оботуттан обонньоругар тийэ биһирэммит Балагыас	244
<i>В.Ф.Ермолаев.</i> Семен Андреевич Новгородов	247
<i>В.В. Илларионов.</i> Семен Андреевич Новгородов уонна норуот тылынан уус-уран айымньыта	250
<i>В.Ф. Ермолаев.</i> Улууспут киэн туттунуулара.....	256
<i>Г.В. Попов.</i> Дьячковскай Дмитрий Иванович-Сээн Боло.....	258
<i>Г.В. Попов.</i> Андрей Андреевич Саввин — саха биллиилээх фольклорина, этнограба	262
<i>Р. Саввин.</i> Улуу тойуксугу үйэтиппитэ.....	265
<i>В.Ф. Ермолаев.</i> Үйэтиппит үгүөлээхтэр	267
<i>В.Ф. Ермолаев.</i> Макаров Дмитрий Степанович — олонхобо үлэлиир ыччаттары көбүлээбит философ.....	270
<i>С. Попов.</i> Ермолаев Василий Федотович — учуутал, агроном, чинчийээччи.....	277
<i>Абрамов Р.Р.</i> Баара буоллар төһө эрэ үөрэр этэ	281
Лазарев Дмитрий Петрович	285
Макаров Егор Алексеевич.....	287
<i>О. Гоголева.</i> Иустинова Мария Петровна	289

IV түһүмэх.

Түөлбэнэн олонхону сценаҕа туруоруу

«Ньургун Боотур» опера Хатылы сценатыгар	292
<i>В.Ф. Ермолаев.</i> Чакыр нэһилиэгэр олонхону туруоруу	301

V түһүмэх.

Утум салҕанар

<i>Е.М. Петрова.</i> Тарасов Николай Петрович.....	302
Григорьев Николай Никитич	306
Лазарева Сусанна Васильевна.....	308
«Илгэ» ансамблтан силес тардан.....	309
Кэскиллээх олонхону толорооччу Толя Захаров.....	311
Олонхону толорооччу бэрдэ Ньургун Захаров.....	312
Кэскиллээх олонхону толорооччу Алексеева Настя	313
Попова Сайаана Афанасьевна	313
Оболорго олонхону үөрэтии салҕанар	314

VI түһүмэх.
**Олонхо Чурапчыттан төрүттээх худоһунньуктар,
норуот маастардарын дьүһүйүүлэригэр**

VII түһүмэх.
Библиографической ыйынньык

VIII түһүмэх.
Сыһыарылар

Норуот айар идэлээхтэрин паспордара.....	346
Норуот айар идэлээхтэрин паспордара.....	349
Норуот айар идэлээхтэрин паспордара.....	351
Ырыаһыттары, олонхоһуттары учуоттуур анкета	353
Анкета сказителя.....	354
Анкета сказителя.....	355
Чурапчы улуһун культуратын управлениетын информационнай-методической киин архыыбын матырыйаалларыттын	357
Саха сириһээҕи научнай киин архыыбыгар харалла сытар араас кэмнэ хомуллубут Чурапчы олонхолоро	360

Научно-популярное издание

ОЛОНХОСУТЫ ЧУРАПЧИНСКОГО УЛУСА

Антология

Составители:

Герасимова Мария Андреевна
Протодьяконова Елена Николаевна
Анисимов Руслан Николаевич
Тарабукина Клавдия Максимовна

На якутском языке

Редактор *А.М. Семенова*
Корректор *Р.Г. Оконешикова*
Техн. редактор *М.Д. Колодезникова*
Дизайн *М.Д. Колодезникова*
Комп. верстка *А.В. Максимова, Г.Г. Колодезников*

Подписано в печать 12.06.15. Формат 60x84 1/16.
Объем 20,7 усл.п.л. Тираж 1000 экз.

ООО Издательско-информационно-технологический центр «Алаас»
677000, г. Якутск, ул. Орджоникидзе, 20, офис 312.
тел.: 89142286417, 89142248027
E-mail: pitc_alaas@mail.ru